

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 21

Київ – 2012

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — Вип. 21 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 322 с.

В збірнику висвітлюються маловідомі сторінки історії України ХХ ст. Розрахований на фахових істориків, викладачів та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів, суспільствознавців, шанувальників історії України.

Автори висловлюють особисту думку, яка не завжди збігається з поглядами членів редколегії, і несуть персональну відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Редколегія:

Я. Верменич, доктор історичних наук,
В. Даниленко, чл.-кор. НАН України, доктор історичних наук, професор,
Т. Євсєєва (заступник відповідального редактора), кандидат історичних наук,
С. Кульчицький (відповідальний редактор), доктор історичних наук, професор,
В. Марочко, доктор історичних наук,
О. Мовчан, доктор історичних наук, *О. Удод*, доктор історичних наук, професор,
О. Юркова (відповідальний секретар), кандидат історичних наук,
Л. Якубова, доктор історичних наук.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 9 від 25 жовтня 2012 р.*

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України
обов'язкове

Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації —
серія КВ № 16213-4685 р. 21.12.2009

З М І С Т

Головко Володимир.

Формування первинного капіталу в умовах кризи управління українською промисловістю (1991–1998 рр.) 5

Гриневич Людмила.

Хлібофуражні баланси УСРР 1927/28–1928/29 рр.
статистика під тиском і на службі політики 18

Ямпольць Павло.

Матеріальне становище міського населення України в період НЕПу:
історіографія проблеми 60

Єфіменко Вікторія.

Створення російських національних районів УСРР 72

Бикова Тетяна.

Національне питання в Криму в 1920-х рр. 100

Марочко Василь.

«Вопиющіє безобразіє...»: позбавлення пенсії онуки О.С. Пушкіна 114

Кульчицький Станіслав.

Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму
(1929–1938 рр.) 118

Мовчан Ольга.

Ставлення робітників УСРР до мобілізації коштів населення на потреби
індустріалізації
(кінець 1920–1930-ті рр.) 135

Євсєєва Тетяна.

Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських
обов'язків православного кліру в 1930-ті рр. 157

Єфіменко Геннадій.

Мовне питання в політиці більшовиків в Україні в роки першого
комуністичного штурму (1919–1920 рр.) 166

Веселова Олександра.

Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність 188

Юркова Оксана.

На українському «історичному фронті» 1934 року:
журнал «Історик-більшовик» 195

Примаченко Яна.

Створення та діяльність УПА в період Другої світової війни
в світлі північноамериканської історіографії 212

Киричевський Петро.

Антимонастирська кампанія на західноукраїнських землях
у 50–60-х рр. ХХ ст.: особливості проведення 232

Кузьміна Ірина.

Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.).....243

Якубова Лариса.

Савва Георгієвич Ялі.....263

Вергунов Віктор.

В.С. Костенко (1912–2001) — державний діяч і вчений-історик
(до 100-річчя від дня народження).....298

Блашків Оксана.

Дмитро Чижевський і наукова Чехословаччина 1930-х рр. 303

Анотації.....312

ФОРМУВАННЯ ПЕРВИННОГО КАПІТАЛУ В УМОВАХ КРИЗИ УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ПРОМИСЛОВІСТЮ (1991–1998 рр.)

Входження вітчизняної промисловості в 1990-ті рр. ознаменувалося двома тенденціями. По-перше, руйнувалося управління радянського типу і розривалися традиційні господарські зв'язки. По-друге, відбувався хаотичний пошук форм господарювання, адекватних новим умовам. Все це стосувалося як старих, так і нових підприємств, створених в останні роки існування СРСР. На думку Я. Жаліло, «через фрагментацію управління за нерозвинутого ринкового середовища стратегії новоутворених приватних економічних суб'єктів не лише вийшли з-під державного контролю, але й втратили взаємокоординованість. Слід визнати, що можливості українських підприємств до самовдосконалення було переоцінено. З одного боку, економічна політика не сприяла акумуляції, мобілізації і навіть збереженню інвестиційних ресурсів, фактично розмивала економічну міць переважної більшості підприємств. З іншого боку, і їхні керівники виявилися нездатними до активних рішучих дій в умовах ринку, що народжувався, а приватизаційні процеси не забезпечили створення широкого прошарку ефективних реальних власників засобів виробництва»¹.

Перший етап соціально-економічних трансформацій був пов'язаний з вольовими рішеннями тодішньої політичної еліти. Про олігархію тоді й мови не було, майбутні олігархи тільки опановували правила роботи «в ринковій економіці по-українськи», використовуючи на свою користь недосвідченість, прорахунки і помилки влади. Відповідальність за занепад перших років незалежності лежить передусім на політиках. Це досить аргументовано пояснював С. Кульчицький: «Українська політична еліта була недосвідченою і несміливо приймала власні рішення, тому що її раніше привчили тільки виконувати вказівки союзного центру. Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке врахувало б національні інтереси... Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичного усунення впливу держави на розвиток економіки. Таким чином, в Україні створювалися легітимна основа для криміналізації народногосподарського життя. Дрібні і великі функціонери могли цілком безперешкодно привласнювати «нічийну» власність, користуючись здійснюваною ними владою»². Втім, далі дослідник не менш критично висловлюється про джерела та засоби формування нової бізнес-еліти: «Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу–напівхаосу пояснювався не тільки недосвідченістю або недостатньою інтелектуальністю, але й злою волею багатьох пред-

ставників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково мін-
яла владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити викорис-
тання влади в інтересах особистого збагачення, була зовсім не випадковим
явищем».

Дійсно, керівництво великих державних підприємств, що перейшли на гос-
подарський розрахунок, пішло найпростішим шляхом в умовах, коли держава
перестала контролювати ціни. Замість підвищення ефективності виробництва та
продуктивності праці, користуючись монопольним становищем своїх підпри-
ємств, воно піднімало ціни (дані про вагу монополій в українській промис-
ловості див. табл. 1). При цьому за радянською традицією «вибивання фондів»
завода отримували великі державні кредити, що тільки підштовхувало гіперінф-
ляцію та, зрештою, призводило до занепаду промислового потенціалу.

Таблиця 1

**Питома вага підприємств-монополістів у базових галузях промисловості
України (станом на 1991 р.)³**

Галузь	%
Металургія	76
Машинобудування	90
Хімічна промисловість	76

Слабкі спроби з боку урядів припинити хибну практику наштовхувалися на
жорстку протидію з боку «червоних директорів». Описуючи тенденції першої
половини 1990-х рр., О. Бойко відзначає: «У суспільстві склалися структури, не
зацікавлені у проведенні послідовних ринкових перетворень, які б включали
демонополізацію та приборкання інфляції, адже подібні кроки уряду позбавляли
їх шалених надприбутків. Ці сили, як барометр, реагували на дії уряду. Як тільки
уряд перекрив незароблені трудом і товарною продукцією суто цінові і монопо-
лістичні надприбутки в промисловості, — характеризував ситуацію, що скла-
лась, прем'єр-міністр (мається на увазі Л. Кучма — В.Г.), — відразу всі інф-
ляційні апетити у суспільстві заховалися під дах банків. Самі ці прибутки банки
спрямували на доларову конвертацію... чим остаточно доби́ли економіку в
умовах гострої енергетичної кризи. Але були й інші сили, не зацікавлені у
стабілізації. Це мафіозно-спекулятивні структури, їх корумповані лобі у владних
структурах, певні політичні кола»⁴.

Факт наявності якихось структур, що дестабілізували країну на початку
1990-х рр., не знаходить підтвердження з ретроспекції двох десятиліть від тих
подій. Було досить важко погодитися з кардинальними змінами після тривалого
періоду радянської стабільності, і саме тому «теорія змови» здавалася більш
вірогідною, ніж раціональне осягнення спонтанного процесу. Новітня історія
вітчизняної промисловості і є запереченням різноманітних «теорій змови» —
можна згадати не одне велике підприємство, де адекватні дії керівництва дали

можливість зберегти виробничий потенціал у період економічного спаду, попри недолугість політиків і жорсткі дії організованих злочинних угруповань та конкурентів, а не міфічних «мафіозно-спекулятивних» структур.

Боротьба навколо законодавчого забезпечення діяльності ФПГ

Вже на початку 1990-х рр. серед вітчизняних політичних та бізнес-еліт, що форсовано формувалися, було розуміння того, що немає вагомої альтернативи утворенню на місці радянських промислових об'єднань нових великих інтегрованих структур з участю фінансових інституцій. При цьому було зрозуміло, що немає й альтернативи їх подальшій транснаціоналізації в тій чи іншій формі, особливо в контексті відновлення господарських зв'язків на пострадянському просторі. Тут можна згадати про спроби створення «Української металургійної компанії» на базі підприємств чорної металургії та роботу акціонерної групи «Україна», яка включала підприємства металургійної та хімічної галузей. В обох випадках давалися ознаки недостатності політичної волі для гарантування їх стабільної роботи, а також відсутності належного законодавчого забезпечення. Як результат, великий ступінь суб'єктивності при прийнятті рішень щодо долі цих господарських утворень, а у випадку АГ «Україна» ще й ручне управління її роботою (наприклад, група в якості «добровільної» та безповоротної допомоги на прохання Кабміну фінансувала перевезення імпортової сільгосппродукції, терміново оплачувала частину боргів «Газпрому» за поставлений Україні природний газ тощо)⁵.

Отже, було очевидно, що потрібен новий підхід до управління промисловістю і корпорації мають стати одним з його провідних інструментів. У 1994 р. у посланні до Верховної Ради Л. Кучма відзначав: «Промислово-фінансові групи зможуть сприяти відновленню старих та формуванню нових господарських зв'язків з підприємствами інших держав СНД. Президент України всебічно буде сприяти становленню та розвитку вказаної форми організації економічних зв'язків»⁶. Відповідно він пообіцяв якнайшвидше створити координаційну експертно-аналітичну комісію щодо питань функціонування ПФГ. До її функцій мали ввійти оперативний розгляд пропозицій щодо створення корпорацій, проведення відповідної експертизи таких проектів, ведення єдиного державного реєстру ПФГ.

Політична боротьба (дещо спрощуючи, її можна назвати протистоянням «лівого» парламенту проти ринкових реформ, «червоних директорів» проти «риночників», хоча свою негативну роль зіграли й депутати національно-демократичного табору) призвела до того, що результатом гарних ініціатив стали мертвонароджені нормативно-правові акти. У січні 1995 р. Л. Кучма видав указ «Про фінансово-промислові групи в Україні». ФПГ в ньому розглядалися як «статутна або договірна юридична особа, створена шляхом об'єднання промисловими підприємствами, організаціями, банками та іншими суб'єктами підприємницької діяльності (передачі у власність, в управління, в тому числі довірче) належного їм (закріпленого за ними) майна, фінансових ресурсів, а також передачі права управління господарською діяльністю для централізова-

ного управління виробничою, науковою, фінансовою та комерційною діяльністю»⁷. Документ передбачав, що ФПГ можуть створюватися за ініціативою, насамперед, самих суб'єктів господарювання. При цьому дозвільна функція надавалася Міністерству економіки (експертиза техніко-економічних проектів створення ФПГ) та Антимонопольному комітету (видача дозволів на створення). Указ мав досить ліберальний і прогресивний для того періоду характер, бо намагався не тільки створити законодавчий простір для процесів, що вже відбувалися в реальному секторі економіки, але й спрямувати їх в законодавче русло (при цьому, слід визнати, він формально порушував окремі положення наявного законодавства).

Верховна Рада у березні 1995 р. наклала вето на цей указ. Під час обговорення, крім формальних заперечень, від депутатів лунали звинувачення, що він буде сприяти легалізації кримінальних капіталів, суттєво зменшить податкові надходження до державного бюджету, створить великі монополії тощо. Лише декілька депутатів виступили на підтримку. До речі, серед них був і член фракції КПУ О. Панасовський (директор Вуглегірської ДРЕС), який зазначав: «Ми вже звикли до у якійсь мірі обґрунтованих обурень промисловців, яких у Верховній Раді представляю я, щодо відсутності обігових коштів підприємств, неймовірно високих відсоткових ставок комерційних банків, необхідності отримання за будь-яку ціну пільгових кредитів за рахунок державного бюджету. Хто під стратегічні інтереси забезпечення сталого виробництва, а хто і для прикриття та виправдання власної бездіяльності. Однак, коли Президент пропонує рішення цих питань принципово новим для нашої держави шляхом, але добре знайомим і розповсюдженим у всьому цивілізованому світі, ми починаємо ставити під сумнів правильність запропонованого рішення»⁸.

Захисний виступ іншого депутата (у стенограмі помилково вказане прізвище наступного виступаючого депутата І. Муляви) з точки зору подальшого розвитку подій більш точно оцінював ситуацію: «Дуже легко наполягати на Законі (вето на указ президента накладалося у тому числі через те, що на думкою більшості депутатів діяльність ФПГ мала регламентуватися саме законом — *В.Г.*), якби криза слухалася закону. Що ви можете запропонувати? Усі ми можемо запропонувати на заміну, якщо є об'єктивні економічні проблеми і які не чекають. Справа в тому, що ми зараз знаходимося у стадії не тільки розвалу, але й переходу у первіснообщинний стан нашої економіки, коли немає ні фінансових ресурсів, ні технологічних, ніяких. Ми вже проїли все, що могли. І зараз доводиться застосовувати дійсно аварійний, рятівний захід для об'єднання тих же промислових залишків капіталу із залишками фінансового капіталу, для полегшення звернення капіталу до сфери виробництва... Як ми можемо зараз казати про якесь там зростання економічне, якщо ми не можемо нічого протипоставити ні капіталу тому ж російському консолідованому, я вже не кажу про закордонний, західний... Ми накладемо вето, і що від цього покращиться у нашій країні? Нічого... Не можна робити щось нове в економіці, не виходячи зі старих рамок, тому необхідно перенести нашу дискусію у русло не накладення вето, якщо щось чомусь суперечить, а пошуку виходу з цієї ситуації, можливо

по створенню робочою групою, і той ентузіазм, який проявила група «Реформи» та фінансова комісія, перенести в конструктивне русло, а не заборонне. Легко казати ні, спробуйте сказати так...Необхідно дивитись реально в економічні реалії сьогодення, а не у якісь-то теоретичні схеми. У нас надто багато теоретиків і надто мало економічних успіхів»⁹.

Наклавши вето, Верховна Рада запропонувала Кабміну разом з відповідними парламентськими комісіями та Адміністрацією Президента терміново розробити закон про ПФГ. Після численних узгоджень і компромісів Закон «Про промислово-фінансові групи» був прийнятий у листопаді 1995 р. Формально, його розробником вважався Кабмін, хоча поступово він став «дітищем» групи депутатів, які суттєво переробили його зміст. Закон ставив розбудову корпоративних структур під жорсткий державний контроль. Документ носив консервативний характер як за буквою, так і за духом. В ньому була закріплена провідна роль в корпоративній структурі саме виробничого підприємства, яке випускає кінцеву продукцію (відповідно, замість «фінансово-промислових груп» законодавці запропонували термін «промислово-фінансові групи»). Це ігнорувало як світовий досвід, так й економічну суть підприємництва (бізнес — це насамперед заробляння грошей). Провідну роль мали відігравати або фінансова установа, або спеціальна компанія, яка керує переважно фінансовими потоками. Фактично ж, ПФГ в парламентському варіанті документа являла собою консорціум. Більше того, відповідно до Закону, ПФГ «створюється за рішенням Уряду України на певний термін (!) з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України»¹⁰ (виділено автором). В цьому визначенні видно банальне нерозуміння засад ринкової економіки — навіть бухгалтерський облік ведеться з припущення, що компанія буде існувати нескінченно довго. Отже, велика частина народних депутатів не бажали давати «зелене світло» формуванню цивілізованих ринкових структур. Тому не дивно, що процес пішов «у тінь», призвів до посилення корупції та непрозорості бізнес-процесів у промисловості, її криміналізації, що в результаті відсувало вихід країни з соціально-економічної кризи.

Президент безрезультатно намагався внести зміни до вказаного закону, щоб зробити його більш дієвим. Нова спроба переглянути документ відбулася у 1998 р. у Верховній Раді 3-го скликання. «Ліві» (В. Семенюк, фракція Соціалістичної та Селянської партій) говорили про кримінал та занепокоювалися можливістю потрапляння до ПФГ підприємств з державною формою власності; «праві» (Г. Мачуленко, І. Полухович, фракція Народного Руху України) вбачали в ПФГ засіб розширення співробітництва з російськими ФПГ, що, на їх думку, не мало сенсу через «технологічну відсталість» останніх; соціал-популісти (О. Сльшакевич, фракція «Громади») пророкували різке скорочення податкових надходжень через створення ПФГ¹¹. Але все ж таки законопроект, розроблений Кабміном, був прийнятий у першому читанні. Оскільки ситуація в промисловості стрімко змінювалася, і формування нових великих управлінських структур відбувалося де-факто поза законодавчим полем, гострота потреби в

терміновому упорядкуванні цієї сфери зменшилася і новий законопроект так і не був прийнятий.

Завершуючи розповідь про закон о ПФГ, варто зазначити, що у лютому 2010 р. прем'єр-міністр Ю. Тимошенко звернулася до парламенту з пропозицією взагалі скасувати цей закон. Ця ініціатива була підтримана в квітні того ж року урядом М. Азарова. Відповідно, у вересні 2010 р. Верховна Рада визнала закон таким, що втратив чинність. За це рішення проголосувало 229 депутатів. Примітно, що виступаючи від імені Кабміну з приводу даного закону, перший заступник міністра економіки В. Бандуров відзначав, що він недоцільний як з юридичної, так і з економічної точки зору. Він звернув увагу, що за період його дії була створена лише одна промислово-фінансова група (ПФГ «Титан»), яка до того ж розпалася.

«Приватівська» мережева бізнес-модель

Не маючи прозорого шляху розвитку, великій капітал формувався спорадично. І прихід деяких нинішніх великих бізнесменів у металургійну галузь був досить випадковим. Прикладом цього була група «Приват». На початку бізнес майбутніх «приватівців» із металургією пов'язувала лише освіта — Дніпропетровський металургійний інститут. Наприкінці 1980-х рр. вони займалися імпортом комп'ютерної та іншої оргтехніки з Південно-Східної Азії, а на початку 1990-х рр. вже освоювали сегмент нафтопродуктів.

1992 р. був заснований «ПриватБанк», що дав ім'я всьому фінансово-промислому конгломерату (ідея створення банку, начебто, належала С. Тігіпко). Цей один з найбільших українських банків залишається ключовим активом, що багато в чому визначає стратегію всієї групи. Як фінансова установа, він був відносно прозорою структурою. Більше того, банк, що обслуговує мільйони людей (за інформацією «ПриватБанку», станом на 2011 р. тільки рахунків фізичних осіб нараховується 12,5 млн.), був практично недоторканим ні для держави, ні для конкурентів (хоча на початку 2000-х рр. під час боротьби за контроль над метпідприємствами головний офіс банку був на деякий час паралізований правоохоронними органами). Не менш важливо, що «ПриватБанк» для багатьох диверсифікованих бізнесів конгломерату означав доступ до відносно дешевих фінансових ресурсів. Це частково пояснює, чому «приватівські» структури в реальному секторі економіки не були спрямовані на прозорість — не було мотивації. Як зауважував бізнесмен, близький до цієї групи, Г. Корбан, «у Коломойського є чудовий інструментарій — «ПриватБанк», номер один в Україні. І через цей банк він має доступ до міжнародних ресурсів. У Ахметова та Пінчука немає такого інструментарію, через це вони прагнуть на ІРО»¹².

Засновниками «ПриватБанку» вважають Л. Милославського, О. Мартинова, С. Тігіпко, Г. Боголюбова, І. Коломойського (а також іноді вказують А. Стеценка, відомого як директор футбольного клубу «Дніпро»). Частка кожного складала приблизно 16,25%¹³. Станом на 2011 р. відповідно до інформації на офіційному сайті банку серед головних акціонерів — Коломойський (49,15%) та Боголюбов (48,99%).

Як і для багатьох інших великих компаній з пропискою у Дніпропетровську, нарощування потенціалу «Привата» пов'язане з діяльністю П. Лазаренка та Л. Кучми. Стосовно першого інформація практично відсутня, але про тісне співробітництво може свідчити наступний факт. Коли у 1996 р. київська компанія «Інтергаз» відмовилася спонсорувати дніпропетровський футбольний клуб «Дніпро», саме за наполяганням керівника області П. Лазаренка «Приват» «добровільно-примусово» став опікуватися командою (тільки декілька років по тому І. Коломойський став щирим фанатом футболу). Проте, група підтримувала команду у своєму стилі — формальний власник клубу компанія «ФК Дніпро-96» тривалий час (до продажу «приватівських» металургійних активів російській компанії «Євраз-груп») входила до числа найбільших металотрейдерів країни. Крім цього випадку, можна також згадати свідчення І. Коломойського, що П. Лазаренко, коли був прем'єр-міністром, познайомив його з К. Григоришиним, після чого вони разом «зайнялися» Марганецьким та Орджонікідзевським гірничо-збагачувальними комбінатами¹⁴.

Не набагато більше інформації можна знайти про взаємодію «Привата» на початку 1990-х рр. з Л. Кучмою. Але про те, що вона мала місце, можна здогадуватися хоча б за поясненнями С. Тігіпко, чому він пішов у політику: «У мене були відповідні зобов'язання перед Кучмою. Ми з ним дуже багато працювали ще до того, як він пішов у Президенти в 1994 році. Коли я був секретарем обкому комсомолу, Кучма тоді очолював завод, і ми почасти зустрічалися по роботі. Він мені декілька разів серйозно допомагав, підтримував деякі молодіжні проекти. Свого часу я був у нього позаштатним консультантом. З іншого боку, я пішов у політику, тому що існувало якесь побоювання і, відповідно, бажання захистити свій бізнес. Зокрема, «ПриватБанк», де я був акціонером»¹⁵. Тут варто нагадати, що С. Тігіпко з «ПриватБанку» перейшов на посаду віце-прем'єра уряду П. Лазаренка, був віце-прем'єром і у В. Пустовойтенка у розпал політичного протистояння по лінії Кучма-Лазаренко, і до 2001 р. працював міністром економіки у В. Ющенка.

«Інтерпайпівська» модель

Інший варіант утворення первинного капіталу являла собою група «Інтерпайп». На відміну від багатьох інших ФПГ, початок цього конгломерату був так чи інакше пов'язаний з інноваційною діяльністю. Але те, як засновник «Інтерпайпу» В. Пінчук описує початок корпоративного шляху, більше нагадує легенди про звичайних хлопців, які виключно завдяки своїм здібностям без зовнішньої допомоги змогли пробитися вгору. Так, спочатку В. Пінчук, що працював у Державному науково-дослідницькому проектному трубному інституті (свого часу — один з провідних НДІ галузі), займався впровадженням (фактично, комерціалізацією) винаходів (власних і не тільки) на радянських металургійних підприємствах. В одному із своїх інтерв'ю В. Пінчук розповідав, що у 1987 р. домовився про впровадження інновацій на «Могильовському металургійному заводі» за умови, що протягом декількох років буде отримувати 7,5% від прибутку, реально сформованого за рахунок упровадження: «Загалом вони

заборгували мені за перший рік 76 тис. рублів, з них одразу виплатили половину — 38 тис. Прийшли ці 38 тис. на рахунок інституту... Декілька тижнів громада трубного інституту обговорювала, як поділити ці гроші і чи можна це зробити? І в результаті вирішили... не роздавати! Заплатили, щоправда, премії, невеликі. Але всю суму керівництво інституту не відважилося заплатити. Я за цю науку також вдячний. Завдяки цьому уроку я став приватним підприємцем»¹⁶.

Наприкінці 1980 — початку 1990-х рр. багато вчених з підприємницькою жилкою, які раніше «вибивали» для своїх НДІ та КБ госпдоговори від міністерств та підприємств (подібних осіб на виробництві називали «товкачі»), у нових економічних умовах створювали невеликі фірми. Тобто, вони займалися тієї ж роботою, що й раніше, але більша частина прибутків належала самим вченим. Втім, відрахування у фонд установ зберігалися. До середини 1990-х рр., коли обсяги промвиробництва впали майже вдвічі і промисловці прагнули до елементарного виживання своїх підприємств, більшість впроваджувальних фірм припинили своє існування. Більше того, існував і психологічний фактор — багато вчених не хотіли займатися торгівлею. Виживали лише ті компанії, що спромоглися переорієнтуватися з наукової діяльності на торгівлю (неважливо чим), а також ті, хто мав зв'язки в органах державної влади.

До них належала фірма Пінчука. Ось яким чином він розповідав про диверсифікацію діяльності: «Якось на одному заводі до мене звернулися з пропозицією: «Слухай, допоможи нам із сировиною. Потрібен чавун, потрібен рулонний метал...». Гроші їм були непотрібні. Свою продукцію — труби! — продати мені вони були згодні лише за сировину для виробництва цих самих труб. Я кажу: «Добре, спробую». Пішов на один металургійний комбінат, запропонував: «Продайте мені чавун». Вони відповідають: «Знаєш, ми готові продати тобі чавун, але у нас, на жаль, немає коксу». Я тоді пішов на коксохім, кажу: «Продайте мені кокс!» Мовляв, на металургійному комбінаті мені сказали: якщо ти нам знайдеш кокс, ми тоді тобі надамо чавун. А на коксохімі мені кажуть; ми готові тобі поставити кокс, але нам потрібне коксівне вугілля, потрібна шахта... У результаті, я дійшов до шахтарів: «Мені потрібне коксуючі вугілля». Вони кажуть: «Питань нема. Але нам потрібні... труби!»... Але шахтарям були потрібні ще так звані товари народного вжитку. Коротше кажучи, дістали ми для шахтарів різні там кухонні комбайни, телевізори, холодильники, соковижималки... Навіть певну кількість «Таврій»!.. Тому що попросили: «Потрібні і «Таврії». Ми і «Таврії» поставили. «Таврії» були тоді у великому дефіциті... А на завод труб пішли вагони чавуну!... Ми локально, на своєму рівні, замінили функції Держплану. Ми почали skleювати те, що зруйнувалося. Інакше тоді економіка працювати не могла. Вона розвалилася!.. І ось на це місце просто приходили люди, що якимось це skleювали. Ніхто ще не розумів, що таке маркетинг, що якимось потрібно будувати усі ці ланцюжки Держплану»¹⁷. Однак, чи багато здібних хлопців у той період могли дістатися до керівництва, щоб попрацювати для них заміною Держплану? Питання риторичне.

Згідно інформації ЗМІ, «Інтерпайп» у перші роки свого існування був родинним підприємством: В. Пінчук заснував його та розвивав за підтримки

свого тестя В. Аршави, який був головою Дніпропетровського облздороввідділу та приятелював з П. Лазаренком. За іншою версією, на початковому етапі Пінчуку допомогли його батьки, що також працювали у трубній галузі. Стосовно впливу на становлення власного бізнесу родинних зв'язків В. Пінчук досить категоричний: «...розмови про капітал «по блату», завдяки родинним відносинам і так далі — для мене повна маячня! Я сам став спочатку мільйонером, потім мультимільйонером... Ось таким чином — у результаті професійної діяльності, «Інтерпайп» займався імпортом в Україну туркменського та російського газу, як дилер газової компанії «Ітера»¹⁸.

Від середини 1990-х рр. «Інтерпайп» купував акції трубних підприємств, а торгова діяльність дозволяла тоді отримувати надприбутки. Це дозволило його власнику купувати рідкісні витвори образотворчого мистецтва для власної колекції, запрошувати відомі російські театральні колективи та виконавців класичної музики, які за інших умов не мали б шансів виступати в Україні. Ясна річ, все це відбувалося на тлі зубожіння більшої частини населення. На захист власника «Інтерпайпу» можна сказати, що багато вітчизняних бізнесменів періоду початкового накопичення капіталу на культуру зовсім не звертали увагу, не кажучи про вже фінансування будь-яких заходів.

На початку 1990-х рр. В. Пінчук мав спільний бізнес з Ю. Тимошенко в рамках корпорації «Співдружність». Однак Тимошенко, за деякою інформацією не без допомоги П. Лазаренка, відтіснила В. Пінчука від управління компанією і вивела частину активів та бізнес-процесів у новостворену корпорацію «Єдині енергетичні системи України». 1996 р. відбувся дивний інцидент — Пінчука викрали та вимагали викуп у 5 млн. дол. Гроші були сплачені, бізнесмена повернули неушкодженим. Однак затято ходили чутки стосовно того, що це була акція залякування з боку П. Лазаренка. За іншою версією це було пов'язано з конфліктом «Інтерпайпу» та донецьких комерційних структур навколо «Харцизького трубного заводу»¹⁹.

У результаті, в 1997 р. Пінчуку довелося починати якщо не з початку, то як мінімум у складних умовах. Того ж року він офіційно займає посаду президента науково-виробничої інвестиційної групи «Інтерпайп» (а наступного року обирається в парламент), яка стає базовою структурою для побудови фінансово-промислового конгломерату і буде відігравати значну роль в трубній підгалузі ГМК у наступний період.

Монополістична активність ЄЕСУ

Структури, подібні до «Привату» та «Інтерпайпу», у середині 1990-х рр. не могли порівнятися потужністю з корпорацією «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ), яку пов'язували з іменами Ю. Тимошенко та П. Лазаренка. В період свого найбільшого розвитку корпорація контролювала до 10% виробництва металу та більше 25% виробництва труб. За інформацією, яку надавали представники ЄЕСУ, на її замовлення у 1996 р. було вироблено і реалізовано понад 1,5 млн. тонн металопродукції²⁰.

На початку 1990-х рр. Ю. Тимошенко займалася постачанням пального-мастильних матеріалів, і для цього заснувала корпорацію «Український бензин» (була відома під аббревіатурою КУБ). З самого початку стратегія компанії на ринку відзначалась агресивністю. Як згадував у своєму інтерв'ю політичний консультант Ю. Тимошенко А. Золотарьов, в офісі КУБу під час святкування річниці заснування повісили гасло: «Хто з нами не працює, той з нами не їсть!»²¹.

Основою ж бізнесу корпорації ЄЕСУ було постачання російського газу в Україну для промислових підприємств, переважно за бартерними схемами: грошові розрахунки між ЄЕСУ та заводами були зведені до мінімуму, при цьому вартість продукції була занижена, а на зовнішніх ринках вона вже реалізовувалася за повну вартість. Примітно, що свій початок корпорація брала від спільних комерційних структур Ю. Тимошенко та В. Пінчука. Їх компанія «Співдружність» забезпечувала газом до 70 промпідприємств (згодом В. Пінчук був витіснений з бізнесу). А 1996 р. ЄЕСУ вже контролювали поставки понад 2000 підприємствам. Той же А. Золотарьов згадував: «ЄЕСУ працювала за правилами, які вона не прописувала. Коли керівництво одного з металургійних підприємств Дніпропетровська вийшло на «Газпром» і домовилось про прямі поставки газу, його досить грубо віджали. З точки зору нормальних конкурентних відносин це нечесно. Але це у великих і малих масштабах у нас до сих пір повсюдна практика, коли близькість до влади стає конкурентною перевагою. Чи в Донбасі все було інакше?»²². Він також згадує, що сама Ю. Тимошенко постраждала у 1994 р., поставивши до Китаю партію металу, але так і не отримавши оплати за неї.

До речі, що стосується Донбасу, то первісні спроби ЄЕСУ «зайти» на місцеві підприємства наштовхнулись на протидію локальних центрів впливу. Згодом їм вдалося домовитись, однак, очевидно, не без допомоги впливу тогочасного прем'єр-міністра П. Лазаренка (в чому конкретно полягала ця допомога та наскільки вона узгоджувалася з законодавством, українські правоохоронні органи намагаються розібратися понад десять років). Врешті-решт створений у 1995 р. «Індустріальний союз Донбасу» став молодшим партнером ЄЕСУ в регіоні з поставок газу.

Накопичивши ресурси — як економічні, так і політичні — ЄЕСУ почали не тільки розширювати свій операційний контроль над підприємствами, але й брати участь в їх приватизації. Зокрема, у власність корпорації перейшли пакети акцій «Південного гірничо-збагачувального комбінату» та виробника трубної продукції «Дніпропетровського металургійного заводу ім. Комінтерна». Крім того, ЄЕСУ виграло у травні 1997 року некомерційний приватизаційний конкурс на придбання 26% акцій «Харцизького трубного заводу» (ХТЗ) — на той час монопольного на пострадянському просторі виробника труб великого діаметру для нафтогазової галузі. Примітно, що в 1995–1996 рр. за ХТЗ йшла жорстка боротьба між «Газпромом», «Інтерпайпом» та різноманітними донецькими компаніями («ІСД», «ДАНКО», «АЛМАР»), яка супроводжувалася в тому числі кримінальними ексцесами. Тоді як у приватизаційному конкурсі «чомусь» взяла

участь лише одна дніпропетровська корпорація, запропонувавши за пакет 500 тис. грн., а також зобов'язавшись інвестувати 18 млн. дол. (балансова вартість основних фондів ХТЗ складала 670 млн. грн.)²³.

Зараз складно говорити, яким чином ЄЕСУ планували структурувати свої численні бізнеси, в тому числі металургійний. Після того, як у травні 1997 р. Л. Кучма відправив П. Лазаренка у відставку, на ЄЕСУ почалася атака державних правоохоронних органів. Однак формально сама корпорація мало чим володіла, тому правоохоронці лише заблокували її операційну діяльність. У відповідь на численні перевірки керівництво ЄЕСУ звернулося до своїх бізнес-партнерів: боржників закликали не повертати свої борги корпорації, а кредиторам — звертатися до суду з вимогами виконання зобов'язань і тим самим банкрутувати корпорацію.

У випадку з ЄЕСУ держава фактично вперше розпочала реприватизаційну політику (і це мало більш далекосяжні наслідки — ймовірно, реприватизаційний пафос Ю.Тимошенко 2004–2005 рр. підпитувався пам'яттю про втрачений великий бізнес). Зокрема, були відмінені результати приватизаційного конкурсу з ХТЗ (як тоді заявляв т. в. о. голови Фонду держмайна В. Лановий, це начебто ніяк не було пов'язано з впливом політичних чинників, а виключно з тим, що ЄЕСУ були одним учасником конкурсу, а статутний фонд підприємства не був проіндексований²⁴). Під час боротьби за підприємство у хід пішли не тільки судові позови, але й міжнародні зв'язки. Зокрема, основний покупець продукції ХТЗ «Газпром» несподівано на місяць припинив прийом харцизьких труб через начебто проблеми з їх якістю. Врешті-решт підприємство відійшло під контроль «ІСД».

До 2001 р. тягнулись судові баталії навколо 26% акцій «Дніпропетровського метзаводу ім. Комінтерна», коли врешті-решт Фонду держмайна вдалося відсудити цей пакет. Однак де-факто підприємство перейшло під контроль групи «Приват». Така ж ситуація склалася й на «Південному ГЗК»: у тому ж 2001 р. приватівські структури «перехопили» контроль над підприємством у тимошенківського топ-менеджменту.

Епізод з ЄЕСУ став першим прикладом масштабного зіткнення держави і великої фінансово-промислової групи. І зараз, з ретроспективи більше ніж 10 років можна стверджувати, що корпорація, поєднавши амбітний підприємницький дух та доступ до можливостей державної машини, своїм безумовним домінуванням гальмувала розвиток інших корпоративних структур в промисловості. Очевидно, що зникнення ЄЕСУ (безвідносно до політичних чинників, які до цього призвели, і якими методами це забезпечувалося) створило більш конкурентне середовище, в тому числі, в гірничо-металургійному комплексі, і, відповідно, вивільнило простір для формування більш цивілізованих корпоративних структур.

* * *

Отже, в розглядуваний період відбувалося приховане, тіньове і частково криміналізоване формування великих управлінських структур. В цей час вини-

кала і нова система відносин влади та бізнесу. Систему, що склалася слушно описує політолог Ю. Алексєєв: «В Україні з перших років незалежності розвивався чиновницький капіталізм. Колишні партійні та комсомольські боси, що прийшли до керівництва державою, намагалися узурпувати владу і не допустити «чужих». Відзначимо, що серед колишніх партійців опинилося немало здібних бізнесменів і політиків. Фінансові магнати в ті роки також прагнули влади. З олігархами довелося ділити владу та гроші. Зійшлися два принципи: спочатку влада, а потім гроші, пізніше змінилася послідовність — гроші, а потім прохідне місце в партії»²⁵.

Українські корпоративні структури в ГМК, які могли б претендувати на статус «національних чемпіонів» (так у західних ЗМІ називають провідні та найбільш конкурентоспроможні корпорації), у своїй більшості тупцювали на місці на початковому етапі інституційного розвитку та являли собою фінансово-промислові конгломерати. Навіть найбільш розвинуті компанії, пов'язані з металургією, не вийшли на рівень відповідності середнім світовим зразкам, особливо в підходах до корпоративного управління та фінансової прозорості.

Водночас, такий стан справ був адекватною відповіддю на економічну й політичну ситуацію в країні. На цьому тлі можна чітко побачити прорахунки державної промислової політики у взаємодії з вітчизняними корпоративними структурами та антимонопольному регулюванні галузі. Не говорячи вже про застарілу законодавчу базу, яка не відповідає ані поточним потребам, ані перспективному розвитку галузі.

---

¹ Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. — К., 2003. — С. 133.

² Кульчицький С. Закономірності державотворчого процесу у незалежній Україні — К., 2001. — С. 65.

³ Складена на основі даних Бойко О. Вказ. пр. — С. 95.

⁴ Бойко О. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). — К., 1996. — С. 87.

⁵ Більш докладно див. спогади учасника тих подій: Нездоля А. Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли — Б. Церковь, 2003.

⁶ Кучма Л. Шляхом радикальних економічних реформ. Про основні засади економічної та соціальної політики. Доповідь Президента України. 19 жовтня 1994 р.

⁷ Указ Президента України «Про фінансово-промислові групи в Україні». «Положення про фінансово-промислові групи в Україні». Ст. 2.

⁸ Стенограма засідання Верховної Ради від 2 березня 1995 р. http://static.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL23/020395_20.htm

⁹ Там само.

¹⁰ Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні». 21 листопада 1995 р.

¹¹ Стенограма засідання Верховної Ради від 8 вересня 1998. <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/2128.html>

¹² Корбан Геннадий: «Коломойський, як Плюшкін, не любить продавати — він тільки купує» // Українська правда, 26.10.2007.

¹³ Тігіпко Сергій: «Після чуток, що мене викинули з вікна під час Майдану, я дзвонив мамі та заспокоював її» // Українська правда, 5 травня 2008.

¹⁴ Свідчення Ігоря Коломойського в Лондонському суді // Українська правда, 9.07.2010.

¹⁵ Тігіпко Сергій: Після чуток... Вказ. пр.

¹⁶ Пинчук Виктор: «Ночным сторожем на заводе я работал через каждые два дня» // Факты и комментарии, 14.12.2005. <http://fakty.ua/60416-viktor-pinchuk-quot-nochnym-storozhem-na-zavode-ya-rabotal-cherez-kazhdye-dva-dnya-quot>

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Экспортные перспективы Харцызского трубного завода: ЕЭСУ или Газпром // Металл Бюллетень. Украина. — 1997. — № 2. — С. 47.

²⁰ Корпорация ЕЭСУ будет защищаться от государственного давления с помощью международной адвокатуры // Металл Бюллетень. Украина. — 1997. — № 2. — С. 5.

²¹ Первый политтехнолог Тимошенко: «Мотивов убивать Щербаня не было» // Лига-Новости. 15.11.2011. http://news.liga.net/interview/politics/561098-pervyy_polittekhnolog_timoshenko_motivov_ubivat_shcherbanya_ne_bylo.htm

²² Там само.

²³ Корпорация ЕЭСУ будет защищаться от государственного давления с помощью международной адвокатуры // Металл Бюллетень. Украина. — 1997. — № 2. — С. 5.

²⁴ Там само.

²⁵ Алексеев Ю. Украина и европейский глобализм (1989–2009) — К., 2010. — С. 26.

ХЛІБОФУРАЖНІ БАЛАНСИ УСРР 1927/28–1928/29 рр.: СТАТИСТИКА ПІД ТИСКОМ І НА СЛУЖБІ ПОЛІТИКИ

Питання підпорядкування радянської статистики органам планування та використання її для досягнення певних політичних цілей уже тривалий час перебувають у центрі уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників¹. З'ясування політичних впливів на самий процес вироблення статистичної інформації, вивчення особливостей функціонування сільськогосподарської, зокрема врожайної статистики й визначення ступеню вірогідності статистичних даних, котрі поклалися в основу господарського планування є, у суті речей, тією основою, на якій мають будуватися сучасні дослідження з проблематики голоду. Мета даної статті полягає в тому, аби проаналізувати особливості взаємодії влади і статистики при складанні хлібофуражних балансів УСРР на почасті недорідний 1927/28 і позначений масштабним недородом 1928/29 рр. Більш конкретно коло питань, що нас цікавлять, можна окреслити в такий спосіб: наскільки відчутним був вплив політики на процес розробки статистиками хлібофуражних балансів республіки, наскільки достовірними були проведені статистиками балансові обрахунки, чи підпорядковувалися вони логіці господарського життя, чи навпаки, були зумовлені потребами політичної доцільності.

Становлення і особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перші роки радянської влади

У дореволюційній Росії відомості про сільське господарство збиралися й аналізувалися Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ, Міністерством землеробства та земствами. Попри певні методологічні вади, дореволюційна сільськогосподарська статистика, зокрема врожайна, на думку сучасних дослідників відзначалася надійністю. Валові збори хлібів* статистики визначали шляхом помноження врожайності з десятини землі на розмір усіх посівних площ. Необхідна для цих обрахунків інформація добувалася або поширенням через волосні управління і сільських старост стан-

---

* *Валовий збір хлібів (врожай)* — загальний розмір продукції в натуральному виразі, зібраної з площі усіх посівів; характеризує загальний обсяг виробництва хлібів. *Фактичний урожай* — фактично зібраний та оприбуткований урожай із зібраних посівів; *фактичний збір врожаю і фактична врожайність* — кількість зібраної продукції сільськогосподарських культур з 1 га посіву до моменту завершення жнив більшістю господарств; *чистий збір* — фактичний урожай у масі після доробки за відрахуванням насіння на всю засіяну площу даної культури.

дартних анкет із запитаннями про врожайність* та посівні площі** (у період 1883–1917 рр. ЦСК щорічно розсилав до 100 тис. таких анкет), або шляхом опитувань добровільних кореспондентів, переважну більшість яких складали «культурні господарі» (кореспондентська мережа Міністерства землеробства, наприклад, налічувала до 8 тис. осіб). Опрацьовані статистиками дані періодично використовувалися урядом для впливу на хлібний ринок, проте в цілому, за визнанням відомого економіста М. Кондратьєва, цей ринок до Першої світової війни переважно складався стихійно у процесі економічного життя народу і ринкового обігу².

Після більшовицької революції усі «буржуазні статистичні установи» було ліквідовано. Попри це, саме вони — насамперед земські статистичні комітети й стали тією основою, на якій почали вибудовуватися головні статистичні інституції «держави диктатури пролетаріату»: організоване 1918 року в Москві Центральне статистичне управління (ЦСУ) та сформоване у Харкові в травні 1920 року Українське статистичне бюро, реорганізоване роком пізніше в Український статистичний комітет при УЕН, а з жовтня 1921 року — у ЦСУ УСРР³.

До середини 1920-х рр. Центральне статистичне управління УСРР перетворилося на солідне відомство із величезним штатом та розгалуженою мережею місцевих підрозділів. Порядок його діяльності регламентувався постановою ВУЦВК і РНК «Про державну статистику УСРР» від 3 листопада 1924 р.⁴ Згідно з цим документом, республіканське ЦСУ діяло на правах наркомату і підпорядковувалося безпосередньо ВУЦВК і РНК УСРР. Основні завдання республіканського статистичного відомства полягали у тому, щоб:

а) опікуватися правильною постановкою статистичних дослідів, розвитком і поширенням статистичних знань у республіці;

б) проводити на території УСРР загальнодержавні переписи населення, промисловості, сільського господарства, опрацьовувати зібрані статистичні матеріали;

в) вести поточні статистичні спостереження у всіх областях суспільного життя, господарської й культурної діяльності державних і громадських установ республіки, її населення;

г) проводити за дорученням уряду УСРР спеціальні статистичні дослідження;

д) керувати і спостерігати за діяльністю підвідомчих ЦСУ місцевих статистичних установ;

---

* *Врожайність сільськогосподарських культур* — середній розмір певної продукції рослинництва з одиниці фактично зібраної площі даної культури; характеризує продуктивність тієї чи іншої культури в конкретних умовах її вирощування. У 1920-ті рр. вимірювалася у пудах з десятини; попередньо визначалася в балах, після чого з поправкою на недооблік у 0,3–0,5 бали за допомогою спеціальних статистичних операцій переводилася у пуди.

** *Посівна площа сільськогосподарських культур* — частина ріллі або інших розораних угідь, зайнята посівом однієї або кількох сільськогосподарських культур.

е) здійснювати загальне керівництво і координацію відомчих статистичних установ, узгоджувати програми проведення і розробки ними статистичних досліджень;

є) публікувати висновки проведених в Україні статистичних досліджень і переписів у зведеному виданні «Статистика України», видавати статистичні щорічники, бюлетені, статистико-економічні праці, збірники, огляди, монографії, наукові і популярні книжки, посібники з статистики тощо;

ж) організовувати наукові, навчальні і навчально-допоміжні установи, статистико-економічні курси, семінари, бібліотеки, музеї;

з) проводити Всеукраїнські статистичні з'їзди, конференції.

Керівництво ЦСУ УСРР здійснював управляючий, при якому також діяла Колегія у складі чотирьох осіб. Щорічні плани роботи статистичного відомства мали проходити через Держплан і потому затверджуватися українським урядом. На місцях ведення державної статистики покладалося на губернські, окружні статистичні бюро, котрі діяли на правах відділів — відповідно при губвиконкомах або окрвиконкомах. При районних виконавчих комітетах діяли районні статистики.

З переходом УСРР на трьохступеневу систему управління губернські статистичні бюро припинили своє існування, натомість було сформовано районні статистичні бюро. Наприкінці 1925 р. лише центральний штат ЦСУ УСРР нараховував більше 300 осіб. У всіх 41 округах республіки діяли окружні, а у 632 районах — районні статистичні бюро, працівники яких послуговувалися допомогою 9262 офіційно зареєстрованих добровільних кореспондентів⁵.

Як у Москві, так і в Харкові кадрове обличчя статистичних установ на перших порах визначали професіонали «старої школи». До початку 1926 р. центральним статистичним відомством у союзній столиці незмінно керував колишній земський статистик Павло Іванович Попов — авторитетний науковець і досвідчений адміністратор, котрий мав партійний квиток і певні зв'язки з високими комуністичними чиновниками, відтак був спроможний, до пори — до часу, захищати «ідейно несвідомі» наукові кадри відомства від тиску «свідомо-комуністичних» контролерів⁶.

Першим головою Українського статистичного бюро став добре знаний у дореволюційні часи земський статистик Степан Степанович Жилкін. Щоправда, у кар'єрному плані він був не таким успішним, як його московський колега. Попри активну працю на пролетарську державу, голова українського статистичного відомства вже у квітні 1921 р. став фігурантом харківського судового процесу над «буржуазною інтелігенцією», був звинувачений у зловмисному проникненні до керівних економічних органів радянської влади та засуджений, незважаючи на гаряче заступництво письменника В. Короленка, до п'яти років ув'язнення⁷. Короткий час потому українським статистичним відомством керував виходець з Мелітополя, випускник Томського університету, професор політекономії Харківського університету Йосиф Трахтенберг. А після його переведення до Москви — колишній земський статистик Олександр Михайлович Волков, який невдовзі так само опинився у столиці. Вочевидь

даниною політиці українізації стало призначення керівником ЦСУ УСРР Михайла Оверковича Авдієнка. Втім, 1924 року він був усунутий від керування статистичним відомством, а пізніше — заарештований і засланий за «контрреволюційне минуле» — членство в Українській Центральній Раді та причетність до творення Української комуністичної партії (УКП). Не менш колоритною особою був також і наступний керівник республіканського ЦСУ — Сергій Михайлович Мазлах (Робсман) — до революції статистик Полтавського земства, а в роки громадянської війни — націонал-комуніст, відомий написанням 1919 року (в співавторстві з Василем Шахраєм) резонансної книжки «До хвили: Що діється на Україні і з Україною» із жорсткою критикою національної політики РПК(б)⁸.

До середини 1920-х рр., попри перманентний тиск на «буржуазні кадри» статистичних установ, існували більш-менш прийнятні умови для функціонування радянської статистики як науки, що їй належало не лише сканувати складні суспільні процеси, а й пропонувати владі необхідну в практичному плані, різнопланову статистичну інформацію.

Це стосувалося й сільськогосподарських статистиків, котрі досягли виразних успіхів у збиранні та розробці даних про тенденції розвитку сільськогосподарського виробництва, особливості господарювання, побут, стан харчування, дозвілля селянських родин. У центрі уваги статистиків постійно перебували питання, пов'язані з визначенням розмірів посівних площ та врожайності, обрахуванням валових зборів хлібів. Осмислюючи досвід російської дореволюційної та зарубіжної статистики, науковці намагалися вдосконалити відомі їм та опрацьовувати нові оригінальні методи спостереження та аналізу, крок за кроком просуваючись уперед у цій справі.

Загальне уявлення про напрями роботи республіканського статистичного відомства можна скласти на підставі його щорічних оперативних планів. Так, розглянутий на Колегії ЦСУ і схвалений 30 липня 1924 р. план робіт на 1924/25 р.⁹ передбачав розширення, в порівнянні з попередніми роками, самої системи статистичного спостереження за рахунок організації синтетичних робіт та удосконалення методології дослідів. Планувалися найрізноманітніші дослідження у царині демографічної, сільськогосподарської, промислової, міської, торгівельної, фінансової, транспортної статистики, статистики праці, народної освіти тощо. Ішлося, наприклад, про те, аби в царині демографії перейти до розробки нової системи записів актів громадянського стану, розширити існуючу програму поточної статистики населення. Якщо у 1923/24 р. дослідження статистиків обмежувалися суто демографічними характеристиками (показники народжуваності, смертності, кількості шлюбів і розлучень тощо), то в новому році планувалося вже встановлювати зв'язки між різними показниками, як от природний рух населення і соціальні характеристики. Також передбачалося започаткувати систему щорічних переписів населення (за ситуацією станом на 1 січня). Широкою була й накреслена програма заходів у царині сільськогосподарської статистики. Крім продовження вже традиційних дослідів (весняного перепису 10% селянських господарств, осіннього вибіркового опитування 5%

господарств, обстеження селянських бюджетів, динамічних досліджень 60 тис. господарств) мали бути впроваджені спеціальні анкетні дослідження для з'ясування питань про використання в селянських господарствах техніки, систему рільництва, порядок землекористування тощо. Заплановані дослідження в області торговельної статистики передбачали систематичні обстеження стану хлібозаготівлі, вирахування видимих запасів хліба, облік експорту, руху хлібних вантажів. Як окремий важливий напрям у діяльності ЦСУ УСРР визначалася й робота зі складання балансу народного господарства республіки.

16–23 листопада 1925 р. у Харкові відбулася Перша Всеукраїнська статистична нарада, під час якої обговорювалися перспективні напрями діяльності республіканського відомства¹⁰. Серед інших, учасники вислухали й обговорили доповідь Г. Вербицького про дослідження в царині врожайної статистики. Зокрема, науковець звернув увагу на потребу подальшого вдосконалення існуючих методик обрахування розмірів врожаю, як і розмірів загибелі посівів. Уявлення статистиків щодо способів визначення цієї останньої, на думку науковця, були досить умовними. «Облік загиблої площі нам ніколи не вдавалося налагодити, — визнав Г. Вербицький. — Загибла площа настільки складне явище, що зазвичай шляхом реєстрації це явище не вдається урахувати. Провести межу між загиблою площею і не загиблою надзвичайно важко. Тому виміряти загиблі посіви — справа надзвичайно важка, і при їх обрахуванні зазвичай виходить дефектний матеріал...»¹¹. Аби виправити таку ситуацію статистик запропонував увести до п'ятибальної шкали визначення врожайності так званий нульовий бал. Ця та інші озвучені Г. Вербицьким пропозиції, розгорнута довкола них дискусія ясно вказували на те, що вдосконалення методів врожайної статистики науковці розглядали як важливе і невідкладне завдання. Власне, те ж стосувалося і питань опрацювання балансу усього народного господарства країни. З доповіддю на цю тему перед учасниками Всеукраїнської статистичної наради виступив представник ЦСУ УСРР В. Мишкіс¹².

Зауважимо, що згідно з планами ЦСУ УСРР протягом 1925/26 р. належало завершити всі роботи, пов'язані з обчислення балансу народного господарства республіки за 1923/24 і 1924/25 рр. Утім, як можна побачити з протоколу засідання РНК УСРР від 24 лютого 1927 р., зробити цього не вдалося: почасти унаслідок переходу до трьохступеневої системи управління й пов'язані з цим реорганізації у статистичному відомстві, почасти й через низку доручених ЦСУ УСРР позапланових робіт, підготовку до чотирьох загальносоюзних переписів¹³. До того ж у 1924/25 році в Україні, так само як і в деяких інших провідних хлібних регіонах країни, стався недорід. Відтак статистикам, разом із представниками інших відомств, довелося залучитися до робіт з опрацювання методики визначення потерпілих районів, обрахування їхніх потреб для організації державної допомоги¹⁴.

Зрозуміло, що такий масштабний фінансовий документ, як народногосподарський баланс, містив і сільськогосподарську частину. Поряд із цим, у 1920-ті рр. союзна й республіканські статистичні відомства регулярно укладали хлібофуражні баланси — спеціальні фінансові документи, що містили відомості про

виробництво і витрати зерно-хлібів* (відповідно по всій країні та по окремим республікам).

Структура хлібофуражного балансу включала як прибуткову, так і витратну частини. До першої відносилися дані про врожай поточного року, а також відомості про накопичені з минулих років видимі (торговельні) і невидимі (зосереджені у селян) запаси хліба. Витратна частина містила підрахунки продовольчих, фуражних, насінневих потреб, втрат (лузга, псування) та попитів хліба для годування армії й роботи промисловості. Розрахунки потреб зернової продукції на продовольство визначалися на підставі даних про кількість населення та норми споживання. Витрати на фураж — на основі відповідних відомостей про поголів'я худоби та норми її харчування. Потреба у насінні — виходячи з посівних площ та норм висіву. Різниця, що залишалася після усіх відрахувань на внутрішні потреби, вважалася лишками, одна частина з яких мала бути використана для поповнення страхових запасів села, а інша — спрямована на експорт.

Оскільки підготовка хлібофуражного балансу країни була відносно новою справою, робота над ним супроводжувалася численними технічними та методологічними ускладненнями, які науковці і не приховували.

Проблематичною виглядала передусім можливість точного встановлення розміру зібраного селянами врожаю, адже для цього бракувало повних, а головне — уповні достовірних відомостей як про селянські посіви, так і про врожайність.

Для визначення розміру посівних площ статистики проводили щороку навесні вибіркові опитування добровільних кореспондентів, які охоплювали спочатку 5%, а з 1925 року — 10% загальної кількості селянських господарств. Потім ці дані зіставлялися з податковими відомостями, складеними уповноваженими Наркомату фінансів у ході щорічних суцільних переписів селянських дворів. Починаючи з 1927 року статистики стали використовувати методику масових «контрольних обмірів» посівних площ, водночас до цієї справи долучили ще й аерофотозйомку¹⁵.

Інший важливий показник — врожайність у 1920-ті рр. традиційно визначався за п'ятибальною шкалою, після чого за допомогою спеціальних статистичних операцій переводився у пуди. Вихідний матеріал для цих підрахунків збирався під час щорічних осінніх вибіркових обстежень 2–3% господарств, а з 1925 року — ще й додатково опитувань 10 тис. добровільних кореспондентів.

А проте, здобуті у всі ці способи відомості науковці-статистики не вважали уповні надійними, виходячи з того, що селянські кореспонденти свідомо, побоюючись реквізиції чи для полегшення податкового тягаря, можуть надавати занижені дані. Аби поправити це, почали застосовувати так звані середні

---

* *Зернові і зернобобові* — культури, основна продукція яких — зерно; за видом продукції та її призначенням зернові поділяються на дві підгрупи: *продовольчих культур*, які, у свою чергу, поділяються на хлібні (пшениця, жито) і круп'яні (гречка, просо, рис), а також підгрупу *фуражних культур* (ячмінь, овес, кукурудза, зернобобові).

коефіцієнти недообліку («надвишки на недооблік») — уповні розумний з наукового боку хід, який, проте, відкривав безмежні можливості для зловживань і маніпуляцій.

Точніші дані врожайної статистики представляли вибірккові бюджетні обстеження селянських господарств. Вони проводилися із застосуванням методів математичної статистики, зокрема теореми А. Боулі, та передбачали детальний опис і ретельну перевірку даних шляхом співставлення селянських прибутків і витрат. Проте у 1920-ті рр. бюджетні обстеження в УСРР охоплювали усього 10–15 тис. селянських господарств (із більше, ніж 5 млн. господарств), а тому не могли вважатися репрезентативними.

Залишалися дискусійними при складанні хлібофуражних балансів багато інших питань: про критерії визначення «соціального розшарування» села, про підходи до обрахування норм продовольчого забезпечення населення хлібом, не кажучи вже про так звані приховані запаси селянського хліба. Їх точне визначення уявлялося настільки ефемерною справою, що попервах така стаття, як «невидимі запаси хліба» у розроблених статистиками схемах балансу взагалі була відсутньою¹⁶. Обчислення цих запасів почалося лише за наказом з високих владних кабінетів. Однак здобуті за балансовим методом* дані скоріше лише підтвердили скептичне ставлення статистиків до проблемної статті балансу, ясно вказуючи, що хліб у радянській державі селяни переважно зберігали як страховку і що точно вирахувати розмір цієї страховки було просто неможливо.

Зрозуміло, під час дискусій статистиками обстоювалися різні, часом діаметральні позиції щодо визначення ресурсних можливостей села. Суто наукові питання почали набувати виразно політичного забарвлення з середини 1920-х рр., коли більшовицьке керівництво упевнено стало на шлях прискореної військово-промислової модернізації країни, вибудовуючи свої грандіозні плани саме на внутрішніх, зокрема і хлібних ресурсах.

Передвісником того, що короткий період «мирного співіснування» аполітичних професіоналів-статистиків з радянською владою відходить у минуле, став конфлікт довкола хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р., жертвою якого врешті став голова союзного статистичного відомства П. Попов.

Невдоволене «дистанціюванням» статистиків від нагальних потреб «поточної політики», більшовицьке керівництво ініціювало проведення експертної оцінки розробленого ЦСУ балансу на 1925/26 р., що її було покладено на створену в середині жовтня 1925 р. спеціальну Комісію НК РСІ. Очолив її належний до сталінського оточення партійний функціонер Я.А. Яковлев, тож перевіряльники швидко встановили, що відомство Попова припустилося суттєвих помилок у всіх без винятку обрахуваннях балансу: і щодо посівної площі, і щодо реальних обсягів врожаю, і щодо норм харчування населення, а головне — щодо кількості прихованих лишків хліба, явно применшивши їх і в такий спосіб

---

* *Балансовий метод* — прийом порівняння взаємопов'язаних показників господарської діяльності з метою з'ясування і визначення їх взаємного впливу, а також підрахунку резервів виробництва.

«викрививши і затьмаривши соціально-економічне значення середніх прошарків селянства»¹⁷.

10 грудня 1925 р. політбюро ЦК ВКП(б) на підставі матеріалів Комісії Я.А. Яковлева звинуватило Центральне статистичне управління та його керівника особисто у припущенні «крупних помилок»¹⁸. А 18 грудня вже сам Сталін з трибуни XIV партійного з'їзду обізвав поданий ЦСУ хлібофуражний баланс «злосчасним», і не лише звинуватив його авторів у «спробах підігнати цифру під ту чи іншу упереджену думку», але також виразно попередив їх про те, що такі дії «є злочином кримінального характеру»¹⁹. У відповідь на ці закиди П.І. Попов 22 грудня спрямував листа генсеку, в якому вимагав публічно спростувати виголошені на з'їзді неправдиві дані та вибачитися за нанесені грубі образи. «ЦСУ — наукова установа і шахрайством не займається, і ніколи не займалася <...>, — писав він. — Ваш обов'язок з тієї ж високої кафедри або опублікувати мій лист, або заявити, що Ваші твердження не відповідають дійсності»²⁰.

Жодних спростувань чи вибачень з боку Сталіна не надійшло. Натомість 17 березня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), у відповідності із власним рішенням від 10 грудня 1925 р., підтвердило усі звинувачення проти ЦСУ й остаточно відсторонило П.І. Попова від керівництва центральним статистичним відомством.

Його новим головою став Валеріан Валеріанович Оболенський (Осинський) — економіст-теоретик і господарник, що мав чималий більшовицький стаж, хоча і «небездоганну» політичну біографію через належність до групи «лівих комуністів»²¹. Ці останні свого часу критикували Леніна за укладання Брестського миру й «недооцінку» можливостей максимальної централізації в економіці. З 1925 року Оболенський був членом президії Держплану СРСР, відтак організаційно належав до прибічників підпорядкування статистики плановим завданням радянської економіки. А в серпні 1926 р. відбулися нові призначення у Наркоматі зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР — одному з ключових у «економічному блоці». Його колишній керівник, лідер опозиції Лев Каменєв поступився посадою на користь одного із найвідданіших прибічників Сталіна, Анастаса Мікояна, відкликаного для цього до Москви з Північного Кавказу. 31 річний партієць, який у цей час вже був «на ти» зі Сталіним, швидко поступився наполяганням генсека, хоча попервах і противився призначенню через повну відсутність досвіду й психологічну неготовність до роботи на високій наркомівській посаді²².

Восени 1926 року кадрові ротації на найвищому рівні відбулися і в українському статистичному відомстві. Замість Сергія Мазлаха посаду керуючого ЦСУ УСРР обійняв 46-річний Мойсей Михайлович Вольф²³ — виходець із Могилевської губернії, комуніст від 1920 року. Далі почалися реорганізації, спрямовані на поступове підпорядкування республіканської статистики органам планування. Для цього, зокрема, 12 травня 1927 р. постановою РНК УСРР у складі ЦСУ було створено нову структуру — Статистичну планову комісію (Статплан)²⁴, до завдань якої було віднесено:

а) укладання республіканського плану статистичних дослідів, із включенням до нього основних статистичних робіт загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, що мають проводитися на території України — незалежно від того, які саме установи чи організації повинні проводити ці роботи;

б) затвердження програм і порядку збирання, розробку статистичних матеріалів народними комісаріатами та іншими центральними установами УСРР;

в) здійснення попереднього розгляду, надання висновків на програми і організаційні плани робіт загальносоюзного значення, що проводяться на території України, якщо ці плани і програми подаються для експертного висновку РНК УСРР, ЦСУ УСРР або іншим урядовим структурам чи установам;

г) розгляд методів складання балансу народного господарства України і методів зведених статистичних робіт з динаміки народного господарства УСРР, а також розгляд наслідків цих робіт.

Водночас на Статистичну планову комісію поклалися й функції Експертної ради в справі оцінки хлібофуражного балансу. Очолив Статплан голова ЦСУ М.М. Вольф, його заступником став С.В. Минаєв, персональний склад членів новоутвореної комісії затверджувався урядом²⁵.

Тим часом підібрана Оболенським «оновлена команда» з економістів, агрономів і статистиків «уточнила» показники хлібофуражного балансу СРСР на 1925/26 р. і також підготувала проект балансу на 1926/27 р. 13 жовтня 1926 р. ці документи було затверджено Експертною радою ЦСУ СРСР і 15 жовтня 1926 р. подано на розгляд РПО СРСР. Як на те й слід було сподіватися, розробники «виявили» у селян значні запаси прихованого хліба. Станом на 1 липня 1925 р. його кількість було визначено в розмірі 163,5 млн. пуд., станом на 1 липня 1926 р. — у 440 млн. пуд., до 1 липня 1927 р. приховані лишки хліба мали б зрости до 646,9 млн. пуд., а з врахуванням видимих запасів — навіть до 804,9 млн. пуд.²⁶ При цьому найбільша в СРСР кількість прихованих лишків селянського хліба приписувалася саме Україні.

Обчислення статистиків, які вказували на наявність у селян величезних запасів прихованих лишків хліба, були помилковими. Ці помилки почасти зумовлювалися методологічними прорахунками, проте не обійшлося тут і без втручання в статистичний процес політиків — передусім тієї частини більшовицького керівництва, котре прагнуло «промислового стрибка» і домогалося від науковців-статистиків «будь-що» шукати для цього ресурсні можливості. Однак такі підходи по суті закладали «міну сповільненої дії» в країні, яка в умовах зернової кризи 1927/28 р. не могла не вибухнути.

*Хлібофуражні ресурси УСРР 1927/28 року:
статистичні обрахування і «політико-статистичні» помилки*

Влітку — восени 1927 р., унаслідок несприятливих кліматичних умов, у низці хліборобних регіонів СРСР стався недорід. Не оминуло це лихо й Україну, де від літньої посухи, а пізніше тривалих дощів і градобобою постраждали деякі степові округи республіки — зазвичай найбільш активні у поставках товарного хліба.

Така ситуація примусила українських статистиків виявити обережність при укладанні хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. 13 липня 1927 р. Статплан УСРР затвердив проект балансу*, що містив також уточнені балансові показники за 1925/26 і 1926/27 рр. Відповідно до нього український врожай 1927 року визначався в розмірі 1026,9 млн. пуд., а всі запаси селянського хліба станом на 1 липня 1925 р. — у 67,5 млн. пуд., на 1 липня 1926 р. — 165,5 млн. пуд., на 1 липня 1927 р. — 193 млн. пуд. (Таблиця 1)²⁷. Поряд із цим розробники балансу зробили численні застереження: і про потребу подальшого уточнення усіх показників, і про несприятливу географію розташування нового врожаю, і про можливість скорочення валового збору хлібів не на 5%, а на 10% (на 108 млн. пуд.). Отже напевно опрацювання фінансового документу проходило під домінуванням поміркованої частини економістів і статистиків, котрі намагалися утриматися від методологічних компромісів та підпорядкування статистики логіці господарського планування.

Про непросту ситуацію з хлібними ресурсами в Україні та, у зв'язку із цим, потребу подальшого уточнення хлібофуражного балансу республіки на 1927/28 р. представник ЦСУ УСРР доповідав 16 липня 1927 р. на широкій нараді у заступника голови президії Держплану УСРР М. Каттеля. Нарада проводилася за участі наркома торгівлі М. Чернова, представників наркоматів земельних справ, фінансів, голів секцій Держплану УСРР, а також і спеціально прибулих до Харкова з Москви представників союзного Наркомату торгівлі (І. Вейцера) та Держплану (Виноградського).

Таблиця 1

**Хлібофуражний баланс УСРР
за 1925/26, 1926/27, 1927/28 рр. (млн. пуд.).
(затверджений Статпланом при ЦСУ УСРР 13 липня 1927 р.)²⁸**

Прибутки і видатки	1925/26	1926/27	1927/28
1	2	3	4
I. Надходження			
1. Запаси на початок року:	67,5	165,5	193,0
а) враховані (видимі)	3,0	7,7	
б) невидимі	64,5	157,8	
II. Збір поточного року	1044,5	1023,8	1026,9
III. Усього надійшло	1112,0	1189,3	1219,9

* З врахуванням уточненої «надбавки на недооблік» по посівній площі — плюс 5% для всієї республіки, плюс 7% — для Степу, плюс 3% — для Лісостепу; по стану посівів — плюс 0,3 бали, з прирівнюванням балу 3 до середнього його значення за матеріалами осіннього опитування 1925 р., масової анкети 1926 р. та відповідними даними за попередні роки.

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4
IV. Розподіл			
1. Сільське населення	726,5	768,2	799,7
а) насіння	140,9	147,7	152,1
б) продовольство	301,3	309,6	316,7
в) годування худоби	269,1	295,5	315,2
г) інші витрати (розпил, лузга)	15,2	15,4	15,7
2. Міське населення	71,4	73,2	75,6
а) продовольство	49,1	50,0	50,9
б) годування худоби (місто, армія)	20,1	21,0	22,4
в) інші витрати (розпил, лузга)	2,2	2,2	2,3
3. Промисловість	7,3	10,0	10,0
4. Безгосподарні витрати кукурудзи	20,0	5,6	—
V. Лишки	287,8	332,3	334,6
1. Вивіз з України	122,3	139,3	—
2. Запаси на кінець року:	165,5	193,0	—
а) у тому числі з врожаю поточного року	98,0	27,5	—
VI. Усього розподілено	1112,0	1189,3	1219,9

Нарада тривала більше п'яти годин: розпочавшись о пів на десяту ранку, вона завершилось далеко по обіді, за десять хвилин до третьої. Судячи за стенограмою, озвучені статистиками дані, що вказували на тривожну ситуацію в республіці, не справили належного враження на представників союзних відомств. Навпаки, з відвертого виступу начальника Хлібофуражного відділу НКЗВТ СРСР І. Вейцера стало зрозуміло, що союзний наркомторг, зважаючи на масштабні економічні плани країни та недостатньо високий урожай в інших регіонах СРСР, покладає на Україну особливі надії й навіть уже подав до РПО СРСР клопотання про збільшення для республіки річного хлібозаготівельного плану. «Вимоги до хлібного ринку в цьому році, — наголосив І. Вейцер, — будуть більше, ніж у минулому році у зв'язку з обороноздатністю країни, а також у зв'язку з необхідністю експортування... Ми не заплющуємо очі на усі ті труднощі, котрі стоять перед Україною... Тим не менше, перед нами стоїть наступне завдання: нам треба вилучити якомога більшу кількість хліба на Україні, цю мету ми собі поставили»²⁹. Принагідно відзначимо, що за оприлюдненими ЦСУ СРСР на початку 1928 р. підрахунками, валові збори зернових з врожаю 1927 року, в порівнянні з попереднім роком, уявлялися по РСФРР меншими на 107,3 млн. пуд., по БСРР — більшими на 5,08 млн. пуд., по ЗСФРР — меншими на 2,4 млн. пуд., по Середній Азії — меншими на 5,7 млн. пуд., по УСРР — більшими на 15,4 млн. пуд.³⁰

22 липня 1927 р. РПО СРСР, заслухавши доповіді НКЗВТ і Держплану, затвердила план централізованих заготівель хліба в 1927/28 р. у розмірі 700 млн.

пуд. зернових і 75 млн. пуд. маслонуасіння. Було запроєктовано експортувати 130 млн. пуд. зерно-хлібів, і ще 50 млн. пуд. спрямувати на творення Державного хлібного фонду³¹. Постанова не містила вказівок щодо розподілу плану між регіонами, проте у поданому того ж дня до РПО заключенні Держплану СРСР відзначалася потреба максимального збільшення товарного виходу пшениці, ячменя і кукурудзи в УСРР, на Північному Кавказі та у Поволжі. Формування Державного хлібного фонду оголошувалось «бойовим завданням, належним до безумовного виконання за будь-яких умов»³².

Прийняті в Москві рішення стривожили Харків. 11 серпня 1927 р. УЕН спрямувала до РПО СРСР розлогу доповідну, в якій, крім прохання не підвищувати планових завдань хлібозаготівлі для України, повідомляла також про триваюче погіршення кліматичних умов: частина посівів «покладена на корні» суховієм перед збиранням врожаю, тривалі дощі й градобій знищили в різних районах близько 160 тис. га посівів, іще виразніше змінилася в негативний бік географія врожаю, який перемістився із зазвичай найбільш товарових районів Степу на Лівобережжя, Правобережжя і Лісостеп, питома вага яких у поставках хліба державі зазвичай була незначною.

Ішлося у доповідній і про виявлені неточності в обрахуваннях хлібофуражного балансу УСРР на 1927/28 р. Це стосувалося, зокрема, виразного перебільшення розмірів валового збору врожаю у республіці. Зазначалося, що, наприклад, у Степу 1927 року в найбільш важливий вегетаційний період наливання зерна кліматичні умови були значно гірші, ніж у попередні роки. А проте обраховані ЦСУ десятинні збори врожаю виявилися суттєво більшими навіть на фоні середньостатистичних показників за весь період з дореволюційного часу (Таблиця 2)³³.

Таблиця 2

**Порівняння обсягів подесятичних зборів урожаю в Степу
за 1914–1926 рр. і з врожаю 1927 р. (у пудах)**

	1909–1914	1915–1919	1922–1926	Обрахування 1927 року
жито	50	46	40	57
озима пшениця	59	55	38	62
ярова пшениця	38	31	32	37
ячмінь	57	41	40	35

Порушувалася в доповідній і проблема селянських страхових запасів хліба. Станом на 1 липня 1927 р., відзначалося в документі, цей запас становив приблизно 180 млн. пуд. — близько 20% усіх річних потреб селян в хлібі, або близько 30% їхніх потреб на продовольство та фураж. «Такий ступінь страховки потреб, — висновувалося в доповідній, — звичайно не є високим, і тому не

можна розраховувати на скорочення селянством наявних страхових запасів і збільшення їх за рахунок хліборинковості»³⁴.

Те, що ситуація з врожаєм у республіці справді була непростою засвідчило й схвалення Українською економічною нарадою 23 серпня 1927 року постанови «Про недорід 1927 року та заходи боротьби з його наслідками». Постановою офіційно проголошувалися постраждалими 80 тис. господарств Херсонської, Миколаївської, Одеської, Маріупольської, Мелітопольської, Сталінської округ³⁵.

А проте усі застережні аргументи української сторони не були почуті вищим політичним керівництвом у Москві. Як і зроблені самими представниками ЦСУ СРСР іще навесні 1927 року визнання про виявлені прорахунки у жовтневому варіанті Хлібофуражного балансу СРСР на 1926/27 р.: переоблік валових зборів хлібів на 160 млн. пуд., що тягнуло за собою потребу скорочення принаймні з 647 до 587 млн. пуд. наявних на кінець року невидимих та з 208 млн. пуд. до 142 млн. пуд. — видимих (торговельних) запасів хліба³⁶.

Винесений на затвердження РПО СРСР 18 листопада 1927 р. хлібофуражний баланс СРСР на 1927/28 р. ґрунтувався на фантастичних перебільшеннях невидимих запасів хліба у селян, які на 1 липня 1927 р. обраховувалися у 720,8 млн. пуд., а на 1 липня 1928 р. мали б сягнути 896,4 млн. пуд. Враховуючи усі видимі запаси, на кінець 1927/28 р. лишки селянського хліба в країні мали б сягати 1189,8 млн. пуд.³⁷ Чималим виглядав і валовий збір усіх зернових хлібів 1927 року, становлячи 4644,3 млн. пуд. Вкупі з декларованими величезними видимими і солідними невидимим запасами, до розподілу в 1927/28 р. загалом мало б надійти 5487,9 млн. пуд. хліба³⁸ — уповні достатньо для того, аби не лише задовольнити усі внутрішні потреби країни, але й дещо вгамувати валютні апетити націленої на швидку модернізацію країни влади.

Насування наприкінці 1927 р. хлібозаготівельної кризи виявило невідповідність уявних показників хлібофуражного балансу реальному стану справ. Стривожений цією обставиною голова ЦСУ СРСР В. Оболенський 12 грудня 1927 р., під час XV партійного з'їзду, написав таємного листа А. Рикову та Й. Сталіну, в якому протиставив декларованим на з'їзді райдужним оцінкам поточної ситуації свій невтішний прогноз сповзання країни у «досить глибоку господарську кризу, значно сильнішу, ніж осіння криза 1923 р. або весняні утруднення 1925 р.»³⁹. Головнішою причиною цього В. Оболенський вважав розгортання промислового виробництва «у темпі та у напрямках, котрі не відповідають реальним можливостям країни»⁴⁰. «...Питання, по-моєму, ставиться так: — писав голова статистичного відомства, — або треба дуже ретельно збалансувати темпи і напрями, базуючись на своїх ресурсах, або треба залучити ресурси ззовні і притому у доволі широких масштабах... Цей другий напрям набуває тепер суто важливого значення. І якщо ми робимо, на думку т. Сталіна, «поворот», то в економіці він, очевидно, має бути поворотом до більшого використання ресурсів ззовні і до організованої підготовки такого використання»⁴¹.

Ані висловлені запевняння у лояльності ЦК, ані довірливий тон, ані конфіденційний характер листа не допомогли Оболенському переконати однопар-

тійців у небезпеці стрімкого розгортання курсу промислового зростання країни за рахунок визиску бідних, фактично заснованих на ілюзорних оцінках, внутрішніх ресурсах. 1 березня 1928 р. «некомфортний» голова ЦСУ СРСР розпрощався зі своєю посадою, поповнивши невдовзі лави опозиціонерів. Керівником центрального статистичного відомства став інший «старий більшовик», член колегії НК РСІ Володимир Павлович Мілютин⁴², котрий виразно демонстрував схильність до підпорядкування статистики потребам «політичної доцільності».

Повною мірою це проявилось під час квітневого 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б), коли новоспечений голова ЦСУ СРСР палко підтримав вочевидь розгубленого прорахунками в хлібофуражному балансі наркома торгівлі А. Мікояна у його запевненнях про усе ще зосереджені на селі величезні приховані запаси хліба. «В сенсі економічному перегину в хлібозаготівлях не було, — упевнено заявив Мілютин при обговоренні доповіді наркома, — <...> селянин входить у новий господарський рік з більшими запасами, ніж це було у минулому році <...>. Ось висновок, котрий є для нас вкрай цінним для хлібозаготівель майбутнього року»⁴³.

Як можна побачити зі стенограми пленуму, озвучені головою статистичного відомства більш, ніж сприятливі прогнози на майбутню хлібозаготівельну кампанію та дивовижні визнання на кшталт викриття приховування селянами в деяких районах від 16 до 70% посівної площі чи прогнозування очікуваного в окремих місцевостях зростання площі посівів на 20% спричинили гомін у залі, а також і різкі заяви деяких учасників пленуму. Зокрема, нарком земельних справ РСФРР Н. Кубяк у своєму виступі прямо назвав заяви головного статистика країни невірними й попередив, що це «може стати вельми небезпечним моментом до осені, при складанні хлібофуражного балансу». «Треба мати на увазі, що хліб в деяких місцях підвели під гребінку увесь. — Зауважив він. — Ось чому мені здається, що абсолютно небезпечно і шкідливо виступати з цифрами, котрі життям спростовані»⁴⁴.

Реалії наступних кількох місяців — невдале полювання за допомогою статті 107 КК на селян — виробників хліба та практичне завмирання кампанії хлібозаготівлі, згорання експорту та наростання продовольчих ускладнень лише підтвердили справедливність скептичних оцінок ситуації. А влітку 1928 року низку хліборобних регіонів, передусім Україну, охопив черговий, цього разу масштабний неврожай. Загроза продовольчої кризи постала з усією реальністю не лише перед робітничим населенням промислових центрів, але також і перед самими селянами. Такі обставини змусили ЦСУ СРСР тверезіше поставитися до визначення наявних у країні хлібних ресурсів. Відтак було ухвалено одночасно зі складанням нового хлібофуражного балансу країни на 1928/29 р., провести ще одну детальну перевірку балансових показників за три попередні роки, і за потреби усунути виявлені в них «погрішності».

28 серпня 1928 р. Експертна Рада представила урядові попередній варіант балансу на 1928/29 р., а також і наново перераховані баланси за три минулі сільськогосподарські роки. Вони підтвердили суттєві помилки у розрахунках —

по-перше, переоцінку фактичних обсягів врожаю та прихованих запасів хліба, а по-друге — недооцінку витрат хліба селом, насамперед для годівлі худоби⁴⁵.

Виходило так, що лише протягом 1927/28 р. на внутрішні селянські потреби пішло на 200 млн. пуд. більше, ніж це планували статистики. Врожай 1927 року був меншим на 145,7 млн. пуд., а усі зосереджені в країні запаси хліба (видимі і невидимі) — меншими на 151,8 млн. пуд. на початку і на 367,6 млн. пуд. наприкінці 1927/28 року. Загалом же раніше обчислені станом на 1 липня 1928 р. у 1189,8 млн. пуд. усі видимі і невидимі запаси хліба в країні тепер обраховувалися лише у 620,6 млн. пуд. Таким чином, припущена «статистично-політична похибка» оберталася нестачею хліба більше, ніж у півмільярда пудів. Такої кількості збіжжя уповні б вистачило, аби при нормі 13,1 пуд. протягом усього недорідного 1928/29 р. годувати 43,4 млн. осіб.

Доволі напруженою у 1927/28 р. за представленим до РПО перерахованим балансом виглядала ситуація по окремих республіках. Виходило так, що жодна з них, за винятком України, не отримала у 1927 році врожаю, достатнього для забезпечення внутрішніх потреб. На вирішення цієї проблеми за рахунок власних ресурсів могли розраховувати хліба що Російська Федерація і Білорусія, скоротивши старі запаси хліба відповідно з 512,1 до 403,1 млн. пуд. і з 7,9 до 1,1 млн. пуд. Запасів інших двох республік для цього катастрофічно не вистачало, зокрема Закавказзя потребувало ввезення 7,1 млн. пуд. хліба, а республіки Середньої Азії — 25,4 млн. пуд.

Тим часом, як виявилось після перерахування балансу, врешті усі поточні потреби республік були задоволені. Більше того, усі п'ять союзних республік вступали у новий хлібозаготівельний рік із певними накопиченнями хлібних запасів, і це при тому, що чотири з них за балансом мали від'ємне сальдо: для Російської Федерації воно визначалося у мінус 43,1 млн. пуд., для Білорусії — мінус 15,4, для ЗСФРР — мінус 17,1 млн. пуд., а для республік Середньої Азії — мінус 35,6 млн. пуд. Постає логічне питання: як при від'ємному сальдо названі вище чотири республіки спромоглися не лише задовольнити поточні потреби, але ще й накопичити певні страхові запаси хліба? Враховуючи, що протягом 1927/28 року хліб до СРСР владою «з принципово-політичних міркувань» не імпортувався (вимушене рішення щодо цього політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило лише наприкінці червня 1928 р.), можна припустити, що усунення хлібного дефіциту для задоволення споживчих потреб, а почасти і для накопичення страхових запасів у цих союзних республіках забезпечила «мобілізація» внутрішніх ресурсів. Вочевидь роль «хлібного донора» при цьому була відведена саме Україні, з якої у 1927/28 р. було вивезено 147,7 млн. пуд. хліба: 127,7 млн. пуд. пішло на союзні ринки, а ще 20 млн. пуд. — на експорт⁴⁶.

Напевно представлені у серпневому 1928 р. звітному балансі дані були більш наближеними до дійсності, ніж ті, що їх пропонували статистики у затвердженому РПО 13 листопада 1927 р. варіанті хлібофуражного балансу. Однак, чи можна з упевненістю говорити, що наново перераховані відомством В. Мілютина показники уповні реалістично відбивали ситуацію з хлібними ресурсами в країні? Чи справді Україна у 1927/28 році була таким собі клондайком, що

вивезення з неї півтори сотні мільйонів пудів хліба пройшло безболісно, не позначившись ані на продовольчому забезпеченні населення, ані на резервуванні страхових запасів, потреба в яких була очевидною? Знайти відповіді на ці непрості запитання навряд чи вдасться лише на підставі аналізу статистичних показників, зокрема численних варіантів хлібофуражних балансів. Адже застосовувані статистиками прийоми збирання первісних даних і методики їх опрацювання залишалися вкрай недосконалими, та й самі статистичні розрахунки проводилися під усе зростаючим тиском сталінського оточення. Натомість наблизитись до розуміння справжнього стану справ вочевидь можна, з'ясувавши реальну продовольчу ситуацію в республіці у почасті недорідному 1927/28 р. та в офіційно визнаному недорідним 1928/29 р.

*Українські хлібофуражні ресурси в недорідному 1928/29 р.:
політична доцільність проти реальності*

Попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. відомство В. Мілютина готувало в авральному режимі й під виразним тиском А. Мікояна, котрий прагнув здобути потрібну статистику для посилення позицій сталінської групи на пленумі. Атмосфера на ньому обіцяла бути спекотною. За час, що минув з квітневого пленуму ЦК, економічна і політична ситуація в країні різко погіршилася. Повторне застосування надзвичайних заходів, попри офіційні заяви про їх відміну, дестабілізували хлібний ринок, породивши гострий хлібний дефіцит з величезними чергами за продовольством у містах та продовольчі ускладнення, а місцями і голод на селі. Відчуття сповзання країни у глибоку кризу посилювалися через погані види на врожай, зокрема і в Україні. Стурбовані цими обставинами та масовим сплеском негативних політичних настроїв серед різних прошарків населення, опозиційно наставлені до Сталіна впливові партійці хто приховано, а хто вже й відверто дедалі наполегливіше критикували небезпечну управлінську політику реаніматорів «воєнного комунізму».

З явним засудженням, хоча в підкреслено примирливих тонах і не публічно переконував Сталіна у неприпустимості продовження «ідейно провальних» екстраординарних заходів усе ще впливовий у партійній верхівці Микола Бухарин. У написаному до генсека в перші дні літа 1928 р. приватному листі він нагадував про історію з міфічними обрахуваннями хлібофуражного балансу, ставив під сумнів сталінську тезу про вину «куркуля» за хлібну кризу і натомість виразно натякав на відповідальність за неї самої сталінської групи⁴⁷. Натомість публічним критиком політики визискування села напередодні пленуму ЦК виступив заступник наркома фінансів СРСР М. Фрумкін. 15 червня він надіслав для членів і кандидатів політбюро ЦК лист, в якому прямо звинувачував Й. Сталіна та В. Молотова у зриві політики НЕПу, провокуванні беззаконня та насилля на селі, інших негнучких і недалекоглядних діях, які налаштовували проти радянської влади практично все село й програмували деградацію селянського господарства, а отже і систематичну нестачу хліба в країні⁴⁸.

Рішення політбюро ЦК розіслати цей лист членам політбюро і водночас скласти колективну відповідь на нього явно вказувало на прагнення опонентів сталінської групи — майбутніх «правих» використати конфліктну ситуацію як привід для спеціального обговорення причин кризи в країні. Та досвідчені у «підкилимних іграх» Сталін і Молотов випередили своїх суперників, фактично у порушення партійної дисципліни оприлюднивши 20 і 25 червня власні відповіді Фрумкіну з навішуванням на нього ярликів нападника на всю (!) партію, панікера і захисника куркульства⁴⁹.

10 червня 1928 р. Сталін у листі до Молотова розповідав про з'ясовану ним парадоксальну ситуацію, коли хлібороби, вишукуючи засоби протистояння непопулярним заходам радянської влади, раптово активізували свою посівну діяльність. «Щоб не продати зайвого хліба, — пояснював генсек, — мужики сіяли, виявляється, несамовито, не сумніваючись, що ціни в майбутньому підвищаться, а надзвичайні заходи, вжиті в цьому році, є тимчасовими. У мужика своя логіка...»⁵⁰. Така ситуація з посівною лише підтверджувала тезу Фрумкіна про прямий зв'язок між надзвичайщиною і негативним ставленням села до влади. Проте Сталін і Молотов, спотворюючи реальність до навпаки, у полеміці з Фрумкіним представили тему посівної як «найважливіший політичний аргумент» на захист власних позицій. Рясно цитуючи надані Мілютиним попередні дані ЦСУ про зростання, порівняно з попереднім роком, площі засівів ярових культур (в УСРР — на 127%, Північному Кавказі (без автономних областей) — на 106,2%, Нижньоволзькому краї — на 106,2%), В. Молотов у своєму відкритому листі категорично висноував: «...Оскільки <...> селянство розширило свої посіви, то ясно, що заява т. Фрумкіна про відхід середняків від Радянської влади є зовсім безпідставною. Навпаки, дані про ярові посіви беззаперечно показують, що союз пролетаріату з селянськими масами не підірваний, що цей союз залишається міцною основою Радянської держави і, зокрема, забезпечує подальший розвиток сільського господарства»⁵¹.

Виведена Молотовим формула «збільшення посівних площ як прямий доказ лояльності селянства», активно підтримана потому і самим Сталіним, і його прибічниками, стала лише одним із багатьох інших тактичних прийомів сталінської групи, спрямованих на недопущення публічного обговорення складної ситуації в країні. Власне, ця формула цілком і повністю вписувалася у контекст тієї «перевернутої реальності», що її Сталін та його союзники усіма силами намагалися нав'язати учасникам пленуму, представляючи загальну ситуацію в країні у виразно оптимістичних тонах та говорячи про очевидні помилки і труднощі як про існуючі, проте несуттєві, такі, що абсолютно «не перекривають», «не затьмарюють» загальної картини успіхів.

Саме такий підхід був покладений в основу доповіді А. Мікояна «Політика хлібозаготівель у зв'язку із загальним господарським положенням», виголошеної 6 липня 1928 р. на пленумі ЦК. Її нарком на подив присутніх розпочав не з животрепетних проблем хлібної кризи, а з предовгих розповідей про «здорові», «кращі, ніж це було у минулому році», «значно більш сприятливі» показники різних галузей народного господарства, ба навіть більше — про фактичне

піднесення сільського господарства⁵². Причинам відновлення надзвичайних заходів на селі вже після оголошення про їх відміну та аналізові наслідків цього доповідач приділив значно менше уваги, хоча усе ж визнав: хліба в країні виявилось «не так багато, як можна було сподіватися, виходячи з хлібофуражного балансу ЦСУ», а сам баланс виявився перебільшеним — і щодо валових зборів хлібів, і щодо невидимих запасів селянського хліба⁵³.

Утім, говорячи про прорахунки статистиків, різких висловів на адресу В. Мілютина — на кшталт тих, що їх свого часу виголошував Й. Сталін по відношенню до П. Попова — А. Мікоян не робив. Навпаки, тональність його оцінок діяльності статистичного відомства була виразно поблажливою, а самі оцінки підводили до розуміння того, що допущені у минулому помилки тепер виявлені й усунуті експертами — за його визначенням, «кращими силами країни»⁵⁴. Таке ставлення до ЦСУ пояснювалося не лише тим, що на відміну від «незручного» науковця-статистика Попова новий голова статистичного відомства, партійний функціонер Мілютин цілком свідомо прийняв умови «гри у команді» Сталіна, але й прагненнями наркома торгівлі надати більшої авторитетності новим політично вмотивованим твердженням статистиків про загалом сприятливі види на майбутній врожай.

Демонструючи учасникам пленуму складені ЦСУ діаграми, зокрема і мапу з відомостями про очікуваний у різних районах збір зернових хлібів, Мікоян хоча і зробив застереження відносно попереднього характеру цих даних та зауважив несприятливі особливості нового врожаю (різке зниження кількості продовольчих хлібів, пересування географії врожаю із Заходу на Схід), усе ж цілком певно наголосив, що загалом урожай 1928 року буде більшим від минулорічного на 275 — 375 млн. пуд. і становитиме за різними оцінками від 4,902 млн. пуд. до 5,233 млн. пуд.⁵⁵

Сам голова статистичного відомства розпочав свій виступ зі спростування висловлених ним раніше у приватній розмові з А. Риковим песимістичних прогнозів щодо можливого неврожаю. Перелічивши слідом за Мікояном усі несприятливі моменти, Мілютин озвучив головну політичну тезу — «неврожаю не буде», і наче на доказ цього зосередився на «величезному значенні» формування в поточному році резервних фондів хліба. «По всіх ресурсах можна буде це зробити, — запевнив голова ЦСУ і додав, що невиконання цього слід буде вважати «форменим злочином»⁵⁶.

Оптимістичний тон головного доповідача у хлібозаготівельних справах дружньо підтримали місцеві працівники з когорти сталінських призначенців. Натомість інші озвучену на пленумі ЦК явно завищену врожайну статистику сприйняли хто з подивом і розгубленістю, а хто і з відвертим обуренням, адже «непогані види на врожай» автоматично мали позначатися відповідними «спущеними згори» хлібозаготівельними планами.

Емоційно на статистичні обрахунки союзного ЦСУ відреагував В. Чубар. Прозоро натякаючи на складну ситуацію, що її була змушена пережити республіка, зокрема і через прорахунки в хлібофуражному балансі 1927/28 р., він охарактеризував озвучені на пленумі дані про недобір Україною 8,5 млн. пуд.

зернових «абсолютно на нічому, крім помилок ЦСУ Союзу, не заснованими»⁵⁷. Схвильованість голови українського уряду була зрозумілою, адже за попередніми відомостями самої УСРР у 1928 р., порівняно з 1927 р., республіка по всіх зернових культурах не добирала 130–135 млн. пуд., а по житю і пшениці — усі 315 млн. Безнадійною справою визнав голова українського уряду і пропозицію створити протягом року резервний хлібний фонд. «Якщо у нас нестача важливіших продовольчих культур, — зауважив він, — якщо у нас проживання буде надзвичайно обмежене, то яка розмова може бути про резерви? Я не вірю у можливість створення загальних резервів, коли у нас скрізь тонко, а де тонко, там і рветься»⁵⁸.

Суттєві різничитання між оприлюдненими на пленумі попередніми даними і місцевою статистикою помітив не лише В. Чубар. Представник Уралу М. Шверник звернув увагу на те, що ЦСУ спрогнозувало приріст урожаю в його регіоні, порівняно з 1927/28 р., на 50 млн. пуд., в той час як місцеві статистики вивели цифру усього в 5–7 млн.⁵⁹ Значно перебільшеними визнав оголошені ЦСУ дані й представник ЦЧО Й. Варейкіс. На репліку А. Мікояна, мовляв, на пленумі оприлюднені «не баланси, а намітки», виразно відреагували і Й. Варейкіс, і М. Бухарин:

«Варейкіс: Нехай «намітки». Мені здається, що ця намітка є дуже далекою від дійсності.

Бухарин: Це не та, котрою рибу ловлять.

Варейкіс: Я не знаю, чи та, котрою рибу ловлять. Якщо тов. Мікоян має якийсь намір побудувати таку намітку, вона теж виявиться вкрай невдалою. Я вважаю, що в жодному разі не можна виходити з таких розрахунків, враховуючи загальногосподарське положення, котре ми на селі в теперішній момент маємо. На селі таке положення з врожаєм, що ми не маємо можливості будувати настільки оптимістичні уявлення про майбутній хлібофуражний баланс...»⁶⁰.

Утім, стривожені заяви місцевих працівників щодо завищених показників хлібофуражного балансу «зависли в повітрі». Натомість Сталін та його оточення гуртом накинулися на Осинського, котрий, наочно продемонструвавши «що при відомому способі використання цифр можна отримати в одному випадку і що можна отримати щось інше, якщо цифри використовувати правильно»⁶¹, фактично викрив маніпуляції Молотова з посівною статистикою. Ці останні колишній голова ЦСУ побачив насамперед у вибірково відібраних секретарем ЦК даних — лише тих, що стосувалися посіву ярових, та ще з урахуванням площі пересівів. Справжня картина (по ярих і озимих, із виключенням площі пересівів) не демонструвала позитивної динаміки, адже насправді площа посівів двох найважливіших продовольчих культур у порівнянні з 1927 р. не збільшувалася, а навпаки, зменшувалася, становлячи по УСРР не 128%, а 99%, по Північному Кавказу не 108%, а 92% і т. ін.⁶²

Загалом у своїй промові Осинський говорив про цілком очевидні речі — насамперед про кризовий стан економіки, характерною ознакою якого стало порушення товарообміну між містом і селом, спричинене й скороченням сти-

мулу для продажу хліба селянами. Однак вжита ним у полеміці фраза *про господарську* «розмичку між містом і селом, в обігу міста і села» миттєво була підхоплена опонентами, які самі атакували економіста, приписавши йому твердження *про політичну* «розмичку міста і села» та звинувативши його у «солідарності» з Фрумкіним⁶³.

Палким захисником молотовської «посівної статистики» виступив Сталін. При підготовці доповіді генсек, за його визнанням, тричі читав стенограму з виступом Осинського⁶⁴. Нарешті наведені опонентом статистичні дані він охрестив «плутаними» і обізвав «фількіною грамотою», різко засудивши попутно й тезу про «розмичку» як таку, що вказує на «переддень громадянської війни, якщо не громадянську війну». Натомість кілька разів поспіль Сталін повторив з уточненнями і деталізацією надуману тезу про зростання площі посівів ярових як доказ позитивного ставлення середняка до радянської влади. «Це факт, що яровий клин розширився, — наполягав генсек. — Ясно, що селянин, котрий сумнівається, котрий готується йти проти радянської влади, котрий дорвався до розмички і котрий відчуває, що створилася обстановка нестала, коли не знаєш, що завтрашній день тобі принесе, такий селянин з такою розмичкою розширювати свого ярового і озимого клину не піде, це проти-природно»⁶⁵. Показово, що наявні у першому варіанті стенограми розлогі коментарі Сталіна на виступ Осинського з правленої стенограми майже повністю зникли, а те, що залишилося від них, було піддане суттєвій редакторській правці. Утім, теза про прямий зв'язок між розширенням ярового клину і лояльністю селянства не лише збереглася, але навіть була посилена твердженням про те, що розширення площі посівів відбулося «у всіх без виключення хлібних районах»⁶⁶.

Розбір «дискусії» між Молотовим і Осинським на тему «заслуг» політики партії в «розширенні ярових засівів» влаштував у своїй заключній промові Мікоян. Вже відчуваючи перемогу сталінської групи, нарком відверто глузував над Осинським, не гребуючи відвертою брехнею. «Що ви вигадуйте?», «... Не вигадуйте того, чого не було. Ви посилено говорите не те, що було і що говорив тов. Сталін», «Нічого подібного я не говорив», — такими репліками раз у раз був змушений перебивати Осинський виступ Мікояна⁶⁷.

Врешті виписана за допомогою статистичних маніпуляцій «формула» про зв'язок між розширенням ярових посівів та відданістю селян радянській владі, ще й укупі з тезою про «сприятливі види на врожай» і завданням «обов'язково створити державний хлібний (продовольчий і насіннєвий резерв)» увійшли до підсумкової резолюції пленуму за доповіддю Мікояна⁶⁸. Натомість у розлогодному переліку «специфічних причин», що зумовили заготівельну кризу в країні, визнанню помилок з обрахуванням хлібофуражного балансу місця не знайшлося. Перемогою сталінської групи можна було вважати і те, що преамбула, яка задавала тон усій резолюції, розпочиналася з тверджень про «безперечні успіхи» промислового розвитку країни, а не з край небажаних для Сталіна тез про «кризу хлібозаготівель» чи «крупніші господарські провали», як це пропонував у власному варіанті проекту резолюції Бухарин⁶⁹.

Це означало, що сталінській групі вдалося нав'язати пленуму картину «перевернутої реальності», відтак визнання та засудження резолюцією системи надзвичайних заходів по суті набувало вигляду формального дійства, що не могло не тривожити опонентів Сталіна. Це засвідчила і таємна зустріч Бухарина з Каменевим 11 липня, наступного дня після схвалення резолюції по доповіді Мікояна. На запитання вже опального політика: на що саме сподівається Сталін, щоб отримати хліб, Бухарин відверто відповів: «У тому-то й справа, що на відтворення надзвичайних заходів при відтворенні утруднень. А це воєнний комунізм і заріз»⁷⁰.

15 липня на шпальтах «Правди» з'явилося інтерв'ю із заступником голови ЦСУ СРСР О. Шмідтом, який повідомив про гарні види на врожай. «Склад врожаю на 1 липня, — запевняла газета, — вже не може у подальшому піддатися суттєвим змінам, тож врожай загалом, помітно вищий середнього, можна вже вважати забезпеченим»⁷¹. Те саме сповістила десятьма днями пізніше і «Крестьянская газета», доповнивши офіційну статистичну інформацію відповіддю редакції на «листи читачів» — мовляв, новий врожай не лише «покриває загибель озимих на Україні», але й перебиває валовий збір хлібів 1927/28 р.⁷² Поява публікацій такої тональності у двох провідних партійних газетах свідчила про закріплення перемоги, здобутої на пленумі сталінською групою. Накінута нею в ході політичної боротьби картина «перевернутої реальності» тепер упевнено затверджувалася в офіційному публічному просторі, набуваючи ознак цілком свідомої політики дезінформації владою суспільства та приховування справжнього стану справ.

Між тим, реальна ситуація з хлібом аж ніяк не надавала приводів для оптимізму. Зокрема в Україні стан справ з кожним днем усе погіршувався. За оперативною інформацією ЦСУ УСРР, лише протягом місяця, у період з 15 червня до 15 липня, посуха зменшила прогнозований український валовий збір хлібів щонайменше на 64,1 млн. пуд.⁷³

Ці та інші тривожні звістки 27 липня 1928 р. обговорювалися на засіданні Президії ВУЦВК. Висновки у виступах головних доповідачів — представників НКЗС, ЦСУ і НКТ УСРР — були справді похмурими: Україна вступала у неврожайний, голодний рік, а перспективи подолання цієї важкої ситуації за допомогою внутрішніх ресурсів виглядали проблематичними, зокрема й через те, що рятівні страхові запаси селянського хліба до цього часу були практично вичерпані. «В минулому році <...> ми вичерпали увесь селянський запас, — цілком резонно нагадав присутнім один із учасників засідання. — Цього теж приховувати не можна»⁷⁴. У виступах доповідачів також ішлося про попередній характер та умовність розрахунків хлібофуражного балансу. Однак врешті всі сходилися на тому, що реалістичніший баланс статистиками складатиметься пізніше, вже після обробки даних про зібраний врожай.

Між тим у ЦСУ УСРР тривали реорганізації в напрямі уніфікації структури й діяльності республіканських та союзних статистичних підрозділів. 19 липня 1928 р. УЕН затвердила склад Експертної ради «в справі оцінки хлібофуражного виробництва і визначення його хлібофуражного балансу», що замінила

Статистично-планову комісію⁷⁵. Введення до Експертної ради представників ключових відомств — «споживачів» статистичної інформації — насамперед від Держплану та від Наркомату торгівлі, наділення їх вагомими повноваженнями при визначенні показників балансу, чимдалі більше підпорядковували статистичну справу інтересам планування. Однак в українських умовах лише цим справа не обмежувалася, адже ішлося також і про поступове затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступово зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру.

Роблячи публічні заяви про «врожай, вище середнього», запевняючи громадськість у тому, що зібраного врожаю «усім вистачить», сталінське керівництво у непублічній сфері, переважно на рівні ділових комунікацій, вже наприкінці липня було змушене визнати напружений стан із хлібними ресурсами в країні, а відтак почало наполегливо рекомендувати українській владі дотримуватися в умовах недороду «стратегії виживання» переважно за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів.

Тим часом, попередньо обчислений українським статистичним відомством станом на 1 серпня 1928 року (відповідно до норм витрат хліба у 1927/28 р.) попередній варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р. при валовому зборі хлібів 883,2 млн. пуд. (по житу і пшениці — 382,5 млн. пуд.) виявив колосальний дефіцит: 50.502.600 пуд. — по всіх зернових культурах і 193.581.500 пуд. — по пшениці і житу⁷⁶. Після перерахувань та уточнень, які проводилися під виразним тиском з боку влади та на підставі урізаних норм витрат хліба українські статистики, зберігши незмінними показники валових зборів зернових, спромоглися «скоротити» дефіцит УСРР: за «оптимальним варіантом» балансу — до мінус 6,2 млн. пуд. по всіх культурах і мінус 66,7 млн. пуд. по пшениці і житу; згідно з «економ-варіантом» — відповідно до мінус 56, 1 млн. пуд. по житу і пшениці і навіть плюс 14,7 млн. пуд. по всіх культурах⁷⁷.

13 серпня 1928 р. Експертна рада УСРР затвердила «економ-варіант» хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 р.⁷⁸ З огляду на підтверджену до цього часу (зокрема й завдяки висновкам кількох урядових комісій) загибель вагомої частини врожаю, його розробники відмовились від «поправки на недооблік» при визначенні валового обсягу врожаю стосовно постраждалих від недороду степових округ, сподіваючись у такий спосіб уникнути звичайного при застосуванні «поправки» завищення врожаю. Це, однак, усе ж не гарантувало правдивої оцінки розміру врожаю через методологічну недосконалість самого способу переведення бальної оцінки врожаю в пуди. Більш точну статистику укладачі сподівалися отримати після проведення «пробних обмолотів», а також із врахуванням нових несприятливих кліматичних обставин: тривалу спеку в Україні раптом заступили затяжні дощі, а це, зважаючи на початок збирання врожаю, неминуче вело до подальших втрат хліба. Поки ж валовий збір усіх хлібів у республіці був зменшений у порівнянні з ситуацією на 15 липня на 55,5 млн. пуд. Другою особливістю затвердженого проекту балансу стало сплановане

скорочення загальноприйнятих в СРСР і без того не «занадто ситих» норм споживання хліба на душу населення: по 5% для мешканців міст і Лісостепу та на 15% для населення Степу. Іншими статтями економії стали запроєктовані якісні зміни в споживанні хліба (домішування до пшениці і жита при приготуванні хліба менш вартісних культур) та прогнозований наперед масовий падіж худоби в Степу (скорочення стада на 5%). Щоправда, жодних обрахунків «прихованих запасів» хліба укладачі балансу не запропонували, фактично підтверджуючи цим марність сподівань на наявність якихось вагомих цих запасів у селянських коморах. Обрахована із врахуванням скорочених норм споживання та передбаченим повним вилученням лишків хліба в радгоспах нестача 56,1 млн. пуд. пшениці і жита, за визнанням Експертної ради, «не могла бути ліквідована без завезення зернових хлібів ззовні»⁷⁹.

Розрахунки української сторони були повідомлені, однак не були враховані союзною Експертною радою. Поданий нею 31 серпня на розгляд РПО попередній варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. не тільки виходив із валового збору зернових в Україні у 907,4 млн. пуд., але й нараховував українським селянам на 1 липня 1928 року 158,6 млн. пуд. «прихованих лишків» хліба⁸⁰. Щоправда, РПО, прийнявши до уваги ці розрахунки, доручила ЦСУ СРСР іще попрацювати над ними та внести нові «уточнені дані»⁸¹. Це було логічним, адже поданий В. Мілютиним варіант балансу вибудовувався за даними на 1 серпня, в той же час у зв'язку із специфічними кліматичними обставинами 1928 року ситуацію з хлібом уже після збирання врожаю більш адекватно могли відобразити дані станом на 1 вересня.

У перший день осені Постпредство УСРР, поінформувавши республіканські РНК та ЦСУ про рішення РПО СРСР від 31 серпня, запропонувало і Харкову подбати про оновлення хлібофуражного балансу⁸². 18 вересня статистичний документ, із використанням відомостей уже за ситуацією станом на 1 вересня, спішною поштою був відправлений до Москви⁸³. Перерахований «із уточненням даних» та «із врахуванням втрат від дощу» валовий збір українського врожаю 1928 р. зменшувався іще на 15 млн. пуд., з 883 до 867,9 млн. пуд. Відповідно загальний дефіцит УСРР у зернових хлібах, навіть із урізаними нормами споживання, тепер визначався у 545,4 млн. пуд., а по пшениці і житу — навіть у 74,6 млн. пуд.⁸⁴

Виведене чимале від'ємне сальдо по двох головних продовольчих культурах, що їх значною мірою належало покривати за рахунок завезення хліба ззовні, спричинило замішання українського керівництва, котре побоювалося звинувачень центру у недостатньо ретельному виконанні рекомендацій шукати внутрішні ресурси для подолання наслідків недороду. 27 вересня Українська економічна нарада, затвердивши баланс «в основному», сформувала комісію у складі заступника голови Держплану УСРР Кателя, наркома торгівлі Чернова, наркома земельних справ Шліхтера, керуючого ЦСУ Минаєва та представника «Сільського господаря» Одинцова та доручила їй «удосконалити розмір передбачуваного за проектом завозу хліба з інших частин Союзу»⁸⁵. За тиждень комісія представила програму дій, запропонувавши знизити «політично незруч-

ний» показник балансу за рахунок скорочення запасів хліба в Степу, посиленого розгортання хлібозаготівлі в Лісостепу та урахування потенційних можливостей внутрішньоселянського обігу. 4 жовтня УЕН схвалила цей план дій, хоча і відзначила у своїй постанові, що за укладеним на урізаних продовольчих нормах балансом неможливо забезпечити безперебійне постачання споживчих районів України і що запобігти цьому та повній дезорганізації хлібного ринку республіки можна лише завівши до неї протягом найближчих чотирьох місяців 25–30 млн. пуд. пшениці і жита. У постанові також прогнозувалося перерахування у сторону подальшого зменшення валового збору українського врожаю. Причиною цього називалась розбіжність, виявлена при визначенні врожаю за баловими оцінками і на підставі «пробних перемелів»⁸⁶.

Слід відзначити, що через тривалі дощі збирання озимини та ярових в Україні у 1928 році розпочалося не на початку чи в першій декаді липня, а лише наприкінці липня чи навіть у перші дні серпня — із запізненням приблизно на два тижні⁸⁷. До 1 вересня хліб по всіх округах республіки вже було зжато, хоча місцями усе ще не зібрано (в Степу — на 15%, а на Лівобережжі — майже на 20%)⁸⁸. Проведені статистиками до цього часу «контрольні перемели» уперше мали справді масовий характер. Організовувалися вони за спеціально розробленою ЦСУ СРСР програмою, і мали охопити приблизно 2,7% усіх селянських господарств України (14.187 ділянок 900 поселень 25-ти округ республіки — Артемівської, Бердичівської, Білоцерківської, Вінницької, Волинської, Глухівської, Дніпропетровської, Зінов'євської, Каменської, Київської, Коростенської, Куп'янської, Лубенської, Луганської, Маріупільської, Ніжинської, Прилуцької, Проскурівської, Роменської, Сталінської, Сумської, Тульчинської, Уманської, Харківської та Шевченківської)⁸⁹.

За інструкцією «контрольні перемели» належало проводити прямо на полі з щойно зібраних копиць або снопів, остаточні результати заміру мали встановлювати із урахуванням першої очистки зерна (лопатою або віялкою)⁹⁰. Офіційно мета цих обстежень представлялася суто науковою: на підставі здобутих даних статистики повинні були перевіряти й уточнювати відомості про врожай, отримані із застосуванням традиційних методик — шляхом заповнення кореспондентських анкет, осінніх опитувань тощо. Де-факто ж «контрольні перемели», які подекуди вибірково проводилися і раніше, оберталися коригуванням даних про врожай у сторону його збільшення та врешті загрожували посиленням податкового тиску на хліборобів. Усвідомлюючи це, появу на полях статистиків, озброєних знаряддям для «контрольних перемелів», українські селяни в 1928 році зустрічали здебільшого насторожено, подекуди вороже. Проте місцями і з надією на те, що перевірка все ж підтвердить важку ситуацію з врожаєм.

Узагальнення здобутих статистиками відомостей потребувало часу. Проте вже попередній аналіз «контрольних перемелів» засвідчив, що загальноприйнята балова оцінка врожаю в умовах українського недороду «не працює», оскільки значно завищує обсяг врожаю, автоматично нараховуючи його районам зі спустошеними негодою ланами.

Союзна ЦСУ до певної міри це врахувало, подавши 12 жовтня 1928 р. на розгляд РПО СРСР новий варіант хлібофуражного балансу. В ньому, порівняно з попереднім варіантом від 31 серпня, валовий збір хлібів в Україні у 1928/29 р. було зменшено на 107,5 млн. пуд. і визначено в розмірі 799,9 млн. пуд., а від'ємне сальдо республіки по всіх зернових скориговано з 4,8 до 14,7 млн. пуд. (Таблиця 3)⁹¹. Усе це, втім, не викликало жодного ентузіазму в Харкові, адже як і раніше українським селянам нараховували солідні «приховані лишки» хліба, у тому числі 106,6 млн. пуд. — пшениці і жита, маніпулювання з якими вкупі із закладеним у балансі різким скороченням споживчих потреб республіки врешті дозволило визначити дефіцит УСРР по двох головних хлібних культурах усього в 21,9 млн. пуд.⁹², а не у 74,6 млн. пуд., як на цьому наполягала українська сторона.

Таблиця 3

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної Ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 жовтня 1928 р.)

I. Надходження	
1. Запаси на початок року	143,6
II. Збір поточного року	
1. Усі селянські господарства	799,9
2. Збір у містах	6,4
III. Усього надійшло	949,9
IV. Розподіл	
1. Сільське населення	763,3
а) насіння	151,7
б) продовольство	307,5
в) годування худоби	288,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	20,0
2. Міське населення	81,0
а) продовольство	51,5
б) годування худоби (місто, армія)	24,0
в) інші витрати (розпил, лузга)	5,5
3. Промисловість і армія	15,7
V. Сальдо району	-14,7
Накопичення за рік	-44,0

Новий варіант балансу від ЦСУ СРСР Харків намагався опротестувати як недостовірний. 18 жовтня 1928 р. Постпредство України у Москві спрямувало до РНК і РПО СРСР, а наступного дня і до союзних НКТ та Держплану доповідну за підписом В. Чубаря, в якій йшлося про помилковості обрахувань

союзного балансу. Нагадуючи, що українська Експертна рада вже після скорочення норм споживання (для Степу по всіх культурах — на 15%, по пшениці і житу — на 25%; для Лісостепу — відповідно на 5% і 10%) обчислила дефіцит УСРР по житу і пшениці на 1928/29 р. у 74 млн. пуд., Чубар нарікав на необгрунтовані показники нового союзного балансу, виведені за рахунок:

а) «різкого зниження» норм споживання хліба українським населенням (з 324,3 у 1927/28 до 307,5 млн. пуд. у 1928/29 р.; на 7,3% з урахуванням приросту населення);

б) «незвичайно різкого зниження» норм споживання худоби і птиці (з 345,5 до 288,1 млн. пуд., на 16,5% без урахування зростання стада);

в) передбаченого скорочення на 44 млн. пуд. запасів жита і пшениці, що по суті означало їх повне зникнення у постраждалих від недороду степових районах республіки.

«... Дефіцитне сальдо по Україні, обраховане ЦСУ Союзу, як загальне, так і по житу та пшениці, безперечно є применшеним, — категорично висноував голова РНК УСРР і при цьому попереджав, — а якщо його витримати в дійсності, то це має призвести до найтяжчих наслідків для народного господарства України, а відповідно і Союзу (різкого зменшення худоби і птиці, зменшення експорту і т. п.)»⁹³.

Намагання голови українського уряду привернути увагу до вад нового хлібофуражного балансу, як і клопотання прискорити завезення хліба в Україну, виявилися безрезультатними. Натомість 18 жовтня в газеті «Правда» з'явилась розлога стаття В. Мілютина про врожай 1928 року, зміст якої не залишав сумнівів у тому, що союзне статистичне відомство не лише повністю підпорядковане, але й активно використовується сталінською групою для виправдання власних дій і знищення політичних конкурентів.

Розпочиналася стаття головного статистика країни характерними твердженнями про неабияку посівну активність селян, зростання з року в рік площі посівів зернових, а також заявою про важливе політичне значення цих факторів у контексті підтвердження позитивного реагування селян на політику влади. Валовий збір хліба в 1928/29 р. Мілютин обчислив у 4.564 млн. пуд., як «рівний минулорічному», хоча тут же відзначав, що по суті він є більшим на 70 млн. пуд. Усі негаразди, пов'язані з видами на врожай, голова ЦСУ СРСР відніс до несприятливих кліматичних умов, одночасно повідомивши, що Експертна Рада при ЦСУ СРСР, попри усі негаразди, визнала хлібофуражний баланс країни 1928/29 р. бездефіцитним. Щоправда, умови реалізації врожаю Мілютин охарактеризував «не легкими» і навіть «важкими», однак і ці твердження «урівноважувалися» запевнянням у можливості подолання проблем за допомогою активізації хлібозаготівлі та ретельного зважування планів хлібопостачання⁹⁴.

Поява статті голови ЦСУ СРСР на врожайну тематику саме 18 жовтня була не випадковою. Змальовуючи картину «загальних успіхів» при «окремих недоліках», Мілютин забезпечував пропагандистську підтримку сталінській групі, яка, скориставшись тимчасовою відсутністю в Москві А. Рикова і М. Бухарина

(обидва перебували у відпустці), спланувала відсторонення їх прихильників від керівництва столичною парторганізацією. Того ж таки 18 жовтня було схвалено і наступного дня опубліковано звернення ЦК ВКП(б) до членів Московської парторганізації із критикою «окремих членів МК і керівників деяких районів» за «нестійкість і коливання» та «примирницьке ставлення» до «правого ухилу»⁹⁵. Організаційні наслідки не публічних домовленостей і публічного тиску не забарилися: позачерговий об'єднаний пленум МК і МКК ВКП(б), що проходив саме 18–19 жовтня, звільнив авторитетних у партійному середовищі опозиційно наставлених до Сталіна керівників. Слідом за цим по усій партійній вертикалі розгорнулася кампанія «проробки» відозви ЦК, яка насправді стала засобом залякування сталінськими прибічниками потенційних опозиціонерів на місцях.

На початку листопада дійшла черга і до української парторганізації. 1–5 листопада у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б)У, учасникам якого належало обговорити проблеми, пов'язані з недородом. Однак специфічний тон усьому зібранню задав С. Косіор, котрий, доповідаючи «про ухили від ленінської лінії ВКП», фактично в неприхованій формі пригрозив репресіями тим партійним працівникам, котрі в умовах недороду виявлятимуть схильність до «правого ухилу», демонструватимуть «панічні настрої» та «небажання сваритися з куркулем»⁹⁶. І без того напружену атмосферу посилювала присутність на пленумі А. Мікояна. Під пильним оком вельможного гостя частина учасників віддала перевагу тактиці бути «тихше води — нижче трави» і не наважилася нарікати на гостроту продовольчої ситуації, інша ж, навпаки, наввипередки демонструвала лояльність «лінії ЦК ВКП(б)», наголошуючи на «достатніх хлібних ресурсах» України і не гребуючи проявами відвертого підлабузництва до союзного наркома.

Тим не менше, при обговоренні доповіді В. Чубаря «Про недорід, хлібозаготівлі та завдання, що з цього випливають у галузі сільського господарства», постало злободенне питання: що робити, якщо за хлібофуражними балансами лишків хліба на місцях або недостатньо, або й зовсім немає, а «керівні директиви» і «реальні потреби» вимагають активізації хлібозаготівельної роботи?

Постановка питання саме в такій площині впливала з ситуації, що склалася у відносинах між Москвою і Харковом у зв'язку із суттєвими розбіжностями показників хлібофуражного балансу. Позбавлене реальних важелів впливу на формування рішень центру вище республіканське керівництво напередодні пленуму було змушене погодитись продовжити «вдосконалення» республіканського хлібофуражного балансу 1928/29 р., маючи у своєму розпорядженні лише один варіант дій: іще більше скорочувати норми споживання хліба та іще старанніше вишукувати його запаси в республіці. Однак такі дії, що вели до підвищення планів хлібозаготівлі у так званих «не постраждалих від недороду» районах, цілком прогнозовано наштотувалися на нерозуміння і опір. Керівники окружного та районного рівнів, апелюючи до власних дефіцитних балансів, категорично наполягали: товарних лишків хліба на місцях практично немає, натомість існує реальна потреба захування нових районів до переліку постраждалих від недороду.

Для вищого партійно-радянського керівництва УСРР виходів з цієї драматичної ситуації могло бути два: або погодитися з позицією місць і тиснути на союзний центр, домагаючись від нього поставок до республіки десятків мільйонів пудів хліба, і при цьому майже напевно наразитися на звинувачення у «панікерстві» та «право-ухильництві», або ж тиснути на місця, вимагаючи від них ігнорування хлібофуражних балансів та виконання хлібозаготівельних директив «будь-що». Моральну дилему: інтереси голодуючого населення — або особисті інтереси більшість з української владної верхівки вирішила на власну користь, обравши другий варіант дій. Утім, враховуючи, що на момент проведення пленуму частина українського населення вже не лише відчувала брак хліба, але й голодувала, категорична настанова «відкинути баланси» все ж потребувала якихось пояснень. Відтак усі хлібофуражні баланси, а особливо місцеві, були проголошені «умовними», «попередніми», методики та джерела їх складання — «підозрілими» і «недосконалими», одним словом, такими, що насправді знижують реальні можливості села.

Про «непевність», «приблизність» хлібофуражних балансів на пленумі говорили не лише найвищі українські посадовці, але також і союзний нарком торгівлі А. Мікоян, хоча відтінки в оцінках окресленої усіма доповідачами ситуації з балансами дещо різнилися. В. Чубар, наприклад, у своїй доповіді, визнаючи, що за балансом ЦСУ справді «хліба дуже мало, а в окремих районах його зовсім немає», намагався відверто пояснити присутнім неможливість прожити «виключно по балансу» й пропонував ставитися до нього як до «орієнтовного показника того напруженого стану з зерновими культурами, котре ми маємо»⁹⁷. Натомість нарком торгівлі М. Чернов у своєму виступі зробив акцент на діагностиці «ураження недорідними настроями» незгідних з планами хлібозаготівлі керівників районів, закликаючи їх «втямити у голови», що за «свіжим» республіканським балансом хліб на селі є. Він також вимагав надалі не ховатися за місцевими балансами, часто-густо складеними на підставі сміхотворних даних. На доказ останньої тези нарком навіть оповів присутнім про виявлену ним на Полтавщині «небувалу річ»: мовляв, місцеві селяни лише хитро посміхалися, коли він їх розпитував, чи справді коняка спроможна з'їсти протягом року 46 пудів вівса, як це було записано в одному з районних балансів⁹⁸.

Відверто зневажливі оцінки Черновим роботи статистиків обурили навіть голову ЦСУ Минаєва, котрий, утім, взявши слово для захисту «честі мундира» власного відомства, обмежився розмовою про меншу досконалість окружних хлібофуражних балансів у порівнянні з республіканським та заявою про колективну відповідальність представників різних відомств за укладання цього «не статистичного», а «економічного» документа⁹⁹. Цікаво також, що на звинувачення Чернова насмілився відреагувати і представник Маріупільщини на прізвище Голод. Він запевнив присутніх у тому, що в його окрузі була проведена достатня підготовча робота для складання хлібофуражного балансу та дорікнув республіканським «регулюючим органам», що вони «не рахуються з цим хлібофуражним балансом, а рахуються з потребами». Однак ці слова були перервані грізним окликом Косіора: «Ось би вас нагодувати хлібофуражним балансом»¹⁰⁰.

І Голод завершив свій виступ, погоджуючись з тим, що хлібофуражний баланс є «відносною річчю» і навіть сентенціями про наявність прихованих запасів пшениці в його окрузі¹⁰¹.

Крапку в дискусії про республіканський і окружний баланси поставив В. Чубар у своєму прикінцевому слові. «Говорячи про всеукраїнський хлібний баланс, — зауважив він, — я мав на увазі загострити вашу увагу на окружних хлібофуражних балансах, котрі дуже часто розробляються і подаються у своїй підсумковій частині без того, аби складові частини цього балансу профільтрувати, вивчити. Ну, звичайно, з підсумками легше носитися у кишені <...>. Округи, райони і навіть села, усі навчилися складати баланси. Керуватися ними і ставити їх у главу нашої роботи ми не можемо, тому що республіканський баланс ми тут вивчаємо, переглядаємо, фільтруємо, а там, на місцях, він часто будується так, щоби виправдати неможливість проведення тієї чи іншої роботи»¹⁰².

Хоча доповідь А. Мікояна на пленумі з формального боку не була головною, проте фактично вона саме такою і стала. Зокрема, саме союзний нарком торгівлі найдокладніше обґрунтував учасникам пленуму тезу «дефектності» хлібофуражних балансів. При цьому критику цих останніх, як і статистичної справи в цілому, сталінський посланець використав не лише для того, аби спонукати місцевих керівників до виконання директив по хлібозаготівлі, але і як вагомий аргумент для пояснення причин складної продовольчої ситуації в країні.

Надані Мікояном оцінки роботи статистичного відомства дивним чином різнилися від тих, що їх союзний нарком торгівлі виголошував на липневому пленумі ЦК ВКП(б). Цього разу статистики-експерти — у нещодавньому минулому «кращі сили країни» — виставлялися як перестраховальники, які, «обікшись на молоці, дмухають на воду», явно занижуючи потенційні можливості країни. Окремо дісталось від Мікояна «добровільним кореспондентам». Їх нарком наділив «куркульською і всілякою іншою психологією» та звинуватив, можливо сам цього не усвідомлюючи, в двох взаємовиключних «злочинних діях»: як у навмисному перебільшенні, так і в навмисному применшенні відомостей про врожай. З жалем констатуючи, що «більшовики на селі поки іще не найбільш культурна сила», і що серед добровільних кореспондентів переважають «заможні» та «куркульські елементи», які власне і надають завищені дані (бо ж «звичайно, запаси мають великі»), А. Мікоян без зайвих церемоній поклав саме на них відповідальність за творення міфу про 900 млн. пуд. «прихованих запасів» селянського хліба. З іншого боку він також заявив про регулярне применшення кореспондентами врожайних даних, повідомивши про застосування статистиками «поправки на недооблік» у 10%, 20% і навіть 40% та виразно охрестивши її «коефіцієнтом брехні».

Врешті Мікоян заявив про непевність усієї справи складання хлібофуражних балансів, у такий спосіб описавши алгоритм «недосконалих дій» статистиків: «ЦСУ отримує відомості і складає баланс, але скільки посівної площі, ніхто не знає, скільки вродило на кожну десятину, ніхто не знає, а беруть середню десятину від усього Союзу, беруть середнього селянина, котрий їсть хліб,

середню на душу по всій країні, незалежно від його соціального становища, незалежно від структури господарства, незалежно від структури його харчового балансу, беруть середньо зважену коняку, корову, свиню, норму харчування і множать на число свиней, курей, коней, потім все це вираховують з хлібофуражного балансу і кажуть — ось вам сальдо. Тут при всіх цих недобрахуваннях стільки умовностей, що якщо один відсоток змінити в цифрі, то всі відсотки перевернуться»¹⁰³.

Учасники пленуму не лише одноголосно засудили «правих» і «потенційно правих», але також мовчазно погодилися з тим, що «незручні» для виконання партійних директив розрахунки хлібофуражних балансів слід відкинути як «недосконалі». Утім, постанова на доповідь про недорід жодних згадок про якусь «дефектність», «умовність» чи «помилковість» балансових обрахунків не містила. Як того вже вимагала «лінія ЦК», преамбула затвердженої пленумом постанови розпочиналася твердженням про «систематичне зростання» сільського господарства республіки. В той же час «напруженість загального хлібофуражного балансу України» пояснювалася несприятливими кліматичними умовами, «дезорганізаторською роботою спекулянта-приватника та глитає», а також і системними «хибами» в розвитку сільського господарства, перше місце серед яких відводилося «недостатньому розвитку колективізації і радгоспів»¹⁰⁴.

6 листопада 1928 р. УЕН на своєму засіданні розглянула представлений ЦСУ УСРР «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу республіки на 1928/29 р., відзначивши, однак, як значне передбачене ним зниження норм споживання хліба й потребу внесення до нього додаткових уточнень, зокрема пов'язаних із витратами на насіння тощо¹⁰⁵. Згідно з новим балансом (по ситуації станом на 5 листопада) дефіцит УСРР по всіх зернохлібах визначався у 16,9 млн. пуд., а по житу і пшениці — у 43.757.600 пуд. (Таблиця 4)¹⁰⁶.

Щоби вийти на такі показники, укладачам довелося вдатися до суттєвого зниження норм витрат хліба. Зокрема, було передбачено скоротити обсяги споживання хліба населенням у Лісостепу — на 5% (по житу і пшениці — на 10%), у Степу — на 15% (по житу і пшениці — на 30%); скоротити норми витрати зернових для годування худоби: по Лісостепу — на 5%, по Степу — на 15%, відповідно стосовно пшениці і жита — в Поліссі на 25%, на Правобережжі й Лівобережжі — на 50%, у Степу постачання цих двох культур худобі ставилося у залежність від виходу млива після перемелу жита і пшениці, а крім того передбачалося ще й скорочення голів худоби на 5%. Знижувалися норми постачання й для міського населення республіки (на 5%), до того ж пшеницю в харчовому раціоні людей на 20% мали замінити інші, менш цінні зернові культури. Як і в Степу, витрати двох головних культур на годування міської худоби ставилися в залежність від виходу млива після перемелу наявних у містах жита і пшениці.

Новий, «удосконалений варіант» хлібофуражного балансу вибудовувався не стільки на науково обґрунтованих, скільки на політично вмотивованих розрахунках. Символічним стало зникнення 6 листопада хліба з крамниць у самій українській столиці. Велика робітничая делегація, яка прибула цього дня з

Москви до Харкова святкувати 11-у річницю Жовтня й агітувати за єднання у «єдиному братерському союзі» пролетаріату Харкова і Москви, України і Росії¹⁰⁷, могла спостерігати величезні натовпи знервованих людей біля пекарень і розчарування покупців, які так і залишилися без хліба. І хоча хлібний дефіцит на свята пізніше було списано на погану роботу торговельних організацій, які, мовляв, не випекли потрібної кількості хліба і замість працювати до першої години ночі, зачинили крамниці о дев'ятій годині вечора¹⁰⁸, було очевидно: криза на хлібному ринку республіки далі загострюється, і вихід з неї слід шукати не у «раціоналізації» споживання за рахунок його скорочення, а у ввезенні до УСРР достатніх обсягів продовольчої допомоги.

Таблиця 4

Удосконалений варіант хлібофуражного балансу УСРР на 1928/29 рр. (пуд.)
(затверджений Експертною Радою при ЦСУ УСРР 5 листопада 1928 р.)

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	153.282,1	55.489,0
II. Збір поточного року	799.544,7	332.482,2
III. Усього надійшло	952.826,8	387.971,2
IV. Розподіл		
1. Сільське населення	768.552,0	366.749,3
а) насіння	146.940,0	98.601,3
б) продовольство	298.938,3	217.076,8
в) годування худоби	304.181,9	42.417,4
г) інші витрати (розпил, лузга)	18.491,8	8.653,8
2. Міське населення	93.582,1	50.208,3
а) продовольство	52.206,0	40.803,8
б) годування худоби (місто, армія)	29.355,9	7.532,1
в) інші витрати (розпил, лузга)	2.020,2	1.552,4
3. Промисловість і армія	10.000,0	320,0
V. Сальдо району	-16.865,2	-43.757,6
Накопичення за рік	-45.724,2	-40.717,8

Між тим, офіційно висловлена на листопадовому пленумі ЦК КП(б)У позиція стосовно не підтримки «правих» та достатності хлібофуражних ресурсів України мала важливе значення для Й. Сталіна та його оточення в контексті розгортання наступу проти опонентів. Відтепер справді складна ситуація в недорідній Україні формально не могла бути використана як підстава для публічної критики поточного політико-економічного курсу. Це, звісно, послаблювало позиції сталінських опонентів, зусилля яких дедалі більше виглядали як змовництво «купки партійців» проти «єдино вірної» лінії ЦК. Нездатність

«правих» до консолідації власних сил і протистояння добре організованим і діючим без зайвих сентиментів суперникам виразно проявилася й напередодні та під час проведення листопадового 1928 р. пленуму ЦК ВКП(б).

30 вересня 1928 р. М. Бухарин виступив у «Правді» зі статтею «Замітки економіста. До початку нового господарського року», яка містила завуальовану критику сталінської політики й до того ж відверто натякала на політичні маніпулювання зі статистикою, нагадуючи про «п'ятякання» на тему 900 млн. пуд. прихованих лишків хліба, що «розлетілися, мов ті яскраві бульбашки і лопнули назавжди»¹⁰⁹. Й. Сталін нервово відреагував на цю публікацію. Він не лише домігся (за відсутності М. Бухарина) засудження її появи в пресі без попереднього узгодження з ЦК¹¹⁰, але навіть особисто взявся написати «Критичні зауваження до статті тов. Бухарина «Замітки економіста»»¹¹¹, які, втім, так і не завершив — можливо тому, що просто не спромігся дати аргументовану відповідь освіченому опонентові, а можливо й тому, що вважав передчасним і не уповні безпечним для себе публічне зарахування Бухарина до табору «правих ухильників», лідируючу роль серед яких в цей час було відведено Фрумкіну. Тим більше, що цей останній 5 листопада 1928 р. написав чергового відкритого листа — цього разу вже до ЦК і ЦКК, в якому розвивав висловлені раніше ідеї і, апелюючи до опрацьованої ЦСУ СРСР статистики за 1925/26–1928/29 рр., проголошував «застійні явища», виявлені у сільському господарстві, «рівносілними деградації»¹¹².

Повернувшись з відпустки, Бухарин у шестигодинній суперечці намагався з'ясувати стосунки зі Сталіним, попередивши (зі слів Мікояна), що «він не бажає битися, бо бійка шкідлива для партії, хоч для бійки вже усе готове». «Якщо бійка почнеться, — говорив він, — то ви нас оголосите відщепенцями від ленінізму, а ми вас — організаторами голоду»¹¹³. Звичайно домовитися не вдалося. Навпаки, перед самим пленумом, при обговоренні підготовленого Риковим і Бухариним проекту резолюції щодо «контрольних цифр» народного господарства країни на 1928/29 р., між суперниками знову виникло протистояння, яке фактично завершилося поразкою сталінських опонентів. «Каменем спотикання» стала попередньо внесена до резолюції оцінка стану зернового і загалом сільського господарства країни як кризового. На вимогу Сталіна вона була замінена формулюванням про «відставання в розвитку» сільського господарства й до того ж доповнена посиланнями на несприятливі кліматичні умови 1928 року. М. Бухарин демонстративно відмовився від участі в роботі пленуму. Натомість А. Рикову, налаштованому на серйозну розмову про господарські утруднення, Сталін спромігся нав'язати співдоповідачів — Г. Кржижановського та В. Куйбишева, котрі взяли на пленумі «альтернативне» бачення ситуації в країні.

У перший день пленуму 16 листопада доповіді виголосили усі три промовця. Усі троє активно апелювали до статистики, демонстрували учасникам різноманітні схеми і діаграми, однак при цьому робили діаметрально протилежні оцінки стану справ у країні.

Першим доповідав А. Риков. Він докладно прокоментував представлені ЦСУ обрахування хлібофуражного балансу, на їх підставі висновок про напруженість хлібного ринку й запропонував вважати поточну ситуацію нехай і не кризовою, проте і не «уповні відповідною інтересам країни і інтересам подальшого розвитку індустріалізації»¹¹⁴. Особливо відзначив голова РНК «уповільнення (небезпечне уповільнення)» розвитку сільського господарства, зокрема відставання радянського зернового господарства від дореволюційного рівня, наголосивши небезпеку цього з огляду на щорічне зростання чисельності населення СРСР на 2,3%, а населення міст — на 4%¹¹⁵. Звичайно не оминув А. Риков критики вад поточної економічної політики, нагадавши про перегини, сваволю, порушення законності по відношенню до середняків і саме з ними пов'язавши встановлені весняною анкетною ЦСУ ознаки послаблення господарської зацікавленості з боку селян-середняків — стабілізацію або й скорочення ними площі посівів¹¹⁶.

Натомість доповідь Г. Кржижановського, який виступав одразу після А. Рикова, була сповнена оптимістичних оцінок і райдужних прогнозів. Існуючі в країні господарські труднощі представник Держплану пропонував вважати усього лише «утрудненнями росту», наполягаючи, що «характер сумарної господарської кривої загалом, у сумі представляє саме круте господарське піднесення»¹¹⁷. Заяви про зростання усього народного господарства, в тому числі і сільського, доповідач намагався підкріпити численними, подекуди доволі екзотичними статистичними даними, як от обрахуваннями вартості валової продукції «по роках» і «у копійках» — «на добу людської праці» та «на годину витрат енергії»¹¹⁸. Нарешті явно приголомшених градом великих і дрібних цифр слухачів Кржижановський закликав дивитися не в минуле, а у майбутнє, бачачи там сплановане на найближче десятиріччя подвоєння обсягів сільськогосподарської продукції. «Зловісне минуле в динаміці нашого сільського господарства може бути уповні подолане», — упевнено заявив він¹¹⁹.

Оптимізмом була просякнута й доповідь В. Куйбишева, який, крім іншого, зауважив недоречність порівнянь поточної ситуації в країні з довоєнною та скептично висловився по відношенню до «вкрай недосконалої» довоєнної статистики¹²⁰.

Дискусія, що розгорнулася за доповідями про контрольні цифри народного господарства на 1928/29 р., а також і за доповіддю про стан сільського господарства Північного Кавказу, не несла в собі ознак конструктивності. Немов за задалегідь спланованим сценарієм один за іншим сталінські прибічники виголошували гасла про «безсумнівне зростання у всіх областях народного господарства» і «труднощі зростання», стримано критикували Рикова за «надмірне згущування фарб» і «заякування» ситуацією з хлібом, натомість у повний голос таврували Фрумкіна за начебто висловлену ним тезу про деградацію сільського господарства. Говорячи про стан зернового господарства переважно на критиці Фрумкіна зосередився у своєму виступі і Сталін, зарахувавши економіста до табору «буржуазних спеців», троцькістів та інших ухильників¹²¹. У свою чергу Молотов обізвав Фрумкіна «близькоруким чиновником» і «проповідником» ідеї

класової співпраці з капіталістичною буржуазією та проголосив його завершеним виразником ідеології правого ухилу¹²².

На цьому тлі виразним дисонансом пролунав на пленумі виступ В. Чубаря, котрий, непокоячись про можливе своє віднесення до категорії «пужателів», усе ж відчайдушно намагався привернути увагу до важкого стану справ в Україні. Голова РНК УСРР прямо заявив про «недооцінку колосального прориву» в республіці у «контрольних цифрах», «усіх розрахунках» і «оперативних планах» на 1928/29 рік. Він дорікнув союзному Держпланові за передбачену ним фактично умовну допомогу потерпілим від недороду, а відомству Мілютина — за неправдиві розрахунки хлібофуражного балансу. Щоправда, на відміну від липневого пленуму ЦК, В. Чубар уже прямо не звинувачував ЦСУ СРСР у помилках, а лише констатував принципово різне бачення республікою та центром ситуації з дефіцитом хліба в Україні. Вже після чергового зниження норм споживання пшениці і жита для населення (для мешканців міст на 5–20%, для селян Лісостепу — на 10%, Степу — на 30%), а також при передбачених вкрай урізаних нормах годування худоби (на 25%–50%), повідомив голова українського уряду, Харків звів дефіцит України по двох основних продовольчих культурах на 1928/29 приблизно у 43 млн. пуд. В той же час за союзним балансом дефіцит республіки обраховувався лише в 14 млн. пуд.¹²³

Озвучену В. Чубарем інформацію про суттєві розходження в союзному і республіканському варіантах балансу ані голова ЦСУ СРСР Мілютин, ані зазвичай активний при обговоренні проблем статистичного відомства Мікоян ніяк не прокоментували. Взагалі на відміну від нещодавно проведеного українського пленуму, проблема можливих прорахунків і неточностей хлібофуражного балансу на пленумі ЦК ВКП(б) взагалі не піднімалася. Напевно опозиція не мала для цього достатнього матеріалу. Натомість Сталін та його оточення вочевидь не бажали виносити на широке обговорення заздалегідь програшну для себе тему, адже, власно кажучи, саме виявлені при перерахуванні хлібофуражних балансів 1925/26–1927/28 рр. помилки й дали реальний ґрунт опонентам говорити про маніпуляції зі статистикою, про «небезпечний застій» сільського господарства і, врешті, про помилковість заснованої на надзвичайних заходах поточної економічної політики.

Схвалена пленумом резолюція на доповідь «про контрольні цифри» в частині про сільське господарство відбивала не лише зростаюче протистояння між «правими» і Й. Сталіним, але й виразно свідчила про спроби сталінського оточення використати замовну «позитивну» статистику для пом'якшення сприйняття тенденцій, викритих «негативною» статистикою. З одного боку, резолюція містила озвучені на пленумі А. Риковим тривожні статистичні дані про зменшення в СРСР з року в рік валових зборів хлібів, скорочення обсягів заготівлі хліба, менші у порівнянні з довоєнними площі засівів зернових, а також і обсяги виходу товарної продукції при щорічному прирості населення тощо. З другого боку, ці дані «урівноважувалися» по суті другорядною статистикою, яка демонструвала «ряд позитивних реконструктивних моментів» за кілька останніх років — на кшталт зростання «посівів під зяблеву оранку»,

«площі багатопільних сівозмін» і т. ін. Вкупі із вибореними Й. Сталіним політичними тезами про «відставання у розвитку» сільського господарства, посиленнями на втрати від неврожаю, а також і вже традиційно оптимістичною преамбулою резолюція пленуму, як і попереднього, логічно вписувалася у контекст наві'язаної сталінською групою «перевернутої реальності».

Між тим справжня реальність не забарилася нагадати про себе подальшим загостренням продовольчої ситуації в країні. Не справляючись із централізованим забезпеченням населення, уряд УСРР вже 1928 року був змушений вдатися до нормованого розподілу хліба. З початку 1929 р. система продажу хліба за забірними книжками стала всесоюжною.

Невпинна дестабілізація хлібного ринку країни доводила помилковість розрахунків хлібофуражного балансу. В цій ситуації відомство Мілютина знову взялося за «уточнення» його показників, зокрема за коригування попередніх даних про валові збори зернових хлібів. 18 лютого 1929 р. ЦСУ СРСР подало до РНК СРСР уточнені обрахування зернової продукції, з яких виходило, що врожай 1928 року виявився на 89,4 млн. пуд. меншим, ніж це раніше вважалося. При цьому практично усе зменшення валового збору зернових було віднесене на рахунок РСФРР (103,8 млн. пуд.), білоруський врожай було зменшено на 2 млн. пуд., збір хлібів у Закавказзі та Середній Азії залишився незмінним. Натомість щодо України, то її врожай за новими обчисленнями раптово збільшився на 16,4 млн. пуд.¹²⁴ Подана Мілютиним оновлена оцінка продукції зернових культур спеціальним розпорядженням голови РНК СРСР А. Рикова була засекречена¹²⁵.

9 квітня 1929 р. Експертна рада СРСР затвердила, і 12 квітня винесла на розгляд РПО черговий уточнений варіант хлібофуражного балансу СРСР на 1928/29 р. (за відомостями станом на 1 березня; Таблиця 5)¹²⁶. А проте новий варіант балансу по суті не різнився від того, що був розглянутий РПО іще 12 жовтня 1928 р. Хіба що сальдо СРСР по усіх зернових хлібах у ньому все ж було визначено від'ємним і змінено з плюс 3,6 млн. пуд. на мінус 3,5 млн. пуд.¹²⁷ Натомість обрахування по окремих статтях балансу виглядали скоріше такими, що проводилися за простим математичним правилом: від зміни місць доданків — сума не змінюється. Досить виразно це проглядалося і щодо України, для якої союзне ЦСУ збільшило витрати хліба на продовольство (плюс 22, 2 млн. пуд.), одночасно зменшивши витрати на посівну, годівлю худоби (мінус 12,3 млн. пуд.) та передбачивши подальше скорочення прихованих запасів селянського хліба (на 9,3 млн. пуд.)¹²⁸.

Оновлений хлібофуражний баланс 1928/29 р. зберігав ті самі вади, що на них свого часу вказував В. Чубар, наполягаючи на помилковості розрахунків ЦСУ СРСР. Більше того, баланс цей вочевидь не враховував втрати від чергової масової загибелі озимих хлібів в Україні, що проявилися навесні 1929 року. Інформація про цей новий природний катаклізм була утаємничена. Самі ж обрахування статистиками розмірів неврожаю, як і раніше, відзначалися методологічною недосконалістю і майже напевно були применшеними. Це останнє впливало й з результатів роботи наради з питань врожайної статистики, яка

проводилася в Москві 12–14 лютого при Секторі сільськогосподарської статистики за участі представників республіканських ЦСУ, і яка була позначена специфічною конфліктною ситуацією. Короткий інформаційний звіт про нараду опублікувала в лютневому числі «Статистического обозрения»¹²⁹.

Таблиця 5

Хлібофуражний баланс УСРР на 1928/29 р. (млн. пуд.)
(доповідь Експертної ради при ЦСУ СРСР в РПО СРСР 12 квітня 1929 р.)

	Всі зерно-хліби	Пшениця, жито
I. Надходження		
1. Запаси на початок року	158,6	106,6
II. Збір поточного року	799,9	349,9
III. Розподіл		
1. Сільське населення	774,4	376,1
а) насіння	149,8	93,8
б) продовольство	325,8	230,0
в) годування худоби	277,7	45,1
г) інші витрати (розпил, лузга)	21,1	7,2
2. Потреби міста	95,2	49,4
IV. Сальдо району	-16,4	-22,3
Накопичення за рік	-53,3	-53,3

На порядку денному наради було три питання: система балових оцінок, база для обчислення очікуваного врожаю та проект робіт для вивчення впливу агрозаходів на висоту врожаю. Найпалкіші дискусії розгорнулися саме довкола балової системи оцінок врожаю, точніше методів її вдосконалення. Вельми авторитетні своїми працями у царині врожайної та продовольчої статистики науковці (Обухов, Дубенецький, Вербицький, Лосицький, Боголюбський, Єльцов) запропонували ввести до шкали балів так звану нульову оцінку врожаю, доводячи, що існуюча система, при якій найнижчий бал «1» оцінює і поганий стан врожаю, і його загибель, «не є достатньо гнучкою і задовільною у тих випадках, коли виявляється масова загибель»¹³⁰. Незгідні з цим учасники, імена яких у звіті не називалися, апелювали до того, що балова система «загалом і в цілому розрахована на нормальні середні умови, а не на умови катастрофічні», пропонували обраховувати врожай при масовій загибелі хлібів за допомогою додаткових статистичних операцій, нарікали на можливе порушення шостим балом симетричності шкали, а також і на те, що нульовий бал напевно призведе до відчутного заниження врожаю, оскільки при загибелі у великих розмірах, але не при повній загибелі поганий стан посівів цілого поселення напевно оцінюватиметься балом «0»¹³¹.

Дискусію довкола бальної шкали довелося навіть перенести на спеціальну нараду, де більшістю голосів ідея запровадження «0» усе ж була підтримана. Була затверджена відповідна постанова, однак її не затвердили ані Рада Сектора сільськогосподарської статистики, ані Колегія ЦСУ СРСР. Остання після двох спеціальних засідань видала власну постанову, котрою визнавала притаманні баловій системі «деякі дефекти», наголошувала важливість розгортання дослідів для заміни балової системи оцінки врожаю кількісною, однак залишала діючою існуючу балову оцінку з окремими змінами. Ці останні стосувалися способів визначення площі загиблого врожаю. Ішлося, зокрема про те, аби в разі недороду проводити оцінку стану посівів і видів на врожай окремо на вцілілій, і окремо на площі із загиблими посівами. При цьому робилося спеціальне застереження стосовно того, аби «загибель у вигляді плішин, часткових вимочок і всілякої дрібної загибелі загибеллю не вважалася». В разі виявлення загибелі посівів на значній території на місця належало також надсилати експедиції для визначення розміру лиха. В якій саме спосіб мало проводитися це визначення не пояснювалося¹³².

Отже, пропозиція науковців-статистиків ввести нульовий бал, що міг би убезпечити постраждалі від недороду регіони від нарахувань міфічного врожаю, не пройшла. Запропоновані Колегією ЦСУ дрібні зміни навряд чи можна було вважати компромісними. Проте справа полягала навіть не в більшій чи меншій досконалості тих чи інших методик, а в самому факті ігнорування керівництвом ЦСУ рішення, схваленого більшістю учасників наради. Така позиція верхівки відомства Мілютина могла мати лише політичну мотивацію. Вочевидь ризики від нарахування «зайвого» врожаю селянству прихильникам прискореної військово-промислової модернізації удавалися значно меншими, ніж ті, що могли тягнути за собою «недоврахування» розмірів врожаю. Поза всяких сумнівів — саме прагнення сталінського керівництва якомога більше «витиснути» хліба з селянина, стало невдовзі вагомою причиною затвердження в офіційній радянській статистиці методу так званої біологічної оцінки врожаю («на корні»). Кроками до вкорінення цієї системи стали експерименти з коригуванням даних про розмір врожаю відповідно до результатів «контрольних перемелів», які від початку передбачали завищення прогнозів на врожай. Тенденцію до такого завищення засвідчили, зокрема, оприлюднені в травневому числі «Статистического обозрения» 1929 р. попередні підсумкові дані про підсумки «контрольних перемелів», проведених влітку-восени 1928 р. Здобуті тоді відомості показали, що в Україні, так само як і по інших регіонах, середня врожайність зернових була суттєво вищою, ніж це засвідчували усі інші статистичні джерела¹³³. Дані «контрольних перемелів» стали підставою для внесення вже 1929 року «поправок на недооблік» при визначенні фактичної врожайності, які для українського врожаю 1928 року склали +10,5%¹³⁴.

Таким чином, з розгортанням в СРСР у другій половині 1920-х рр. воєнно-промислової модернізації посилювався тиск з боку влади на статистику, унаслідок чого відбулося її поступове підпорядкування органам планування. Активне втручання політики в самий процес вироблення статистичної інформації обер-

талосся також нівелюванням наукової ролі статистики, перетворенням її на інструмент внутрішньополітичної боротьби та зручне знаряддя легітимації тих чи інших політичних рішень. Характерною ознакою досліджуваного періоду стало й затвердження такої взаємодії на вертикалі «центр-республіка», за якої роль і значення українських статистичних органів, як врешті і самих українських урядових структур, поступально зводилися до простої реєстрації тих чи інших розпоряджень союзного центру. Усі ці процеси виразно позначилися на справі укладання хлібофуражних балансів УСРР на 1927/28 і 1928/29 рр. Перманентний тиск з боку політиків на статистиків — з одного боку, а з іншого — притаманні тогочасній врожайній статистиці недосконалості методологічного характеру зумовили прорахунки й суттєві «політико-статистичні помилки», зокрема переоцінку ресурсних можливостей українського села і, натомість недооцінку його потреб. Це наочно довели невпинна дестабілізація хлібного ринку і голод в Україні у 1928–1929 рр.

---

¹ *Wheatcroft S.G.* The crooked mirror of Soviet economic statistics // The economic transformation of the Soviet Union, 1913–1945 / editors R.W Davies, M. Harrison, S.G. Wheatcroft / Wheatcroft S.G., Davies R.W. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994; Нариси з історії статистики України (Далі — Нариси з історії статистики України...). — К., 1999; *Кочетков И.В.* Зерновое производство в годы НЭПа: действительность и возможности / И.В. Кочетков // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. — М., 2000; *Марочко В.І.* Зернова проблема чи «криза хлібозаготівель» // Голод 1932–1933 рр. в Україні. — К., 2003. — С. 265–278; *Блюм А.* Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. / А. Блюм, М. Меспуле (Далі — Блюм А. Бюрократическая анархия...). — М., 2006 та ін.

² *Кондратьев Н.Д.* Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции / Н.Д. Кондратьев. — М., 1991.

³ Нариси з історії статистики України (Далі — Нариси з історії статистики України...). — К., 1999. — С. 33.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 191–196.

⁵ Нариси з історії статистики України... — С. 33.

⁶ *Блюм А.* Бюрократическая анархия... — С. 14–19.

⁷ *Гусев В.* «Ягідки визріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя) / В. Гусев, І. Верба // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995, № 1/2(2/3). [Електронний ресурс:] http://www.ssu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=40386&cat_id=53083. Заголовок з екрану.

⁸ Див.: *Юренко О.П.* Из мороку забуття. Мазлах (Робсман) Сергій Михайлович / О.П. Юренко // Реабілітовані історією. — Київ–Полтава, 1992. — С. 228–241.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 563. — Арк. 17–27.

¹⁰ Там само. — Спр. 802.

¹¹ Там само. — С. 125.

¹² Там само. — С. 89.

¹³ Там само. — Спр. 2557. — Арк. 50.

- ¹⁴ Там само. — Спр. 788.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 317зв.
- ¹⁶ Яковлев Я.А. Об ошибках хлебофуражного баланса ЦСУ и его истолкований / Я.А. Яковлев (Далі — Яковлев Я.А. Об ошибках хлебофуражного баланса...). — 2-е изд. — М., 1926. — С. 15.
- ¹⁷ Там само. — С. 74.
- ¹⁸ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 62.
- ¹⁹ І. Сталін. Твори. — К., 1949. — Т. 7. — С. 326.
- ²⁰ Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 63.
- ²¹ Там само. — С. 76–77.
- ²² Анастас Микоян. Так было. — М., 1999. [Электронный ресурс:] <http://depositfiles.com/files/5186044>. Заголовок з екрану.
- ²³ Нариси з історії статистики України... — С. 145.
- ²⁴ ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 130–131.
- ²⁵ Склад Статистичної планової комісії при ЦСУ УСРР: М.М. Вольф (голова). С.В. Минаєв (заступник голови), члени: В.С. Мишкіс, М.Б. Гуревич, М.А. Авдієнко, М.І. Буяновер, М.В. Беляєв, І.І. Беляннн, Й.Ію Лашонов, В.Г. Денсон, Г.М. Вербицький, А.І. Ашуп-Ільзен, М.А. Каттель, В.Я. Введенський, К.Г. Маньковський, С.В. Ривкінд, Бенгін, Коломойцев, Качинський, В.М. Соловейчик, А.Л. Гринштейн, М.Є. Левенштам, Наумов, Соколн, І.В. Яровий, В.Е. Потресов. Див.: ЦДАВО. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2557. — Арк. 131, 140, 201.
- ²⁶ Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР за 1925/26–1926/27 с.х. годы / Н. Дубенецький (Далі — Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР...) // Статистическое обозрение. — 1927. — № 4. — С. 24.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 5762. — Арк. 123–124.
- ²⁸ Там само. — Арк. 124.
- ²⁹ Там само. — Арк. 110–111.
- ³⁰ Дубенецький Н. Продукция зерновых культур СССР в 1927 г. / Н. Дубенецький // Статистическое обозрение. — 1928. — № 2. — С. 23. В тексті статистичні дані переведено з квінталу в пуди. — Л.Г.
- ³¹ Там само. — Арк. 145.
- ³² Там само. — Арк. 147–148.
- ³³ Там само. — Спр. 5038. — Арк. 4.
- ³⁴ Там само. — Арк. 5.
- ³⁵ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 2567. — Арк. 232–233.
- ³⁶ Дубенецький Н. Хлебофуражный баланс СССР... — С. 29.
- ³⁷ Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 6–11 апреля (Далі — Как ломали НЭП...) — М., 2000. — С. 344.
- ³⁸ Там само. — С. 344.
- ³⁹ Большевистское руководство. Переписка, 1912–1927. — М., 1996. — С. 358.
- ⁴⁰ Там само. — С. 359.
- ⁴¹ Там само. — С. 360.
- ⁴² Блюм А. Бюрократическая анархия... — С. 84–85.
- ⁴³ Как ломали НЭП... — С. 71.
- ⁴⁴ Там само. — С. 78.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 19.

⁴⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 308. — Арк. 11.

⁴⁷ Как ломали НЭП... Том 2. Пленум ЦК ВКП(б). 4–12 июля 1928 г. — С. 7; Бухарин Н.И. Проблемы теории и практики социализма. — М., 1989, с. 298–299.

⁴⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Том 1. Май 1927 — ноябрь 1929. (Далі — Трагедия советской деревни...). — М., 1999. — С. 290–295.

⁴⁹ *І. Сталін*. Твори. — К., 1949. — Т. 11. — С. 113–123; Трагедия советской деревни... Т. 1. — С. 297–301; *Фельштинский Ю.Г.* Разговоры с Бухариным / Ю.Г. Фельштинский (Далі — Фельштинский Ю.Г. Разговоры с Бухариным...). — М., 1993. — С. 36.

⁵⁰ Как ломали НЭП... Том 2. — С. 623.

⁵¹ Трагедия советской деревни... Том 1. — С. 297.

⁵² Как ломали НЭП... Том 2. — С. 180–215.

⁵³ Там само. — С. 191–192.

⁵⁴ Там само. — С. 191.

⁵⁵ Там само. — С. 208.

⁵⁶ Там само. — С. 303.

⁵⁷ Там само. — С. 218–225.

⁵⁸ Там само. — С. 223–224.

⁵⁹ Там само. — С. 296.

⁶⁰ Там само. — С. 336.

⁶¹ Там само. — С. 226.

⁶² Там само. — С. 225–226.

⁶³ Там само. — С. 400–401.

⁶⁴ Там само. — С. 640.

⁶⁵ Там само. — С. 635–636.

⁶⁶ Там само. — С. 364.

⁶⁷ Там само. — С. 440, 445–446.

⁶⁸ Там само. — С. 591.

⁶⁹ Там само. — С. 650, 657.

⁷⁰ *Фельштинский Ю.Г.* Разговоры с Бухариным... — С. 33.

⁷¹ Види на врожай. Бесіда з заступником управляючого ЦСУ СРСР О.Ю. Шмідтом // Правда. — 1928. — 15 липня.

⁷² Крестьянская газета. — 1928. — 24 липня.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 72. — Арк. 90, 96.

⁷⁴ Там само. — Спр. 283. — Арк. 149.

⁷⁵ Там само. — Ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6384. — Арк. 173.

⁷⁶ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.

⁷⁷ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 10, 11.

⁷⁸ Там само. — Арк. 8.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само. — Арк. 85.

⁸¹ Там само. — Арк. 14.

⁸² Там само.

⁸³ Там само. — Арк. 16.

⁸⁴ Там само. — Арк. 17.

⁸⁵ Там само. — Арк. 28.

- ⁸⁶ Там само. — Арк. 32; ф. 337. — Оп. 1. — Спр. 6414. — Арк. 195.
- ⁸⁷ Юрцовский М. Ход уборки в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 9. — С. 3–5.
- ⁸⁸ Там само. — С. 6.
- ⁸⁹ Кустарный А. Результаты производства контрольных нажинов и обмолов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение. — 1929. — № 5. — С. 117.
- ⁹⁰ Юрцовский М. Определение урожая по контрольным нажимам и обмолотам в 1928 году / М. Юрцовский // Статистическое обозрение. — 1928. — № 7. — С. 105–106.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 44, 70.
- ⁹² Там само. — Арк. 45.
- ⁹³ Там само. — Спр. 6229.
- ⁹⁴ Правда. — 1928. — 18 жовтня.
- ⁹⁵ Там само. — 19 жовтня.
- ⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 307. — Арк. 5.
- ⁹⁷ Там само. — Арк. 36–37.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 41.
- ⁹⁹ Там само. — Арк. 47.
- ¹⁰⁰ Там само. — Арк. 55.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 55–56.
- ¹⁰² Там само. — Арк. 61.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 51.
- ¹⁰⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1975. — Т. 1. — С. 542–548.
- ¹⁰⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 34.
- ¹⁰⁶ Там само. — Ф. 582. — Оп. 1. — Спр. 4662.
- ¹⁰⁷ Вісті ВУЦВК. — 1928. — 6 листопада.
- ¹⁰⁸ Там само. — 13 листопада.
- ¹⁰⁹ Правда. — 1928. — 30 вересня.
- ¹¹⁰ Как ломали НЭП... Том 3. Пленум ЦК ВКП(б). 16–24 ноября 1928 г. — С. 12.
- ¹¹¹ Там само. — С. 12–13.
- ¹¹² Там само. — С. 450, 453.
- ¹¹³ Там само. — С. 16.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 40.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 40–41.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 44.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 54.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 65.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 62–63.
- ¹²⁰ Там само. — С. 78.
- ¹²¹ Там само. — С. 209.
- ¹²² Там само. — С. 473–474.
- ¹²³ Там само. — С. 173.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5941. — Арк. 36–38.
- ¹²⁵ Там само. — Арк. 39.
- ¹²⁶ Там само. — Арк. 44, 45.
- ¹²⁷ Там само. — Арк. 49.
- ¹²⁸ Там само.

¹²⁹ Совещание по вопросам урожайной статистики // Статистическое обозрение. — 1929. — № 2. — С. 111–113.

¹³⁰ Там само. — С. 112.

¹³¹ Там само.

¹³² Там само. — С. 113.

¹³³ *Кустарный А.* Результаты производства контрольных нажинов и обмолотов в 1928 году (Предварительные итоги) / А. Кустарный // Статистическое обозрение, 1929. — № 5. — С. 117, 120.

¹³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 4. — Спр. 410. — Арк. 203.

МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У межах загальноприйнятої періодизації історичні дослідження матеріального становища громадян можна поділити на кілька етапів. Перший охоплює 1920-ті роки; другий — 1930–1940-ві роки; третій припадає на 1950–1960-ті роки; четвертий — на 1970–1980-ті роки; а п'ятий засвідчує специфіку сучасного історичного дискурсу.

Періодизація вітчизняної історії, яка панувала довгий час в дослідженнях істориків, не позначала неп як певний історичний період.

Для нашого історичного дослідження стали в пригоді наукові праці, присвячені двом хронологічним періодам, а саме: відбудовному (1921–1925 рр.) та періоду так званої соціалістичної реконструкції (1926–1929 рр.).

Серед робіт, виданих в 1920-ті роки, на особливу увагу заслуговують праці Е. Кабо, де розглянуто теми річного балансу робітничого господарства та річні норми споживання робітників української промисловості, а також наведені дані про бюджет робітників у 1925–1926 рр.¹ Бюджетні дослідження українського вченого Г. Полляка характеризувалися порівняно кращою репрезентативністю на тлі робіт російських авторів². Проте серед значної кількості наукових матеріалів стосовно відбудови та реконструкції промисловості республіки дуже мало таких, які безпосередньо розглядали проблеми добробуту громадян.

Значний інтерес для дослідника обраної теми представляють наукові праці 1920-х рр., опубліковані лише в 1991 році в збірнику «НЭП и хозрасчет». Зокрема, Л. Юровський розглядав проблему «поиска мерила ценности», тобто встановлення еквівалента грошей, який би захищав заробітну плату від постійного коливання ринкових цін. Такою грошовою одиницею став набір продуктів, який було покладено в основу бюджетного індексу статистики праці, що складався по губерніях. В розрахунках реальної заробітної плати надовго зберігся цей метод обрахунків в індексних рублях з метою визначення купівельної спроможності номінальної заробітної плати. Автор підкреслив, що індексний або товарний, бюджетний карбованець своєю купівельною силою дорівнює золотому рублю довоєнного зразка. Цей грошовий еквівалент і взяли за основу, формуючи державний бюджет 1922 року³.

Н. Кондратьєв присвятив свої праці чинникам, які впливали на динаміку роздрібних цін в 1921–1922 рр. в розрізі продовольчих товарів та фабрикатів⁴. Автор зробив висновки, що постійне шалене зростання цін, обумовлене падінням виробництва, швидким зростанням емісії й, відповідно, — інфляції. Наголошуючи на величезному значенні процесу ціноутворення для народного господарства, а відтак і матеріального становища громадян, автор вказав, що в

політиці регулювання цін треба відмовитися від утопічної думки про уможливлення регулювання руху цін в бажаному напрямку шляхом планової калькуляції, регламентації та репресивних методів. Основні висновки цієї книги полягають в тому, що механізм ціноутворення і політика регулювання цін мають бути органічно пов'язані зі всією системою державної економічної політики.

Науковий інтерес для дослідників доби непу представляє робота В. Новожилова, який розглядав проблеми економіки цього періоду і був одним із провідних теоретиків оптимального планування. Зокрема, в статті «Недостаток товарів» автор чітко пояснив причини «товарного голоду» в 1925–1926 рр. Він вказав, що в умовах приватногосподарської організації ринку це явище є винятком. Однак, ціни, які регулює влада, відрізняються значною інертністю, тому «товарний голод» можливий тільки в умовах значного впливу держави на формування цін⁵.

З 1921 року з'являються перші статті, де автори намагалися узагальнити дані про заробітки робітничого класу республіки. Так, відомий економіст І. Дубинська вперше провела аналіз реальної вартості заробітної плати промислових робітників міста Харкова (1920–1921 рр.) і зробила оцінку натуральної та грошової її частини стосовно вартості продовольчого рівня. Особливо вдалим був аналіз цінності натуральних виплат робітникам, на якому автор акцентувала свою увагу, бо грошові виплати того часу практичного значення не мали⁶. Реальну вартість заробітної плати робітників у натуральному вираженні характеризував також у своїй праці Ю. Юрьєв⁷. Методичні прийоми, які застосовував автор, здійснюючи дослідження, з роками зазнають трансформації. У його статтях, виданих у 1925–1926 рр., було значно розширено коло проблем. Ю. Юрьєв провів детальний аналіз середньомісячної та середньоденної заробітної плати у важкій промисловості УСРР та підкреслив факт зростання рівня і номінальних, і реальних заробітків робітників за три господарські роки — 1922/23, 1923/24 та 1924/25. Автор наводив дані в розрізі галузей промисловості і постійно підкреслював взаємозв'язок продуктивності праці робітників та рівня їхніх заробітків. Найвдалішою була порівняльна динаміка реальної заробітної плати промислових робітників у 1923–1925 рр. стосовно рівня до 1913 року, що дає можливість прослідкувати темпи зростання реальних заробітків за ці роки.

Для дослідника проблеми становить значний інтерес також робота І. Гореліка, в якій наводилися матеріали, які використовувалися для побудови контрольних цифр народного господарства УСРР на 1923–1925 роки. Вдалим також є зроблений автором екстраполятивний аналіз заробітків за першу половину 1920-х років у порівнянні з довоєнними даними 1913 року⁸. Багато нового в плані методики та принципів підходу до розв'язання проблеми внесли роботи В. Гуревича, М. Буяновера та Є. Фридзея. Зокрема, В. Гуревич приділив увагу колективним договорам та заробітній платі робітників України в 1923 р. М. Буяновер, враховуючи особливу вагу Донбаського регіону у промисловості України, детальніше охарактеризував зростання заробітків робітників саме цього району, чим надав можливість скрупульозніше, вузькорегіонально провести динамічний аналіз заробітків трудящих. Значним здобутком його роботи

було те, що в ній зміни в заробітках робітничого класу подаються в залежності від стану грошового обігу. Автор детально дослідив, як обвальне падіння купівельної спроможності радзнаку вплинуло на погіршення структури всього бюджету робітничої сім'ї, а відтак на зниження рівня матеріального добробуту міського населення. Є. Фридзель проаналізував заробітну плату робітників і службовців України за період 1924–1925 рр.⁹

Беручи до уваги велике значення для вивчення проблеми матеріального становища робітничого класу республіки даних бюджетних обстежень, відомі економісти 1920-х рр. І. Дубинська, Г. Полляк, О. Кабо, І. Горелик, І. Липкес на основі цієї унікальної інформації проаналізували основні сфери матеріального рівня життя різних верств населення України в розрізі адміністративно-територіальних регіонів та головних промислових центрів¹⁰. Так, І. Дубинська розглянула в хронологічному порядку зміни в структурі бюджету робітників Донбасу, Харкова, починаючи з зими 1922 року (апогею голоду) і до 1927 року, найкращого періоду в соціально-економічному житті республіки. Г. Полляк та О. Кабо приділили увагу в основному вивченню бюджетів по Союзу РСР, а по Україні відомості подавалися фрагментарно, тільки по Донбасу та Харкову. В наукових дослідженнях І. Горелика та І. Липкеса наведені дані по всім структурним елементам бюджету робітничої сім'ї, але тільки в розрізі міста Києва.

Загальним недоліком вищезгаданих публікацій було те, що в них проводився аналіз заробітків тільки за один, рідше два роки. Здебільшого автори приділяли детальну увагу характеристиці заробітків, починаючи з 1923 року, і значно менше зверталися до 1921–1922 рр.

Окремо треба відзначити змістовні роботи з питань заробітної плати, що належали А. Рашину¹¹. Так, в монографії автор провів ґрунтовний аналіз номінальних заробітків робітників СРСР з другого кварталу 1923/24 року в червінцевому обрахунку і реальних заробітків у бюджетних карбованцях, починаючи з першого кварталу 1923 року. Фактично ці роботи дають практично повну, узагальнену картину динаміки оплати праці по всіх галузях промисловості Союзу РСР. На жаль, динаміка заробітної плати по промисловості УСРР в цій роботі не знайшла належного висвітлення. Мало того, відомості по заробіткам робітничого класу України використовувались А. Рашиним лише як ілюстративні, за якими не скласти навіть загальної уяви про оплату праці, не кажучи вже про глибший аналіз цього процесу.

Більша частина видань 1920-х рр., що тією чи іншою мірою висвітлювали питання матеріального становища взагалі та заробітної плати зокрема, відносяться, у переважній більшості, до категорії джерел, а не дослідницьких авторських робіт, що залишило проблему практично нерозв'язаною.

Щодо іншого важливого чинника добробуту — цін, то історіографічний аналіз свідчить, що історики та економісти часто торкалися цієї проблеми в своїх вправах.

Так, у 1922 році вийшла друком стаття Н. Філіпової, де безпосередньо проаналізовано темпи зростання цін по країні за 1921–1922 роки. Автор

детально дослідила вартість харчового пайка в найбільш потерпілих від голоду губерніях Півдня республіки¹². В роботах І. Дубинської та Г. Полляка, присвячених характеристиці бюджетних ресурсів, розглядалася також динаміка роздрібних цін та їх вплив на прибутки та видатки робітників республіки¹³. У вже згадуваній раніше статті М. Буяновера розширювалося коло вивчення проблеми цін, що розглядалася у контексті з іншими показниками матеріального становища трудящих, такими як заробітна плата, бюджет та купівельна спроможність грошової одиниці¹⁴. Автор зробив вдалу спробу оцінити загальний рівень роздрібних цін за допомогою вартості бюджетного набору та бюджетного індексу — цих загальних показників рівня життя громадян. Але, як це не прикро, глибинного висвітлення питання ціноутворення на початку 1920-х рр. не знайшло до нашого часу.

Проблемі енергетичного рівня та якості харчування, окремо від інших чинників рівня життя, присвячено дуже мало наукових робіт. Тому, звичайно, ця важлива соціальна проблема вимагає ґрунтовнішого вивчення. Питання вартості харчування, його питомої ваги у видатковому бюджеті робітників, відношення цього показника до прибутків взагалі та заробітної плати, зокрема, майже не знайшли висвітлення в працях науковців. У вже згадуваній нами роботі І. Дубинської вперше в українській історіографії було здійснено спробу проаналізувати енергетичний рівень харчування і порівняти його з рівнем заробітків трудящих¹⁵. Безперечно цікаві дані автора, однак страждають вузькорегіональністю і не дають уяви про ціни в межах усієї України. Більшу цінність для дослідника проблеми має пізніша робота І. Дубинської, де були подані дані про зміни в бюджетних ресурсах та їхніх структурних елементах в цілому по республіці, а також в розрізі основних промислових виробництв, проведена детальна характеристика обсягів споживання продуктів харчування та якісного складу останніх¹⁶.

Особливу цінність для дослідника проблеми становить робота І. Дубинської, видана у 1928 році. Вона була по суті квінтесенцією усіх її попередніх праць. Автор зробила детальний аналіз витрат на харчування у видатковій частині бюджету робітників УСРР з 1925 до 1927 року. Дуже багато уваги І. Дубинська приділила вивченню питання про якісний склад харчування і його раціон. Особливим здобутком роботи було те, що заробітна плата, ціни, обсяги споживання продовольчих та промислових товарів розглядалися автором в контексті їхнього впливу на рівень життя трудящих¹⁷.

Значний інтерес становить також робота Г. Полляка, де подано динамічний аналіз бюджету робітників за період з 1922 до 1927 років¹⁸. Автор охарактеризував динаміку цін та їх вплив на видаткову частину бюджету і, зокрема, головну його частину — харчування. Були також подані дані про енергетичний рівень харчування в порівнянні з довоєнними даними. На жаль, динамічні показники по харчуванню представлені в середньому по СРСР. Що ж стосується українських робітників і рівня їх харчування, то автор оперує інформацією лише в межах Донбасу і тільки за 1923 та 1924 роки¹⁹. Мало чи не єдиним дослідженням, яке цілком присвячене питанню харчування робітників республіки,

була ґрунтовна праця В. Нифонтова. Автор детально висвітлив рівень та обсяги споживання продуктів харчування, його якісний склад як по СРСР, так і по Україні. Вдалим був порівняльний аналіз споживання основних споживчих речовин (білків, жирів та вуглеводів) з фізіологічними нормами, що дало змогу прослідкувати якісні зміни в харчуванні протягом 1921/1922–1923/1924 років²⁰.

У 1930-ті–1940-ві рр. не вийшло жодної фундаментальної праці з проблеми матеріального становища у 1921–1929 рр. Цей факт пояснюється тогочасною ситуацією в країні, політичними пріоритетами та зміною економічного курсу уряду.

У 1950–1960-ті роки інтерес істориків та економістів до питань заробітної плати в період непу активізується. Науковий рівень робіт цього часу був значно вищий, бо він будувався на широкому використанні статистичних джерел, а також на застосуванні нових, досконаліших методик дослідження.

В цьому зв'язку заслуговує на певну увагу стаття В. Кряжева, в якій наголошувалося на необхідності нового підходу до розрахунків екзистенц-мінімуму, тобто прожиткового мінімуму для визначення рівня реальної заробітної плати робітників у першій половині 1920-х років²¹.

У монографії А. Вайнштейна проведена характеристика і порівняння марксистської та «буржуазної» концепції розподілу національного доходу, окреслені проблеми, пов'язані з ціноутворенням²². Підкреслена необхідність проведення статистичних робіт з побудови балансу народного господарства, який був заборонений особисто Сталіним у кінці 1920-х років, щоб таким чином приховати збільшення фонду нагромадження за рахунок значного зниження ресурсів споживання.

Загалом, треба зазначити, якщо у першому повоєнному десятиріччі проходив процес відновлення та накопичення наукового потенціалу, а обсяги публікацій істориків того часу обмежувались переважно статтями, то у 1960-ті роки вивчення основних проблем історії 1920-х рр. виходить на монографічний рівень. Однак, ґрунтовний аналіз монографій К. Шияна, Г. Діденко, А. Матюгіна виявив, що автори обрали майже однакові об'єкти для дослідження: роботи мають значну кількість однотипового матеріалу²³. Крім цього загальним недоліком згаданих робіт є досить побіжний порівняльний аналіз процесів, пов'язаних з поліпшенням матеріального добробуту трудящих і це, не дивлячись на те, що цій проблемі автори присвятили цілі розділи. Зовсім відсутній динамічний аналіз номінальної заробітної плати за період 1921–1922 років, який до речі, використовувався авторами як базисний. Безперечним плюсом робіт є методичний прийом аналізу змін в рівні оплати праці, побудований на характеристиці динаміки ставок першого розряду. Суттєвим недоліком згаданих праць було також те, що в них навіть нема згадки (не кажучи вже про динамічний аналіз) про вартість бюджетного кошика, бюджетний індекс, як суттєвий показник реального змісту заробленого. До того ж ці праці перекладені різноплановими, погано згрупованими статистичними даними, що ускладнює можливість їх співставлення.

Чітке роз'яснення необхідності використання бюджетного індексу, як універсального показника рівня реальної заробітної плати, внесла своєю роботою О. Кабо²⁴. Автор довела, що в умовах винятково інтенсивного зростання роздрібних цін, що мало місце на початку 1920-х рр., тільки бюджетний індекс вирішував проблему вимірювання вартості прожитку, а відтак і реального змісту заробленого. Цей показник використовувався дуже активно для обґрунтування прожиткового мінімуму, регулювання тарифікації, допомагав у розрахунках рівня реальної заробітної плати та її динаміки. Інструментарій бюджетного індексу був у 1920-ті роки дуже популярним і незамінним серед установ та організацій, які проводили дослідження рівня оплати праці. На жаль, досвід розрахунків індексу вартості прожитку, як ще називали бюджетний індекс, був втрачений під впливом політичних причин. Теоретичні причини формування нової методології та методики вимірювання динаміки цін, як підкреслювала О. Кабо, у 1930-ті роки обумовила концепція планової природи цін в радянській економіці, що призвело в подальшому до великих труднощів щодо визначення рівня реальних заробітків трудящих.

Що стосується проблеми цін, то до кінця 1950-х вона розглядалася авторами здебільшого в контексті інших, переважно фінансово-економічних проблем, а звідси — неминучість епізодично-ілюстративного використання цінових даних і відсутність їх ґрунтового аналізу. У 1964 р. вийшла друком монографія А. Малафєєва, де автор вперше у вітчизняній історіографії висвітлив питання ціноутворення в 1920-ті роки як самостійну проблему. Однак, вдалий з економічного погляду динамічний аналіз цін, який подано в цій роботі, не може задовольнити в повному обсязі представника історичної науки, бо не пов'язується з суспільно-політичними процесами, що відбувалися в УСРР у той період²⁵.

У 1950–1960-х роках не вийшло жодної статті, не кажучи вже про монографії, де б проблема харчування робітників УСРР у 1920-ті роки отримала більш менш повне висвітлення. В загальних працях з історії народного господарства та історії робітничого класу можна відшукати лише епізодичні згадки про харчування, і це при тому, що вони містили цілі розділи, присвячені матеріальному становищу трудящих. Так, К. Шиян обмежився лише згадкою, що з 1921 до 1925 року збільшилося споживання цукру²⁶. Г. Діденко говорить лише про видатки на харчування за один 1925 рік, не подаючи порівняння з попередніми роками²⁷. Ігнорування проблеми харчування, або ілюстративне відображення в роботах істориків та економістів післявоєнних десятиріч триває і до цього часу.

Історичні дослідження 1970–1980-х рр. зібрали та узагальнили значний обсяг історичних матеріалів, що стосуються історії робітничого класу в періоди відбудови народного господарства та довоєнних п'ятирічок. Результати цих досліджень стосувалися переважно історії народного господарства. До таких робіт належить безпосередньо монографія В. Довгопола, В. Дмитренка, В. Лельчука, Ю. Полякова²⁸.

Значний науковий інтерес для дослідника проблем добробуту має науковий доробок С. Кульчицького²⁹. Його праці відрізняються новизною в аспекті висвітлення матеріального становища промислових робітників республіки. Розгляд цієї важливої соціальної категорії автор здійснив через аналіз динаміки національного доходу та його складових — фонду нагромадження та споживання, які перебувають у тісному взаємообмежуючому зв'язку. Заслугою С. Кульчицького можна вважати те, що в умовах комуністичного режиму він визнав негативний факт зменшення ресурсів фонду споживання на душу населення в роки першої п'ятирічки. Причиною цього автор вважав невідкладну необхідність збільшення фонду нагромадження для прискорених темпів розвитку важкої промисловості і створення матеріально-технічної бази великого землеробства.

В цілому, не зважаючи на деякі позитивні результати в дослідженнях рівня життя робітничого класу України, проблема ця відноситься до категорії найменш досліджених та вивчених. Про цей факт свідчать роботи по радянській історіографії В. Сидоренка та М. Резницької, з яких видно, що тематично більшість досліджень дуже схожі, бо відображають майже однакові аспекти історії робітників республіки, а саме: підвищення культурно-технічного, загальноосвітнього рівня, підготовці кваліфікованих кадрів, покращення житлових умов та медичного обслуговування, ліквідацію безробіття. Дані ж стосовно заробітної плати, цін, бюджетних ресурсів, харчування в цих роботах відсутні³⁰.

Наукове дослідження В. Маневича являє собою огляд теоретичних розробок у царині грошової реформи, становлення радянської фінансової системи, ролі грошової одиниці в радянській економіці та безпосередній вплив цих чинників на життєвий рівень громадян³¹.

Нове бачення соціально-політичних перетворень суспільства періоду 1920-х рр. притаманне багатьом історичним дослідженням 1990–2000-х рр. Зокрема, проблемам робітничої політики українських урядів та регулюванню заробітної плати присвячені роботи А. Ставницького та І. Шехета³². На протязі багатьох років у радянській науковій літературі всі проблеми міжгалузевої диференціації та регулювання заробітної плати пояснювалися як недоліки ринкового регулювання. Автори згаданого вище дослідження чітко визначили дійсні причини розбіжностей в оплаті праці робітників важкої та легкої індустрії. Саме при переході до ринкових відносин рівень заробітної плати швидше зростав у легкій галузі промисловості, продукція якої знаходила найбільший попит на вільному ринку. Важка промисловість знаходилась винятково на державному споживанні, тобто державних замовленнях. Рух цін на її вироби значно відставав відносно загальної динаміки цін у промисловості.

Значний інтерес для історичного дослідження доби непу мають монографії С. Кульчицького, видані у 1990-х рр.³³ Зокрема, в монографії «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)» автор докорінно переглянув традиційні уявлення радянської історіографії, які базувалися на сталінській концепції історичного процесу. Детальна характеристика комуністичної доктрини, «яка вбачала повну ліквідацію приватної власності та ринкових відносин», дає ключ дослідникам історії доби непу до розуміння протиприродних насильницьких

методів побудови виробничих відносин, що супроводжувалися колосальними соціальними потрясіннями в політиці та економіці, а відтак призводили до зубожіння громадян та декласування робітничих мас³⁴.

Нові принципи вивчення проблеми застосовані й у наступних колективних працях: В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького; В. Рутгайзера, С. Шпилько³⁵. Зокрема, в роботі В. Рутгайзера, С. Шпилько, на основі вітчизняного та зарубіжного досвіду розглядається широке коло проблем, пов'язаних з методологією та методикою розрахунків індексу вартості життя, та використання цього важливого соціального стандарту для розрахунків реальних прибутків трудящих. Окремий розділ праці В. Рутгайзера та С. Шпилько присвячений досвіду побудови та використання бюджетного індексу для розрахунків саме рівня реальної заробітної плати та її динаміки у 1920-ті рр. Автори вважають, що найвище досягнення теорії і практики індексних розрахунків у 1920-ті рр. представляють собою саме підрахунки індексу вартості життя, бо вони по суті включали в себе всі елементи сучасної практики індексів, що застосовуються у розвинених країнах.

Питанням соціально-економічного розвитку України, державного управління торгівлею і промисловістю та соціального забезпечення в роки непу присвятили праці: В. Бондаренко, О. Бут, О. Доценко, О. Сушко, В. Шарпатий³⁶.

Для висвітлення досліджуваної нами проблеми матеріального становища робітників промисловості України значний інтерес становлять монографічні роботи В. В. Лантуха, які присвячені аналізу торгівлі та проблемам інфраструктури ринку³⁷. В дослідженні «Місце приватної торгівлі в сімейному бюджеті населення України в роки непу» В. Лантух чітко обґрунтував провідне значення приватної торгівлі, як основного соціально-економічного чинника в бюджетних ресурсах громадян.

У 2003 р. був опублікований третій том великої узагальнюючої праці «Політична історія України ХХ століття» у 6-ти томах. Цю фундаментальну наукову роботу підготували науковці Інституту історії України (С. Кульчицький, В. Греченко, Ю. Шаповал, Л. Гриневич, С. Кокін, О. Мовчан), які започаткували нову концепцію бачення соціально-економічних процесів доби непу³⁸.

В низці статей П. Ямпольця здійснено аналіз наступних основних складових рівня життя трудящих: номінальна та реальна заробітна плата, роздрібні ціни приватного ринку, бюджетні ресурси, прожитковий мінімум, якість та раціон харчування³⁹.

Останнім часом активізувався інтерес істориків до проблеми повсякденності трудящих мас 1920-х рр. (в тому числі і матеріального становища). Зокрема, цей факт підтверджує стаття О. Коляструк та О. Коляструк, де здійснено історіографічний аналіз сучасних досліджень науковців присвячених означеній темі⁴⁰. В цьому зв'язку вдалою спробою узагальнити попередні наукові напрацювання стосовно різних аспектів проблеми повсякденності за часів непу стали: колективна робота «Нариси повсякденного життя Радянської України в добу непу

(1921–1928 рр.)», монографія О. Мовчан та дисертаційне дослідження П. Ямпольця⁴¹.

Таким чином, історіографічний аналіз проблеми переконливо свідчить, що питання добробуту трудящих 1920-х рр. привертало і продовжують привертати увагу дослідників. Водночас процеси, пов'язані з матеріальним становищем окремих категорій міського населення в роки непу, не стали предметом спеціального дослідження. Багато аспектів проблеми залишилися поза увагою науковців або висвітлювалися суб'єктивно і навіть тенденційно.

---

¹ Кабо Е.О. Годовой баланс рабочего хозяйства и годовые нормы рабочего потребления / Е. Кабо // Статистика труда. — 1927. — № 8. — С. 1–10; Кабо Е.О. Рабочий бюджет в 1925 году и первой половине 1926 года / Е.О. Кабо // Статистика труда. — 1926. — № 9. — С. 1–8.

² Полляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг. / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1927. — № 10. — С. 169–186; Полляк Г.С. Динамика рабочего бюджета / Г.С. Полляк // Экономическое обозрение. — 1925. — № 8. — С. 44–46; Полляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Полляк. — вып. 1. — М.: ЦСУ СССР, 1929. — 100 с.; Полляк Г.С. К вопросу об уровне жизни рабочего класса СССР / Г.С. Полляк // Плановое хозяйство. — 1931. — № 5–6. — С. 62–119.

³ Юровский Л.Н. На путях к денежной реформе / Л.Н. Юровский // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 198–224.

⁴ Кондратьев Н.Д. Условия образования и движения товарных цен / Н.Д. Кондратьев // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 308–318; Кондратьев Н. Хлебные цены и хлебный рынок до революции и сей час / Н. Кондратьев. — М., 1926. — 123 с.

⁵ Новожилов В.В. Недостаток товаров / В.В. Новожилов // НЭП и хозрасчет. — М., 1991. — С. 319–339.

⁶ Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

⁷ Юрьев Ю. Заработная плата, производительность труда и рационализация производства в промышленности Украины / Ю.Юрьев // Хозяйство Украины. — 1925. — № 11–12. — С. 65–75; Юрьев Ю. Производительность труда и заработная плата в промышленности Украины / Ю. Юрьев // Хозяйство Украины. — 1926. — № 2–3. — С. 93–100; Юрьев Ю. Рабочее снабжение и заработная плата в условиях новой экономической политики / Ю. Юрьев // Народное хозяйство Украины. — 1922. — № 4–6. — С. 49–62.

⁸ Горелик И.Г. Заработная плата и доходы пролетариата Украины в 1923–1924 и 1924–1925 гг. / И.Г. Горелик // Хозяйство Украины. — 1926. — № 7. — С. 151–170.

⁹ Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих в 1923–1924 гг. / М. Буяновер // Статистика труда в Донбассе. — 1924. — № 1. — С. 14–34; Гуревич В. Коллективные договора и заработная плата рабочих Украины в 1923 г. / В. Гуревич // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 20–32; Фридзель Э. Заработная плата рабочих и служащих украинской промышленности и железнодорожного тран-

спорта в 1924 г. / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 4. — С. 19–27; Фридзель Э. Заработная плата рабочих и служащих Украины в 1924–25 году / Э. Фридзель // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 31–49.

¹⁰ Горелик И., Липкес И. Киевский рабочий в 1923 г. Бюджеты, питание, жилищные условия, быт / И. Горелик, И. Липкес. — К., 1924. — 98 с.; Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего и служащего в ноябре 1923 г. / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1924. — № 3. — С. 32–40; Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг. Данные текущего обследования / И. Дубинская. — Х., 1928. — 95 с.; Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса зимой 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1923. — Вып. 4. — С. 123–150; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова в 1925 году / И. Дубинская // Статистика труда на Украине. — 1926. — № 6. — С. 59–75; Дубинская И. Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; Кабо Е.О. Рабочий бюджет в 1925 году...; Поляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг...; Поляк Г.С. Динамика рабочего бюджета...; Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих...; Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

¹¹ Рашин А. Заработная плата в крупной промышленности в 1927/1928 г. / А. Рашин // Статистика труда. — 1928. — № 11–12. — С. 8–11; Рашин А.Г. Заработная плата за восстановительный период хозяйства СССР 1922/23–1926/27 гг. / А.Г. Рашин. — М., 1928. — С. 328.

¹² Филиппова Н.А. Движение цен за 1921 г. и первую четверть 1922 г. / Н.А. Филиппова // Материалы по статистике труда. — 1922. — Вып. 13. — С. 25–42.

¹³ Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего...; Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг...; Дубинская И. Бюджеты рабочих Донбасса...; Дубинская И. Бюджеты рабочих семей Донбасса и Харькова...; Дубинская И. Материальные условия жизни...; Поляк Г.С. Бюджет рабочего в 1922–1926 гг...; Поляк Г.С. Динамика рабочего бюджета...; Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих...; Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

¹⁴ Буяновер М. Материальное положение донецких рабочих...

¹⁵ Дубинская И. Материальные условия жизни рабочих Донбасса летом 1922 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1922. — Вып. 3. — С. 51–69; Дубинская И. Натуральная заработная плата рабочих Харькова с июня 1920 г. по июль 1921 г. / И. Дубинская // Мат. по статистике труда на Украине. — Х., 1921. — Вып. 2. — С. 77–82.

¹⁶ Дубинская И. Бюджет семьи украинского рабочего...

¹⁷ Дубинская И. Бюджеты рабочей семьи в 1925–1927 гг...

¹⁸ Поляк Г.С. Бюджеты рабочих и служащих. Бюджет рабочей семьи в 1922–1927 гг. / Г.С. Поляк. — Вып. 1. — М., 1929. — 100 с.

¹⁹ Поляк Г.С. К вопросу об уровне жизни...

²⁰ Нифонтов В.П. Состояние питания городского населения с 1919 по 1923–1924 сельскохозяйственный год / В.П. Нифонтов // Состояние питания городского населения СССР в 1919–1924 гг. — Т. XXX. — 1926. — Вып. 1. — С. 27–54.

²¹ Кряжев В.Г. Методы расчёта прожиточного минимума для определения уровня заработной платы в 1918–1926 гг. В.Г. Кряжев // Вопросы труда. — 1958. — Вып. 1. — С. 153–165.

²² Вайнштейн А.Л. Народный доход России и СССР. История. Методология исчисления. Динамика / А.Л. Вайнштейн. — М., 1969. — 214 с.

²³ Диденко Г. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства 1921–1925 гг. / Г. Диденко. — К., 1962. — 374 с.; Матюгин А.А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства / А.А. Матюгин. — М., 1962. — 364 с.; Шиян К. Борьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925 рр.) / К. Шиян. — К., 1959. — 304 с.

²⁴ Кабо Е. Бюджетный индекс (Исторический очерк) / Е. Кабо // Советская статистика за полвека (1917–1967 гг.). — М., 1970. — 317с.

²⁵ Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.) / А.Н. Малафеев. — М., 1964. — 439 с.

²⁶ Шиян К. Борьба робітничого класу...

²⁷ Диденко Г. Рабочий класс Украины...

²⁸ Дмитренко В. П. Торговая политика советского государства после перехода к НЕПу 1921–1924 гг. / В.П. Дмитренко. — М., 1971. — 271 с.; Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) / В.М. Довгопол. — Х., 1971. — 144 с.; Лельчук В.С. Индустриализация СССР: история, опыт, проблемы / В.С. Лельчук. — М., 1984. — 304 с.; Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. — М., 1982. — 234 с.

²⁹ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицький. — К., 1975. — 175 с.; Кульчицький С.В., Ткачова Л. І. Матеріальний добробут робітничого класу України в роки першої п'ятирічки / С.В. Кульчицький, Л.І. Ткачова // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 33–43.

³⁰ Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы / М.В. Резницкая. — К., 1977. — 165 с.; Сидоренко В.П. Історія робітничого класу України періоду будівництва соціалізму (1921–1941) у радянській історіографії 30–60 років / В.П. Сидоренко // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1977. — Вип. 3. — С. 73–82.

³¹ Маневич В.Е. Экономические дискуссии 20-х годов / В.Е. Маневич. — М., 1989. — 142 с.

³² Ставницький А.В., Шехет І.Н. Неостребованный опыт: регулирование заработной платы в годы НЭПа / А.В. Ставницький, І.Н. Шехет // Вестник АН СССР. — 1991. — № 2. — С. 18–28.

³³ Кульчицький С. В. Комунізм на Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. — К., 1996. — 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. — К., 1999. — 335 с.; Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. — К., 1995. — 201 с.

³⁴ Кульчицький С.В. Комунізм на Україні...

³⁵ Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький — К., 1991. — 344 с.; Рутгайзер В. Стоимость жизни и её измерение / Редакция В. Рутгайзера и С.П. Шпилько. — М., 1991. — 173 с.

³⁶ Бондаренко В.І. Організація і управління промисловістю в роки нової економічної політики / В.І. Бондаренко, В.І. Борисов, В.І. Гринчуцький. — Луганськ; Г., 1995. — 59 с.; Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення / О.М. Бут, П.В. Добров, О.М. Бут (ред.). — 2 вид., випр. і доп. — Донецьк, 2001. — 315 ст.: 1 л.; Бут О.М. Проблеми управління промисловістю. На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 рр. / О.М. Бут. — К., 1990. — 228 с.;

Доценко О. Г. Соціально-економічний і політичний розвиток України в 20–80-х роках ХХ ст.: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / О.Г. Доценко. — К., 2002. — 223 с.; Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду НЕПу (1921–1928): Історико-теоретичний аспект / О.О. Сушко. — К., 2003. — 252 с.: табл.; Сушко О.О. Формування системи приватної торгівлі в Україні 1920-х років / О.О. Сушко // Пам'ять століть. — 2003. — № 5. — С. 120–130; Шарпаний В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В.Г. Шарпаний. — К., 2006. — 268 с.

³⁷ Лантух В.В. Місце приватної торгівлі в сімейному бюджеті населення України в роки НЕПу / В.В. Лантух // Вісник Харків. держ. акад. культури. Зб. наук. пр. — Х., 2002. — Вип. 9. — С. 33–39; Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг. / В.В. Лантух. — Х., 1992. — 190 с.

³⁸ Політична історія України ХХ століття. В 6 т. — К., 2003. — Т. 3. — 488 с.

³⁹ Ямпольць П.В., Калініченко В.В. Бюджетні обстеження 20-х років 20-го століття як джерело до вивчення матеріального становища міського населення УСРР / П.В. Ямпольць, В.В. Калініченко // Вісник Харківського державного університету № 396. Історія. вип. 29 — Х., 1997. — С. 139–144; Ямпольць П.В. Роздрібні ціни приватного ринку України в роки НЕПу / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2007. — № 5. — С. 187–193; Ямпольць П.В. Застосування бюджетного індексу для розрахунків вартості життя міського населення України в період НЕПу / П.В. Ямпольць // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. — Випуск 5. — К., 2008. — С. 133–138; Ямпольць П.В. Реальна заробітна плата промислових робітників України в роки НЕПу / П.В. Ямпольць // Культура народів Причорномор'я. — Симферополь, 2008. — № 129. — С. 132–136; Ямпольць П.В. Рівень та склад харчування робітників державної промисловості України в період НЕПу: історичні аспекти проблеми / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2010. — № 1. — С. 87–93; Ямпольць П.В. Стандарти рівня життя міського населення УСРР доби НЕПу: історико-статистичний аналіз / П.В. Ямпольць // Українознавство. — Київ, 2012. — № 1(42). — С. 55–61; Ямпольць П.В. Система оплати праці міського населення України на початку 1920 рр. / П.В. Ямпольць // Сіверянський літопис. — Чернігів, 2012. — № 1–2 (103–104). — С. 134–143.

⁴⁰ Коляструк О., Коляструк О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упор. Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. — Переяслав-Хмельницький, 2010. — С. 23–33.

⁴¹ Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2011. — 312 с.; Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. — [Кн. 1], ч. 1. — К., 2010. — 445 с.; Ямпольць П.В. Матеріальне становище робітників державної промисловості України в період НЕПу (історико-статистичний аналіз): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Ямпольць Павло Віталійович. — К., 2009. — 251 с.

СТВОРЕННЯ РОСІЙСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ УСРР

Практика останніх десятиліть демонструє велику вагу національного питання в суспільному житті України. Особливо популярним воно стає, як правило, перед виборами. При цьому йдеться насамперед про забезпечення прав російськомовного населення. В чомусь схожі проблеми виникали під час здійснення політики коренізації в 1920 — на поч. 1930-х рр. Вивчення сутності тогочасних проблем та досвіду їх вирішення може сприяти зменшенню кількості різного роду політичних спекуляцій та реальному порозумінню сьогодні. Одним із методів розв'язання «російського питання» у той час стало створення так званих російських національних районів, де офіційною мовою діловодства визнавалася російська. Актуальність проблеми лише посилюється її недостатньою дослідженістю.

Українська історіографія нараховує чимало праць, в яких розглядається історія національних меншин у міжвоєнний період. Незважаючи на це, обставини функціонування російських національних районів до цього часу є недостатньо дослідженими. Сучасний стан історіографії національного адміністративно-територіального будівництва влучно охарактеризувала Лариса Якубова: «Історія створення та діяльності національних рад і районів залишає багато нез'ясованих питань. Зокрема, все ще не простежена історія формування кожного окремого району, часові й просторові межі їхнього функціонування, зміна назв та адміністративного підпорядкування. Лише в загальних рисах визначені причини виникнення ідеї створення національних адміністративно-територіальних одиниць, як такої, та окремих національних районів»¹. Щоправда, існує ряд загальних досліджень Людмили Гуцало, у яких, поряд з іншими національними районами, звертається увага і на російські². Національним російським районам присвячена також окрема стаття, написана О. Калакурою та Л. Гуцало³. Детально розглянула становище росіян у Донбасі в міжвоєнний період, зокрема, й історію створення та функціонування розташованих там російських національних районів, Наталія Малярчук⁴. Попри безперечні досягнення вітчизняних істориків у висвітленні етнонаціональної історії УСРР, слід зазначити, що історія створення російських національних районів в межах усієї УСРР потребує подальшого вивчення.

При проведенні даного дослідження нами була опрацьована низка джерел. Перш за все — радянське законодавство, яке визначало основні засади здійснюваної в цей період політики коренізації (українізації), адміністративно-територіальних реформ та національного адміністративно-територіального будівництва в УСРР (постанови Всеукраїнських з'їздів рад, сесій ВУЦВК та РНК УСРР). Найважливіші з цієї групи документів опубліковані в тематичних збірках

документів⁵, їх оригінали зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади (далі — ЦДАВО) України. Важливим для розуміння причин і обставин створення російських національно-адміністративних одиниць є стенографічний звіт Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин (січень 1927 р.). Про механізм утворення національних одиниць дають уявлення інструктивно-директивні матеріали комісій, які безпосередньо керували цим процесом, — Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) та Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) при ВУЦВК (ЦДАВО, ф. 1, ф. 413). Серед залучених статистичних матеріалів вагоме місце посідає видання «Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний склад, рідна мова та письменність населення», а також статистично-аналітичні видання, підготовлені співробітниками НКВС, секції районування Держплану УСРР, ЦКНМ та ЦСУ⁶.

У пропонованій статті аналізується процес створення російських національних районів. Щоб краще з'ясувати питання, вважаємо доречним висвітлити основні віхи національної політики Кремля до початку офіційної «коренізації». Це необхідно для того, щоб продемонструвати здатність більшовиків до трансформування своєї політики у національному питанні. Одним із результатів цієї здатності й стало утворення на території УСРР російських національних районів.

Партія більшовиків від початку Російської революції взяла на озброєння гасла про право націй на самовизначення та знищення національного гноблення, що допомогло їй здобути симпатії неросійських народів та опанувати окраїни колишньої Російської імперії. Однак, втілення гасел у життя залежало від політичної ситуації і (або) практичної доцільності. В 1919 р., коли більшовицьким керманічам комунізм здавався близькою і легко досяжною перспективою, у їх статтях та промовах панували думки про неминуче і близьке «злиття націй». Відповідно не бачилося потреби вживати заходів для створення сприятливих умов для розвитку пригноблених раніше націй.

На практиці це сприяло поширенню русифікаторських настроїв серед компартійних діячів на місцях, за якими українська, а слідом за нею і всі інші неросійські мови (а не лише національно-визвольні рухи!) на території України розглядалися як буржуазні. Пізніше таку відверту русифікацію більшовицька влада публічно визнала помилковою, але сам факт її наявності спочатку не заперечувала. Микола Скрипник, характеризуючи ситуацію в 1919 р., зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року з боку різних спеців, радбурів і псевдокмуністів про заборону вживання української мови»⁷.

Під час масових антибільшовицьких повстань національний чинник став одним з найбільш важливих у згуртуванні антибільшовицьких сил. В Кремлі були зроблені відповідні висновки і вже у грудні 1919 р. у резолюції VIII партконференції РКП(б) було визнано за необхідне виголосити гасло про необхідність сприяти розвитку української культури. Зокрема, в резолюції ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалися цариз-

мом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»⁸.

Згодом відверте нехтування національними мовами офіційно засуджувалося, проте вагомих кроків, спрямованих на подолання національної нерівноправності, було обмаль. Відколи першочерговим завданням постала відбудова країни, в Кремлі зрозуміли, що з таким багажем (реальна нерівноправність російської та мов інших національностей, відсутність достатньої кількості культурно-освітніх установ, які провадили б свою роботу неросійською мовою, німецький склад радянських та партійних осередків) неможливо не тільки впевнено думати про збереження влади, а й планувати довгострокові соціально-економічні проекти.

Одним із основних засобів вирішення цієї проблеми мала стати запроваджена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації. Практика її здійснення продемонструвала, що найважливішою ознакою її успішності вважалася дерусифікація неросійського населення та висунення на керівні посади представників національних меншин.

З огляду на суть політики коренізації, вона не могла не відбитися на становищі росіян та російської мови в Україні. Однак це сталося не відразу. Незважаючи на те, що в ключовому директивному документі — постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» — росіяни були названі «національною меншістю»⁹ та робився наголос на потребі вивчення української мови, про пониження статусу мови російської не йшлося. Зокрема, у цій постанові залишалася «й на майбутнє обов'язковість для службовців знання російської мови», яка (мова) своєю чергою визнавалася «засобом прилучення української культури до високорозвиненої, що має світове значення — російської культури»¹⁰. До населення республіки загалом влада повинна була звертатися двома «найпоширенішими на Україні» мовами — російською та українською. Названі та ряд інших пунктів документу засвідчували, що російська мова не втрачала своїх прав і привілеїв.

Водночас постанова надавала певні гарантії національним меншостям. Зокрема, зазначалося, що в адміністративно-територіальних одиницях, де та чи інша національна меншість перевищувала своїм числом половину всього населення, «органи влади користуються мовою більшості населення»¹¹. Згодом це стало основною ознакою, за якою «національний» район чи сільрада відрізнялися від звичайних. Що ж до неросійських національних районів, то на першому етапі коренізації передусім йшлося не стільки про наявне діловодство мовою національної меншості, скільки про право на використання такої мови. Зробивши відступ, зауважимо, що тут і надалі «національними» будуть

називатися саме ті райони, радянська і партійна робота в яких могла вестися або велася мовою титульної для цієї адмінідиниці національності. Усі інші, тобто «звичайні» райони, були українськими. Діловодство навіть в українських районах на той час велося переважно російською мовою. До того ж у пункті 11 відзначалося: «Районові органи влади зносяться з вищими органами влади переважно одною з двох найпоширеніших мов»¹².

Відзначимо важливу деталь, яка характеризує напрямок національної роботи в перший період запровадження політики коренізації: навіть не в усіх школах було обов'язковим вивчення української мови. Так, зокрема, у постанові, яка, за задумом, мала сприяти українізації культурно-освітньої галузі, у тій її частині, яка стосувалася національних меншостей, зауважувалося: «В усіх шкільно-виховальних і культурно-освітніх установах неукраїнської мови (російських, єврейських, німецьких, польських, болгарських і інших), де мовою викладання мусить бути рідна мова учнів, ввести з наступного шкільного року як обов'язковий предмет навчання українську або російську мову, за вибором даної національної меншости»¹³. Тобто вивчення української мови в неукраїнських і неросійських культурно-освітніх установах було необов'язкове — замість неї можна було обрати російську.

Згодом партійне керівництво усвідомило, що така «рівність» не може сприяти успіху українізації. При фактичній необов'язковості вивчення і вживання української мови державними службовцями вона так і залишилася б на узбіччі державного будівництва. Тому було здійснено ряд заходів, які сприяли поглибленню українізації, що, своєю чергою, автоматично загострило «російське питання».

Паралельно формувалася політика щодо інших національних меншин, основні принципи якої пізніше стали застосовувати і до росіян. За згаданим вище положенням з постанови ВУЦВК від 1 серпня 1923 р. статус національних адміністративних одиниць могли отримати ті, етнічний склад яких давав підстави (більше половини населення складала національна меншість) вести діловодство неукраїнською і неросійською мовами¹⁴. Однак цей статус потрібно було ще формалізувати.

За підрахунками українських статистиків, станом на 1 січня 1924 р. в УСРР налічувалося 40 422 населених пункти. Українці становили більшість в 36 569 (90,1% усіх поселень), росіяни — в 1769 (4,5%)¹⁵. Ці дані були обраховані ще до зміни території УСРР, за якою її частина, і зокрема, єдина округа, в якій росіяни становили більшість, — Шахтинська — перейшла до складу РСФРР. Натомість за даними заступника наркома внутрішніх справ М.Черлунчакевича (до 1924 р. відділ нацменшин перебував у підпорядкуванні НКВС), який наводив дані у кордонах УСРР станом на 1 березня 1925 р., всього в УСРР нараховувалося 758 населених пунктів, де більшість становили росіяни¹⁶. Якщо взяти до уваги дані не лише по населених пунктах з переважно російською людністю, а й з переважанням інших національностей, то отримані дані можна звести в таку таблицю:

Кількість населених пунктів з переважанням неукраїнської людності

Людність	За даними М. Гуревича, станом на 1 січня 1924 р. ¹⁷	За даними М. Черлунчакевича, станом на 1 березня 1925 р. ¹⁸
росіяни	1769	758
німці	1043	756
поляки	407	321
євреї	200	111
молдавани	148	30 (без АМССР)
болгари	87	56
греки	67	62
чехи	39	21

Бачимо, що за підрахунками М. Черлунчакевича кількість населених пунктів з переважанням представників усіх нацменшин нижча, ніж за даними М. Гуревича. Однак, якщо взяти до уваги міру розбіжностей, то найбільшою вона виявляється серед росіян, євреїв та чехів, найменшою, — серед греків та поляків. Як покажуть дані перепису 1926 р., навіть ті відомості по росіянах, які навів М. Черлунчакевич, ймовірно, дещо завищені. Адже у його книзі йшлося про наявність 16 районів, у яких російське населення становить більше 50%. І це при тому, що в Донецькій області у національному складі зазначено багато «інших», до яких автор зарахував більше півмільйона «непостійного, прийшлого населення, яке проживає винятково в рудничних та фабрично-заводських поселеннях, розподіл якого за окремими національностями змішав би його з корінним населенням губернії та спотворив би його національний склад». Причому в деяких районах, приміром - Авдотїнському та Макіївському, «інші» становили більше 50%¹⁹. По губерніях розподіл районів з переважанням росіян називався такий: в Харківській губернії — 6, в Донецькій — 4, в Катеринославській — 1, в Одеській — 2, в Полтавській — 1, в Чернігівській — 2²⁰. Зауважимо, що на той час Путивльський район не був приєднаний до УСРР і перебував у складі РСФРР.

Аналізуючи можливість створення національних адміністративно-територіальних одиниць, М. Гуревич відзначав: «В середньому в одному районі проживає 25–30 тис. осіб, а в одній сільраді — 2–3 тис.; тому достатньо наявності в даній місцевості групи населених пунктів з кількістю в декілька тисяч осіб неукраїнської національності, щоб можна було казати про виокремлення особливої сільради відповідної національності; наявність же 15–20 тисяч дає вже можливість виокремити цілий район»²¹. Усього на території УСРР на той час діяло 9 287 рад, із них 9 163 — сільських.

З огляду на те, що чимало етнічних меншин жили хоч і компактними масами, але в суспільстві з іншими етносами, невдовзі керівництво УСРР ухвалило

рішення, якими було зменшено вимоги щодо кількості населення при створенні національних адміністративних одиниць. 29 серпня 1924 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про виділення національних районів та рад»²². Ця постанова є в «Переліку найголовніших постанов Президії ВУЦВК та РНК стосовно національних меншин», який був надрукований в присвяченій 10-й річниці Жовтневої революції книжці з матеріалами Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК²³. Про неї згадував у своїй доповіді на I Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин Ян Саулевич²⁴. Однак, можливо, вона не вступила в дію до ухвалення подібного рішення у лютому 1925 р. IV сесією ВУЦВК VIII скликання. Таке наше припущення ґрунтується на тому, що у збірнику законів УСРР за 1924 р. ця постанова не була опублікована, без чого формально ухвала не могла набути чинності. Іншим аргументом на користь цієї гіпотези слугує вступна частина ухваленого з цього приводу рішення на сесії ВУЦВК в лютому 1925 р.: «Заслухавши доповідь Центральної Адміністраційно-територіяльної комісії «Про низове районування»... 4 Сесія ВУЦВК 8 скликання постановила...»²⁵ і вже потім зміст самої постанови.

За цією постановою мінімальна необхідна чисельність населення для організації національної сільради ставала вдвічі меншою, аніж для звичайної (відповідно 500 та 1000 осіб). У рішенні ВУЦВК також відзначено: «Йдучи назустріч інтересам трудящих мас з національних меншостей наданням їм права та можливості розвивати свою культуру та мову, визнати за потрібне провадити надалі роботу по створенню окремих національних районів та сільрад, припускаючи зменшення норми щодо кількості населення цих районів до 10 000 мешканців»²⁶.

Широко розгорнута діяльність стосовно створення національних адміністративно-територіальних одиниць певний час не зачіпала російського населення. Адже українізація радянського та партійного апарату просувалася настільки кволо, що говорити про будь-які незручності для російського населення не доводилося. Я. Саулевич з цього приводу на згаданій нараді говорив так: «Що стосується російських адміністративно-територіальних одиниць, то тоді усі апарати та органи місцевої влади ще працювали переважно російською мовою і не було такої необхідності у виокремленні російських рад та районів»²⁷. Більш лаконічно причина тривалої відсутності російський національних адмінодиниць в УСРР пояснювалася у доповіді українського уряду Раді Національностей ЦВК СРСР: «Виокремлення російських рад стало розвиватися у зв'язку з українізацією апаратів ОВКів та РВКів, що до цього працювали російською мовою»²⁸. Подібні аргументи знаходимо і в інших документах. Тому станом на 1 квітня 1925 р., коли на території України вже існувало 98 німецьких, 26 грецьких, 25 болгарських, 19 єврейських, 15 польських, 5 чеських, 1 білоруська сільради, не було жодної російської²⁹.

З часом владна верхівка зрозуміла, що без успіхів українізації (тобто дерусифікації) говорити про успішність запланованого модернізаційного стрибка не доводиться. Тому з 1925 р. почали ухвалюватися рішення про прискорення українізації державних та партійних установ. Активізація українізації співпала з

приїздом в Україну Л.Кагановича, який став її активним провідником. Зокрема, вже 30 квітня 1925 р. було ухвалено постанову «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату», резолютивна частина якої була досить категоричною: «В усіх державних установах і державних торговельно-промислових підприємствах, що не перейшли на українське діловодство, належить його перевести на українську мову не пізніше як 1 січня 1926 року»³⁰. Посилення українізації дало поштовх для утворення російських національних сільрад — завдяки цьому вони могли не змінювати мову свого діловодства. Перша згадка про доречність виокремлення російських національних районів і сільрад «з компактно розташованою російською нацменшістю», щоправда без вказівки їхньої кількості та часу утворення, нам зустрілася у затвердженому 4 березня 1925 р. плані роботи Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК)³¹. На 1 жовтня 1925 р. було створено вже 69 таких адмін-одиниць³².

У листопаді 1925 р. РНК УСРР та ВУЦВК ухвалили «Тимчасову інструкцію про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою». У цьому документі, з одного боку, гарантувалися права національних меншин, а з іншого, червоною ниткою проходила думка про те, що в УСРР саме українська мова є головною. Показовою для тогочасних процесів є примітка до пункту 5: «Увага. Зносини з вищими органами влади проводяться одною з двох найпоширеніших в окрузі мов (українською або російською), а з 1 січня 1926 р. — українською мовою»³³. Печатки, штампи, обов'язкові постанови райкомів повинні були дублюватися так само двома мовами — українською і національною для тієї чи іншої нацменодиниці.

Ця та подібні настанови призвели до стрімкого збільшення російських нацменодиниць. Приміром, якщо в надрукованих на початку 1926 р. матеріалах українського уряду до Другої сесії ЦВК СРСР з скликання, що відбулася у квітні 1926 р., говорилося про плани організації протягом 1926 р. 90 російських сільрад³⁴, то на 1 березня 1926 р. їх було 119³⁵, 1 квітня — 122, а на 1 жовтня 1926 р. — 312³⁶. Щоправда, остання цифра викликає сумніви. Ймовірно, то була неперевірена інформація, оскільки в інших, пізніших джерелах подається менша цифра. В «Итогах работы среди нацменьшинств» називається 292 російські сільради станом на 1 червня 1927 р. Ця ж цифра, щоправда без прив'язки до точної дати, називається як сумарна для 1927 р. в доповіді А. Буценка на сесії ВУЦВК 1928 р.³⁷ Навіть з урахуванням названих окремо 17 селищних рад цифра в 312 рад, яка названа в постанові I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин, не узгоджується з іншими даними. Але безсумнівним є те, що з 1926 р. створення національних російських сільрад здійснювалося швидкими темпами.

Формування російських селищних рад теж стартувало із запізненням, причому навіть із більшим, аніж у випадку сільських рад. Так, якщо станом на 1 квітня 1925 р. існувало 19, а на 1 квітня 1926 р. — 52 єврейські селищні ради, то російських на той час ще не було утворено³⁸. Згідно опублікованих у

тогочасних джерелах даних станом на 1 жовтня 1926 р. їх було 17³⁹, а на 1 квітня 1927 р. — вже 49⁴⁰. Заслуговує на увагу думка Н. Малярчук з приводу такого «запізнання»: «Щоб наблизитися до українського селянина, робітникам перш за все треба було українізуватися, тобто оволодіти українською мовою, а виділення робітничих селищ у російські національні адміністративно-територіальні одиниці зупинило б цей процес. Саме тому до 1927 р. робота з виділення російських селищних рад не проводилася»⁴¹.

У рішеннях I Всеукраїнської наради по роботі серед нацменшин відзначалося, що російськими національними адміністративними одиницями охоплено 30,3% усього російського населення і 90% — серед тих росіян, які проживали на селі. Відзначалася потреба збільшити кількість національних російських сільрад (за планом на 1926/27 бюджетний рік — до 351) та необхідність оформити «найближчим часом низку російських районів: Чугуївський, Олексівський, Старовірівський (Харківської округи), Путивльський (Глухівської), Станично-Луганський, Сорокинський (Луганської округи), Ново-Миколаївський (Маріупольської округи) та Кам'янський (Запорізької округи)»⁴². Бачимо, що у порівнянні зі списком М. Черлунчакевича, кількість російських районів суттєво зменшилася, а географія їхнього розташування змінилася.

У цьому документі відзначалося також, що «до цього часу ще не скрізь виокремлено російські національні райони в тих місцевостях, де ця національність проживає компактно»⁴³. Тому ставилося завданням «об'єднання російських сільрад у самостійні райони з російськими райвиконкомками». На відміну від ситуації з іншими етнічними меншинами, де коренізація мала забезпечити їм можливість користування рідною мовою, у випадку з російською меншиною мова йшла про невведення в діловий обіг української мови, тобто захист російської меншості від українізації. Водночас червоною ниткою крізь вказані настанови проходила теза, що «перепис 1926/27 р. дасть більш близьку до істини цифру російського населення»⁴⁴. Це засвідчувало готовність змінити запропоновані плани щодо створення російських національних районів. Тому вказані в постанові конкретні завдання були скориговані після отримання результатів перепису.

Перед тим, як охарактеризувати процес формування російських національних районів, доречно звернути увагу на вирішення проблеми статусу міст із переважаючою неукраїнською людністю. Це питання, як і загалом проблема російської національної меншості як така, також постало у зв'язку з українізацією діловодства. На I Всеукраїнській нараді по роботі серед нацменшин питання про національний статус міст неодноразово піднімалося, однак в ухвалах наради конкретних рішень з цього приводу не було. Невдовзі спочатку у партійному, а потім і в радянському порядку було визнано недоцільність утворення національних (малося на увазі насамперед «російських») міських рад. Зокрема, в опублікованій 19 квітня 1927 р. резолюції ЦК КП(б)У про підсумки українізації відзначалося: «Визнаючи, що найкращим засобом, який найповніше забезпечує інтереси нацменшин там, де вони складають компакту більшість населення, є виокремлення цих районів в окремі адміністративно-територіальні

одиниці, вважати неприпустимим таке виокремлення стосовно міст, навіть у випадку, коли більшість населення неукраїнська, з огляду на те, що міста є економічними, політичними, культурними центрами усієї округи й виокремлення міст призвело б до розриву культурного зв'язку робітничого класу та селянства, що є у переважній своїй більшості українським. Виокремлення міст недоцільно ще тому, що динаміка суспільного розвитку веде їх до українізації за прикладом аналогічного процесу зміни національного характеру міст відповідно національного складу більшості населення країни в Чехії, Угорщині, Латвії та інших країнах»⁴⁵. З огляду на те, що далеко не всі погоджувалися із тим, що росіяни є нацменшиною в Україні, у постанові було прямо відзначено: «До числа нацменшин в Україні відноситься також і російське населення, забезпечення культурних інтересів якого має здійснюватися урівні з іншими нацменшинами»⁴⁶. ВУЦВК та РНК УСРР остаточно розставили крапки над «і» ухваленням «Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927 р.: «Міста та селища міського типу не відокремлюються в національно-територіальні адміністративні одиниці»⁴⁷.

Перепис населення, який відбувся у грудні 1926 р., допоміг з'ясувати, наскільки обґрунтованими були ті чи інші пропозиції, наскільки доречним було надання тому чи іншому району статусу російського національного. У таблиці представлені відомості по тих районах, де росіяни були другою за чисельністю етнічною групою і становили при цьому не менше 40% його населення.

Таблиця 2

Райони УСРР зі значною питомою вагою росіян у складі населення⁴⁸

Назва району	В якій окрузі	Населення всього		Українців у %		Росіян у %	
		разом	сільського	Всього	Сільського населення в районі	всього	Сільські
1	2	3	4	5	6	7	8
Станично-Луганський	Луганська	30 034		10,8		89,0	
Путівльський	Глухівська	67 279	59 280	13,8	15,1	85,4	81,7
Петрівський	Луганська	28 714		24,0		75,8	
Кам'янський	Запорізька	35 244		25,0		73,8	
Сорокинський	Луганська	31 274	16 816	24,1	21,1	71,9	77,6
Чугуївський	Харківська	57 997	43 585	27,4	30,1	71,5	69,5
Терпіннівський	Мелітопольська	20 180		37,1		60,7	
Олексіївський	Харківська	39 610		41,5		58,2	
Мокіївський (Макіївський)	Сталінська	149 319	38 733	37,6	69,2	54,8	25,3

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8
Старовірівський	Харківська	34 315		47,3		52,4	
Алчевський	Луганська	55 880	27 461	48,1	60,6	46,1	37,8
Лозовенківський	Ізюмська	31 449		53,9		45,1	
Злинківський	Зінов'ївська	26 952		54,4		44,3	
Велико-Писарівський	Харківська	40 570		56,3		43,5	
Якимівський	Мелітопольська	44 242		47,6		43,1	
Слов'яносербський	Луганська	33 526	32 057	53,3	52,1	42,8	43,9
Михайлівський	Мелітопольська	35 218		54,4		42,7	
Лозово-Павлівський	Луганська	97 983	27 227	50,2	75,8	42,6	19,6
Мар'ївський	Сталінська	65 208	25 448	52,6	87,4	42,2	9,9
Краснолуцький	Луганська	83 087	56 601	52,2	59,7	41,9	34,9
Жовтневий (І) (Покров.)	Куп'янська	25 861		59,1		40,8	
Кирилівський	Харківська	37 083		59,0		40,6	
Буденівський (Н.-Микол.)	Маріупольська	22 640		50,5		40,3	
Петровський	Ізюмська	37 126		59,6		40,1	

Існування окремих колонок для «усього» і «сільського» населення допомагає підтвердити тезу, що основним критерієм здійснення національного районування тоді вважалася достатня кількість етнічного сільського населення. Показовим у цьому сенсі є приклад Макіївського («Мокіївського») району Сталінської округи. За даними М. Черлунчакевича на 1925 р. тут було 37,1% українців та 3,1% — росіян. 58% населення він визначив як «інші», не бажаючи врахуванням національного складу «прийшлого» населення псувати картину національного складу корінного, постійно проживаючого⁴⁹. Під час перепису такої категорії як «інші» вже не існувало. То ж з таблиці бачимо, що росіяни становили 54,8% населення району. Однак серед сільського (за Черлунчакевичем — «корінного») їх було усього 25,3%, тому питання про створення там національного району не ставилося.

Досить часто питання про національно-російське районування порушувалося у тих районах, де, як виявив перепис, відсоток росіян був незначним. Так, згідно матеріалів перепису у складі Хильчанського району росіяни склали 10% населення, тоді як за даними Черлунчакевича цей район мав усі підстави називатися національним — росіян там він нарахував 85,3%. Хоча нами не було проведено спеціального дослідження на предмет виявлення змін адміністративних меж цього району, але сам факт співмірної кількості населення району за обома джерелами (35 089 та 36 086 відповідно⁵⁰), як і відсутність інших, окрім Путивльського (приєднаного від РСФРР) районів, де росіяни склали б біль-

шість, свідчить, що до перепису підрахунки були вкрай приблизними. Відтак, після опрацювання результатів перепису населення 1926 р. подібні клопотання були зняті з порядку денного автоматично.

Як вже зазначалося, в резолюції I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин була відзначена потреба юридичного оформлення національних районів. 27 лютого 1927 р. ЦАТК при ВУЦВК було надіслано обіжник до всіх окрвиконкомів «У справі оформлення в законодавчому порядку існуючих російських районів», де відзначалося, що ЦАТК, «вважаючи необхідним остаточно розв'язати це питання, просить надіслати списки тих районів Вашої округи, що їх вважають за російські, а також такі матеріали, щоби освітити це питання, головним чином з боку етнографічного (національний склад населення за даними перепису 1926 року) разом з відповідною постановою Президії і Окрвиконкому. Крім того, ЦАТК прохає найближчим часом вивчити й подати на розгляд центру проекти виділення районів з переважною російською національністю, за принципами, що їх встановлено законодавчими органами. Згадані проекти, зокрема щодо встановлення меж районів, слід проробити як з етнографічного, так і з адміністративного, й головне, з економічного боку»⁵¹.

Отже, з тексту документу і з самої його назви зрозуміло, що робота у справі виділення російських районів передбачалася у двох напрямках:

1) уточнення даних про національний склад населення на підставі перепису 1926 року та законодавче оформлення районів, виконавчі комітети яких здійснювали свою діяльність російською мовою на підставі рішень окружних виконавчих комітетів,

2) вироблення проектів виділення районів з переважною російською національністю.

Планувалося закінчити цю роботу до 1 жовтня 1927 р., тобто до початку нового бюджетного року⁵².

У відповідь на цей обіжник до ЦАТК та ЦКНМ протягом першої половини 1927 року надійшли постанови президій окружних виконавчих комітетів про виділення російських національних районів у відповідних округах.

13 січня 1927 р. Харківська Окружна адміністративно-територіальна комісія ухвалила постанову про те, щоб вважати Олексіївський та Чугуївський райони за російські з огляду на те, що по російських сільрадах мешкає більш ніж 50% населення цих районів. У документі наводився також повний перелік сільрад округи, заселених переважно російським населенням⁵³. Забігаючи наперед, відзначимо, що поряд із вказаними вище районами Харківської округи статус національного російського отримав і Старовірівський район, в той час, як постановою окрвиконкому він був віднесений до українських, із зазначенням переліку сільрад, що заселені переважно російським населенням: Дячківська, Мелихівська, Старовірівська I, Старовірівська II, Старовірівська III. Ймовірно, на момент прийняття зазначеної постанови Харківський ОВК ще не мав результатів перепису населення 1926 р., який виявив, що Старовірівський район мав у своєму складі 52,8% російського населення.

За постановами Президії Запорізького ОВК від 28 квітня та 12 травня 1927 р. законодавчому оформленню як національний російський підлягав Кам'янський район, населення якого за переписом 1926 року становило 34 873 осіб, в тому числі 25 823 росіян, 8 619 українців, 431 осіб інших національностей⁵⁴. (Насправді в переписі дані про кількість населення району дещо різняться від наведених, проте суттєво не впливають на зазначене співвідношення росіян та українців в його межах. Див. табл.2). Одночасно повідомлялося, що за даними перепису 1926 р. можливостей для виділення нових російських районів на Запоріжжі не має, тому більше проектів про виділення російських національних районів подаватися не буде⁵⁵.

Президія Луганського ОВК постановою від 10 червня 1927 р. ухвалила вважати безперечно російськими Сорокинський, Лугансько-Станичний і Петрівський, відсоток російського населення яких складав відповідно 71,99%, 89,38% та 75,99%. Цією ж постановою ухвалювалось рішення вважати за національно російський Алчевський район, у той час як його відносно більшість становило українське населення (48%), російське населення становило 46,8%, представники інших національностей — 5,5%. Як аргумент висувався той факт, що «українського населення незначна більшість і що інші національності розуміють більш руську мову». Подібні міркування відобразилися і у визначенні статусу Лозово-Павлівського та Красно-Луцького районів з українським населенням 51,76% та 52,38% відповідно. Було ухвалено рішення вважати вказані райони українськими, «але приймаючи на увагу незначну більшість українського населення, те, що в ці райони весь час в'їжджає велика кількість робітників РСФРР і що деяка частина українського населення цих районів розмовляє на російській мові — доручити Окрстатбюро, як тільки буде закінчено підрахунок наслідків перепису за рідною мовою, доповісти ОАТК на предмет перегляду цієї постанови». Так само, до з'ясування результатів перепису про розподіл населення за рідною мовою «умовно українськими» пропонувалося вважати п'ять селищних рад Лозово-Павлівського та Успенського районів з незначною більшістю українського населення⁵⁶.

Президія Глухівського окрвиконкому на своєму засіданні від 28 червня 1927 р. ухвалила вважати Путивльський район за російський національний, зазначивши при цьому перелік українських сільрад району. За цілком українські були визнані Шостенський, Понорницький, Тулиголовський райони. За райони переважно українські, але такі, що мають у своєму складі російські національні сільради — Глухівський, Есманський, Новгород-Сіверський, Семенівський та Ямпільський (із зазначенням російських сільрад). Окремо зауважувалося про необхідність вивчити додатково щодо національного складу населення Середино-Будського району та окремих сільрад інших районів⁵⁷.

Подібна робота була проведена і в інших регіонах. В результаті цього на засіданні ЦАТК від 1 липня 1927 р. після обговорення «Постанови ЦКНМ щодо відокремлення національних російських районів» було ухвалено (назви подаються за тогочасним протокольним записом — *авт.*): «Оформити у законодавчому порядку як національні російські такі існуючі райони: Путивльський

Глухівської округи, Каменський Запорізької округи, Петровський, Сорокинський, Станично-Луганський Луганської округи, Терпінівський Мелітопольської округи, Олексієвський, Старовірівський, Чугуївський Харківської округи. Вважати за необхідне надалі провадити роботу щодо відокремлення національних російських районів у місцевостях з компактним російським населенням, припускаючи можливість внесення змін у разі необхідності у районів та округові межі»⁵⁸. 12 липня 1927 р. на засіданні президії ВУЦВК «за висновком ЦАТК та ЦКНМ» ухвала про утворення цих національних районів була підтверджена⁵⁹. Водночас була зазначена і необхідність подальшої роботи у цьому напрямку⁶⁰.

Таким чином, утворення перших російських національних районів здійснювалося у наявних адміністративних межах районів, основна сітка яких склалася у 1923 р., а потім дещо змінювалася — переважно з економічно-адміністративних, а не національних мотивів, — протягом наступних трьох років. Єдиний виняток становить Терпіннівський район (назву подаємо за 33 УСРР — *авт.*), однак це пов'язано з національним чинником при створенні суміжного району. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 11 червня 1924 р. «Про виділ районів Катеринославщини з переважною німецькою людністю» Пришибський район, який після районування 1923 р. складався з двох колишніх волостей — Пришибської та Терпіннівської, було розділено на два. Відповідно кожен район складався з однієї колишньої волості⁶¹. Цю постанову свого часу не досить уважно проаналізував В. Мазур, який, спираючись на її зміст твердив про існування як національних німецьких Пришибського та Терпіннівського районів⁶². Формальні підстави для цього йому надав нечітко виписаний текст постанови, у якому окремим рядком не було зазначено, які з названих районів були німецькими. Однак після більш ретельного вичитування постанови беззаперечним є такий висновок — лише в одному з цих районів «німецька людність» складає більшість населення. І таким був Пришибський район. Увагу цьому твердженню ми приділяємо насамперед з тієї причини, що на працю В. Мазура як одну з перших з цієї тематики нерідко посилаються інші дослідники, іноді тиражуючи його помилку. Тож зроблений у нашому дослідженні акцент на тому, що Терпіннівський район ніколи не був німецьким, а під час свого утворення не мав якого-небудь спеціального національного статусу, є далеко не зайвим.

Аналіз документальних джерел, серед яких рішення про утворення в 1923 р. Пришибського району у складі двох волостей, названа постанова про їх розділення, а також біжучі постанови про зміну адміністративно-територіального поділу в 1924–1926 рр., дає змогу стверджувати, що межі Терпіннівського району від 11 червня 1924 р. до Всесоюзного перепису населення не зазнали змін. Ще одним підтвердженням незмінності його адміністративних меж слугує та обставина, що, як демонструє табл. 1, цей район, на відміну від інших з переважаючою російською людністю, мав населення значно менше середнього по Україні. Приміром, — в 1,4 рази менше ніж наступний за кількістю населення російський район (Петрівський Луганської округи). Але, оскільки питання про російські національні райони постало пізніше, то і Терпіннівський район статус

національного отримав одночасно з більшістю інших. Виявити його російський склад допоміг перепис 1926 року. На час утворення Терпіннівського району як окремої одиниці (червень 1924 р.) підкреслювати його спеціальний національний статус не було жодної потреби, оскільки, як вже зауважувалося вище, на той час навіть у переважній частині українських, тобто «звичайних» районів діловодство велося російською мовою.

Разом із Терпіннівським районом як національний російський було виокремлено ще один, не згадуваний у резолюції I Всеукраїнської наради з роботи серед нацменшин, район — Петрівський (Луганської округи). Натомість виявилось, що в Новомиколаївському (на той час вже Буденнівському) районі більшість у його тогочасних межах становили українці, а, отже, підстав для надання йому національно-російського статусу не було.

Оскільки названі у постанові президії ВУЦВК від 12 липня 1927 р. райони отримали статус російських національних, вважаємо за доречне надати більш детальні відомості про їх національний та кількісний склад (див. табл. 3).

Таблиця 3

Чисельність та національний склад людності російських національних районів (за сільрадами)⁶³

	Сільради	Населення разом	Українці	Росіяни	Інші
1	2	3	4	5	6
Путивльський район Глухівської округи (без міського населення)					
1.	Берюхівська	2664	18	2646	-
2.	Білогалицька	2097	-	2090	7
3.	Бувалинська	1715	-	1715	-
4.	Боярсько-Лежачів.	2169	814	1355	-
5.	Бережнівська	589	9	580	-
6.	Бунякинська	1204	-	1204	-
7.	Весела	1368	3	1365	-
8.	Волинцівська	1209	6	1203	
9.	Вязенська	805	795	10	
10.	Воронівська	1579	6	1571	
11.	Вшівська	1740	1655	85	
12.	Горківська	768	-	768	
13.	Зинівська	1229	3	1226	
14.	Ілліно-Суворівська	853	4	849	
15.	Калищанська	1100	-	1100	
16.	Кардашівська	832	-	832	
17.	Князево-Кацачан.	2528	9	2519	
18.	Лінівська	2906	9	2897	

1	2	3	4	5	6	
19.	Малушинська	1189	17	1140	32	
20.	Манухівська	1759	56	1703		
21.	Мачулищанська	1818	11	1784	23	
22.	Ново-Ганчарська	1668	7	1657	4	
23.	Новоселівська	530	10	520		
24.	Новослобідська	3813	306	3505	2	
25.	Ново-Шарпівська	858	581	277		
26.	Пищиківська	1060	4	1056		
27.	Почепцівська	1240	16	1224		
28.	Плахівська	996	-	996		
29.	Погарицька	796	-	796		
30.	Прудівська	1150	1086	64		
31.	Ревякинська	1720	-	1717	3	
32.	Скунсівська	1608	1595	13		
33.	Спацинська	555	388	167		
34.	Сиром'ятинська	1342	6	1331	5	
35.	Стрільницька	1902	304	1598		
36.	Іцьківська	1105	4	1101		
37.	Ховзівська	1577	1551	26		
38.	Чаплицька	1113	-	1113		
39.	Чорнобрівська	1142	-	1142		
40.	Шулешівська	756	84	672		
41.	Юр'ївська	1383	7	1383	3	
42.	Ящинська	838	--	838		
	Всього	кількість осіб	59273	9364	49838	79
		у %	100	15,8	84,08	0,12
Кам'янський район Запорізької округи						
1.	В.-Знаменська	17518	206	17072	240	
2.	Водянська	8090	7990	72	28	
3.	Кам'янська	9265	423	8679	163	
	Всього	кількість осіб	34873	8619	25823	431
		у %	100	24,72	74,05	1,23
Петрівський район Луганської округи						
1.	Бахмутівська	3212	-	3212	-	
2.	В.-Богданівська	2256	62	2194	-	
3.	В.-Чернігівська	4735	14	4717	4	
4.	Войтівська	693	693	-	-	
5.	Лашинівська	1916	10	1901	5	
6.	Михайлівська	974	974	-	-	

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	
7.	Ново-Богданівська	2421	1	2421	-	
8.	Передільська	1259	21	1233	5	
9.	Петрівська	4097	4017	70	10	
10.	Райгородська	3561	18	3543	-	
11.	Старо-Айдарська	2649	135	2510	4	
12.	Щастинська	930	916	12	2	
	Всього	кількість осіб	28703	6861	21813	30
		у %	100	23,9	76,0	0,1
Сорокинський район Луганської округи						
1.	Більш.-Лозька	2293	435	1842	16	
2.	Більш.-Суходільська	1510	-	1510	-	
3.	В.-Дуванська	1162	30	1117	15	
4.	В.-Герасимівська	1699	-	1693	6	
5.	Деревеченська	1053	164	889	-	
6.	Изваринська	838	3	827	8	
7.	Изваринська	173	15	120	38	
8.	Ново-Олександрів.	2467	2413	52	2	
9.	Попівська	940	-	938	2	
10.	Сорокинська	2536	362	2056	118	
11.	Талівська	1961	76	1860	25	
	Насел. різних сел.	184	48	117	19	
	Всього	кількість	16816	3546	13021	249
		у %		21,09	77,43	1,48
Станично-Луганський район Луганської округи						
1.	Болотинська	742		742	-	
2.	Валуйська	2239	6	2218	15	
3.	Верхньо-Ольхівська	1063	-	1063	-	
4.	Верхньо-Минчинська	1952	-	1952	-	
5.	Верхньо-Теплинська	2075	1	2070	4	
6.	Верхньо-Чугинська	2076	13	2062	1	
7.	Верхньо-Герасимів.	1469	-	1460	9	
8.	Верхньо-Платинська	1994	-	1994	-	
9.	Красноталівська	922	918	-	4	
10.	Комишинська	1528	-	1528	-	
11.	Колесниківська	844	-	844	-	
12.	Кр-Деркульська	2248	1612	634	2	
13.	Нижньо-Герасимів.	1150	-	1150	-	
14.	Нижньо-Ольхівська	1538	-	1538	-	
15.	Нижньо-Теплинська	1704	48	1656	-	

1	2	3	4	5	6	
16.	Олександрівська	1401	504	887	10	
17.	Петрівська	1492	-	1492	-	
18.	Станично-Луганська	3473	23	3438	12	
19.	Насел. різних сел	124	9	111	4	
	Всього	кількість	30034	3134	26839	61
		у %	100	10,44	89,36	0,2
Терпіннівський район Мелітопольської округи						
1.	Богданівська	3722	1600	2100	22	
2.	Н.-Богданівська	2230	1265	738	227	
3.	Спаська	1855	409	1438	8	
4.	Тамбовська	1028	1	1027	-	
5.	Терпіннівська	5840	2095	3674	71	
6.	Троїцька	2685	831	1834	20	
7.	Хведорівська	2761	1800	867	93	
8.	Насел. інших сел.	60	21	39	-	
	Всього	кількість	20181	8022	11717	441
		у %	100	39,75	58,06	2,19
Олексіївський район Харківської округи						
1.	Берецька	9928	346	9580	2	
2.	Булацелівська	501	501	-	-	
3.	Верх.-Бишкінська	4887	8	4879	-	
4.	Верх.-Орельська	2578	2546	29	3	
5.	Грушинецька	1071	1066	5	-	
6.	Ефремівська	2074	167	1902	5	
7.	Закутянська	4330	4289	28	13	
8.	Мар'ївська	617	549	61	7	
9.	Маслівська	942	163	746	33	
10.	Миронівська	2372	2356	15	1	
11.	Олексіївська	6215	693	5487	35	
12.	Русавська	2606	2543	47	16	
13.	Сивашівська	1489	1345	116	28	
	Всього	кількість	39610	16572	22895	143
		у %	100	41,82	57,77	0,36
Старовірівський район Харківської округи						
1.	Ведмедівська	1322	1306	3	13	
2.	Власівська	2452	1909	540	3	
3.	Дячківська	1500	26	1474	-	
4.	Караванська	4717	4706	9	-	
5.	Лозівська	2909	2903	6	-	

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	
6.	Мелихівська	5056	9	4990	57	
7.	Парасковенківська	3630	3623	7	-	
8.	Семенівська	1330	1321	3	6	
9.	Старовірівська I	3597	183	3397	17	
10.	Старовірівська II	3775	30	3745	-	
11.	Старовірівська III	3956	170	3786	-	
	Всього	кількість	34244	16186	17960	96
		у %	100	47,27	52,45	0,28
Чугувівський район Харківської округи						
1.	Введенська	3650	496	3148	6	
2.	Гнилицька	2316	2313	3	-	
3.	Граківська	2863	379	2483	1	
4.	Задорожанська	4809	6	4802	1	
5.	Іванівська	764	12	751	1	
6.	Кам'яно-Ярузька	3568	-	3568	-	
7.	Коробчанська	4484	106	4378	-	
8.	Кочетівська	1646	87	1545	14	
9.	Малинівська	6980	6842	82	56	
10.	Маслівська	1311	1294	8	9	
11.	Неїлівська	1023	-	1021	2	
12.	Ново-Гнилицька	1283	411	872	-	
13.	Ново-Покровська	2942	47	2893	2	
14.	Осипово-Калмиц.	168	51	109	8	
15.	Старо-Покровська	2168	209	1928	31	
16.	Таганівська	721	721	-		
17.	Тетлазька	2815	27	2788	-	
	Всього	кількість	43511	13001	30379	131
		у %		29,88	69,82	0,3

Розподіл населення сілрад за національною ознакою дає змогу створити об'єктивну національно-демографічну картину новоутворених російських національних районів. Насамперед слід відзначити, що в них не було скільки-небудь вагомого представництва інших, окрім росіян та українців, національностей — лише в Н-Богданівській сілраді Терпіннівського району кількість «інших» становила більше 10% усього населення, а в самому районі відповідний показник становив 2,19% і був найвищим серед інших таких адміністративних одиниць. Впадає в око також та обставина, що сілради, в межах яких у значній частині населення проходило усе життя, були, як правило, мононаціональні. Так, прикладом, у Кам'янському та в Петрівському районах не було жодної сілради, у якій би друга за кількістю національність становила б більше 10% її населення, а

загалом таких сільрад у восьми районах (без Терпіннівського) було 16 (з 127), причому лише в трьох із них — Боярсько-Лежачівській, Ново-Шарпівській (Путивльського району), Олександрівській (Станично-Луганського району) частка другої за чисельністю національності сягала хоча б половини першої. Натомість зовсім іншим було становище в Терпіннівському районі: із семи сільрад лише в одній (Тамбовській) населення було мононаціональним, у трьох (Спаська, Троїцька, Федорівська) менше за кількістю населення значно перевищувало вказаний вище 10% рубіж від загального, а ще в трьох (Богданівська, Нижньо-Богданівська і Терпіннівська) — менш чисельна національність перевищувала 50% від більш чисельної. Ймовірно, саме строкатість етнічного складу Терпіннівського району зумовила ту обставину, що він не фігурував серед національних (чи потенційно національних) російських районів до з'ясування результатів перепису 1926 року.

Вище вже зазначалося, що оформленням у законодавчому порядку 9-ти національно-російських районів крапка у цій справі не ставилася. Після деякого «затишшя», викликаного виконанням постанови ЦВК СРСР від 20 серпня 1927 р. про припинення на час із 1 вересня 1927 р. до 1 жовтня 1928 р. робіт по районуванню та взагалі всяких змін в адміністративно-територіальному поділі округових і районних меж⁶⁴, вона продовжилася. У черговому обіжнику ЦКНМ до президій округових виконавчих комітетів «Про обслуговування російського населення» від 5 червня 1928 р. серед першочергових завдань знову висувалося «намічення місцевостей, де можуть бути відокремлені сільські та селищні ради з переведенням в них справ російською мовою; в тих місцевостях, де скупчено декілька російських рад, обміркувати питання про відокремлення російських районів»⁶⁵.

Наприкінці червня 1928 р. до ЦКНМ надійшла пропозиція від Полтавського округового виконавчого комітету про створення в окрузі російського національного району шляхом виокремлення п'яти російських сільрад⁶⁶. У пропозиції Полтавського окрвиконкому використовувалися результати перепису, але була вказана кількість лише російського населення. Надісланий документ ми оформили вигляді у таблиці 4. При цьому для повноти картини були використані відомості з перепису, які не були вказані у пропозиції полтавських працівників (кількість українців та населення загалом по вказаним сільрадам), але добре відомі з інших джерел.

Як видно з таблиці, національний склад та загальна кількість населення зазначених сільрад Полтавської округи справді давали підстави для утворення російського національного району. Відповідно, на засіданні ЦКНМ 30 червня було ухвалено рішення «щоби роботу цю було проведено прискореним темпом»⁶⁷. Проте в даному випадку вирішальним фактором стало географічне розташування російських сільських рад і, відповідно, економічна доцільність утворення такого району. Після детального розгляду ЦАТК запропонований проект було відхилено з наступним висновком: «Приймаючи на увагу, що російські сільради розкидані на віддаленості майже 50-ти км й що відокремлення російського району утворить черезсумжність території Красноград-

ського та Зачепилівського районів, вважати організацію національного російського району на терені Полтавської округи за недоцільне. У зв'язку з цим просити ЦКНМ та Полтавський Окрвиконком звернути особливу увагу на нормальне обслуговування російського населення, що проживає на терені Полтавської округи»⁶⁸.

Таблиця 4

Етнічний склад 5 сільрад, які Полтавський окрвиконком запропонував виділити в російський національний район»⁶⁹

Сільради	Населення разом	Українці	Росіяни
Зачепилівський район			
Залинейнівська	3038	50	2979
Леб'язька	4296	269	4015
Русько-Орчиківська	3597	86	3510
Червоноградський район			
Берестовенська	6487	380	6080
Піщанська	6973	390	6561
Всього	24391		23145

Протягом серпня 1928 р. ЦАТК розглядалося питання про створення російського національного району в Ізюмській округі. На користь створення такого району свідчила наявність у ній 21-ї російської сільради з кількістю населення відповідної національності 48 960 мешканців, тобто 91,1% населення сільрад⁷⁰. 17 з 21 російської сільради були розташовані в 4-х суміжних між собою районах — Лозовенківському, Балаклеїському, Петровському та Андріївському. Однак після вивчення питання Ізюмський окружний виконавчий комітет відмовився від створення нового району, мотивуючи своє рішення тим, що «утворення окремого національно-російського району приведе до розриву 4-х районів, проходячи через них вузькою довгою полосою і примусе перевести перерайонування майже всіх районів округи, що безумовно являється в сучасних умовах неможливим і недоцільним. Крім того зазначений район не буде мати так з економічного боку, як і з адміністративного районного центру, тому що до с. Лозовеньки російські сільради не мають економічного тяжиння». На прохання секретаріату ЦАТК Ізюмським ОВК було представлено три варіанти утворення району та надано характеристики більш-менш значних населених пунктів, які могли б стати райцентром новоствореного району. Однак жоден з можливих варіантів не видався владним органам округи задовільним. Зазначимо, що про можливість внесення змін в округові межі не йшлося.

Як показала практика організації останнього з новостворених російських національних районів — Велико-Писарівського, — питання округових меж було

вагомою перепоною для таких дій. Початок розгляду питання про створення цього російського національного району поклала доповідна записка Сумського окрвиконкому від 20 серпня 1927 р. до ЦАТК про доцільність об'єднання 6-ти національних російських сільрад Тростянецького й Славгородського районів Сумської округи з 14-ма російськими сільрадами Велико-Писарівського та Кириківського районів Харківської округи для утворення російського нац-району⁷¹. Президія Харківського ОВК на засіданні від 12 вересня 1927 р. відхилила запропонований проект, зважаючи на те, «що серед залюднених пунктів цих російських сільрад нема жодного пункту, який би за своєю величиною або економічною міцністю міг би бути за районів центр; ... що єдиним містом, де міг би бути районів центр є тільки село В. Писарівка, але неможливо тому, що В. Писарівка є суто українське село; що організація окремого російського району з російських сільрад В. Писарівського та Кириківського районів потягне за собою розформування цих двох районів, причому розподіл українських сільрад В. Писарівського району доцільно переведений не може бути; що всі сільради з російським населенням так у В. Писарівському й Кириківському районах, як і в Тростянецькому та Славгородському виділені в окремі російські сільради...»⁷². Вдруге ініціатором розгляду означеного проекту виступила ЦАТК⁷³. На засіданні Президії від 29-30 серпня 1928 р. Харківський окрвиконком ухвалив «згодитися з проектом ЦАТК щодо організації російського району зі складу частини Вел.Писарівського та Кириківського районів Харківської округи й Тростянецького та Краснопільського районів Сумської округи» (*Славгородський район на той час вже розформували — авт.*). Але визначальною у даній постанові Президії Харківського ОВК була ремарка: «Не заперечувати проти переходу нового російського району до складу Сумської округи»⁷⁴. Таке вирішення питання не зовсім влаштувало Сумський ОВК. Його позиція була зафіксована у протоколі засідання окружної адмінтеркомісії від 22 вересня 1928 р.: «Беручи до уваги те, що нацсільради Харківської округи складають населення 35 000, а сільради Сумської округи — населення 12 000 чол., звідси видно, що населення в більшості тяготеє до Харківської округи, а тому районний центр доцільніше утворити в Харківській окрузі»⁷⁵.

Отже, основними чинниками відмов у вирішенні питання про створення нових районів були географічна та економічна недоцільність зміни наявних районних меж, відсутність населеного пункту, який міг би виконувати функції районного центру, а також межі округ: на зміну кордонів округ влада так і не пішла до часу їх ліквідації. Однак це зовсім не означало, що про питання «забули». З переходом на двоступеневу систему АТП (центр — район) до нього знову повернулися. Створення російського національного району, що мав охопити суміжні російські сільради Харківської та Сумської округ, відбулося згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління» від 2 вересня 1930 р. В тій її частині, що стосувалася змін адміністративно-територіального поділу тепер вже «колишньої» Харківської округи, визначався склад сільрад Велико-Писарівського району: «к) Кириківський район розформувати з віднесенням сільрад: ... Доб-

ренської, Катанської, Кам'янецької, Салдатовської, Ницахської, Дернівської, Березівської та Будянської до складу Велико-Писарівського району. л) перелічити Верхньо-Пожнянську та Порозчанську сільради Краснопільського району Сумської округи й Верхньо-Люджанську, Люджанську, Пісочинську та Полянську сільради Тростянецького району Сумської округи до складу Велико-Писарівського району Харківської округи. м) вважати Велико-Писарівський район Харківської округи за національно-російський»⁷⁶.

Слід визначити, чи були об'єктивні підстави для віднесення Велико-Писарівського району до статусу національного російського. Для цього порівнюємо те, що «було», з тим, що «стало». Хоча кількість населення за 3 роки змінилася, пропорційність представлення етнічних груп у сільських районах залишилася приблизно такою ж. До того ж саме результати перепису 1926 року бралися за основу при наданні Велико-Писарівському району статусу російського національного. Тому кількість та національний склад сільрад у таблиці 5 зазначено за результатами перепису 1926 р.⁷⁷.

Таблиця 5

Національний склад Велико-Писарівського району до і після реорганізації від 2 вересня 1930 р.

1	Сільради	Населення разом (100%)	Українці		Росіяни		Інші	
			4	5	6	7	8	9
Велико-Писарівський район до реорганізації								
1	Бирдино-Йван.	590	585		-		5	
2	Братенецька	684	684		-			
3	В.-Писарівка	8529	8277		108		13	
4	Вольнівська	4186	11		4173		2	
5	Дмитрівська	263	51		212			
6	Іздецька	1553	18		1535			
7	Крамчанська	1604	39		1564			
8	Лугівська	1370	3		1367			
9	Лукашівська	695	639		56			
10	Олександрівська	1055	909		146			
11	Пожнянська	3175	499		2674			
12	Попівська	3613	3605		8			
13	Росошанська	1380	1380		-			
14	Сидоро-Ярузька	1184	18		1166			
15	Станичнинська	552	552		-			
16	Стрілецько-Пушк.	1061	6		1045			
17	Тарасівська	3447	33		3410			
18	Шевченківська	804	804		-			
19	Ямненська	4853	4853		-			

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Всього до реорганізації:	40598	22966	56,57%	17464	43,02%		
	Приєднано від Кириківського району колишньої Харківської округи							
	Березівська	756	756		-			
	Будянська	662	662		-			
	Дернівська	2765	316		2451			
	Добринська	3339	12		3322		5	
	Каминецька	2065	15		2052			
	Катанська	2350	7		2343			
	Ницахська	2391	219		2185			
	Салдатська	2788	27		2750			
	Приєднано від Краснопільського району колишньої Сумської округи							
	Верхо-Пожнянська	1783	4		1778			
	Порозчанська	1589	5		1583			
	Приєднано від Тростянецького району колишньої Сумської округи							
	Верх.-Люджанська	1889	183		1703		3	
	Люджанську	2066	149		1917			
	Печинська	2680	80		2600			
	Полянська	2492	22		2467			
	По новоприєднаним сільрадам	29615	2457	8,3%	27151	91,7%		
	Всього після реорганізації	70213	25423	36,21%	44615	63,54%		

Таким чином, після реорганізації Велико-Писарівський район, незважаючи на те, що районний центр містився у суто українському селі, перетворився на національний російський, у складі якого більше 60% становили етнічні росіяни. Цей район став останнім серед утворених в міжвоєнний період російських національних районів. Цікава деталь: незважаючи на перетворення Велико-Писарівського на національно-російський, загальна їх кількість (9) не змінилася, адже цією ж постановою Петропавлівський (Петровський) район колишньої Луганської округи приєднувався до Станично-Луганського, а центр цього об'єднаного району переносився до села Верхне-Тепле і, відповідно, район отримував нову назву — Верхне-Теплівський (назва подається за Збірником законів та розпоряджень — *авт.*)⁷⁸. Надалі нові російські національні райони вже не створювалися, натомість межі існуючих та їх кількість неодноразово зазнавали змін, що, зрозуміло, впливало на їх «національне обличчя». Зокрема, цією ж постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. внаслідок розформування Таранівського району колишньої Харківської округи посилювався «російський» характер Старовірівського району: до нього було приєднано Охочанську сільраду⁷⁹, у складі якої, за даними перепису 1926 р., із 9 935 жителів

росіянами були 7 849 осіб⁸⁰. Однак ця та інші наступні зміни територіального наповнення російських національних районів вже не є предметом аналізу цієї праці.

Підведемо підсумки. Головною ознакою національних районів було запровадження діловодства рідною для більшої частини населення мовою. Можливість їх створення була обумовлена висунутим ще у засадничій для політики коренізації постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» положенням, у як якому йшлося про те, що «органи влади користуються мовою більшості населення»⁸¹. Такі дії мали на меті сприяти втягненню широких мас населення у радянське будівництво. Але врахуванням мовних особливостей усі наміри влади і обмежувалися, оскільки сприяти розвитку органічних для тієї чи іншої національності форм організації соціально-економічного та культурного життя в її плани не входило.

На початковому етапі коренізації основна спонукка влади при утворенні національних адміністративно-територіальних одиниць («запровадити національну мову для ...») була неактуальною у випадку з російськими районами, оскільки навіть у більшості «звичайних» районів діловодство тривалий час здійснювалося російською мовою. Тому питання про утворення російських районів постало лише з першими реальними успіхами політики українізації, у ході якої робота державних установ переводилася на мову корінної в межах республіки (в сучасній історіографії вживаним є термін «титульної») національності. Такий поворот відбувся невдовзі після приїзду до України Л. Кагановича. Основним засобом врахування інтересів росіян стало нездійснення мовної українізації у тих чи інших адміністративних одиницях, де етнічні росіяни склали більше половини населення.

Цей засіб вирішення мовної проблеми — «не запроваджувати українську мову» — був врахований при створенні російських нацменодниць, він був обмежений територією селищних та сільських рад, а також сільськими районами. Щоб усунути потенційну загрозу переведення діловодства на українську мову у тих районах, де росіяни становили більшість, їх треба було юридично оформити. У промовах владних діячів назви таких районів як фактично російських, але ще не оформлених юридично, неодноразово озвучувалися і до ухвалення формального рішення Президії ВУЦВК з цього приводу від 12 липня 1927 р.

Головним критерієм, за яким ухвалювалося рішення про віднесення того чи іншого району до російського національного, було **етнічне походження більшості сільського населення**. Право на такий статус отримали лише ті райони, у складі сільського населення яких росіяни становили абсолютну більшість, тобто перевищувала 50%. Інші чинники, як то переважання «російськомовного населення» (приклади Лозово-Павлівського, Красно-Луцького та Алчевського районів) чи навіть етнічних росіян, але із врахуванням районного центру, що мав міський статус (Макіївський район), не бралися до уваги як критерій для надання тому чи іншому району статусу національного. Перепис

1926 р. дещо скоригував перелік російських районів. Так до російських були віднесені Терпіннівський та Петрівський райони, які не згадувалися як національні під час роботи Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин у січні 1927 р., натомість Ново-Миколаївський (Будьоновський чи Буденівський), незважаючи на те, що він неодноразово фігурував як російський, формально такого статусу не отримав.

З наданням районам статусу російських національних у 1927 р. їх адміністративні межі не змінювалися. Більшість цих районів було утворено ще під час здійсненого в 1923 р. районування. Лише створення в 1924 р. Терпіннівського району було викликане національним чинником, але не російським, а, як вже зауважувалося вище, німецьким. Єдиним російським районом, заради утворення якого змінювалися районні межі, став Велико-Писарівський, але це відбулося вже після ліквідації округ.

---

¹ Якубова Л. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР (20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2004. — № 12. — С. 179.

² Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка — К., 2007. — 227 арк.; Гуцало Л. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні // Волинські історичні записки. Зб. наук. праць. — Т. 1. — 2008. — С. 70–78; Гуцало Л.В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки XX ст. — Житомир, 2009. — 227 с.

³ Калакура О., Гуцало Л. Російська автономія в Україні: перший історичний досвід // Діалог. Історія, політика, економіка. Україна і Росія. — 2002. — № 3. — С. 170–173.

⁴ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т — Донецьк, 2006.

⁵ Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів. — К., 1994; Національні меншини України у XX столітті. Політико-правовий аспект. — К., 2000; Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник у двох частинах. Частина 2. — К., 1997.

⁶ Гуревич М.Ф. Административное районирование Украины // Материалы по районированию Украины. Низовое районирование на 1 января 1924. — Харьков, 1924; Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А.Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925; Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков, 1926; Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-летию Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Х., 1927; Материалы к докладу правительства Украины на Второй сессии Центрального Исполнительного Комитета СССР III созыва. — Харьков, 1926.

⁷ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.

⁸ В.І. Ленін про Україну. — Ч. II. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 360.

⁹ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» // Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 106.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — С. 107.

¹² Там само. — С. 108.

¹³ Декрет РНК «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ». 23 липня 1923 р. // Збірник законів УСРР. — 1923. — С. 430.

¹⁴ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови» // Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 106–107.

¹⁵ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины // Материалы по районированию Украины. Низовое районирование на 1 января 1924. — Харьков, 1924. — С. 7.

¹⁶ Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925. — С. 85–93.

¹⁷ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины... — С. 7.

¹⁸ Складено за: Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — С. 85–114.

¹⁹ Национальный состав Советской Украины. Составлено зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем... — С. 15.

²⁰ Там само. — С. 67–80.

²¹ *Гуревич М.Ф.* Административное районирование Украины... — С. 9.

²² *Малярчук Н.Г.* Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. — С. 79; *Якубова Л.* Національне адміністративно-територіальне будівництво в (20-і — перша половина 30-х рр. XX ст.) — С. 190.

²³ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-летию Октябрьской революции. По материалам Центральной комиссии национальных меньшинств при ВУЦИК. — Х., 1927. — С. 97.

²⁴ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 28.

²⁵ Про низове районування // ЗЗ УСРР. — 1925. — Ст. 99.

²⁶ Там само.

²⁷ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 28.

²⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 29.

²⁹ Там само.

³⁰ Витяг з Постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 57–58.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 83.

³² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

³³ Постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про мову зносин органів влади і діловодства в адміністративно-територіальних одиницях, утворених за національною ознакою».

Листопад 1925. // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. — К., 1997. — Ч. 2. — С. 60.

³⁴ Материалы к докладу правительства Украины на Второй сессии Центрального Исполнительного Комитета СССР III созыва. — С. 193.

³⁵ Буценко А. Советское строительство и нацменьшинства на Украине. — Харьков, 1926. — С. 16.

³⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

³⁷ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 29; Радянське будівництво серед нацменшостей УСРР (тези доповіді тов. Буценка). — Харків, 1928. — С. 17.

³⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 21.

³⁹ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

⁴⁰ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 21.

⁴¹ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.): Дис... канд. іст. наук. — С. 81.

⁴² Постановления. По русской секции // Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств... — С. 181.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Резолюция ЦК КП(б)У об итогах украинизации // Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине... — С. 65–66.

⁴⁶ Там само. — С. 65.

⁴⁷ «Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» // Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1. 1917–1941. — К., 1963. — С. 319.

⁴⁸ Складено за: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний склад, рідна мова та письменність населення. — Харків, 1928.

⁴⁹ Национальный состав Советской Украины. Составлена зам. народного комиссара внутренних дел Н.А. Черлунчакевичем с участием сотрудников НКВД УССР. — Харьков, 1925. — С. 72.

⁵⁰ Там само. — С. 80. Див наведену таблицю.

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2522. — Арк. 4.

⁵² Там само.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2565. — Арк. 29–31.

⁵⁴ Там само. — Арк. 24, 27.

⁵⁵ Там само. — Арк. 27.

⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 144; Спр. 2565. — Арк. 32.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 425. — Арк. 92.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1890. — Арк. 30.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1761. — Арк. 293.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Постанова ВУЦВК та РНК УСРР Про виділ районів Катеринославщини з переважною німецькою людністю // ЗЗ УСРР. — 1924. — Ст. 130.

⁶² Мазур В.М. Створення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні у 1920-х роках // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє. Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 191–192.

⁶³ Складено за: Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — Харків, 1927. Оскільки джерелом для таблиці 3 є інша, ніж для таблиці 2, книга, то дані дещо різняться. Це викликано по-перше, більш детальним розподіленням населення у випадку з аналізом населення сільрад, а по-друге, у деяких сільрадах незначна кількість осіб нерозподілена за національністю і тому не увійшла до підсумкової таблиці, основою якої є саме такий розподіл.

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 1761

⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 114.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 135.

⁶⁷ Там само. — Арк. 134.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 80.

⁶⁹ Таблицю складено за: ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 3. — Спр. 2545. — Арк. 135; Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 134, 138.

⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 371. — Арк. 1.

⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 1 — Оп. 3. — Спр. 2565. — Арк. 11.

⁷² Там само. — Арк. 9.

⁷³ Там само. — Арк. 6.

⁷⁴ Там само. — Арк. 1.

⁷⁵ Там само. — Арк. 3.

⁷⁶ Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — Відділ I. — Ст. 225.

⁷⁷ Таблицю складено за: Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 159, 160, 168, 170.

⁷⁸ Про ліквідацію округ та перехід на двоступеневу систему управління // Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1930. — Відділ I. — Ст. 225.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Національний склад населення України (за національністю господарів). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення. — С. 173.

⁸¹ Там само. — С. 107.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В КРИМУ в 1920-х рр.

Одним з найскладніших питань розвитку будь-якої держави є національне питання, його вірне розв'язання, яке б вдовольнило інтереси всіх або переважної більшості національностей, що мешкають в цій державі.

Російська імперія була саме такою державою — країною, де мешкали представники багатьох національностей. Невірне вирішення цього питання призвело як до загибелі самої імперії, так і до поразки Білого руху під час громадянської війни. Через це більшовики, після остаточного захоплення півострова в 1920 р., мали за будь-яку ціну вирішити це питання на свою користь. На порядку денному новоствореного більшовицького Кримревкому постало питання угамування національно-визвольного руху кримських татар і процес їх «включення» в «розбудову нової держави».

Крим був територією, де мешкали представники багатьох національностей. Згідно перепису населення 1897 р. на Кримському півострові проживало 546 592 осіб¹. Події світової та громадянської воєн, а потім — влаштований більшовиками «червоний терор» внесли зміни до чисельності мешканців. Для того, щоб зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо ще одну, дуже промовисту, таблицю:

Таблиця 1

Чисельність населення в містах Криму²

№	Міста	Кількість населення у 1917 р. (осіб.)	Кількість населення у 1921 р. (осіб.)	На скільки зменшилося населення (осіб.)
1	2	3	4	5
1.	Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2.	Севастополь	76 641	74 070	2 571
3.	Керч-Єнікале	48 893	36 276	12 617
4.	Феодосія	51 000	34 358	16 642
5.	Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6.	Ялта	30 096	22 671	7 425
7.	Бахчисарай	21 232	12 361	8 871
8.	Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9.	Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5
10.	Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11.	Алупка	7 016	3 566	3 450
12.	Алушта	9 865	5 520	4 345
13.	Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14.	Балаклава	4 871	2 096	2 775
15.	Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах		433 286	327 088	106 198

Таким чином, очевидно, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більше ніж на 100 тисяч осіб.

Що стосується сільських мешканців Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші. Деякі уявлення щодо цих втрат нам дасть той факт, що напередодні війни чисельність населення Кримського півострова складала 652,8 тис. осіб³. Звісно, під час війни були втрати, але, виходячи з даних вищенаведеної таблиці, можна зробити певні припущення стосовно чисельності населення Криму в 1917 р. Якщо ми встановили динаміку втрат міст, то, виходячи з зазначеної цифри, можемо припустити якою була кількість втрат сільського населення Криму. Адже наприкінці громадянської війни деякі татарські села залишилися зовсім без мешканців.

Тим не менш саме татари, при всіх втратах населення, залишалися чисельно найбільшою національністю. Як доповідав у 1921 р. М. Бухаріну представник Наркомнацу РСФРР у Криму З.Булушев: «більша частина татарського населення мешкає в селах. Якщо виключити мурзаків (поміщицьке дворянство), середній прибуток цього населення нижчий середняцького. Міське населення мешкає в умовах ще гірших: завжди на околиці, в слобідках, в антисанітарних умовах, напівголодні, перебиваючись випадковими заробітками. Серед татар поширені сухоти. Шкіл мало, й вони необлаштовані. З навчальних посібників рідною мовою є тільки буквар. Мало обізнаних вчителів. ... Татарське питання в Криму — це не національне питання у вузькому сенсі слова, але питання соціальне. ... Поруч з татарами мешкають й інші дрібні народності, котрі підпали більшою або меншою мірою під вплив татар. До татаризованих народностей належать місцеві цигани, караїми, кримчаки й певною мірою кримські вірмени та греки»⁴.

Згідно з переписом 1921 р., проведеним Кримревкомом, із загальної кількості населення півострова у 772 0428 осіб, татари склали 25,9% або 186 715 осіб⁵. При цьому слід відзначити величезну різницю у складі міського й сільського населення півострова. Аналіз документів та літератури свідчить, що якщо російське населення переважало в містах (60,1% або 196 487 осіб), то татарське населення переважало в сільській місцевості, де складало 37,8% або 148 751 особу. Татарське населення переважало в південноузбережній смузі (від 71,6% до 79,3%). В степовій частині Криму татар залишилося 17,7%: там їхнє місце зайняли німецькі колоністи⁶.

Наприкінці 1920 р. Кримський обком РКП(б) утворив у своєму складі Татарське бюро, на яке поклав усю роботу з проведення національно-державної політики на півострові. Воно складалося з 23-х представників татарського народу, з яких лише 14 були членами більшовицької партії. 23–24 січня 1921 р. бюро скликало зібрання представників татарських секцій на місцях, де ухвалило рішення щодо пролетаризації села та посилення його татаризації⁷. Основними напрямками праці Татбюро стала татаризація всіх органів радянської влади, досягнення реальної економічної та культурної рівності власного народу, введення діловодства на татарську мову та ін.

Завдяки зусиллям Татбюро була створена система народної освіти татарських дітей, котра включала існування татарської секції в народному комісаріаті освіти, роботу в районних відділах освіти, створення мережі шкіл.

Тим не менш важливою проблемою в роботі Татбюро була внутріпартійна боротьба, яка розколола його на «кримських» та «казанських», а також тих і інших на «правих» (прибічників побудови територіальної автономії) й «лівих» (будівників національно-культурної автономії). Крім того, 80% татарського апарату формувалося за рахунок гірських, південноузбережних й передгірських татар (татів) на відміну від степових (ногаїв).

Однак процес вирішення в регіоні національного питання розпочався не стільки як національний, а, скоріше, як соціальний, економічний й культурний. Основними його напрямками стали: проведення нового районування, коли замість 5 повітів й двох градоначальств дореволюційного періоду були створені 7 повітів; формування радянських господарських, профспілкових та інших організацій з числа корінного населення півострова (якими в Криму були татари); формування в місцях, де компактно мешкали інші національності національних ревкомів (російських, німецьких, болгарських та ін.); «позитивне» вирішення земельного питання. Але тут більшовики припустилися стратегічної помилки, передавши націоналізовані володіння поміщиків радгоспам, ефективність яких виявилася мізерною. Це рішення відштовхнуло від нової влади бідніше селянство. Невдовзі цю помилку виправили, проте ставлення селян до більшовицької влади значно не покращилося.

В радянські часи в історіографії сформувалася думка щодо цілком позитивної діяльності Кримревкому. В дійсності це було не так. Кримревком, як надзвичайний орган влади, наробив на півострові стільки лиха, що наслідки не вдалося виправити протягом усіх наступних років існування Кримської АСРР.

Перша реальна оцінка його праці була зроблена спеціальною Повноважною комісією, що приїхала з Москви влітку 1921 р. для «виявлення дійсного стану справ в регіоні». Комісія доповіла, що Кримревком понад усіляку норму застосовував червоний терор, одним з наслідків якого стало економічне знекровлення краю. В регіоні майже повністю відсутні радянські працівники, зв'язані з місцевим населенням, котрі знають місцеві умови та правила, за якими можна найбільш успішно впливати на місцевих мешканців. Було підкреслено, що Кримревкомом проводилася невірна національна політика, котра відштовхнула татарській народ від будівництва радянської влади й поставила його в лави

ворогів цієї влади та партії. Постійна зміна відповідальних працівників в усіх органах управління створила атмосферу повної відчуженості та ізольованості влади від місцевого населення, робітників та селян-росіян і татар⁸.

Оцінюючи діяльність відділу управління Кримревкому, якій здійснював центральне керівництво адміністративними органами краю, повноважна комісія констатувала його жалюгідне й безсиле існування, відірваність від повітів і ведення самостійної роботи⁹. Підкреслювалося, що проведення районування виявилось великою помилкою, оскільки при цьому не був врахований економічний стан районів, чисельність й національний склад населення. Особливо помилковим виявилось підпорядкування Бахчисарайського району Севастопольському повіту, оскільки економічно він був пов'язаний з Сімферополем¹⁰.

I-й Всекримській з'їзд рад в листопаді 1921 р. передав усю повноту влади на півострові до рук рад. Прийнята на ньому перша Конституція Кримської АСРР скасувала всі національні й національно-релігійні привілеї та заборони, що існували раніше й запровадила рівність та право на вільний розвиток усіх національностей Криму. Державними мовами новоствореної республіки вона проголошувала російську та татарську¹¹. З'їзд проголосив продовження курсу на коренізацію, яка в регіоні, населеному переважно татарами, прийняла форму «пріоритетного вирішення татарського питання в усіх сферах життя» новоствореної Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Це питання й у подальшому зберігало актуальність і тією або іншою мірою розглядалося на всіх з'їздах, що впроваджували курс на коренізацію.

10 лютого 1922 р. ЦВК Кримської АСРР видав наказ за підписами голови КримЦВК Ю. Гавена та голови РНК С. Саїд-Галієва «Про татаризацію радянських державних апаратів та про застосування татарської мови в установах республіки». Згідно цього наказу все діловодство в установах республіки мало перевестися на татарську мову, яка отримала статус офіційної. При КримЦВК було створено постійну комісію з татаризації радянського апарату в складі Ю. Гавена (голова), І. Фірдевса, С. Меметова, Б. Чабан-Заде та О. Дерен-Айерли. Саме на неї покладалася вся робота з розробки та підготовки будь-яких матеріалів, пов'язаних з питанням татаризації¹². Проте достатньо цікавим є той факт, що не зважаючи на офіційно проголошений перехід всього діловодства республіки на татарську мову, одночасно в цій же постанові суворо заборонялося — «у зв'язку з неможливістю встановлення контролю» — ведення нею будь-яких телефонних розмов¹³.

Всі національності, що мешкали в Криму, були залучені до праці в так званому «радянському, господарському та культурному будівництві». Так, у складі сільських рад у 1922 р. із загальної кількості в 1 485 депутатів кількість татар становила 535 осіб (36,0%), тоді як росіян та українців було 519 осіб (34,9%) та 431 депутат (29,0%) належав до інших національностей. У складі окружних виконавчих комітетів зі 135 членів татар було 34 особи (25,2%), а росіян та українців нараховувалося 86 осіб (63,7%), до інших національностей належало 15 осіб (11,1%)¹⁴.

По всьому Криму створювалися школи, де навчання проводилося рідною для дітей мовою, організовувалися національні клуби, бібліотеки, друкувалися газети. Найбільшу увагу приділялося культурно-просвітницькій роботі серед кримських татар. Так, у 1922 р. було відкрито 343 школи першого ступеня та 12 шкіл другого ступеня, де навчання проводилося татарською мовою. Створювалися спеціальні татарські технікуми (педагогічний, медичний, сільськогосподарський, мистецько-промисловий та ін.). Татарська молодь посилювалася на навчання до рабфаків та вузів.

28 квітня 1923 р. КримЦВК та РНК видали постанову, за якою вводилися обов'язкові заходи:

1). Народним комісаріатам й центральним управлінням потрібно було мати у своєму штаті особу, котра володіла б татарською мовою.

2). П'яти районним виконавчим комітетам, де був найбільший відсоток татарського населення (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський Ялтинський, Судакський) й сільським радам, де переважало татарське населення встановити діловодство татарською мовою.

3). Народному комісаріату просвіти потрібно було вивчити питання щодо введення в школах II-го ступеня обов'язкового вивчення татарської мови.

Для реалізації поставлених завдань проводився ряд заходів: організація довгострокових курсів при оргвідділі КримЦВК для голів й секретарів сільських рад й татарських юридичних курсів при Наркомюсті; організація короткотривалих курсів при Наркомфіні, Кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку для вивчення росіянами татарської мови; створення в судових органах до 1926-го року 13 дільниць Нарсуду, двох дільниць Нарслідства, двох дільниць судового виконання татарською мовою; Наркомпросом з загального числа у 53 школи II ступеня було організовано 12 татарських, 5 німецьких й 36 змішаних; кожної доби виходила в світ газета «Ені Дунья» («Новий світ») татарською мовою і тиражем в 2 тис. примірників, а два рази на тиждень таким самим тиражем — газета «Яш Кувет» («Південна Сила») ¹⁵.

В прямій постановці проблема татаризації розглядалася на III-му Всекримському з'їзді рад, який проходив з 10 по 14 грудня 1923 р. Саме на ньому питання татаризації стало центральним. Він накреслив основні стратегічні напрямки його реалізації на багато років вперед. Виходячи з подальшої ситуації воно лише наповнювалося іншим змістом, формами й засобами впровадження.

Доповідь щодо питання татаризації на з'їзді зробив голова КримЦВКу Ю. Гавен, який, між іншим, зазначив, що висування гасла на татаризацію обумовлене трьома причинами: по-перше, тим, що татари в Криму є корінним населенням; по-друге, тим, що більшість татарського селянства є представниками бідніших верств; по-третє, тим, що міжнародна політика радянської влади, що спрямована на завоювання прихильності широких мас пригнічених народів Сходу, вимагає саме такого підходу до вирішення національного питання.

З'їзд підбив підсумки роботи по вирішенню татарського питання й прийшов до висновку, що низький культурний рівень татар, котрі працюють, обмежені кошти місцевого бюджету й мала чисельність робітників-татар не дозволили повністю виконати рішення попереднього з'їзду по вирішенню татарського питання¹⁶.

Головними напрямками коренізації стали: втягування татар та національних меншостей до рад усіх рівнів і масових організацій; укомплектування установ та організацій національними кадрами; створення мережі національних районів, а в них — національних сільських рад; створення мережі національних шкіл I-го та II-го ступеню; на державному рівні розпочався процес підготовки та перепідготовки національних кадрів, передовсім з середовища татарського населення, для чого ввели квоту на кількість місць в технічних школах, технікумах, вищих навчальних закладах до 35%; активізувалося втягування представників татарського народу до великої промисловості, оскільки на 1921 р. татарського промислового пролетаріату майже не існувало; продовжувалось впровадження комплексу заходів по створенню мережі національної (передовсім татарської) системи культурно-політичного, медичного обслуговування; розпочалося переведення діловодства в татарських національних районах (їх було створено 6) й національних сільських радах на національну мову; більш активно проводився набір до суспільно-політичних організацій (партії, комсомолу, піонерії, жовтенят) представників татарського населення, національних меншостей. Все це потребувало проведення заходів з адміністративно-територіального переустрою з урахуванням національного чинника. Для того, щоб проілюструвати це треба додати, що до початку 1941 р. в Криму було створено 26 районів, з них 6 були татарськими.

Протягом часу, що розглядається, у політиці коренізації на півострові дуже чітко можна виділити два періоди: 1921–1924 рр. та 1925–1928 рр.

Перший можна характеризувати як період, коли вирішення національних проблем йшло спонтанно, поза планом. В умовах голоду 1921–1923 рр., який в сільській місцевості забрав величезну кількість життів, головним чином у передгірській, гірській та південноузбережній частинах Криму, де переважало татарське населення, яке займалося розведенням технічних й садових культур, татарський народ загубив до 25% свого населення, передовсім його чоловічу частину. Всього, за підрахунками статистичних відомств, від голоду загинуло близько 100 тис. осіб, виїхало з півострова 19 312 осіб¹⁷. Сільське господарство втратило 13% всієї своєї чисельності. Якщо в довоєнний час сільське господарство півострова давало продукції на суму близько 60 млн. золотих рублів, то в 1924 р. лише 25,6 млн., або 42,71% довоєнного рівня¹⁸.

Особливостями цього періоду стали:

1). Боротьба радянської влади з залишками прибічників іншої, не більшовицької, влади з числа донського й кубанського козацтва, колишніх білих офіцерів, колишніх кримськотатарських ескадронців й інших груп, котрі стали на шлях партизанського руху на території півострова (так звані «біло-зелені»).

2). Боротьба з «зеленим» рухом, успіх у якій передовсім був досягнутий за рахунок проведення комплексу заходів: оголошення амністії, створення частин особливого призначення (в тому числі з частини татарського населення), проведення переговорів з керівниками загонів щодо здачі зброї (тут треба зазначити, що особливу роль в цьому відіграв майбутній голова КримЦВКу Велі Ібраїмов), проведення бойових операцій.

3). Зміна жорстких ідеологічних засобів, які діяли до революції, тобто боротьба з релігією та церковними установами, основу яких на півострові становили православна та мусульманська релігії (з 196 православних храмів було ліквідовано 50, тобто майже 25%, а з 576 мусульманських мечетей — 28 або 4,8%)¹⁹.

4). Відмові більшовиків від співробітництва з іншими політичними силами, які діяли раніше на півострові, передовсім з Міллі-Фірка, котра 27 листопада 1921 р. визнала радянську Росію першим, вірним та природним другом й союзником мусульман, проголосивши свою незгоду з більшовицькою партією не в принципах, а лише в часі, місті й засобах переходу від капіталістичного строю до колективістського²⁰.

5). Через голод та його наслідки дохід на душу населення в татарських національних районах (Судакському, Бахчисарайському) складав лише 50% від цього ж самого доходу, котрий був у змішаних районах²¹.

6). Запровадженням можливості забезпечення підтримки радам при проведенні чергових виборів в Судакському районі 52%, Бахчисарайському — 28% мешканців, котрі мали виборче право²².

7). Відкриття 348 татарських національних шкіл I-го ступеня (або 43,7% від їх загальної чисельності), 12 татарських національних шкіл II-го ступеня (або 23% від їх загальної кількості). До того майже всі вони фінансувалися за рахунок держбюджету, в той час як інші знаходилися на місцевому бюджеті або на самофінансуванні²³.

У 1924 р. позиції кримських татар в уряді Кримської АСРР значно посилювалися, адже Велі Ібраїмов зайняв посаду голови КримЦВКу, а О. Дерен-Айерли — посаду голови РНК. Але напередодні цієї події у кримському керівництві відбувся конфлікт.

Згідно з рішенням оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р., на заміщення посади голови Раднаркому в новоствореній республіці з Уфи був надісланий казанський татарин С. Саїд-Галієв. Після того, як він зайняв це місце, то розпочав масово викликати та переводити до Криму так званих «власних» людей, переважну більшість з яких складали саме казанські татари. За досить короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася свара між місцевими, кримськими, татарами та «прийшлими», тобто казанськими татарами. Сучасник тих подій І. Фірдевс трохи пізніше, згадуючи ці події, зазначав: «Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Я гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, він сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало усунув кризу в складі кримського уряду й через це отримав досить великий авторитет та популярність як серед пар-

тійних, так й безпартійних місцевих працівників, й передовсім татар. Це призначення Саїд-Галієва, яке відбулося передовсім завдяки грі історичної хроніки — Саїд-Галієв був забалотований в Татарській республіці як раз в той момент, коли однорідна за своїм внутрішнім складом політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце. Внутрішнє це призначення таїло в собі ті ж самі конфлікти й по тій же лінії, котрі відбувалися й за Акулова. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. Для Криму ж це означало, висловлюючись грубо, «потрапити з вогню у полум'я».

З першої доби приїзду Саїд-Галієва до Криму місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після свого призначення Саїд-Галієв став притискувати місцеві кадри та тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати дуже багато. Полякова та Єфремова, які намагалися стримувати його, зусиллями Саїд-Галієва відізвав ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогрішимість»²⁴.

Подібне ставлення невдовзі призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту та колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою «відізнати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників»²⁵. Оскільки конфлікт в уряді Кримської АСРР на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху в Москві вирішили задовольнити вимоги кримських татарських працівників. Тому в 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді й очолили представники «корінної» нації. Головою КримЦВК, як вже зазначалося вище, став Вели Ібраїмов, а головою Раднаркому Осман Дерен-Айерли. Проте, незважаючи на ці поступки, основну посаду секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Крім того представник цієї ж національності займав посаду керівника ДПУ–НКВД.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострова.

Другий період охоплює 1925–1928 рр. й характеризується двома діаметрально протилежними напрямками. З одного боку — переходом на планове, комплексне, чітко окреслене, національно орієнтоване вирішення політичних, соціально-економічних та культурних питань. При районних партійних комітетах створюються національні секції, перш за все татарські, котрі впроваджували процес коренізації.

Голова КримЦВКу висував на керівні посади чимало татар, які представляли активну, найдосвідченішу частину кримськотатарської інтелігенції. Ця робота невдовзі призвела до того, що татари кількісно стали переважати у керівних партійних і господарчих органах. Вже у вересні 1925 р. згідно з даними щодо коренізації апарату в складі КримЦВКу татар було 32 особи, росіян — 29, німців — 3, євреїв — 1; серед членів районних виконавчих комітетів росіян було 140, татар — 42, німців — 5, євреїв — 6, вірмен — 2, болгар — 1, естонців — 2,

білорусів — 2, караїмів — 1, угорців — 1, поляків — 1; серед голів національних сільських рад було 69 росіян, татар — 54, інших — 19; у 43-х сільськогосподарських товариствах налічувалося 161 особа, з них: греків — 4, німців — 19, татар — 52, росіян — 80, болгар — 3, чехів — 1, поляків — 2, сербів — 1²⁶. У 1927 р. у складі ЦВК республіки представництво татар і росіян становило по 34,7%, євреїв — 8%, німців — 2,7%. Серед членів сільрад частка татар також була дуже високою, зрости до 37,4%. Стільки ж припадало й на росіян. Серед голів сільрад татари навіть випереджали інші національності: їхня частка становила 45,3%, а росіян — 30,5%. Проте у міських радах на росіян припадало 57%, а на татар — 12%²⁷.

А з другого боку відбулась зміна в 1925 р. правового статусу Кримської АСРР, рішуча заборона будівництва на півострові татарської національно-територіальної автономії, яку постійно й планомірно намагався побудувати голова КримЦВКу Велі Ібраїмов, за що був заарештований, засуджений та страчений²⁸.

Перелам у політиці татаризації в Криму відбувся після арешту в січні 1928 р. голови КримЦВК Велі Ібраїмова. Проте початок цієї події можна побачити ще в середині 1920-х років.

Конфлікти в середовищі кримської партійної організації з різною інтенсивністю відбувалися протягом усіх 1920-х років. Після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва» невдовзі розпочалися нові чвари, вже з іншим «забарвленням». У травні 1924 р. в Криму відбулася ІХ обласна партійна конференція. Під час її проведення з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій. Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А.Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б). В ній він зазначив, що ХІІІ конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму та ревізію ленінізму. Але, за його словами, в Криму й зараз троцькісти продовжують вести свої «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». Наприкінці виступу він закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»²⁹.

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «провадити непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртувати парторганізацію навколо ленінського ЦК РКП(б). Замість М. Уфимцева, який підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові норми людського співіснування та заперечував аграрним та етнічним «реформам» центрального керівництва, секретарем кримського обласного комітету було призначено «вірного ленінця», секретаря севастопольського райкому І. Носова³⁰. Він продовжив розпочату роботу з лав партійної організації та з радянських органів усіх «опозиціонерів»».

Велике значення в подальшому «приборканні» опозиції відіграв так званий «ленінський набір». Одразу ж після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно робітничого походження). На зміну тим, хто мав власні погляди як на події минулих часів, так й на події сьогодення, прийшли нові люди. Представники «старої гвардії», які могли

собі дозволити говорити правду про те, що справді відбувалося, були новій кремлівській владі не тільки непотрібними, але небезпечними для неї.

В 1927 р. відбувся ще один, так званий «жовтневий поклик» до лав більшовицької партії. Він був організований на честь 10-ї річниці жовтневого перевороту. Відсоток «старої гвардії» в лавах кримської партійної організації знову зазнав суттєвого зменшення. Перевагу при здійсненні цього набору віддавали так званим «робітникам від верстата» та «селянам від сохи». Тобто, загальний курс був на значне підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок істотного зменшення відсотка службовців та інтелігенції.

До політичних проблем серед кримського населення на початку 1926 р. додалися ще й проблеми взаємовідносин всередині кримського керівництва. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро кримського обкому партії. Їхня заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. В підсумку було вирішено: «1. Відрядити з Криму І. Фірдевса*. 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного та свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»³¹. Це рішення за підписом секретаря обкому С. Петропавловського було надіслано до ЦК РКП(б). Але цим справа не закінчилася. Протистояння опозиції обкомівській лінії в Криму продовжувалося й в подальшому. Воно зіграло свою роль спочатку в долі секретаря обласного комітету С. Петропавловського, який наприкінці 1927 р. був відкликаний з Криму в розпорядження ЦК, а потім призвело до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, якого звинуватили в численних гріхах.

Найважливішими особливостями другого періоду коренізації стали:

1). Активна коренізація всіх радянських, кооперативних, господарчих, суспільних структур. При оргвідділі КримЦВКу створювалися короточасні курси для голів й секретарів сільських рад, курси при Наркомюсті, Наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку та ін.

2). Максимальне наближення судово-правових органів до корінного населення. Вже у 1926 р. було створено 13 дільниць народного суду, 2-і — народних слідчих, 2-і — судового виконання татарською мовою, чого ніколи раніш не існувало³².

3). Активізація процесу підготовки кадрів середньо-технічного рівня через систему татарських національних технікумів (педагогічного, художньо-промислового, фельдшерсько-акушерського, сільськогосподарського, південних спеціальних культур)³³.

4). Відкриття національних культурних центрів (в тому числі 164 хатчиталень, 8 дитячих будинків)³⁴.

---

* Ісмаїл Фірдевс — з початку 20-х років він очолював «Мусульманське бюро», а потім Татарське бюро при кримському обкомі партії.

5). Глибока коренізація рад, коли згідно результатів виборів 1928–1929 рр. при 35,8% татарського сільського населення, члени сільських рад на 37% склалися з корінного, тобто татарського, населення, а при 12% татарського міського населення, членами рад були 13,3% їх складу³⁵.

6). Широке втягування татарського населення в діяльність суспільних організацій (робітничі бригади, групи сприяння, різноманітні комісії), при проведенні конкурсів радянських органів в 1929 р., коли їх кількість складала 3 434 особи або 24,2% на селі й 366 осіб або 8,4% в місті.

7). Втягування представників татарського населення в цензову промисловість через створення в 1926 р. при КримЦВКу спеціальної Урядової комісії, перетвореної в 1929 р. в Урядову комісію з коренізації радянського, кооперативного, профспілкового апарату, втягування татар у промисловість, що надало можливість збільшити відсоток татарського пролетаріату в цій сфері з 3,2% у 1926 р. до 9,5% у 1929 р.³⁶

8). Переведення татарського алфавіту з арабського шрифту на латинський.

9). Організація курсів по перепідготовці татарських вчителів, ліквідація неписьменності, створення пролітпросвітпрацівників, котрі повинні були надавати місцевому населенню «нові» знання. Це дозволило перевчити: в 1927 р. — 150 вчителів, 28 ізбачів, 25 ліквідаторів, в 1928 р. — 600 вчителів, 30 піонервожатих, 99 ліквідаторів, в 1929 р. — 600 вчителів, 85 піонервожатих³⁷.

10). Впровадження з 1928/29 навчального року в усіх школах Криму нового татарського алфавіту, видання на ньому навчальних посібників, періодичних видань та ін.

Підсумки п'яти років коренізації були підведені у звіті уряду Кримської АСРР VI з'їзду рад. В розділі «Коренізація радянського апарату» зазначалося: «Ще першим з'їздом рад у 1921 р. була прийнята постанова про якнайширше включення корінного місцевого населення (татар) в управлінський апарат... Згідно з даними на 1 березня 1928 р. з майже 20 тис. службовців росіяни складають 59%, татари — 10,9%, українці — 6,3%, євреї — 11%»³⁸.

Важливою ознакою цього періоду також стало переселення в Крим з різних міст Росії, України та Білорусії єврейського населення. З перших днів радянської Криму представники єврейської національності увійшли до складу його партійних і радянських органів влади. В першому складі Кримського обкому РКП(б) вони склали 40%, у другому — 28,5%, у третьому — 36%, у четвертому — 27,4%, у п'ятому — 30%³⁹. Ключові посади представники єврейської нації зайняли відразу ж у складі Кримревкому, де після відкликання до Москви угорця Бела Куна його очолив єврей Ю. Поляков, а у відділах працювали Давидович-Вульфсон, Беркович, Новіцький, Скловський, Лемберський та ін.⁴⁰ Кримську економічну нараду очолив М. Бернсон⁴¹. Зі створенням у листопаді 1921 р. Кримської АСРР представники єврейської національності склали 22,9% РНК автономії, в той час як представники татарської 5,2%, німецької — 1,8%, інших національних меншостей — 8,1%⁴².

Після того, як у центральному керівництві ухвалили рішення щодо створення в Криму єврейської республіки, постановою ЦВК СРСР від 29 серпня

1924 р. створили Центральне правління Комітету з землеустрою єврейських працівників (Комзет). 12 березня 1925 р. створюється кримське представництво Комзету на чолі з В.Фрідманом⁴³. Переселити намагалися близько 100 тис. єврейських родин. Постановою КримЦВК від 23 липня 1925 р. в Кримській республіці було створене представництво Комзету. У 1925 р. єврейським переселенцям у Криму виділили 63 тис. гектарів, у 1926 р. — 36 тис., у 1927 р. — 55,2 тис., у 1928 р. — 13 тис.⁴⁴ На виділених площах були розміщені у 1925 р. 346 родин загальною чисельністю 1 660 осіб, у 1926 р. — 719 родин (4 336 осіб), у 1927 р. — 968 родин (5 097 осіб), у 1928 р. — 1 193 родини (6 428 осіб). Всього було розселено 3 326 родин загальною чисельністю у 17 521 особу⁴⁵.

Арешт у 1928 р. Велі Ібраїмова, а з ним — 17 керівних працівників Кримської АСРР (в тому числі чотирьох народних комісарів) призвів до змін у впровадженні до життя на півострові національної політики. З одного боку, коренізація й надалі впроваджувалася (проте в межах жорстко встановлених центром рамок, котрі знаходились під постійним його контролем, з чітко визначеними посадами, котрі могли займати татари й національні меншості), а з іншого — йшла активна підготовка її згортання, передовсім шляхом відторгнення від керівництва цим процесом та репресій кращої частини національних кадрів, передовсім з числа місцевого населення.

8 серпня 1928 р. побачило світ рішення ЦК ВКП(б) «Про роботу Кримської партійної організації». В цій постанові зазначалося, що в роботі радянського апарату Криму є викривлення класової лінії і викладалися засоби для виправлення цих викривлень. Одразу після цього розпочалося проведення показових політичних процесів проти видатних представників національного руху та колишніх членів партії «Мілли-Фірка».

В 1928–1930 рр. хвиля репресій пройшла по всій старій інтелігенції. Були заарештовані та репресовані майже всі ті, хто брав активну участь у подіях революції та громадянської війни. Ще раніше було розпочато репресії по відношенню до так званої традиціоналістської інтелігенції, котра була пов'язана з ісламом та вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Після 1930 р. коренізація в Криму відбувалася вже без старої кримськотатарської інтелігенції. Навіть молода «поросль», що була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху підпасти під чергову хвилю репресій.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год. — Т. XLI. Таврическая губерния. — С. V, 3, 94.

² Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. — Симферополь, 1992. — С. 96.

³ Энциклопедический словарь Гранат. — 7-е изд. — М., 1933 (по матрицам 1914 г.). — Т. 26. — С. 108; Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 435.

⁴ Цит. за: *Пащенко В.Н.* К решению татарского вопроса в национально-государственном строительстве Автономной Крымской ССР в 1920-х гг. // Сборник выступлений на научных конференциях, публикаций в журналах по истории Украины и Крыма. — Симферополь, 2009. — С. 129–130.

⁵ *Шеф К.* Красный Крым. Военно-статистический очерк. — Харьков, 1923. — С. 118.

⁶ Там само. — С. 119.

⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 3–9.

⁸ ДААРК. — Ф.-Р.1247. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2.

⁹ Там само. — Арк. 10.

¹⁰ Там само. — Арк. 12.

¹¹ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 136.

¹² Там само. — Спр. 4. — Арк. 1–2.

¹³ Там само. — Арк. 2.

¹⁴ Очерки по истории Крыма. — Ч. III. — Симферополь, 1964. — С. 39.

¹⁵ ДААРК. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 79, 80, 83.

¹⁶ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 9.

¹⁷ Народное хозяйство Крыма за 1927/1928 год. Конъюнктурный обзор. — Симферополь, 1929. — С. 2.

¹⁸ Там само. — С. 19.

¹⁹ Там само. — С. 17.

²⁰ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1.

²¹ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 37.

²² Там само. — Арк. 69.

²³ Там само. — Арк. 71.

²⁴ Там само. — Ф.-П.150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42–46.

²⁵ Там само. — Арк. 46.

²⁶ *Брошеван В.М., Форманчук А.А.* Вказ. праця. — С. 78.

²⁷ Крим у етнополітичному вимірі. — К., 2005. — С. 188.

²⁸ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 770. — Арк. 22

²⁹ *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.

³⁰ Там само. — С. 288–291.

³¹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.

³² Там само. — Спр. 30. — Арк. 80.

³³ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 92.

³⁴ Там само. — Арк. 90.

³⁵ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 58.

³⁶ Там само. — Арк. 8.

³⁷ Там само. — Арк. 79.

³⁸ Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. — Симферополь, 1929. — С. 94

³⁹ ДААРК. — Ф.-П.1. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 77–79.

⁴⁰ Там само. — Ф.-Р.1182. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 109.

⁴¹ Там само. — Ф.-Р.1188. — Оп. 3. — Спр. 164. — Арк. 96.

⁴² Четыре года советской власти в Крыму: 1920–1924. — Симферополь, 1925. — С. 22.

⁴³ ДААРК. — Ф.-Р.663. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 40.

⁴⁴ Там само. — Оп. 3. — Спр. 989. — Арк. 6; Ф.-Р.515. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 37–37 зв.

⁴⁵ Там само. — Ф.-Р.515. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 14.

«ВОПИЮЩІЄ БЕЗОБРАЗІЄ»: ПОЗБАВЛЕННЯ ПЕНСІЇ ОНУКИ О.С. ПУШКІНА

Родовід Олександра Сергійовича Пушкіна достатньо висвітлений його біографами, літературознавцями, істориками культури. Кожен з дітей поета, яких він ніжно називав — «Машка», «Сашка», «Гришка», прожили у два рази довше від їх геніального батька, а донька Марія померла у 1919 р., ставши свідком краху Російської імперії¹. Онуків дочекалася дружина поета Наталія Гончарова, тому що її син Олександр Олександрович мав власних дітей — Наталію, Софію, Марію, Олександра, з яких Софія померла у 1861 р., Наталія у 1912 р., Олександр у 1916 р.²

Російські революції, смерть Миколи II, Першу світову і громадянську війни, ліквідацію станових привілеїв і поміщицьких маєтностей, неп, голодомор і репресії пережила Марія Олександрівна Бикова. Онучка Пушкіна народилася 5 липня 1862 р., яка одружилася у 1881 р. з племінником М.В. Гоголя — М.В. Биковим³. Не лише причетність до геніального оточення, але і «подвійне» дворянське походження нагадували їй про себе упродовж життя. Свого першого сина подружжя Бикових назвали Олександром, а загалом народили десятеро дітей. За соціальним походженням вони належали до дворян, хоч і дрібнопомісних, але не уникли націоналізації земельної власності. Станові ознаки були ліквідовані декретом РНК РСФРР 24 листопада 1917 р. «Про скасування станів і цивільних чинів», тому чимало «колишніх поміщиків» залишили революційну Росію, а їх ідейна та активна частина стала до лав білої гвардії, захищаючи зі зброєю у руках маєтки, власність і власну гідність.

До категорії «колишніх» потрапили тоді не лише дворяни, а також заможні селяни-землевласники, священики, купецтво, проти яких було спрямовано вістря червоного терору, реквізуючи коштовності, матеріальні цінності, маєтки, особняки у містах. Колишні дворяни, які перейшли на службу більшовикам, особливо на військові посади до Червоної армії, отримали від нових господарів тимчасову індульгенцію — право проживання рідних у родових маєтках. Соціальна адаптація дворян, які залишились на батьківщині, виявилася дуже складною, тому що їх переслідувало політично-ідеологічне тавро — «колишні люди», «відщепки старого світу», «соціально чужий елемент» тощо. Ліквідація становості, але збереження в анкетах розділу про «соціальне походження» і «соціальний стан», не полишали їхнього минуло, надзвичайно ускладнювало інтегрування у нове суспільне середовище. Усі громадяни, навіть і колишні піддані Російської імперії, ставали «трудящими», однак класовий принцип більшовицької ідеології розмежовував їх на пролетарську верству і «колишніх».

23 вересня 1919 р. радянський уряд вимагав обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, «капіталістів» та осіб, які займали до 1917 р. «відповідальні посади»⁴.

Дворянка за походженням М.О. Бикова, враховуючи її ушлявлений родовід, отримала від більшовиків своєрідну охоронну грамоту, тобто помістя Гоголевих на Полтавщині. Вона жила у маєтку єдиної сестри М. Гоголя — Ганни Василівни, сином якої був М.В. Биков. Садиба знаходилася у Полтаві на Кединському проспекті, яка за постановою президії ВУЦВК'у була передана їй у пожиттєве користування. На початку 1930-х рр. Марія Олександрівна передала маєток для облаштування студентського гуртожитку Полтавського сільськогосподарського будівельного інституту, залишивши для себе та своїх дітей лише три кімнати. У 1933 р. вона подарувала Полтавському державному музею золотий годинник О.С. Пушкіна, а не здала його до торгсину в обмін на хліб, а також портрети М. Гоголя, його авторські замальовки до «Мертвих душ» та інші сімейні реліквії. Лояльне ставлення до радянської влади родини Бикових, а з іншого боку прагнення більшовиків скористатися почесним родовим статусом, адже Марія була тоді єдиною живою онукою самого Пушкіна, оберігали її та дітей від ідеологічного переслідування. Вона отримала від радянського уряду звання і ставку персонального пенсіонера, однак «колишне» соціальне походження не сподобалося чиновникам Наркомату соціального забезпечення УСРР.

17 листопада 1932 р., коли від голоду потерпали не лише селяни, але і мешканці міст, Наркомсоцзабез України, переглянувши списки персональних пенсіонерів, знайшов там «соціально чужого елемента». Ним виявилася 71-річна М.О. Бикова, яку позбавили пенсії в розмірі 35 карбованців. Постанова була лаконічною і бюрократично вивершеною: «За відсутністю даних про виняткові заслуги перед республікою зняти гр. Бикову М.О. з персональної пенсії з 1 грудня 1932 р.»⁵. Це означало втрату соціальних пільг, продовольчих карток, засобів існування. Вона була не єдиною, хто відчув на собі функціональне тавро «колишніх»: чоловік самої І. Арманд, який до революції був власником фірмового торгового дому, працював слюсарем у колгоспі; князь С.М. Голіцин влаштувався топографом і звичайним робітником на будівництві каналу ім. Москви; княгиня А.С. Голіцина, графиня Уварова, дві княжни Оболенські заснували артіль «Расшитая подушка», яку прокуратура «викрила» та ліквідувала, а фундаторів підділа судовому переслідуванню⁶. Соціальне пристосування «колишніх», їхня трудова діяльність і різні форми маскування становості перебували під «пильним оком» не лише політичних органів та цензури, але і запопадливих робкорів, сексотів, які сприяли репресивним структурам «зняти машкару» з так званих «попутників» і «класових ворогів». Одні робили це під тиском ГПУ, інші з ідеологічних переконань, деякі активісти з почуття помсти, що загалом відповідало позиції правлячої більшовицької партії.

Справа М.О. Бикової, яка виявилася не пенсійною, а класово-ідеологічною, залишалася без реагування до весни 1933 р., відтак вона не отримувала пенсії і голодувала. 3 квітня 1933 р. Телеграфне агентство СРСР передало наркомату

Робітничо-селянської інспекції УСРР текст телеграми, підготовленої до друку у пресі, а через два дні її одержав нарком К.В. Сухомлин. У телеграмі зазначалося, що Наркомсоцзабез України позбавив персональної пенсії М.О. Бикову, не дивлячись на те, що вона мала метричні виписки, які засвідчували той «...факт, що вона дійсно є онукою Пушкіна»⁷. Підтверджувалося також її шлюбне «родичання» з нащадками М. Гоголем. 11 квітня 1933 р., спантелечений К.В. Сухомлин, визнавши «дійсно вопиющіє безобразіє», вимагав від Наркомсоцзабезу негайно повернути пенсію та продкартки М.О. Биковій. 14 квітня він звернувся до секретаря Полтавського райпарткому Плачинди зі службовим дорученням: «Прошу звернути увагу відповідної організації на те, щоб її забезпечили необхідними продовольчими картками і надавали можливу допомогу та увагу»⁸. Він вимагав від наркома соціального забезпечення Г.М. Покорного термінового поновлення «персонального пенсіонерства» та повернення коштів за півріччя для М.О. Бикової. У 1934 р. весь склад цього наркомату буде репресований, але не через справу онуки Пушкіна, а з інших політичних міркувань. Упродовж 1933–1934 рр. карально-репресивні органи вишукували в установах «колишніх петлюрівців», «махновців», не гребували і «колишніми» дворянами, навіть уславленими. Сталінська конституція 1936 р. проголошувала рівність усіх соціальних груп радянського суспільства, юридично усунувши термін «колишні» з відповідних актів, але у повсякденній оперативній практиці репресивних органів він залишався. М.О. Бикова померла 9 вересня 1939 р., але з гірким залишком особистої образи.

Отже, інтегрування «колишніх» у політично-ідеологічний соціум радянського суспільства виявилось справою надто драматичною, навіть на прикладі життя онуки Пушкіна у часи голодомору 1932–1933 рр., а багатьом колишнім дворянам, які мали графські титули, доводилося приховувати свою соціальну ідентичність, змінювати місце проживання, працевлаштовуватися простими робітниками на будівництві «промислових велетнів» першої п'ятирічки. Анкетні дані з пунктом про «соціальне походження» стали для них надто болісним бар'єром, інколи небезпечним для особистого життя, своєрідним вироком долі. Колишніми могли стати не лише дворяни, але і політичні опоненти більшовиків, заможні селяни, яких позбавили так званих виборчих прав. Позбавленцями ставали усі ті, хто не відповідав ідеологічним та соціально-класовим канонам більшовизму.

---

¹ Донька Марія Пушкіна (1832–1919), син Олександр (1833–1914), син Григорій (1835–1905).

² *Русаков В.М.* Рассказы о потомках А.С. Пушкина. — Л.: Лениздат, 1982. — 368 с.

³ Биков Микола Володимирович (1856–1918) — племінник М.В. Гоголя.

⁴ *Смирнова Т.М.* «Бывшие люди» Советской России. Стратегия выживания и пути интеграции. 1917–1936 годы. — М., 2003. — С. 77.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 11. — Спр. 1309. — Арк. 49.

⁶ *Смирнова Т.М.* Зазнач. праця. — С. 160; *Єфремов С.И.* Трудовая деятельность бывших дворян в СССР (1920–1930-е гг.) // Вестник Московского государственного областного университета. — 2011. — № 2. — С. 146.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 539. — Оп. 11. — Спр. 1309. — Арк. 49.

⁸ Там само. — Арк. 46.

Анотація

Стаття висвітлює обставини позбавлення персональної пенсії М.В. Бикової — онуки О.С. Пушкіна, а також ставлення радянської влади до «колишніх поміщиків», дворян, офіцерів царської та білої армії.

Ключові слова: поміщики, влада, суспільство, більшовики, соціальне походження, УСРР, «колишні махновці», «колишні петлюрівці».

СТАЛІНСЬКА ДИКТАТУРА В ПЕРІОД ДРУГОГО КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ (1929–1938 рр.)

У 1920-х рр. не було більшого друга українців, ніж Сталін. Найбільшу національну республіку треба було мати за спиною як союзницю, обернувшись обличчям до конкурентів у Кремлі. Проте у 1930-х рр. республіка, яка чинила найбільш упертий опір комуністичним перетворенням, що відновилися, являла собою грізну небезпеку для влади Сталіна. Диктатор знав тільки один ефективний засіб боротьби з потенційною загрозою сепаратизму — превентивні репресії. На Україну насунувся шквал репресій, які тривали аж до його смерті. Пік репресій припав на період створення комуністичного ладу.

Російські історики здебільшого уникають дослідження тем, пов'язаних з національним виміром репресій. Надто часто в публіцистиці колишніх союзних республік відповідальність за репресії покладається на абстрактну Росію. Однак відсутність в СРСР громадянського суспільства, цілковита політична і економічна беспорядність мільйонних мас населення, стиснутих сталевими обручами комуністичної диктатури, знімає вину з країни і народу.

Разом з тим не варто пояснювати репресії тільки особистими рисами генерального секретаря ЦК ВКП(б). Терор був постійним методом державного управління від жовтневого перевороту 1917 р. Його першопричина корінилася у необхідності реалізації комуністичної доктрини, яка суперечила життєвим інтересам більшості населення, хоч була зовнішньо принадою для багатьох. Свою ефемерну принадність вона не втратила й досі.

Мало хто задумувався над природою влади в руках у Й. Сталіна. Ця влада аніскільки не походила на монархічну. Йдеться не про обсяг. У Сталіна обсяг влади був непорівнянно більшим, ніж у монархів, хоча б внаслідок наявності новітніх технічних засобів для реалізації своєї волі.

Сталінська диктатура була персоналізованою диктатурою жорстко централізованої партійної організації, яка (організація) вросла в народну товщу і одночасно підмінила собою державу. Тобто вона мала принципово іншу природу, ніж знані людством форми диктаторської влади. На відміну від монархічної влади, вона була безособистісною. Легітимність її не підтверджувалася історією та релігією. Перспективи її заперечувалися досягнутим у ХХ ст. високим рівнем зрілості політичних інститутів. Історію можна було переписати, церкву знищити, а інші суспільні організації опанувати зсередини. Ніхто, однак, не міг сказати, як довго вдасться утримувати суспільство у комуністичному морозильнику.

Державні інститути імперії створювалися під одну політичну фігуру. Безвідносно до особистих якостей фігура царя-самодержця утверджувала імпе-

рію самим фактом свого існування. Навпаки, радянська державність була запереченням імперської. Вона виникла на гребені революційної хвилі, яка знищила імперію. Революція надала їй народний характер.

Сповнені благородних намірів революціонери побудували не народну демократію, а олігархічний устрій, який підім'яв під себе суспільство. Поява диктаторського режиму була історично неминучою в умовах комуністичної революції. Ліквідація приватної власності на засоби виробництва позбавила суспільство природної самоорганізації.

Нервовим центром такого суспільства стала комуністична партія, яка за допомогою створених нею різноманітних організацій підмінила собою всі попередні суспільні структури. Політична влада зосередилася у керівному органі монополюючої партії, який взяв на себе відповідальність за функціонування всіх сфер суспільного життя. Структура режиму, який називав себе диктатурою пролетаріату, або радянською владою, була олігархічною.

Олігархами стали вожді і вищі компартійно-радянські функціонери, які управляли країною від імені ЦК ВКП(б), гуртуючись у неформальному органі найвищого керівництва — політбюро. В.Ленін вбачав у політбюро ЦК колегію, в якій вожді визначатимуть все і вся. Він встановив непарний чисельний склад цього органу, щоб в процесі обговорення проблем могла виявитися панівна думка.

Після смерті свого засновника ця владна конструкція показала свою нестабільність, як будь-який інший олігархічний інструмент. Виявлення панівної думки в процесі вільного обговорення є ознакою демократії, а не диктатури. Політбюро ЦК було знаряддям диктатури, і в ньому розгорнулася тривала боротьба за владу. Учасники боротьби прагнули надати їй ідеологічне забарвлення і благородний політичний зміст. Переможець, однак, завжди діяв однаково: усував чергового суперника і заповнював вакансію в політбюро ЦК людиною з свого найближчого оточення.

Переможцем завжди виявлявся Сталін. Його становище як вождя зміцнювалося з кожною перемогою над тими, в кому він вбачав суперників або конкурентів. Олігархічна природа політичного устрою не змінювалася під час зростання впливу Сталіна в державі, партії і безпосередньо у політбюро ЦК. Разом з тим вістря диктатури все більше звужувалося, аж поки вся влада не зосередилася в руках генерального секретаря ЦК ВКП(б). Це надало олігархічному режиму ту стабільність, якої він потребував для завершення розпочатих В. Леніним соціально-економічних перетворень. У 1929 р. ніхто більше не оспороював дій Сталіна у політбюро ЦК. Цей орган влади складався або з діячів, які від початку підтримували майбутнього переможця, або з нового поповнення, яке завдячувало генсеку своєю політичною кар'єрою.

Злам непу і перемога над «правим ухилом» в політбюро ЦК (М. Бухарін, О. Риков, М. Томський) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М. Бухаріна і Й. Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В. Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р.

комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Й. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: «Робітники і маломіцні верстви села матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?»¹. Керована новим вождем, партія поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити «безпосередній», тобто позаринковий обмін між містом і селом.

Вивчаючи механізми сталінської диктатури, не можна обмежитися заявою про те, що політична влада зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б) в ті часи, коли не працював партійний з'їзд і не відбувалося засідань членів Центрального комітету в їх повному складі (пленумів). Політбюро ЦК не існувало як самостійний політичний інститут, хоча було ним в реальній дійсності. Його доцільно позначати словосполученням з чотирьох слів — політичне бюро Центрального комітету. Ці слова дозволяється скорочувати і передавати у вигляді абревіатури, але жодного з них не варто оминати, якщо ми прагнемо знайти властиве місце для цього органу в системі влади, яка маскувалася під виглядом «диктатури пролетаріату». Якщо Президія ВЦВК та її український аналог — Президія ВУЦВК мали самостійні функції, відмінні від функцій ВЦВК і ВУЦВК, то політбюро ЦК ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У були точними копіями у кількісно зменшеному вигляді відповідних Центральних комітетів. Вони приймали рішення від імені Центральних комітетів, а самі комітети в процесі прийняття рішень були лише дискусійно-штампувальними органами. Інша річ, що реалізація цих рішень завжди здійснювалася не тільки апаратним шляхом, а й через систему важелів («передавальних пасів»). Найближчим до реального осередку влади важелем якраз і був Центральний комітет, хоч за статутом він вважався не «передавальним пасом», а органом, в якому зосереджувалася вся повнота влади між з'їздами партії.

Ким були члени Центрального комітету, які контролювали всі апаратні структури і реалізували рішення, що приймалися від їх імені вузьким колом політичних олігархів? Мова йде в першу чергу не про прізвища, а про посади. Посади займали харизматичні або безталанні особи, одні з них могли прискорювати реалізацію прийнятих рішень, а інші — провалювати їх. Однак від конкретної людини за межами максимально зацентралізованої влади залежало не так багато. Не випадково посади в системі влади і люди, які їх займали, передаються одним поняттям: номенклатура.

Сукупність членів Центрального комітету ВКП(б) являла собою найвищу ланку в системі влади, але реально — тільки за межами політбюро ЦК. Під час сталінського штурму 30-х рр. відбулися три партійних з'їзди, кожен з яких під керівництвом політбюро ЦК та його апаратних підрозділів формував корпус членів ЦК, виходячи не з прізвищ тих або інших делегатів, а з посад, які мусили бути представлені в Центральному комітеті. Звичайно, спостерігалися виключення з цього залізного правила, коли членом ЦК ставала людина безвідносно до посади. Вимагалось, наприклад, аби членом ЦК, обраного після XVI з'їзду

ВКП(б), стала дружина В. Леніна Н. Крупська, незважаючи на її активну участь в опозиції генсеку, організованій Г. Зінов'євим та Л. Каменєвим і всупереч своїй мізерній посаді — заступника наркома освіти РСФРР. Вимагалось, аби статус члена ЦК не оминув І. Орахелашвілі, який під час роботи XVI з'їзду тимчасово залишався без посади. Він уже перестав бути першим секретарем Закавказького крайкому ВКП(б), але ще не встиг одержати посаду голови РНК ЗСФРР. Тому у списку членів новообраного ЦК ВКП(б) він фігурував з екзотичною посадою: член редколегії газети «Правда». Такі виключення лише підтверджували правило: членами ЦК ВКП(б) обиралися носії посад, що були ключовими у вертикалях влади, які в 30-х рр. вибудовувалися сталінською командою.

Динаміку посадового зрізу членів ЦК ВКП(б) представлено в табл. 1. Вона показує, як формувалася й видозмінювалася система влади під час трьох партійних з'їздів — XVI (липень 1930 р.), XVII (лютий 1934 р.) і XVIII (березень 1939 р.).

Таблиця 1

Посадовий зріз складу ЦК ВКП(б)

№	Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
I	Партійна вертикаль влади			
1.	Центральний партійний апарат	9	6	7
2.	Керівний склад Комінтерну	3	3	1
3.	Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	14	18	12
4.	Секретарі компартій союзних республік	2	3	6
II	Радянська вертикаль влади			
1.	Центральний радянський апарат	3	4	2
2.	Керівники армії	1	2	4
3.	Союзні наркоми або їх заступники	7	15	21
4.	Представники інших союзних відомств	13	5	2
5.	Голови урядів союзних республік або їх заступники	3	3	2
6.	Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президій Верховних рад	1	1	2
7.	Наркоми союзних республік або їх заступники	5	3	1
8.	Керівники профспілок	4	3	2
III	Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади	6	4	10
IV	Всього посад	71	71	71

Розраховано за даними: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. М., 2005. — С. 17–25.

Графа таблиці «Інші посади в партійній або радянській вертикалях влади» має по три посади в обох вертикалях у 1930 р. та сім партійних і три радянських — у 1939 р. (за умови, якщо ми керівні посади в органах державної безпеки врахуємо у партійній вертикалі всупереч їх офіційному перебуванню серед радянських органів влади). Отже, за 30-ті рр. реальна кількість партійних посад у складі ЦК ВКП(б) зросла з 31 до 33, а кількість радянських посад — скоротилася з 40 до 38.

Найбільш численною групою членів ЦК в партійній вертикалі влади були перші секретарі обкомів, крайкомів і окружкомів партії: 14 в 1930 р. і 12 в 1939 р. Менш вагомі територіальні парторганізації були представлені кандидатами у члени ЦК.

Керівники компартій союзних республік здебільшого не входили до складу ЦК ВКП(б). У 1930 р. в ЦК були представлені лише секретарі ЦК КП(б)У, причому одночасно двома функціонерами, і Закавказький крайком ВКП(б). У 1939 р. в ЦК ВКП(б) увійшли також представники чотирьох інших республік — Азербайджану, Білорусії, Казахстану і Узбекистану. Російська Федерація була представлена, як уже вказувалося, численною групою партійних керівників областей і країв, які безпосередньо підпорядковувалися загальносоюзному центру.

Найбільшу групу функціонерів у радянській частині ЦК ВКП(б) становили члени уряду СРСР — наркоми та їх заступники, представники інших союзних відомств: 20 в 1930 р. і 23 в 1939 р. Величезна перевага у 1930 р. представників союзних відомств над керівним складом наркоматів пояснюється особливостями побудови органів управління. Наприкінці розглядуваного десятиріччя наркомати стали вузькоспеціалізованими, тоді як на початку 30-х рр. функціонував «наркомат наркоматів» у вигляді Вищої ради народного господарства, яку очолив В. Куйбишев. Членами ЦК були три його заступники (І. Косіор, С. Лобов і М. Томський), а також два члени президії ВРНГ (М. Комаров і Г. Ломов) та засланий в цей наркомат на посаду начальника науково-технічного сектора М. Бухарін.

У радянській частині ЦК ВКП(б) були представлені керівники вищих органів тільки двох республік — РРФСР і УРСР. У 1939 р. це були голови президій Верховних рад О. Бадаєв і Л. Корнієць, а також голови урядів В. Вахрушев і Д. Коротченко. Політичні фігури союзного рівня теж були представлені у 1939 р. в цій частині Центрального комітету лише двома особами — головою РНК СРСР В. Молотовим і головою Президії Верховної Ради СРСР М. Калініним.

Якщо в партійній вертикалі влади найбільш численною групою цекістів були керівники територіальних партійних комітетів, то в радянській вертикалі відповідні їм за рангом керівники не мали взагалі представництва. У 1930 р. виключення було зроблено тільки для радянських керівників обох «червоних столиць» — голови виконкому Ленінградської міськради І. Кодацького і голови виконкому Мособлради К. Уханова. У 1939 р. в ЦК ВКП(б) входив голова виконкому Мособлради О. Єфремов.

Окрема мова — про представництво РСЧА. У 1930 р. армія була представлена лише наркомвоєнмором та головою РВР СРСР К. Ворошиловим (він врахований у табл. 1 серед союзних наркомів) і начальником Політуправління РСЧА Я. Гамарником. Напередодні Другої світової війни членами ЦК ВКП(б) стали дев'ятеро військових: нарком оборони СРСР К. Ворошилов, його заступники Г. Кулик, Л. Мехліс і Є. Щаденко, заступник наркома Військово-морського флоту СРСР М. Кузнецов (всі вони враховані в графі союзних наркомів або їх заступників), а також командуючі військами Московського військового округу С. Будьонний і Київського військового округу С. Тимошенко, командуючий Далекосхідною армією Г. Штерн, начальник політуправління Білоруського особливого військового округу І. Рогов.

Від XVI партз'їзду посада голови органів безпеки гарантувала членство в ЦК ВКП(б). У 1939 р. членами вищого партійного органу стали нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія і начальник ГУДБ НКВС СРСР В. Меркулов. Тоді ж до вищого партійного керівництва увійшли директор Інституту Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) М. Мітін, секретар правління Спілки письменників СРСР О. Фадєєв, Прокурор СРСР А. Вишинський, член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) О. Ярославський, секретар партколегії КПК М. Шкірятов, заступник голови Комісії радянського контролю при РНК СРСР Р. Землячка.

Від XVII партз'їзду в переліку посад, які давали підстави для членства в ЦК ВКП(б), з'явився керівник союзного комсомолу. У 1934 р. це був генеральний секретар ЦК ВЛКСМ О. Косарєв, а в 1939 р. — перший секретар ЦК М. Михайлов.

Персональний склад членів ЦК ВКП(б) у 1934 р. мало змінився порівняно з 1930 р.: були переобрані 49 вищих функціонерів з 71 (69%). Інша ситуація склалася в 1939 р.: тоді було переобрано тільки 16 функціонерів з 71 (22,5%). Якщо виключити з цієї невеликої кількості тих, хто став після XVIII партз'їзду членом політбюро ЦК ВКП(б), то одержимо зовсім короткий список переобраних: А. Бадаєв, Л. Берія, М. Каганович, М. Литвинов, Д. Мануїльський, К. Ніколаєва, М. Шверник.

Проаналізуємо більш детально представництво керівних осіб УСРР–УРСР в посадовій структурі ЦК ВКП(б) у 30-ті рр. (табл. 2). На початку 20-х рр. Україна була представлена в ЦК РКП(б) чотирма керівниками (в 1922 р. — Г. Петровський, Х. Раковський, М. Фрунзе, В. Чубар). В 1930 р. кількість їх збільшилася до шести, а в 1939 р. — до семи, хоч загальна кількість членів ЦК збільшилася в 2,6 рази.

ЦК ВКП(б) формувався як синкліт керівників найбільш важливих союзних відомств і територіальних парткомів. Отже, наявність в ньому секретарів компартій союзних республік, а також голів їх законодавчих та виконавчих структур була нормою, а керівників всіх інших структур — аномалією. Важливо відзначити, що керівники ЦК КП(б)У у кожному новоствореному складі ЦК ВКП(б) були представлені двома особами — першим і другим секретарями.

Представництво радянської України в посадовій структурі ЦК ВКП(б)²

Посади	1930 р.	1934 р.	1939 р.
Секретарі обкомів, крайкомів, окружкомів	М. Чувирін	М. Хатаєвич	С. Задіонченко П. Любавін
Секретарі компартій союзних республік	С. Косіор П. Постишев	П. Постишев С. Косіор	М. Хрущов М. Бурмистенко
Голови урядів союзних республік або їх заступники	В. Чубар	В. Чубар	Д. Коротченко
Голови ЦВК рад союзних республік, після 1936 р. — президентів Верховних рад	Г. Петровський	Г. Петровський	Л. Корнієць
Наркоми союзних республік або їх заступники	М. Скрипник	-	-
Керівники армії	-	Й. Якір	С. Тимошенко
Керівники профспілок	-	М. Чувирін	-

У 1930 р. підбір складу ЦК ВКП(б) ще не був таким забюрократизованим. Пізніше членство в політбюро ЦК більш строго пов'язувалося з посадою, яку займав той або інший керівник. Якщо відділяти керівні союзні структури в радянській вертикалі влади від російських, то кількість російських керівників у складі Центрального комітету (А. Бубнов, Н. Крупська, М. Кубяк, Д. Лебедь, К. Стрієвський, С. Сирцов) виявляється порівнянною з українськими керівниками. А відділяти потрібно, тому що суперництво між російськими і союзними структурами час від часу проявлялося, незважаючи на всі спроби Кремля придушити його (навіть терористичними засобами).

У 1939 р. з посадової номенклатури ЦК ВКП(б) випала така категорія керівників, як наркоми союзних республік або їх заступники. Натомість в члени союзного ЦК були введені перші секретарі Дніпропетровського і Сталінського обкомів КП(б)У. Це засвідчувало, що Кремль мав намір контролювати найбільш важливі в оборонному відношенні області УРСР не тільки опосередковано, тобто через ЦК КП(б)У, але й безпосередньо.

Переходимо до розгляду табл. 3, яка демонструє динаміку змін у персональному складі політбюро ЦК ВКП(б) між XVI партз'їздом (липень 1930 р.) і XVIII партз'їздом (березень 1939 р.). Після прізвища вказано вік члена політбюро ЦК, а в дужках — стаж його перебування у цьому органі влади.

Сталінська команда вищих функціонерів почала формуватися після перемоги генсека над Г. Зінов'євим і Л. Каменєвим на XIV партз'їзді. Обраний цим з'їздом Центральний комітет 1 січня 1926 р. перевів Л. Каменєва з членів у кандидати в члени політбюро ЦК і збільшив кількісний склад цього органу влади с семи до дев'яти осіб. Дві вакансії були заповнені найближчими співробітниками Сталіна К. Ворошиловим і В. Молотовим. Членом політбюро ЦК

став також М. Калінін, який скнів у кандидатах шість років, незважаючи на свій статус найвищої за Конституцією СРСР посадової особи. Після перемоги Сталіна над об'єднаною опозицією Г. Зінов'єв був виведений з політбюро ЦК у липні, а Л. Троцький — у жовтні 1926 р. На одну з вакансій (друга лишилася незаповненою) був обраний нарком шляхів сполучення і заступник голови РНК СРСР Я. Рудзутак, який до 1924 р. працював разом з генсеком в секретаріаті ЦК РКП(б). Після того, як перемогу Сталіна над об'єднаною опозицією підтвердив XV з'їзд ВКП(б), незаповнену вакансію зайняв один з найближчих співробітників генсека, голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев.

Таблиця 3

Склад політбюро ЦК КПРС в 1930–1939 рр.³

1930 рік	1939 рік
Прізвище, вік, стаж	Прізвище, вік, стаж
1. Й. Сталін, 51 (12)	1. Й. Сталін, 60 (21)
2. К. Ворошилов, 49 (6)	2. К. Ворошилов, 58 (15)
3. М. Калінін, 55 (12)	3. М. Калінін, 64 (15)
4. В. Молотов, 40 (6)	4. В. Молотов, 49 (15)
5. Я. Рудзутак, 43 (5)	5. Л. Каганович, 46 (10)
6. В. Куйбишев, 47 (4)	6. А. Андрєєв, 44 (8)
7. Л. Каганович, 37(1)	7. А. Мікоян, 44 (5)
8. С. Кіров, 44(1)	8. А. Жданов, 43 (1)
9. С. Косіор, 41(1)	9. М. Хрущов, 45 (1)
10. Г. Орджонікідзе, 44(1)	

В 1929 р. позбулися своїх посад вожді «правого ухилу» М. Бухарін і М. Томський. Після перемоги над ними Й. Сталін став повновладним господарем в політбюро ЦК. Партз'їзди 1930-х рр. займалися тільки питаннями, вже розв'язаними у вузькому колі тих, хто гуртувався навколо генсека. За з'їздом, який вважався вищим органом партії, залишалось тільки одне суверенне право: вибори членів ЦК таємним голосуванням. Ці вибори готувало оргбюро ЦК попереднього складу, яке прагнуло виключити елемент випадковості. Але процедура таємного голосування не змінювалася. Будь-яка інша виборча процедура поставила б під сумнів всю систему сконструйованої Ленінієм влади.

Центральний комітет ВКП(б) у повному складі був парадним органом. Його пленуми ретельно готувалися і тому були позбавлені випадковостей. Повнота влади, якою ЦК формально володів у період між з'їздами ВКП(б), зосереджувалася насправді у виконавчих органах ЦК — політбюро, оргбюро і секретаріаті. Вважалося, що ці органи формуються заново після кожного партійного з'їзду. Проте варто придивитися до процедури виборів, відображеної у стенограмах пленумів ЦК.

Перший пленум ЦК, обраного XVI партійним з'їздом, проходив під головуванням М. Калініна 13 липня 1930 р. Головуючий поставив на пропозицію В. Молотова у порядок денний питання про вибори виконавчих органів ЦК. Конкретні пропозиції було доручено «озвучити» керівникові Уральського партійного комітету І. Кабакову. Спочатку присутні без обговорення погодилися з кількісним складом політбюро (10 членів, 5 кандидатів). Далі Кабаков зачитав персональний склад політбюро ЦК, який пропонувалося затвердити. Присутні знали, що склад насправді пропонує не Кабаков, а хтось інший, але про це вголос не говорилося. Члени ЦК затвердили зачитаний список без обговорення конкретних кандидатур відкритим голосуванням. Списком затвердили також кандидатів у члени політбюро ЦК, членів секретаріату і оргбюро.

Потім члени ЦК перейшли до «виборів» генерального секретаря ЦК. Процедура звелася до коротенької репліки Кабакова: «Генеральним секретарем тов. Сталіна? (Голоси: Ясно)». Далі в гру вступив головууючий: «Хто за, прошу підняти руки. Прощу опустити. Хто утримався? Нема. Хто проти? Нема. Прийнято одноголосно».

Вся процедура виборів виконавчих органів ЦК зайняла кілька хвилин. Варто зазначити, що інших питань у порядку денному першого післяз'їздивського пленуму ЦК не бувало⁴.

Обраний XVI з'їздом Центральний комітет підтвердив повноваження тих членів політбюро з попереднього складу ЦК, які не «випали» з вищого партійного керівництва в період між з'їздами. Були підтверджені й повноваження О. Рикова, бо він ще виконував функції голови РНК і голови РПО СРСР.

Улітку 1930 р. в політбюро не залишалось суперників генсека. Зломленого О. Рикова вже не вважали противником. Термін його перебування на вершинах влади добігав кінця. Під час заповнення вакансій у Сталіна вперше створилася можливість керуватися іншими, ніж боротьба за владу, принципами. Вакансій, виходячи із затвердженого кількісного складу політбюро, було три. Одну з них генсек віддав своєму поплічнику Л. Кагановичу. Місце, яке тимчасово займав О. Риков, він мав намір віддати іншій близькій собі людині — Г. Орджонікідзе (це було зроблено в грудні 1930 р.). Дві вакансії Сталін заповнив, керуючись уже не особистими, а загальнопартійними інтересами. Вони були передані керівникам найбільших регіональних партійних організацій — генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору і першому секретарю Ленінградського обкому і міськкому ВКП(б) С. Кірову. Отже, з 1930 р. почав діяти принцип включення до компартійно-радянської олігархії регіональних керівників.

Наприкінці 1930 р. Сталін здійснив важливі зміни у керівництві, які підбивали підсумок його боротьби за владу над партією і державою. Суть і аргументацію змін подано у листі Сталіна до Молотова від 22 вересня 1930 р.:

«В'ячеславе!

Мені здається, що треба до осені розв'язати остаточно питання про радянську верхівку. Це буде разом з тим розв'язанням питання про керівництво взагалі, тому що партійне і радянське переплетені, невіддільні одне від другого. Моя думка щодо цього:

а) треба звільнити Рикова і Шмідта* і розігнати весь їх бюрократично-консультантський секретарський апарат;

б) тобі доведеться замінити Рикова на посаді голови РНК і голови РПО. Це необхідно. Інакше — розрив між радянським і партійним керівництвом. За такої комбінації ми будемо мати повну єдність радянської і партійної верхівок, що безсумнівно подвоїть наші сили»⁵.

Цю комбінацію Сталін здійснив у грудні 1930 р.

За 10 років склад політбюро ЦК оновився наполовину: з нього випало п'ятеро членів. Лише Я. Рудзутак припинив членство за статутними вимогами: в лютому 1934 р. його обрали головою ЦКК ВКП(б) й відповідно призначили на посаду наркома РСІ. Інші чотири випадіння були викликані трагічними обставинами: вбивством С. Кірова в грудні 1934 р., смертю В. Куйбишева в січні 1935 р., самогубством Г. Орджонікідзе в лютому 1937 р., арештом у травні 1938 р. з наступним розстрілом С. Косіора. На місце, звільнене Я. Рудзутаком, лютневий (1932 р.) пленум ЦК поставив А. Андрєєва. В лютому 1935 р. членом політбюро ЦК став А. Мікоян. Нарешті, обраний XVIII з'їздом Центральний комітет заповнив вільні вакансії в політбюро кандидатурами А. Жданова і М. Хрущова.

Як були представлені в політбюро ЦК ВКП(б) керівники КП(б)У? Перше «проникнення» здійснив Г. Петровський, обраний кандидатом в члени політбюро ЦК 1 січня 1926 р. Л. Каганович став кандидатом в липні, а В. Чубар — в листопаді цього року.

У липні 1928 р. Й. Сталін забрав з України Л. Кагановича і надіслав в якості генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Той з 1926 р. працював разом з всеоюзним генсеком в секретаріаті і оргбюро ЦК ВКП(б) і з грудня 1927 р. вже був кандидатом у члени політбюро ЦК ВКП(б). Якраз він і став на XVI партз'їзді першим і єдиним у 30-х рр. представником України в політбюро ЦК ВКП(б). В. Чубар був обраний членом політбюро ЦК тільки в 1935 р., коли він уже працював в Москві. Г. Петровський залишався кандидатом впродовж 13 років, аж до кінця політичної кар'єри.

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК за міжвоєнний період показані в табл. 4. Невелика вибірка (від 10 до 15) і наявність лише семи національностей не дозволяє виявити сталі тенденції, окрім однієї цілком безсумнівної: зростання кількості росіян. По-перше, і це головне: росіяни у складі політбюро ЦК в 1921 р. були представлені одним В. Леніним, що давало привід до здивованих запитань і навіть анекдотів. По-друге, цей орган влади поповнювався майже винятково представниками центральних відомств, в масі своїй — росіян.

На запитання про пов'язаність членів політбюро ЦК з власним народом доводиться відповідати негативно. Латиш Я. Рудзутак не був пов'язаний з Латвією, так само як поляк С. Косіор — з Польщею, тобто державами, які перебували поза межами СРСР. Але й до Грузії у складі СРСР грузини Й. Сталін

* В. Шмідт — в 1928–1930 рр. заступник голови РНК і РПО.

або Г. Орджонікідзе не мали прямого стосунку, так само як вірмен А. Мікоян — до Вірменії. Це була справді інтернаціональна команда вищих керівників, яка дбала передусім про власний інтерес: залишатися на вершині влади якомога довше.

Таблиця 4

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК ВКП(б)⁶

Національність	Березень 1921 р.	Травень 1924 р.	Грудень 1928 р.	Грудень 1930 р.	Грудень 1935 р.	Грудень 1938 р.	Грудень 1939 р.
Всього членів політбюро ЦК	5	7	9	10	10	7	9
з них:							
росіяни	1	3	6	4	3	3	5
євреї	3	3	-	1	1	1	1
українці	-	-	1	1	2	1	1
грузини	1	1	1	2	2	1	1
вірмени	-	-	-	-	1	1	1
поляки	-	-	-	1	1	-	-
латиші	-	-	1	1	-	-	-

Тиранія Й. Сталіна тяжко відбилася на долі його найближчого оточення. Здійснювана партією свавільна влада над суспільством закономірно позначилася на самій партії, у тому числі її керівному ядрі. Але злигодні перших осіб у вищому союзному керівництві не йдуть у порівняння з трагічною долею членів політбюро ЦК КП(б)У. Незважаючи на те, що український субцентр являв собою клон союзного центру, і склад його ретельно добирався в Москві, він був зруйнований, як співалося в гімні більшовиків, «до основанья».

Просліджуємо за тим, як складалася колективна доля членів політбюро ЦК КП(б)У у першій половині 30-х рр. (табл. 5).

Таблиця 5

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XI (червень 1930 р.) і XII (січень 1934 р.) партз'їздами⁷

Червень 1930 р.	Січень 1934 р.
1	2
1. С. Косіор	1. С. Косіор
2. В. Балицький	2. В. Балицький
3. Картвелішвілі	3. М. Демченко
4. Г. Петровський	4. В. Затонський
5. П. Постишев	5. Г. Петровський

Закінчення таблиці 5

1	2
6. Б. Семенов	6. П. Постишев
7. М. Скрипник	7. С. Саркісов
8. К. Сухомлин	8. К. Сухомлин
9. В. Чубар	9. М. Хатаєвич
10. М. Чуvirin	10. В. Чубар
11. Й. Якiр	11. М. Чуvirin
	12. Й. Якiр

Десять через місяць після того, як обране на XI з'їзді КП(б)У політбюро ЦК почало працювати, з його складу випав П. Постишев: Й. Сталін забрав його у власний секретаріат після XVI з'їзду ВКП(б). Вакансію заповнив другий секретар ЦК КП(б)У В. Строганов. В грудні 1930 р. Україну покинув Л. Картвелішвілі, щоб очолити Закавказький крайком ВКП(б). Його місце в політбюро ЦК зайняв Р. Терехов, переведений з посади секретаря Артемівського окрпарткому на посаду секретаря ЦК і першого секретаря Харківського міськкому КП(б)У.

У березні 1931 р. секретар Дніпропетровського окрпарткому Б. Семенов виїхав з Харкова, діставши призначення на посаду другого секретаря Середньозазійського бюро ЦК ВКП(б). Його місце зайняв нарком земельних справ УСРР М. Демченко. У червні ц.р. нарком внутрішніх справ УСРР і водночас голова ДПУ УСРР (з 1923 р.) В. Балицький був переведений в Москву на посаду заступника голови ОДПУ СРСР.

Восени 1932 р. Й. Сталін вирішив «зміцнити» українське керівництво, якому перестав довіряти, двома новими функціонерами — І. Акуловим і М. Хатаєвичем. Опинившись в Харкові, перший заступник ОДПУ СРСР І. Акулов був негайно кооптований у члени ЦК КП(б)У і введений до складу політбюро ЦК, після чого став працювати секретарем ЦК КП(б)У по Донбасу. М. Хатаєвич, який з 1928 р. очолював Середньоволзький крайком ВКП(б), після кооптації в члени ЦК і обрання в політбюро ЦК почав працювати другим секретарем ЦК, а в січні 1933 р. очолив Дніпропетровський обком партії.

Щоб поставити в кризовій ситуації український субцентр влади під прямий контроль своїх довірених осіб, Й. Сталін ініціював постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. Згідно з нею В. Балицький і П. Постишев поверталися на постійну роботу в Україну, але не позбавлялися своїх посадових прерогатив союзного значення. Фактично же Балицький почав господарювати у Харкові з листопада 1932 р. на посаді особливоуповноваженого ОДПУ на Україні, залишаючись до липня 1934 р. заступником голови ОДПУ СРСР. Після своєї другої появи в Україні він був негайно обраний членом політбюро ЦК КП(б)У. Так само П. Постишев опинився на Україні вже в грудні 1932 р., щоб «допомогти» місцевим функціонерам здійснювати хлібозаготівлі. Негайно кооптований в члени ЦК КП(б)У і обраний членом політбюро ЦК, він зайняв посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, але залишився до лютого 1934 р. на посаді секретаря ЦК

ВКП(б). Зрозуміло, що генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у присутності «другого першого секретаря», як називали Постишева, втратив весь свій вплив і став майже анекдотичною фігурою.

В лютому 1933 р. В. Строганов і Р. Терехов були звільнені від обов'язків членів політбюро ЦК КП(б)У і відкликані з України у розпорядження ЦК ВКП(б) як такі, що не виправдали довіри. Тоді ж нарком освіти М. Скрипник втратив свою посаду. Наркомосом став В. Затонський, якого негайно було обрано членом політбюро ЦК КП(б)У. Зацькований Постишевим М. Скрипник 7 липня 1933 р. заподіяв собі смерть...

Остання зміна у цьому складі політбюро ЦК КП(б)У відбулася в листопаді 1933 р. У зв'язку з вибуттям з України І. Акулова, який був призначений на посаду Прокурора СРСР, членом політбюро ЦК КП(б)У став перший секретар Сталінського обкому партії С. Саркісов.

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П. Постишев заявив, що в українській партійній організації утворився націоналістичний ухил, який «почав змикатися з інтервенціоністською агентурою на Україні в період боротьби за ліквідацію куркульства як класу». Саме на цьому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У український націоналізм був уперше названий головною небезпекою в Україні⁸.

Склад політбюро ЦК КП(б)У, що утворився після всіх карколомних подій 1930–1933 рр., був затверджений без персональних змін у січні 1934 р. пленумом Центрального комітету, обраним XII з'їздом КП(б)У.

Розглянемо тепер зміни, які відбувалися у складі політбюро ЦК КП(б)У в другій половині 30-х рр. Табл. 6 показує, що цей орган влади не пережив сталінських репресій.

Таблиця 6

Зміни в складі політбюро ЦК КП(б)У між XII (січень 1934 р.), XIII (червень 1937 р.) і XIV (червень 1938 р.) партз'їздами⁹

Січень 1934 р.	Червень 1937 р.	Червень 1938 р.
1. С. Косіор	1. С. Косіор	1. М. Хрушов
2. В. Балицький	2. М. Гікало	2. М. Бурмистенко
3. М. Демченко	3. В. Затонський	3. Д. Коротченко
4. В. Затонський	4. С. Кудрявцев	4. С. Тимошенко
5. Г. Петровський	5. П. Любченко	5. О. Успенський
6. П. Постишев	6. Г. Петровський	6. О. Щербаков
7. С. Саркісов	7. М. Попов	
8. К. Сухомлин	8. Е. Прамнек	
9. М. Хатаєвич	9. К. Сухомлин	
10. В. Чубар	10. М. Хатаєвич	
11. М. Чувирін	11. І. Шелехес	
12. Й. Якір		

П. Любченко, який з 1927 р. працював секретарем ЦК КП(б)У, в лютому 1933 р. був призначений першим заступником голови РНК УСРР. У квітні 1934 р. він став головою уряду і членом політбюро ЦК. Обидві посади звільнив для нього В. Чубар, відкликаний в Москву на постійну роботу.

Секретар Донецького обкому КП(б)У М. Чувирін теж покинув межі України, щоб працювати на маловпливовій посаді голови ЦК Ради профспілки робітників електропромисловості. Натомість травневий (1936 р.) пленум ЦК КП(б)У обрав членами ЦК секретаря ЦК КП(б)У М. Попова і заступника голови РНК УСРР І. Шелехеса.

У січні 1937 р. з України виїхав М. Демченко, якого було призначено на посаду першого заступника наркома землеробства СРСР. Членом політбюро ЦК був обраний замість нього перший секретар Київського обкому і міськкому партії С. Кудрявцев. В лютому ц.р. М. Гікало, який п'ять років очолював ЦК КП(б)Б, був перекинутий з Мінська в Харків на посаду першого секретаря обкому, після чого кооптований до складу ЦК і обраний членом політбюро ЦК.

Знаменна подія сталася у березні 1937 р. Як говорилося в газетних повідомленнях, у зв'язку з обранням першим секретарем Куйбишевського (в Куйбишев була перейменована Самара) обкому ВКП(б) П.Постишев був увільнений від обов'язків члена політбюро і секретаря ЦК КП(б)У. У свій час Г. Костюк присвятив цілий розділ однієї з своїх книг виявленню причин неласки і наступної загибелі П. Постишева¹⁰. Як це так, роздумував він, людина вірою і правдою служила Сталіну, прикладала нелюдські зусилля, щоб викоренити націоналістичні настрої в Україні, і аж раптом — така подія? Але то була звичайна, підтверджена десятками інших прикладів поведінка диктатора: відвести від себе звинувачення в репресіях, перекласти відповідальність на своїх підручних.

Участь Постишева поділив В. Балицький — права рука «другого першого секретаря» в організації репресій, що розгорнулися у величезних масштабах з моменту повторної появи їх обох в Україні наприкінці 1932 р. У травні 1937 р. Балицький одержав призначення очолити Управління НКВС по Далекосхідному краю, після чого був заарештований і розстріляний. Тоді ж був заарештований і 12 червня розстріляний Й. Якір.

Обраний XIII з'їздом КП(б)У Центральний комітет затвердив на своєму першому пленумі 3 червня 1937 р. майже той самий склад політбюро ЦК, який сформувався за період між з'їздами. Оскільки С. Саркісов перейшов з посади секретаря Донецького обкому КП(б)У на посаду начальника комбінату «Донбас-вугілля», він був затверджений на цьому пленумі кандидатом в члени політбюро ЦК. Посаду, що звільнилася, віддали Е. Прамнеку. Від 1934 р. він працював першим секретарем Горьківського (Нижній Новгород був перейменований в Горькій) обкому ВКП(б), а в червні 1937 р. його перевели на ідентичну посаду в Донецьку область.

Починаючи з липня 1937 р. Україну, як і весь Радянський Союз, накрила хвиля репресій, яку в історіографії назвали Великим терором. Зі складу політбюро ЦК, який сформувався на XIII партз'їзді, уник смерті лише Г. Петров-

ський. Він поїхав у відрядження в Москву і мудро відсиджувався там, прикидаючись хворим, поки керівництво УРСР в Києві агонізувало.

У січні 1938 р. Сталін відкликав С. Косіора з України і призначив його на посаду заступника голови РНК СРСР. Незабаром він був репресований, як і В. Чубар, якого теж призначили на таку посаду у квітні 1934 р. Посаду виконуючого обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У Сталін віддав М. Хрущову. Опинившись в Києві, той почав готувати новий з'їзд КП(б)У з метою регенерації командного складу української партійної організації.

XIV з'їзд КП(б)У відбувся у червні 1938 р. і затвердив політбюро ЦК у скороченому складі. У вересні ц.р. його склад поповнився головою Президії Верховної Ради УРСР Л. Корнійцем. Через місяць нарком внутрішніх справ О. Успенський перейшов на нелегальне становище, щоб уникнути репресій, але був затриманий (у квітні 1939 р. в Челябінській області) і розстріляний. Грудневий (1938 р.) пленум ЦК КП(б)У поставив останню крапку в кадрових змінах. Пленум вивів Успенського зі складу політбюро ЦК і увільнив від обов'язків О. Щербакова. Той замінив М. Хрущова на його попередніх посадах першого секретаря Московського міськкому та обкому ЦК ВКП(б).

Динаміка національного складу членів політбюро ЦК КП(б)У за міжвоєнний період показана в таблиці 7. Можна бачити, що керівники України поділялися за національною ознакою на дві нерівні групи. Першу з них склали українці і росіяни. У кожному складі політбюро ЦК знаходилося по кілька представників цих національностей. Другу, цілком нечисленну групу склали одиничні представники шести національностей.

Таблиця 7

Зміни в національному складі членів політбюро ЦК КП(б)У¹¹

Національність	Квітень 1923	Листопад 1927	Червень 1930	Січень 1934	Червень 1937
Всього членів політбюро ЦК	7	9	11	12	11
З них:					
росіяни	2	4	4	3	2
євреї	-	1	1	2	2
українці	3	4	4	5	5
грузини	-	-	1	-	-
вірмени	-	-	-	1	-
поляки	-	-	1	1	1
латиші	-	-	-	-	1
німці	1	-	-	-	-
болгари	1	-	-	-	-

Проміжне становище між обома групами займали четверо євреїв: Л. Каганович (виходець з села Кабани на Київщині), М. Хатаєвич (народився в Гомелі), І. Шелехес (родом з Москви) і Й. Якір (походив з Кишинєва).

Половина представників другої групи (Х. Раковський, Е. Квірінг, С. Косіор) і Л. Каганович були надіслані в Україну, щоб очолити її партійно-радянський центр. У Кремлі не бажали доручати цю відповідальну місію етнічним українцям. Одиначні представники двох національних груп (грузин Л. Картвелішвілі і вірмен С. Саркісов) походили з союзних республік, двоє інші (латиш Е. Прамнек і поляк С. Косіор) були вихідцями з регіонів, які входили в Російську імперію. Німець Е. Квірінг був родом з німецьких колоністів Поволжя. Чужоземцем виявився тільки болгарин Х. Раковський, за професією — революціонер-інтернаціоналіст.

Розглядаючи співвідношення між українцями і неукраїнцями у вищому керівництві, можна бачити, що українці завжди перебували в меншості. У 20-х рр. українці і росіяни були представлені в політбюро ЦК в однакових пропорціях, але з другої половини 30-х рр. представники титульної нації почали переважати.

Аналіз табл. 4 і 7 допомагає зрозуміти, що політичні репресії, в епіцентрі яких Україна перебувала в 30-х рр., не пов'язані з національним складом вищого партійного керівництва в Москві. Недоречно обтяжувати виною ті народи, представниками яких були функціонери, що планували і здійснювали репресії. Причини репресій пов'язувалися з необхідністю подолати опір радянських громадян комуністичному штурму. Можливість їх в пекельних масштабах була закладена статутною побудовою комуністичної партії, яка разом із створеними нею структурами стала внутрішнім кістяком суспільства. Але встановлення над суспільством диктатури нікому не забезпечувало в роки сталінщини особистої безпеки. Це засвідчила трагічна доля багатьох членів вищого керівництва ВКП(б) і особливо — КП(б)У.

¹ *Сталин И.* Сочинения. — Т. 12. — С. 47.

² Див.: Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б). 1917–1991. Историко-биографический справочник. — С. 17–25.

³ Див.: *Кульчицкий С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990. — С. 28–37.

⁴ *Кульчицкий С.В.* Форма і суть української радянської державності // Політична історія України ХХ століття. — Т. 3. — К., 2003. — С. 206.

⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. — М., 1995. — С. 222.

⁶ Розроблено за даними: *Кульчицкий С.В.* Керівні органи Центрального комітету КПРС. Персональний склад на кінець кожного року. — К., 1990.

⁷ *Лозицкий Владимир.* Політбюро ЦК Компартії України: особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005. — С. 299–301.

⁸ *Постышев П.П.* В борьбе за ленинско-сталинскую национальную политику на Украине. — К., 1935. — С. 35, 70.

⁹ *Лозицький Володимир*. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки 1918–1991. — С. 301–303.

¹⁰ *Костюк Григорій*. Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. — К., 1995. — С. 307–321.

¹¹ Розроблено за даними: *Лозицький Володимир*. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки. 1918–1991. — К., 2005.

СТАВЛЕННЯ РОБІТНИКІВ УСРР ДО МОБІЛІЗАЦІЇ КОШТІВ НАСЕЛЕННЯ НА ПОТРЕБИ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ (кінець 1920-х–1930-ті рр.)

Проблема взаємин влади і суспільства в УСРР у контексті індустріальної модернізації не набула достатнього висвітлення в історіографії. Зокрема, спеціально не досліджувалося сприйняття робітництвом України політики індустріалізації. У працях радянських істориків, присвячених участі робітників УСРР у створенні фонду радянської індустріалізації, зазначалося, що «генеральна лінія партія на соціалістичну індустріалізацію зустріла одностайне схвалення і підтримку широких мас робітничого класу, всіх трудящих. Однією із форм народної підтримки лінії партії став збір народних коштів у фонд індустріалізації»¹. Таке трактування заздалегідь визначалося пануванням у радянській історіографії ідеологеми про класовий характер радянської влади у добу будівництва соціалізму.

У пострадянській історіографії спеціальних досліджень з проблеми, що цікавить нас, не проводилося. Щоправда, з'явилась низка праць російських науковців з історії внутрішніх державних позик у СРСР у 1920–1930-х рр., новизна яких визначалася оцінкою заходів щодо мобілізації грошових коштів населення на державні потреби. Реакція суспільства на ці заходи у них не висвітлювалася².

Аналогічний аспект проблеми фрагментарно розглядається у дослідженнях українських істориків, які займаються вивченням історії робітничого класу і селянства УСРР/УРСР³.

Метою даної статті є заповнення історіографічної прогалини на основі критичного аналізу історіографії проблеми, залучення різноманітних архівних і друкованих джерел.

Висновок радянських істориків про позитивне сприйняття робітниками УСРР сталінської політики форсованої індустріалізації ґрунтувався на статистичних даних Наркомфіну СРСР про результати громадських кампаній по збору коштів до фонду індустріалізації та на повідомленнях преси про їх активну підтримку з боку робітників.

На недостовірності першого джерела інформації та недоцільності його використання з метою контролю за ходом поширення позик індустріалізації наголошував заступник наркому фінансів УСРР Арсон в одному з інтерв'ю кореспондентам РАТАУ у вересні 1928 р.: «висвітлення кампанії [з передплати 2-ої позики індустріалізації — *Авт.*] місцевою та центральною пресою... було неповним», оскільки у газетах «переважало відображення її позитивних сторін, а негативні моменти зовсім не відбивалися»⁴.

Більш вірогідним джерелом є зведення Наркомфіну про розміщення державних позик серед населення та приріст внесків громадян до банківських установ. Однак і вони не завжди об'єктивно відбивають ситуацію, що склалася на місцях, що засвідчує ознайомлення з фінансовою статистикою, насамперед за 1931 р. До того ж, статистичні показники не розкривають методів мобілізації грошових ресурсів та ставлення до них різних верств населення.

Реальну уяву про хід кампаній з поширення позик індустріалізації дають документи під грифом «таємно», що не використовувалися радянськими істориками: інформаційні довідки державних політичних органів про політичні настрої робітників та матеріали компартійних органів «внутрішнього» користування. Інформацію, що міститься в них, доповнюють архівні матеріали Наркомфіну УСРР та профспілок про заходи залучення коштів населення на потреби промислової модернізації, які з ідеологічних причин вибірково використовувалися радянськими істориками.

Ознайомлення з цими документами дозволяє зробити висновок, що ставлення робітників щодо політики індустріалізації не було однозначним та незмінним. За міркуванням компартійних керівників, напередодні проголошення курсу на форсовану індустріалізацію міські робітники у більшості схвально сприйняли наміри правлячої партії зонайшвидше подолати технічну залежність радянської країни від західного світу. З цього приводу у листі секретаря Харківського окружного КП(б)У П. Постишева до генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора від 16 квітня 1929 р. повідомлялося, що «питання індустріалізації ... робітники захищатимуть до останнього, підуть на надвеликі жертви»⁵.

Підставою для такого висновку послужили повідомлення місцевих парткомів про виступи міських робітників на безпартійних робітничих конференціях напередодні перевиборів міських рад, у яких вони «певно висловлювалися за лінію партії на соціалістичну індустріалізацію»⁶. Проте, надаючи таку оцінку, партійні керівники чомусь ігнорували добре відомий їм факт, що на конференціях виступали не пересічні робітники, а обрані за партійними рекомендаціями активісти, котрі будь що намагалися засвідчити свою політичну лояльність. Їх пафосні виступи не відповідали настроям мас, а висновок парткомів про лояльне ставлення робітників УСРР до форсованої індустріалізації видається надто оптимістичним. Хоча на початковому етапі реалізації цієї політики, коли мобілізація коштів населення на потреби індустріального розвитку країни проводилась під час разових акцій на «Дні індустріалізації», чимало робітників добровільно дарувало державі гроші, золоті і срібні прикраси та безкоштовну працю на суботниках та недільниках. Влітку 1929 р. українським профспілкам вдалось передати до фонду індустріалізації досить велику суму — близько 3 млн. руб.⁷ Цю суму вдалось зібрати не стільки внаслідок ентузіазму мас, скільки напруженій роботі профспілок, комфракції яких проводили на загальних зборах робітників пропозиції вищих профспілкових органів про їх колективну (тобто обов'язкову для кожного члена профосередку) участь у кампанії мобілізації державних та громадських коштів на потреби індустріалізації⁸. Так, на

заводах Південного металургійного тресту наприкінці серпня 1929 р. профспілкові осередки ухвалили спільне рішення про недільник на користь індустріалізації. На Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті участь у ньому взяло 62% робітників⁹.

Активно виступали проти таких «пожертв» робітники, пов'язані з селом. На рудниках ім. Леніна і Кагановича Криворізької округи вони умовили не працювати у дні «День індустріалізації» (2 серпня та 25 грудня 1929 р.) деяких потомствених шахтарів¹⁰.

Разових жертв трудящих на користь індустріалізації під час спеціальних «днів» виявилися недостатньо. Тому влада, намагаючись стабілізувати приплив коштів, вдалася до таких економічних важелів, як кооперація, кредитні установи та ощадні каси, зробивши основною формою їх залучення внутрішні державні позики. На XV конференції ВКП(б) (26 жовтня — 29 листопада 1926 р.), яка визначила джерела «соціалістичного накопичення», з цього приводу зазначалося: «В міру зростання загального добробуту населення це використання через кооперативні і кредитні установи дрібних заощаджень населення повинно набувати все більшого й більшого значення як одно з джерел коштів для розвитку господарства»¹¹.

Але чи насправді все складалося саме так, як було обіцяно? Як змінювалася позиція робітників внаслідок ревізії з'їздівських настанов?

На зламі 1920–1930-х рр. головним засобом перекачування коштів громадян на потреби індустріалізації стали ощадкаси, які з лютого 1929 р. отримали право на здійснення безгрошових розрахунків. Спочатку — стосовно 3-х об'єктів сплати: за телефон, комунальні послуги та по внесках до соцстраху за хатніх робітниць. Потім — стосовно квартплатні, податків, за передплати газет і журналів, а також стосовно членських внесків: до профспілок та партії, пайових та членських — до житлової і споживчої кооперації, внесків на ощадкнижки, а також різноманітних цільових платежів¹².

Масове залучення коштів громадян до ощадних кас передбачалося у лютому-березні 1929 р. під час «двотижневика заощадження»¹³. Однак робітники з недовірою поставилися до пропозиції держави зберігати свої кривні в її банківських установах, незважаючи на вигідні умови цієї фінансової операції: нарахування 8% на звичайні вклади та 9% — на строкові. Поширювалися чутки, що вкладників ощадкас зарахують до куркулів, оподаткують великими податками та позбавлять виборчих прав¹⁴. Крім того, громадяни вважали, що фінансові установи у будь-який момент зможуть націоналізувати їхні заощадження. Поширенню таких настроїв сприяли випадки невиплати ощадкасами грошей вкладникам, які траплялися через брак готівки у цих установах¹⁵.

Упереджене ставлення населення до ощадкас влада намагалась подолати за сприяння громадських організацій. У містах, де діяв потужний маховик колективного впливу, — професійні спілки — на заводах та фабриках створювалися громадські комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі (комсоди), до складу яких входили не тільки робітники-активісти, а й члени парткомів та директори підприємств¹⁶, які за потреби здійснювали адміністративний тиск.

Після ухвалення на профспілкових зборах пропозицій партійних комітетів щодо колективного відкриття робітниками (бригадами, змінами чи навіть заводськими колективами) рахунків у ощадних касах, ці комітети брали під свій контроль перерахування на них заощаджень робітників¹⁷. Збору колективних внесків сприяло прикріплення ощадних кас до промислових підприємств (або створення при них агенцій ощадного банку чи інших кредитних закладів) під час «двотижневика заощадження»¹⁸.

На селі, де громадські організації об'єднували незначну частку населення, — переважно молодь (КСМУ), незаможників (комнезами) та наймитів (профспілка «Всеробітземліс»), — залучення заощаджень селян до банківських установ здійснювалося за сприяння нечисленних активістів ощадної справи, яких матеріально заохочували. За кожного нового вкладника, який робив внесок до ощадкаси на суму не менше 2 руб., їм сплачували фінансову винагороду у розмірі 18 коп.¹⁹

Незважаючи на це, робота сільських активістів була менш результативною, ніж міських, котрі працювали безкоштовно, але спиралися у своїй діяльності на підтримку профспілок²⁰.

У 1929/30 р., коли комсоди тільки організовувалися, збір коштів на потреби «соціалістичного нагромадження» пробуксовував²¹. Однак із їх повсюдним створенням у містах на початку 1930-х рр. держава отримала необмежені можливості використання грошових заощаджень членів профспілок.

Встановивши тверді планові завдання по залученню останніх до державних банківських установ, уряд змусив Наркомфін вдаватися до розверстки відповідних фінансових завдань по округах та районах України, які нерідко підвищувалися з ініціативи місцевих компартійно-радянських керівників. Так, Кадіївська районна нарада секретарів партосередків, осередків КСМУ, представників профорганів і рад вирішила 29 листопада 1931 р «скасувати опортуністичний, применшений план по зберіганню [грошей населення у ощадкасах — *Авт.*]» та запропонувала «райФВ ощадкас взяти до керівництва зустрічний план шахт і заводів Криворіжжя про зберігання в касах 30% зарплати, або 2 млн. руб.»²².

Намагаючись досягти виконання планових показників, держава вдалась до адміністративних заходів — накладання стягнень на керівників районів, які їх зривали²³, а у випадку, коли адмінпокарання не діяли, уживала економічні репресії щодо населення цих районів. З червня 1931 р. для них почали урізати норми постачалися дефіцитними товарами та бюджетні асигнування, зокрема по житлобудівництву та ремонту²⁴.

Завдяки примусовим заходам надходження до ощадних кас збільшувалися з року в рік. Так, сума грошей, яку було вилучено у членів профспілок на зберігання до державних банківських установ, за 1927/28–1932 рр. зросла у чотири рази, сягнувши 92 млн. руб.²⁵

Формально добровільний характер мала і передплата на позики індустріалізації, облігації яких також пропонувалося зберігати в установах Держбанку. Під час їх реалізації, як і при залученні заощаджень робітників до державних

банківських установ, влада активно використовувала важіль колективного впливу — масові громадські організації.

Заявляючи про добровільний характер передплати та абсолютну неприпустимість примусового розміщення позик, держава пропонувала професійним спілкам організувати колективну передплату на них, що передбачало обов'язковість рішення більшості для незгодної меншості, а нерідко і для тих, хто не брав участі у голосуванні з цього питання через відсутність на профспілкових зборах з поважних причин²⁶.

Сприяті колективній передплаті позик мали пільги, що надавалися колективним передплатникам, — розстрочка на термін до семи місяців і кредит для низькооплачуваних робітників²⁷. Ставка робилася і на моральне заохочення та ентузіазм мас. Зокрема, 5 травня 1929 р. нарком фінансів СРСР М. Брюханов запропонував Наркомфіну УСРР організувати масове змагання за реалізацію позики індустріалізації не тільки між робітничими колективами, а й з низовими селянськими об'єднаннями²⁸. Однак, задіяні моральні та матеріальні стимули виявилися недостатніми через екстремальність планових завдань.

На їхню непідйомність скаржилося багато фінансових керівників. Наприклад, завідувач Дніпропетровським окружним фінвідділом Шнеєрсон повідомляв Наркомфіну УСРР, що під час обговорення проекту розверстки 2-ої позики індустріалізації по областях республіки на нараді комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, з'ясувалося, що через втрату озимих, млявіть комерційного обігу у містах та негативний вплив реформи заробітної плати Дніпропетровська округа «не зможе дати запланованої суми передплати на нову позику»²⁹.

На інші несприятливі чинники реалізації позики, що найсильніше проявилися у Донбасі, — велику питому вагу у складі робітників вихідців із села та надзвичайно високу плінність робітників — звертав увагу членів Центральної комісії сприяння реалізації 2-ої позики індустріалізації при ЦК КП(б)У голова Сталінської окружної комісії. Він скаржився, що «село привнесло свої настрої на виробництво і план на Сталінщині було зірвано не тільки у селах, а й у містах»³⁰.

Зважаючи на клопотання з місць, 1 серпня 1928 р. Наркомфін УСРР вирішив звернутися до союзного наркомату з проханням скоротити план реалізації 2-ої позики індустріалізації з 78,5 до 63 млн. руб., беручи до уваги тяжкий «господарський стан, момент недороду та напружені настрої окремих груп населення»³¹. Однак пропозицію було проігноровано. Більш того, Наркомфін СРСР намагався повсюдно посилити фіскальний тиск на робітників, перекладаючи на них «недоїмки» по реалізації позики серед «нетрудових груп населення» (недовиконання плану більше, ніж на 2/3). Приводом слугувало необгрунтоване звинувачення членів профспілок у недостатній (на 60–65%) участі у передплаті на 2-у позику індустріалізації, хоча на той час план її реалізації серед «організованих робітників був близьким до накресленої НКФ СРСР (225 млн. руб.) контрольної цифри»³².

У міських робітничих колективах профспілки без особливих ускладнень реалізовували гасло ЦК ВКП(б): «місячний заробіток — на позику державі». Однак на підприємствах, де працювало багато мешканців з сіл, таких як харківські Канатка чи Паровозобудівний завод, робітники не бажали віддавати на потреби індустріалізації більше третини чи половини заробітку³³. Щоб нейтралізувати опір саботажників, за пропозицією Сталінського окрпарткому від 7 серпня 1928 р., було запроваджено адміністративне відрахування платежів по передплаті позики індустріалізації із фонду заробітної плати підприємств³⁴.

Застосовувалися й заходи матеріального заохочення: округам, які виконували контрольні завдання, дозволялося залишати у себе половину суми позапланового продажу облігацій (раніше — не більше 10%)³⁵.

План реалізації 2-ої позики індустріалізації, визначний по СРСР у розмірі 500 млн. руб., було перевиконано на 10%³⁶. В УСРР на 10 жовтня передплату на позику індустріалізації було проведено у сумі 88 млн. 473 тис. руб., що на 12% перевищило планове завдання*. З них 80 млн. руб. дала переплата серед членів профспілок — майже удвічі більше від планового показника (43 млн. руб.)³⁷. Питома вага республіки у реалізації позики по СРСР становила 22%³⁸.

Результати передплати по 2-ій позиці індустріалізації у республіці у два рази перевищили суму, отриману від поширення минулорічної 10%-ої позики, причому найбільше — по колективній передплаті³⁹. Якщо у 10%-ій позиці участь робітників становила 26,2%, у Першій позиці індустріалізації — 56,6%, то в Другій позиці індустріалізації — 92,2%⁴⁰.

Успіх поширення 2-ої позики індустріалізації дав підстави Наркомфіну СРСР підвищити планове завдання по реалізації Третьої позики індустріалізації, зокрема для УСРР на 64% — до 145 млн. руб.⁴¹ Серед членів профспілок вона мала розповсюджуватися під гаслом «передплати на суму місячного заробітку та охоплення переплатою 100% членів профспілок»⁴². За даними І. Штукіна, Д. Ентеліса та І. Фаворського сума реалізації Третьої позики індустріалізації становила 196 млн. руб.⁴³

Після передплатної кампанії робітники будь що намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій позик⁴⁴. Про це, зокрема, повідомлялося у доповідній записці голови ЦК Всесоюзної профспілки робітників-металістів М. Шверника від 26 жовтня 1929 р. «Політичні настрої робітників Південного машинобудівного тресту». Відзначаючи успішне проведення передплати по 2-й позиці індустріалізації на підприємствах Південного металургійного тресту (Миколаївському суднобудівному заводі ім. А. Марті, Луганському ім. Жовтневої революції та Харківському паровозобудівних заводах), її автор писав, «необхідно зазначити значний продаж колишніх позик (по заводу ЖР вже продано до 50% облігацій)»⁴⁵.

---

* За опублікованими даними, сума реалізації Другої позики індустріалізації становила 95,6 млн. руб. (Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УСРР. — К., 1940. — С. 5).

Щоб запобігти масовому «скиданню» емісійних боргових цінних паперів, що перебували на руках у громадян, держава вдалась до низки заходів. По-перше, ініціювала кампанію передачі облигацій на збереження до державних фінансових установ — просте чи з управлінням (з перекладанням на банківські установи зобов'язань спостереження за термінами купонів, проведення перевірки по виграшах, отримання виграшів й т. ін.), щоправда без повноважень на громадський контроль за збереженням капіталів. Для членів профспілок — у обов'язковій колективній формі⁴⁶. По-друге, матеріально заохотила осіб, які передавали свої облигації на збереження до банківських установ, відкривши для них поточні рахунки на суму до 50% від вартості переданих облигацій та надавши кредити під їх заставу, а також дозволила їм сплачувати профспілкові внески купонами цінних паперів⁴⁷. По-третє, організувала агітаційну кампанію проти продажу облигацій. По-четверте, заборонила накладати вето на достроковий викуп облигацій та публічне шельмування (у пресі, стіннівці й т. ін.) осіб, які їх продали⁴⁸.

Однак, кампанія здавання цінних державних паперів на зберігання до банківських установ просувалася з ускладненнями. Робітники брали у членів комсодів бланки заяв до розрахункових кас про прийом від них на зберігання облигацій позик до ощадних кас, але не заповнювали і не повертали їх комісіям, побоюючись, що держава привласнить їхні облигації. Свою відмову вони пояснювали тим, що через низькі прибутки мусять продати облигацій позик для задоволення насущних потреб⁴⁹.

Справжня мета кампанії по передачі облигацій позик на збереження до банківських установ з'ясувалася 22 лютого 1930 р., коли було випущено єдину позику «П'ятирічка за чотири роки», до якої мали об'єднатися позики, випущені у 1927–1928 рр. («Зміцнення селянського господарства», Перша та Друга позики індустріалізації). Облигації, що зберігалися в ощадних касах, безперешкодно обмінювалися на нові за короткий термін — з 1 серпня по 1 жовтня 1930 р., тоді як конверсія тих, що знаходилися на руках у власників, здійснювалася протягом двох років — з 1931 по 1933 рр. При обміні облигацій до жовтня 1930 р. власникам виплачувалася компенсація за процентну різницю, а після цього терміну до 1 січня 1931 р. облигації обмінювалися за номінальною вартістю, а потім старі облигації анулювалися. Облигації Третьої позики індустріалізації (1929 р.) не обмінювалися, а залишалися в обігу, оскільки її умови і відсотки збігалися з позикою «П'ятирічка за чотири роки»⁵⁰.

Одночасно було видано постанову про припинення ринкових операцій з емісійними цінними борговими паперами без спеціального дозволу. Право вирішувати, чи є підстави у власників облигацій для їх закладання чи продажу надавалося комсодам⁵¹.

Щоб знизити незадоволення власників облигацій непопулярними заходами, влада намагалася видати ці заходи за ініціативу мас. 18 липня останні 1929 р. харківська газета «Комуніст» опублікувала інформацію про домовленість робітників Луганського паровозобудівного заводу не продавати облигації позики протягом п'яти років та закликала трудівників інших підприємств підтримати ініціативу луганчан⁵².

Після запровадження контролю за ринковим обігом емісійних боргових цінних паперів довгостроковість позик було забезпечено. Зворотній продаж облігацій позик по країні зменшився з 53% обсягу реалізації в 1928/29 р. до 5,9% в 1931 р. і за умови зростання передплати на позики за ці роки у три рази прибуток бюджету від позик збільшився у шість разів⁵³.

Проте на початку першої п'ятирічки досить частими були випадки дострокового погашення державного кредиту. Так, у 1928/29 р., за даними С. Кульчицького, застави і зворотній продаж облігацій набули особливого поширення. На Україні при касових надходженнях від реалізації облігацій у 118,8 млн. руб. їх зворотній продаж і застави досягли 54,7 млн руб.; коли зважити, що населення республіки, за приблизними розрахунками ЦСУ СРСР, одержало по виграшах і купонах до 18 млн. руб, то чистий прибуток держави від позик становив тільки 35,8 млн. руб, тобто 30,9% обсягу реалізації позик. Але така кредитна політика не відповідала потребам форсованої індустріалізації⁵⁴. До того ж, постійно зростав державний борг, який Наркомфін намагався погасити за рахунок випуску нових позик. Щоб створити ілюзію, що рефінансування державного боргу здійснювалося з ініціативи мас, у пресі періодично з'являлися повідомлення про «клопотання робітників» до уряду випустити чергову позику індустріалізації⁵⁵.

Перекладаючи відповідальність за ухвалення непопулярних рішень про випуск нових позик, їх конверсії, збільшення сум реалізації позик й т. ін. на робітників, уряд постійно нагадував про добровільність передплати позик, але зобов'язував партійні та громадські організації по своїй лінії змушувати своїх членів купувати облігації, виконуючі статутні вимоги. У поєднанні з ідеологічним тиском і репресіями проти класових ворогів така тактика була результативною.

Як повідомляла газета «Правда» 22 травня 1931 р., облігації позики «П'ятирічка за чотири роки» (1930 р.) були розміщені серед населення із перевиконанням планового завдання. Вона дала державі замість запланованих 800 млн. руб.⁵⁶ 1 млрд. 47 млн. руб. (в УСРР — 225,6 млн. руб.)⁵⁷.

9 червня 1931 р. ЦВК і РНК СРСР оголосили про другий випуск державної позики «П'ятирічка за чотири роки» (випуск третього, вирішального року п'ятирічки). Основними методами роботи з розміщення позики серед робітників стали широко розгорнуте соціалістичне змагання, ударництво, громадський буксир і конкурс на кращу реалізацію позики. Відбиваючи реалії того часу, кампанія з реалізації позики була пов'язана з нагнітанням підозрілості, ворожнечі і нетерпимості у суспільстві. В інтерв'ю кореспонденту газети «Правда» 12 червня 1931 р. нарком фінансів СРСР Е. Генкін закликав комуністів «дати нищівну відсіч правим опортуністам, які роблять ставку на самоплив, і лівим перегинщикам, котрі намагаються замінити масову агітаційну роботу адмініструванням». До агітації за передплату на позику були залучені навіть іноземні фахівці, які працювали на радянських підприємствах⁵⁸.

На XVII-й конференції ВКП(б) у січні 1932 р. новий нарком фінансів СРСР Г. Гринько закликав посилити політизацію фінансової роботи, яку вважав голов-

ним важелем активізації добровільної участі мас у соціалістичному нагромадженні, що мала компенсувати послаблення податкового тиску.

Щоб виконати планові завдання з реалізації позик, місцеві компартійно-радянські органи нерідко застосовували не тільки адміністративний, а й репресивний тиск. Так, на шахті № 5 Бudyоннівського рудоуправління секретар цехового партосередку надав розпорядження не приймати передплату у незначних сумах, а начальник районного відділку міліції зобов'язав голову шахткому припинити видачу продуктів по картках робітникам, які відмовилися від передплати в установленому розмірі. На Луганському заводі ім. Жовтневої революції секретар партосередку парової кузні залякував саботажників передплати депортацією: «Хто не підпишеться на позику, нехай шукає собі благополуччя за межами СРСР». У липні 1931 р. аналогічні факти залякування «відмовників» були зафіксовані у Рубіжанському та Червонолуцькому районах Донбасу⁵⁹. Проте найчастіше їх карали профспілки, які застосовували заходи громадського впливу, аж до виключення із членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг⁶⁰.

Репресії застосовувалися не тільки щодо робітників, а й стосовно працівників, неспроможних організувати колективну передплату на позики. Їх карали не тільки профспілкові, а й правоохоронні органи, що суперечило і статуту профспілок, і чинному законодавству загалом. Так, на шахті № 5 Бudyоннівського рудоуправління начальник райміліції заарештував керівника місцевого профосередку за недостатнє сприяння реалізації позики⁶¹.

До адміністративної відповідальності притягалися й директори підприємств, які не справлялися з вчасним стягненням з робітників внесків по передплаті на позики та перераховуванням коштів до фінансових установ. Єдиною пом'якшуючою обставиною у випадку затримки платежів була зупинка підприємств, за якої зобов'язання їх внести не скасовувалося, а відтерміновувалося⁶². Виявленням заборгованостей підприємств займалися «летючі робітничі бригади» РСІ (Робітничо-селянської інспекції)⁶³.

Передплата на позики викликала незадоволення робітників, особливо у роки конверсії попередніх позик (1930 та 1936) та роки катастрофічного падіння життєвого рівня робітників (1932 та 1933 рр.), особливо, коли вона збігалась зі стягненням інших обов'язкових платежів: квартплати, податку на житлобудівництво, пайових внесків до кооперативу, зборів на лотерейні квитки, на оздоровчу кампанію, авансами на заготівлю овочів і фруктів й т.ін. Як засвідчують матеріали ДПУ УСРР «Про ставлення робітників до випуску позики «П'ятирічка за чотири роки» від 28 березня 1930 р., вони обурювалися тим, що держава не піклується про них, а тільки визискує гроші. «Коли б врешті решт вона хоча трошки нам допомогла, то й ми їй допомогли!» — заявляли гірники шахти № 1 Сталінського рудоуправління⁶⁴. Робітники Луганського заводу ім. Косіора, обурювалися тим, що «держава все добре забирає закордон, а нам залишає тільки позики й відрахування». Радикально налаштовані робітники, як металісти з Дніпропетровського заводу ім. Леніна, закликали всіх об'єднатися, «виступити й сказати, що ми проти позики»⁶⁵.

Небажання робітників придбати облігації позик було спричинено й недотриманням фінустановами зобов'язань перед вкладниками. І не тільки через несвоєчасне погашення позик та затримки у виплаті належних відсотків і вигравів по їх облігаціях⁶⁶, а й з причини невидачі самих облігацій під час передплати чи навіть квитанцій із зазначенням їх номерів. Це унеможливило повернення вкладникам грошей, внесених до ощадкас на передплату позик⁶⁷.

Лише незначна частина робітників — переважно високооплачувані кадрові — висловилися на підтримку державної позики. «Потрібно підтримати державу, бо чекати допомоги від інших країн не доводиться», — розмірковували вони (київський Червонопрапорний завод). Або: «Нічого, робітничка копійка не пропаде, своїй державі ми маємо допомогти!» (Канатний завод у Харкові). Найчастіше протестували проти позик низькооплачувані та багатодітні кадрові робітники⁶⁸.

Незадоволення з приводу примусової передплати позик висловлювали навіть комсомольці та партійці. «Добре безпартійному, він може не брати облігації, а нам партійцям — бажаєш, не бажаєш, брати доводиться» — казали вони (Харків, фабрика Кутузова) — чи: «Хочуть перевести всі позики в одну, але цей номер не пройде. Більшість робітників вже встигла забрати свої облігації, мовби відчувала, що все одне пропадуть».

Особливо болісну реакцію у суспільстві викликало припинення конверсії облігацій попередніх позик, яке унеможливило заощадження грошей. За словами суднобудівників з миколаївського заводу «Руссуд», «припинення купівлі облігацій з боку держави остаточно підірвало в масах довіру до позик і до ощадкас, бо після цього багато хто став забирати свої внески». Робітники, які повірили обіцянкам влади і підписалися на велику суму, картали власну недалекоглядність (Харківський паровозобудівний завод)⁶⁹.

Робітників обурювали не тільки примус до передплати на позики та неможливість розпоряджатися придбаними облігаціями, а й випуск позик без схвалення робітників (Дніпропетровський завод ім. Петровського, Харківський завод ім. Шевченко)⁷⁰.

За оцінкою органів ДПУ, антирадянський характер мали висловлювання щодо позики з боку недавніх вихідців із селян, які пов'язували їх з грабінницькими кампаніями, що проводилися владою на селі. Так, робітники харківського заводу «Серп і молот», які мешкали у приміських селах, агітували заводчан не передплачувати позику, «оскільки це незкінченна пісня: пограбували селян, а зараз у робітників забирають половину заробітку». Вони з обуренням звинувачували міських у конформізмі: «Дурні, до сього часу мовчать й ще деякі вступають до партії». Аналогічну думку висловлювали працівники Дніпропетровського заводу ім. Леніна, Миколаївського ім. А. Марті та багатьох інших підприємств⁷¹.

Однак це були кулуарні розмови у «курилці», під час поїздок на роботу, на кухні вдома. На протестні виступи майже ніхто не наважувався, бо, як казали харківські кондитери з фабрики «Червоний кондитер», у випадку, «якщо хтось з робітників не мав змоги підписатися на позики, йому відразу пришивали

контрреволюцію». Щоб повернути облігації з ошадкас, робітники вдавалися до різних хитрощів, а у крайньому випадку намагалися перейти на інше підприємство. Однак через острах репресій стосовно «летунів» більшість підписувалася на єдину позику індустріалізації⁷². Підбиваючи підсумки інформаційних зведень з місць про політичні настрої робітників, 28 березня 1930 р. ДПУ УСРР зробило висновок про негативне ставлення більшості робітників республіки до позики «П'ятирічка за чотири роки».

Втім, незважаючи на потужний політичний тиск, реалізація позики гальмувалася. 30 вересня 1930 р. «Правда» у замітці «Потрібний крутий поворот» писала: «Передплата серед робітників і службовців по СРСР дала 64,9%. Порівняння темпів реалізації позики «П'ятирічка за чотири роки» з «Третьою позикою індустріалізації» по передплаті серед робітників і службовців показує, що реалізація позики «П'ятирічка» йде гірше». Однак у остаточному підсумку розміщення облігацій позики поповнило державну скарбницю на 1 млрд. 47 млн. руб., зокрема в УСРР — на 225,6 млн. руб.⁷³

З ускладненнями, через систематичні затримки виплати заробітної плати (через погану наповнюваність бюджету), відбулась реалізація другого випуску позики «Третього, вирішального року п'ятирічки», план реалізації якої серед членів профспілок УСРР становив 213 млн. руб., а загалом по республіці — 343 млн. руб.⁷⁴ На кінець 1931 р. її передплатили 95% міських робітників і службовців республіки⁷⁵. Сума розміщення облігацій позики серед населення в УСРР становила 405 млн. руб., а загалом по СРСР — 2 млрд. 80 млн. руб.⁷⁶

Розраховуючи на зростання фонду заробітної плати у наступному році, Наркомфін СРСР збільшив розмір нової «Позики четвертого завершального року п'ятирічки» (1932 р.) до 3 млрд. 200 млн. руб.⁷⁷, зокрема для України — до 641 млн. руб. Для робітників і службовців завдання по передплаті позики було встановлено у розмірі 440 млн. руб.⁷⁸ Воно обраховувалося із розрахунку охоплення позикою тритижневого заробітку робітників⁷⁹.

Через голод та інфляцію плани поповнення державного бюджету за рахунок заощаджень громадян зривались. До ЦК КП(б)У з різних міст і районів України надходили тривожні звістки про «фінансовий прорив». На 16 вересня, коли кампанія по реалізації позики наближалася до завершення, планові завдання залишались недовиконаними майже на чверть (23%), причому передплата позики припинилася і розпочався її «відлив»⁸⁰. Це пояснювалося не тільки високою плінністю робочої сили, яка не компенсувалася охопленням позикою нових робітників, а й недовірою робітників до державних позик. Під час перевірки звітності фінансових установ з'ясувався і факт фальсифікації статистичних показників по результатах реалізації позики з провини фінансових працівників. Намагаючись відрапортувати центру про завершення реалізації позики, вони дублювали дані про її перебіг на підприємствах, що відставали⁸¹.

Збитки, виявлені під час перевірки, не були компенсовані у наступні місяці реалізації позики. План 1932 р. залишився недовиконаним як по УСРР, так і по Союзу загалом. Зокрема, в Україні по групі робітників і службовців — на 14,7%. Гасло суцільного охоплення позикою робітників, службовців і колгоспників не

було реалізовано⁸². Розміщення облігацій серед населення республіки поповнило державну скарбницю на 497,7 млн. руб., загалом по СРСР — на 2 млрд. 718 млн. рублів⁸³.

Зважаючи на прорив 1932 р., завдання по новій позиції «П'ятирічка за чотири роки» було знижено: для СРСР — до 3 млрд. руб.⁸⁴, а для України — до 565,6 млн. руб.*, зокрема по групі робітників і службовців — до 350,7 млн. руб. Це завдання обраховувалося із розрахунку охоплення позикою 95% робітників і службовців і 80% фонду заробітної плати підприємств⁸⁵.

Позитивним було й те, що питома вага України у плані реалізації позики по СРСР була знижена з 19,9% до 19,2%, зокрема по групі робітників і службовців (за рахунок підвищення планових завдань для селян колгоспників і одноосібників) — з 19,9% до 18,7%⁸⁶.

Незважаючи на тяжке фінансове становище промисловості України, передплата нової внутрішньої «Позики другої п'ятирічки (випуск першого року)» серед членів профспілок просувалася успішніше, ніж минулорічна. Це засвідчувала сигнальна інформаційна довідка культмасового сектору ВУРПС від 23 травня у 1933 р. «Про участь профорганізацій у позиковій кампанії (за матеріалами шести ВУКів і чотирьох профрад з телеграфних повідомлень), яка визначала ставлення робітників до позики як позитивне. У ній зазначалося, що у поточній кампанії спостерігається «великий ентузіазм трудящих мас, десятки тисяч робітників дають позику державі не тільки [у розмірі 100%] місячного заробітку, але в окремих випадках цей відсоток сягає 200%». Цей висновок підтверджувався численними прикладами.

Поряд з цим наголошувалося на «окремих нездорових настроях», які проявлялися у виступах робітників проти позики на профспілкових зборах та поодиноких спробах колективного опору передплаті у вигляді відмови від голосування з питання про реалізацію позики (механічний цех заводу ім. Комінтерну) та хуліганських нападів на розповсюджувачів позики (у електричному відділенні Костянтинівського заводу). Серед «хуліганських витівок класового ворога» згадувався і випадок «зникнення гасел і плакатів про позику» у Костянтинівському палаці культури. Однак, при цьому зауважувалося, що «робітнича маса Костянтинівки з обуренням відзначила ці факти на своїх зборах, заплямувала ганьбою винних і обіцяла передплатити позику на місячний заробіток»⁸⁷.

У 1933 р. розміщення облігацій серед населення УСРР дало державі 595,4 млн. руб. З них 399,5 млн. руб. забезпечили внески членів профспілок, що становило 72,1% від середнього місячного фонду заробітної плати на 1933 р. Планове завдання Наркомфіну СРСР по реалізації позики було перевиконане на 14%⁸⁸. Факт успішної реалізації позики в умовах голоду серед робітників можна

---

* Ці дані наводяться у листі наркомфіну УСРР О. Рекіса до ЦК КП(б)У з питання про нову позику від 25 квітня 1933 р. У звіті Наркомфіну УСРР про результати реалізації позики наводиться інший показник планового завдання — 540,8 млн. руб. (ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 4).

пояснити лише одним — їх острахом позбутися продовольчого забезпечення по картках за відмову від участі у передплаті позики.

Зважаючи на зменшення прояву незадоволення робітників позикою «Другої п'ятирічки випуску першого року», планове завдання по реалізації наступної позики («Другої п'ятирічки випуску другого року» 1934 р.) було підвищено по СРСР до 3,570 млрд. руб., а по УСРР — до 612 млн. руб., зокрема по групі робітників і службовців — до 402,1 млн. руб.⁸⁹ Причому робітникам пропонувалося придбати облігації позики на суму, що набагато перевищувала встановлений норматив, — тритижневий заробіток⁹⁰. Інакше виконати планове завдання, яке передбачало 100% охоплення позикою членів профспілок, виявилось неможливим, оскільки навіть у найкращі роки цей показник не перевищував 95%.

Для низькооплачуваних робітників рекомендований розмір передплати позики виявився не підйомним. Тому Наркомфін УСРР попросив союзний наркомат знизити його для них до двотижневого заробітку, а загальну суму передплати для міських членів профспілок — до 410 млн. руб. Обсяг завдання по всіх групах населення рекомендувалося скоротити до 562 млн. руб.⁹¹ Однак союзний наркомат визнав клопотання недостатньо обґрунтованим.

За повідомленням газети «Правда» від 22 травня 1935 р. позика «Другої п'ятирічки» (випуск другого року), була реалізована повністю, а в Україні навіть перевиконана: 50 млн. передплатників СРСР позичили державі 3,5 млрд. руб., зокрема передплатники УСРР — 602,4 млн. руб.⁹²

Збільшуючи розміри позик, влада зменшувала виплату відсотків по них. За даними наркомфіну УСРР, у 1935 р. сума позики, що становила 620 млн. руб., у порівнянні з попереднім роком було збільшено на 18 млн. руб., а відсоток, який належало сплатити власникам облігацій, знижено з 10% до 8%⁹³. Проте у цілому по СРСР, як повідомлялося у «Правді», розмір «Позики другої п'ятирічки» (випуск третього року) залишився незмінним (3,5 млрд. руб.).

У 1936 р. було здійснено чергове пограбування населення: одночасно з розміщенням нової позики «Другої п'ятирічки випуск четвертого року» провели нову конверсію раніше випущених, причому умови позик змінили не на користь власників облігацій: при обміні старих облігацій на нові відсоток коштів, що виплачувалися, зменшили з 8% до 4%, а термін виплат коштів подовжили до 20 років⁹⁴.

Вилучення коштів населення на невизначений термін викликало масове невдоволення робітників, які розцінили конверсію як «одурманювання робітничого класу». Конверсія проходила з великою напругою. Однак спроби робітників збути облігації напередодні позики, щоб 20 років не чекати повернення власних грошей, були вчасно попереджені. Розцінюючи їх як «намір залізти до кишені держави», влада заборонила продаж та закладання облігацій⁹⁵.

Конверсія дозволила зекономити державі значну суму, оскільки на руках у 50 млн. передплатників позики знаходилося близько 760 млн. облігацій⁹⁶.

Щоб нейтралізувати незадоволення робітників кредитною політикою, Наркомфін зменшив для них обсяг передплати на нову позику індустріалізації

(«Другої п'ятирічки випуск четвертого року»), первісно рекомендований в обсязі трьохтижневого заробітку, до двох-тритижневого. Полегшення фінансових зобов'язань по позиці для членів профспілок мало перекрити підвищення завдань для колгоспників і селян одноосібників⁹⁷.

На 10 липня 1936 р., план реалізації позики у містах УСРР був перевиконаний на 0,8%, тоді як у сільській місцевості недовиконаний на 20%. Загальний план розміщення позики, визначений для республіки у сумі 813 млн. руб., був виконаний на 97,7% (зібрано 794 млн. 108 тис. руб.)⁹⁸. На кінець позичкової кампанії, за даними І. Штукіна, Д. Ентеліса та І. Фаворського, сума розміщення позики серед населення зросла до 828,5 млн. руб.⁹⁹ Повільніше відбувалась кампанія обміну старих облігацій на нові. На цей час до ошадкас надійшла лише чверть облігацій попередніх позик¹⁰⁰.

У березні 1937 р. держава здійснила лихварську операцію з видачі кредитів під заставу облігацій: останні приймалися ошадкасами за ціною на чверть меншою від дійсної вартості¹⁰¹. Однак навіть такі умови здавались громадянам привабливими, адже вони боялися, що вже ніколи не повернуть грошей, вкладених в облігації, та будь-що намагалися позбутися їх.

Навколо цієї операції склався ажіотаж. У містах біля ошадних кас стояли тисячні черги робітників і службовців, хатніх господарок, які бажали закласти облігації. Наприклад, у Полтаві за кілька днів населення здало до банківських установ облігації на загальну суму в 1 млн. 100 тис. руб. Панікою скористалися підприємливі особи, які за безцінь їх скуповували, особливо у сільських мешканців, котрі не мали змоги затримуватися у містах. Траплялося, продавали облігації на суму 1200 руб. за 37 руб.¹⁰²

З ускладненнями реалізовувалася позика 1937 р. «На зміцнення обороноздатності країни». За даними Наркомфіну УСРР, «більшість областей, за виключенням Дніпропетровської і Київської, опинилась у ганебному стані»¹⁰³. На квітневому пленумі ЦК КП(б)У М. Хрущов запропонував не соромитися «натиснути на цю справу»¹⁰⁴. Всупереч тривожним звіткам з місць про труднощі з реалізацією позики радянська преса повідомляла про її успішне розміщення серед населення. Так, нарком фінансів СРСР Г. Гринько у статті «Позика зміцнення оборони СРСР», яка була надрукована у газеті «Правда» 2 липня 1937 р., писав: «Наші позики завжди розміщуються з великим успіхом і не раз вони випускалися на безпосередню вимогу трудящих. Але ніколи ще вимоги народних мас не були такими численними, не відбувалися з таким політичним піднесенням».

В останні місяці кампанії відбувся довгоочікуваний перелом на краще. За даними С. Пінаєва, ця позика, як і два випуски наступної позики «Третьої п'ятирічки», були цілком реалізовані серед населення СРСР¹⁰⁵.

Адміністративний тиск, що посилювався з року в рік, забезпечив вилучення у населення великої суми грошей. Якщо у 1932 р. розмір надходжень до державного бюджету по позиках становив 1 млрд. 259 млн. руб., то у 1935–36 рр. він збільшився до 6 млрд. 910 млн. руб., при цьому вкладникам виплатили по відсотках з позик й викуплених облігацій лише 1 млрд. 395,4 млн. руб.¹⁰⁶

Середній розмір внесків по ощадкасах з 1 січня 1933 р. до 1 січня 1938 р. підвищився в СРСР у всіх разів¹⁰⁷.

За підрахунками С. Кульчицького, більше половини всіх добровільних платежів населення (акції Трактороцентру, зобов'язання по сільськогосподарському постачанню, самооподаткування сільського населення, внески до кооперації, приріст внесків до ощадкас, добровільні форми страхування, державні позики) до фонду індустріалізації давали іменно позики, зокрема у 1931 р. — 365,2 млн. з 725,2 млн. руб. У містах, населення яких не придбало акції Трактороцентру, не сплачувало за сільгоспостачання та не вносило платежів по самооподаткуванню, їх частка становила більше двох третин сумарних надходжень до бюджету з добровільних платежів: 245,1 млн. з 357,6 млн. руб.¹⁰⁸

Держава поступово збільшувала обсяг коштів, що вилучалися у робітників, не тільки через позики й депозитні внески, а й шляхом вирахування з їх заробітної плати, згідно з колективними угодами, податків, членських, пайових та «благодійних» внесків, оплати за страхування майна та за придбання лотерейних білетів. Через дефіцитність фонду оплати праці ці вирахування іноді затримувалися, але заборгованість по платежах, що йшли на державні потреби, погашалася першочергово¹⁰⁹.

У 1933 р. так звані «громадські відрахування» досягали 17% заробітку робітників. Найбільша частка — 10% заробітної плати — йшла до фонду індустріалізації, 3% — витрачалися на сплату внесків до профспілок та інших громадських організацій, стільки ж — на кооперативні внески та ще 1% — на разові пожертви (на «День індустріалізації», на Далекосхідну армію й т. ін.)¹¹⁰.

У зв'язку із запровадженням у 1930 р. диференційованого річного кооперативного паю у розмірі місячного окладу сума щомісячних «громадських відрахувань» для пересічних робітників сягнула 20% заробітної плати, а для партійців — 22–23%. У 1929/30 р. «громадські внески» становили не більше 13% заробітку¹¹¹.

Підвищення цього внеску, за оцінкою ДПУ, «викликало різко негативні настрої серед робітників», причому «незадоволення [з цього приводу] переростало у бродіння і набувало масового характеру». Так, на чверті промислових підприємств Одеси робітники зірвали обговорення питання про новий пай на загальних зборах¹¹². Там, де збори відбувались, після їх закінчення члени профспілок групами підходили до завкому і запитували: «Чи віддадуть паї, якщо вийти з ЦРК (Центрального робітничого кооперативу)?» (Джутова фабрика) або «Хто постановив, щоб робітники платили до ЦРК паї у розмірі місячного заробітку?» (Корковий завод, завод ім. Жовтневої революції). Робітників обурювала не тільки захмарна сума внесків, а й те, що їх збільшення не гарантувало покращення постачання робітників (робітники Одеського будівельного тресту, заводу «Рудометалторгу»). Тому вони закликали «припинити цей безлад» (завод ім. Жовтневої революції)¹¹³.

Оцінюючи настрої робітників, ДПУ вважало, що і на підприємствах, де невдоволення не виходило за межі приватних розмов, його «навіть чи можна вважати більш задовільним», бо «ці розмови відбивають думку більшості»¹¹⁴.

Незадоволення робітників не було безпідставним. Іноді у день зарплати після здійснення різноманітних платежів — податків (на прибуток та культподатку), комірною, за харчування на виробництві, по кредиту, а також численних громадських внесків — вони не отримували грошей, або ставали боржниками підприємств¹¹⁵.

Робітники постійно скаржилися на фінансове свавілля профкомів до вищих профспілкових органів. Останні, реагуючи на «сигнали» знизу, самостійно розв'язували питання, наболілі для робітників, або порушували їх перед компартійно-радянськими органами. Так, президія одеської облпрофради у квітні 1930 р. ухвалила рішення скасувала внески членів профспілок до фонду боротьби з безробіттям, зважаючи на його зменшення у губернії, а оргвідділ ВУРПС у цьому ж році підтримав клопотання завкому Слов'янського керамічного заводу про припинення стягнень до фонду зміцнення радянського апарату, порушивши це питання перед ВУЦВК¹¹⁶.

Намагаючись розрядити конфліктну ситуацію між робітниками, з одного боку, та профспілковими органами і заводоуправліннями, з іншого, з приводу надмірних вирахувань на громадські і державні потреби із заробітків робітників, президія ВЦРПС 18 березня 1930 р. ухвалила постанову, а 22 вересня того ж року видала циркуляр про неприпустимість «будь-яких вирахувань із заробітку робітників через контору, за винятком тих, що передбачалися правилами внутрішнього розпорядку», а також про заборону їх здійснення «шляхом відробітку вихідних днів та позаурочних годин»¹¹⁷. Позаурочні роботи дозволялося «проводити тільки з дозволу ВЦРПС у кожному окремому випадку». Крім того, знижувався розмір рекомендованих вирахувань із заробітної плати робітників — по сплаті членських внесків до профспілок з 2% до 1,5% щомісячного заробітку, а внесків до каси взаємодопомоги відповідно з 1% до 0,5%. Сума вирахувань на придбання облігацій позик не мала перевищувати півмісячного заробітку на рік¹¹⁸.

Більшість робітників, за оцінкою ДПУ УСРР, зустріла постанову ВЦРПС «з великим схваленням», «висловлюючи упевненість, що з її реалізацією припиниться вакханалія з боку місцевих профпрацівників щодо безперервних вирахувань», що постанова є «кроком до підняття загального матеріального добробуту і фактичного збільшення бюджету робітників». Наприклад, токарь Сергєєв з заводу № 29 Запорізької округи казав: «Мабуть, ВЦРПС насправді вирішила повернутися обличчям до виробництва і до членів спілок». Аналогічні думки висловлювали гірники з шахти «Лутугіне» колишнього Чистяківського рудоуправління Сталінської округи, металурги з Дніпропетровського заводу ім. Петровського, ткалі з панчішної фабрики «Текстильпрому» Полтавської округи, робітники фабрики ім. Мельникова Харківської округи та багатьох інших підприємств.

Поряд з цим, як зауважувало ДПУ, серед робітників помічалися прояви «недовіри щодо проведення постанови у життя, розмови про те, що вона залишиться лише клаптиком паперу, побоювання за перекручення постанови на

місцях й т. ін.» Робітники казали, що вони повірять намірам ВЦРПС лише після того, «як все побачать у дії, а не на папері» (Київська взуттєва фабрика).

Деякі робітники звинувачували у надвисоких вирахуваннях місцевих керівників. Вони вважали, що «центр ухвалює одне, а низові осередки перекручують ці постанови, ніби перед кимось вслуговуються», що «місцеві проф- і парт-працівники [все одно] знайдуть будь-яку лазівку, щоб побільше відрахувати з робітника». Інші сумнівалися у щирості заяв щодо зменшення грошових стягнень з робітників. Вони були впевнені, що їм не полегшас, оскільки нагорі «кажуть одне, а роблять зовсім інше», (Полтавський м'ясокомбінат), а крім того, «неодноразово змінюють свої рішення» (ковальський цех Харківського лекально-інструментального заводу) або «одні внески зменшать, а інші — збільшать» (заводу № 29 Запорізької округи). Були й такі, які не довіряли ані місцевим, ані вищим органам. Вони розуміли, що постанова ВЦРПС — «лише маневр, [хитрощі] не тільки ВЦРПС, а й партії, [які розуміють], що зараз у робітників поганий настрій у зв'язку з невдалою колективізацією села, й тому намагаються зміцнити свої позиції у робітників» (будівельний цех Харківського паровозобудівного заводу)¹¹⁹.

Робітники мали рацію. 5 листопада постанову ВЦРПС порушив голова українського уряду, який наказав Наркомфіну республіки до кінця року вирахувати із заробітків робітників заборгованість по усіх платежах, які вони мали сплачувати до державної скарбниці та громадських фондів¹²⁰. Надалі всупереч власній постанові діяв сам ВЦРПС, який неодноразово підвищував рекомендований розмір внесків по передплаті позики. За даними С. Кульчицького, у 1931 р. у робітників по позиці «Третього вирішального року» пересічно вилучили 61% середньомісячного заробітку, а у 1934 р. — 74%¹²¹.

У другій п'ятирічці частка надходжень по позиках індустріалізації до держскарбниці досягла 75,5% від суми всіх «добровільних внесків» радянських громадян, що становила 23 946 млн. руб., у тому числі по державних позиках — 18 130 млн. руб.¹²²

Заходами фінансових мобілізацій держава вилучала в трудівників велику кількість грошей, необхідних для задоволення насущних потреб, причому розмір вилучень зростав незалежно від рівня добробуту населення, який у роки першої п'ятирічки катастрофічно впав.

Проблема накопичення коштів до фонду індустріалізації розв'язувалася і шляхом зменшення прибутковості цінних державних паперів, розповсюджених серед населення: шляхом рефінансування державного боргу (погашення основної заборгованості по раніше випущених позиках та процентів по них за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик), конверсії (зменшення розмірів відсотків, що мають сплачуватися по цих позиках), консолідації (збільшення строку дії) та уніфікації позик (об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущені позик обмінювалися на облігації нової).

Спроби влади розв'язувати проблеми фінансування індустріалізації за рахунок коштів громадян мали негативний суспільний резонанс, особливо у роки першої п'ятирічки, коли життєвий рівень в країні катастрофічно впав.

Найактивніше опиралися мобілізації коштів населення до фонду індустріалізації вихідці з села, а також низькооплачувані та багатодітні робітники, які виступали на профспілкових зборах проти передплати на позики та передання придбаних облігацій на зберігання до державних кредитних установ. Решта робітників здійснювала прихований опір, навмисно не відвідуючи профспілкові збори, на яких обговорювалися питання про позики, або намагалися позбутися нав'язаних їм облігацій відразу ж, як закінчувалися кампанії з розповсюдження останніх. Після запровадження обов'язкового для членів профспілок зберігання облігацій позик у державних кредитних установах та заборони їх продажу чи закладання, робітники, задля того, щоб повернути облігації з банківських установ, звільнялися та переходили на інші підприємства. Проте більшість робітників, побоюючись репресій проти «летунів» та саботажників позик, погоджувалася їх придбати та здавати на зберігання до ощадних кас.

Активно підтримували позики лише активісти, які намагалися засвідчити лояльність до влади. Власне з них формувалися комісії сприяння ощадній справі та державним позикам, які здійснювали громадський контроль за участю робітників у передплаті позик, переданням ними придбаних облігацій на зберігання до державних банківських установ, а, також, за продажем та закладанням цінних державних паперів.

Спроби саботажу розміщення державних позик потенційними позикодавцями долалися примусовими заходами. Спочатку з боку профспілок, які ухвалювали рішення про колективну, тобто примусову для всіх членів цих організацій, участь у кампаніях з передплати позик, передання придбаних облігацій та грошових заощаджень на зберігання до державних банківських установ. А у випадку ухиляння від участі у цих кампаніях застосовували до них заходи громадського впливу, аж до виключення з членів профспілок, що позбавляло профспілкових пільг. Надалі — з боку заводської адміністрації, яка звільняла «літунів» та саботажників позик. Робітники, які мешкали в сільській місцевості, у випадку участі в актах масового опору, зазнавали економічних репресій, які з червня 1931 р. застосувалися щодо районів, у яких плани реалізації позик виконувалися менше, ніж на 15%.

Непевні спроби профспілок та місцевих фінансових органів захистити інтереси робітників не мали успіху. Коли ВЦРПС ухвалив рішення про зменшення розмірів так званих «громадських вирахувань» із заробітної плати робітників, зокрема по передплаті на позику, щоправда, це рішення було порушено урядом й самою радою професійних спілок.

---

¹ *Кульчицький С.В.* Участь робітників УСРР у створенні фонду індустріалізації. — К., 1976. — С. 126.

² *Пинаев С.М.* Государственный опыт проведения государственных внутренних займов СССР 1920–1930-е гг. / Автореферат дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — Отечественная история / Рязанский гос. пед. ун-т им. С.А. Есенина. — Владимир, 2012;

Он же. Займы индустриализации конца 1920-х годов и особенности их реализации / Вестн. Тамбовского ун-та. Сер.: гуманитарные науки. — 2011. — № 8. — С. 290–295; *Он же.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов/Материалы международной заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история», 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>; *Феофанов О.Е.* Первые займы индустриализации как источник накопления капитала (по материалам Ярославской области) / Ярославский педагогический вестник. — 2011. — № 8 (апрель–июнь). — С. 248–250.

³ *Козацька Т.* Формування державних повинностей сільського населення Української РСР (1928–1933 рр.) / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — історія України. — Черкаси, 2006; *Николаюк Т.А.* «Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості (1929–1938 рр.)». — Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. — Історія України. — Острог, 1999; *Трубенюк О.М.* Матеріальне становище та умови праці робітників України) друга половина 1990–1930-х рр. / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. — Історія України. — К., 2000.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 31.

⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3056. — Арк. 52.

⁶ Там само. — Арк. 49–50.

⁷ *Довгопол В.М.* Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926–1929 рр. — Харків, 1971. — С. 10.

⁸ *Довгопол В.М.* Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.) // Питання історії народів СРСР. — Вип. 8. — Харків, 1969. — С. 167.

⁹ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Шагина. — Москва, 1996.

¹⁰ *Довгопол В.М.* Мобілізація заощаджень трудящих — важливий фактор у вирішенні проблеми нагромадження коштів для соціалістичної індустріалізації (1926–1929 рр.). — С. 167.

¹¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 3. — 1924–1927. — М., 1979. — С. 366–367.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5463. — Арк. 20, 24.

¹³ Газета по-киевски. — 2009. — 3 марта.

¹⁴ Що таке державні трудові ошадні каси та яку користь вони дають трудящим / *Закаменна О.М.* Що таке витверезувальня. — Харків, 1930. — обкладинка, зворот.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 253. — Арк. 19.

¹⁶ Там само. — Спр. 995. — Арк. 60.

¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 5. — Спр. 189. — Арк. 29.

¹⁸ Там само. — Ф. 30. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 417; Сборник законов рабоче-крестьянского правительства СССР. — 1929. — Ст. 297.

¹⁹ Газета по-киевски. — 2009. — 3 марта.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 58.

²¹ Там само. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 224.

²² Обушок. — Кадіївка. — 1930. — 30 березня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 6985. — Арк. 25.

²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 7. — Спр. 1651. — Арк. 15, 16.

²⁵ Соціалістична Україна. Стат. зб. — К., 1937. — С. 94.

²⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2513. — Арк. 2.

²⁷ Там само.

- ²⁸ Там само. — Спр. 2979. — Арк. 17.
- ²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 156.
- ³⁰ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 356.
- ³¹ Там само. — Спр. 3298. — Арк. 230.
- ³² Там само. — Спр. 3304. — Арк. 173.
- ³³ Там само. — Спр. 2789. — Арк. 50–51.
- ³⁴ Там само. — Арк. 38.
- ³⁵ Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 315.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2789. — Арк. 51.
- ³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 995. — Арк. 120.
- ³⁹ Там само.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 3293. — Арк. 315.
- ⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2979. — Арк. 2.
- ⁴² Там само. — Арк. 17.
- ⁴³ Штукін І, Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УСРР. — К., 1940. — С. 5.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3298. — Арк. 230.
- ⁴⁵ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 115.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 58.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 114.
- ⁴⁹ Хрестоматія по отечественной истории (1914–1945 гг.): Учебное пособие для студентов вузов.
- ⁵⁰ Обушок. — Кадіївка. — 1930. — 30 березня; Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵¹ Кульчицький С.В. Вказ. праця. — С. 132.
- ⁵² Там само. — С. 131.
- ⁵³ Там само. — С. 132.
- ⁵⁴ Там само. — С. 131.
- ⁵⁵ Там само. — С. 131–132.
- ⁵⁶ Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵⁷ Штукін І, Ентеліс Д., Фаворський І. Вказ. праця. — С. 5.
- ⁵⁸ Цит. по: Пинаев С.М. Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 14, 15.
- ⁶⁰ Правдист. — Луганск, 1930. — 26 февраля.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ЦДАВО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 3293. — Арк. 16.
- ⁶³ Там само. — Ф. 2605. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 13.

- ⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4227. — Арк. 101.
- ⁶⁵ Там само. — Спр. 4227. — Арк. 14.
- ⁶⁶ Що таке державні трудові ошадні каси та яку користь вони дають трудящим? / *Закаменна О.М.* Що таке витверезувальня. — обкладинка, зворот.
- ⁶⁷ ЦДАГО України. — Ф. 30. — Оп. 2. — Спр. 5463. — Арк. 24.
- ⁶⁸ Там само. — Спр. 3192. — Арк. 29.
- ⁶⁹ Там само. — Арк. 30.
- ⁷⁰ Там само. — Арк. 33, 35, 39.
- ⁷¹ Там само. — Арк. 30.
- ⁷² Там само. — Арк. 35, 39, 40.
- ⁷³ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3163. — Спр. 4303. — Арк. 12.
- ⁷⁵ Там само. — Спр. 4303. — Арк. 12, 27.
- ⁷⁶ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁷⁷ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.
- ⁷⁹ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5440. — Арк. 9.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 28.
- ⁸² Там само. — Спр. 6371. — Арк. 110.
- ⁸³ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁸⁴ Правда. — 1933. — 15 мая.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6371. — Арк. 110–113.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 5451. — Оп. 43. — Д. 30. — Л. 210–211.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6563. — Арк. 98, 110.
- ⁸⁹ Там само. — Спр. 6563. — Арк. 37–38.
- ⁹⁰ *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ⁹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6761. — Арк. 7.
- ⁹² *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ⁹³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6761. — Арк. 7; *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6.
- ⁹⁸ Там само. — Арк. 6, 9–11.
- ⁹⁹ *Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І.* Вказ праця. — С. 5.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6991. — Арк. 6, 9–11.
- ¹⁰¹ *Николаюк Т.* Вказ праця. — С. 121.
- ¹⁰² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 7161. — Арк. 37.

- ¹⁰³ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁴ Там само. — Оп. 1. — Спр. 572. — Арк. 177.
- ¹⁰⁵ *Пинаев С.М.* Государственные внутренние займы СССР 1930-х годов / Материалы межд. заочной научн.-практ. конф. «Общественные науки в современном мире: социология, политология, философия, история». 4 июля 2011 г. / <http://sibac.info>.
- ¹⁰⁶ Соціалістична Україна. Стат. зб. — К., 1937. — С. 94.
- ¹⁰⁷ Социалистическое строительство Союза ССР (1933–1938 гг.). Стат. Сб. — С. 112.
- ¹⁰⁸ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. — С. 128.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 33.
- ¹¹⁰ *Николаюк Т.* Вказ. праця. — С. 270.
- ¹¹¹ Там само.
- ¹¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3192. — Арк. 56.
- ¹¹³ Там само. — Арк. 57.
- ¹¹⁴ Там само. — Арк. 39.
- ¹¹⁵ Там само. — Спр. 5439. — Арк. 21
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 7, 11.
- ¹¹⁷ *Казанцев Б.Н.* Материалы государственных партийных и профсоюзных органов о причинах и формах протестных выступлений работников промышленности, строительства и транспорта в 1930–1940-х гг. (по фондам ЦА ФСБ РФ, ГП РФ, РГАСПИ и РГАЭ) / Трудовые конфликты в СССР. 1930–1991. — Москва, 2006. — С. 52.
- ¹¹⁸ Труд. — Москва, 1930. — 6 мая; ЦДАВО України. — Ф. 2605. — Оп. 3. — Спр. 63. — Арк. 1.
- ¹¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3193. — Арк. 88–92.
- ¹²⁰ *Николаюк Т.* Вказ. праця. — С. 270.
- ¹²¹ *Кульчицький С.В.* Вказ. праця. — С. 129.
- ¹²² Там само. — С. 128.

ЗАПІЛЬНЕ РУШЕННЯ/ТИЛОВЕ ОПОЛЧЕННЯ ЯК РІЗНОВИД ГРОМАДЯНСЬКИХ ОBOB'ЯЗКІВ ПРАВОСЛАВНОГО КЛІРУ в 1930-ті рр.

Затверджений 18 вересня 1925 р. ЦВК та РНК СРСР закон «Про обов'язкову військову службу» містив спеціальний XVIII розділ «Про громадян, що відмовляються від військової служби за релігійними переконаннями». Після прийняття поправки РНК РСФРР 26 жовтня 1926 р. про доповнення Закону про військову службу віруючі, що звільнялись від неї раніше, могли бути використані на так званих «загально-потрібних» громадських роботах. Рішенням від 29 листопада 1926 року РНК УСРР поширив чинність цих документів на Україну¹. В середині 1927 р. НКЮ республіки розробив спеціальний обіжник для окружних судів про релігійні секти, яким до 1917 року забороняли відбувати військову службу зі зброєю в руках. Зазначені законодавчі акти стосувалися груп сектантів: єговістів, молокан, духоборців, менонітів, мальованців, хлистів, скопців, корніївців, жироносців, безштанників, шалапутів, іоаннітів, іннокентіївців, манорівців². Православних кліриків та членів їхніх родин, як класово-ворожий елемент, до військової служби в 1920-х рр. радянська влада не залучала. З іншого боку, згідно канонів церкви клірики не мали права виконувати обов'язки, несумісні зі священнослужінням³. 83-тє правило Св. Апостолів прямо вказує, що «єпископ, або пресвітер, або диякон, які у військовій справі вправляються і хочуть утримати дві речі, тобто римське начальство і священничу посаду, нехай будуть позбавлені священничого сану. Бо «кесареве — кесареві, а Боже — Богові» (Мф. 22, 21)»⁴.

За постановою ЦВК і РНК СРСР з 15 серпня 1930 р. набула чинності нова редакція закону про обов'язкову військову службу. Як і в 1920-і рр., обороняти СРСР зі зброєю в руках новою редакцією закону дозволялося тільки «трудящим». Обов'язкова військова служба в мирний час тривала п'ять років. Усі представники «нетрудових» елементів, до числа яких належало священство, позбавлені конституцією «пролетарської» держави виборчих прав, до проходження обов'язкової військової служби, як і раніше, не допускалися. Після медичного освідчення призовними комісіями військових комісаріатів на предмет придатності до виконання загальнокорисних робіт їх зараховували до запільного рушення (тилового ополчення). На облік громадян нетрудових категорій брали у віці від 20 до 40 років включно і в мирний час їх мали залучати до праці на лісозаготівлях, сплавах, розробках торфу, до боротьби з епідеміями, лісовими пожежами, іншими видами стихійного лиха на час, рівний терміну проходження їхніми ровесниками дійсної військової служби, але не довший, ніж два роки.

Порядок використання тилоополченців на роботах встановлювався НКВС республік за погодженням із народними комісаріатами праці, землеробства, охорони здоров'я та іншими зацікавленими народними комісаріатами союзних республік. У військовий час з тилоополченців мали утворювати особливі команди з обслуговування тилу і фронту⁵. Громадян, котрі, перебуваючи в тиловому ополченні, взагалі не притягалися до робіт, або не притягалися на встановлений термін, держава обкладала спеціальним військовим податком. Він вносився протягом року за кожні півроку, не відпрацьовані на загальнокорисних роботах. Ставка та порядок обкладання військовим податком встановлювалися спеціальною постановою РНК СРСР⁶.

7 грудня 1930 р. НКВС УСРР за погодженням із Народним комісаріатом юстиції, Народним комісаріатом праці УСРР і штабом Української військової округи, оприлюднив постанову «Про притягнення до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання» і, таким чином, поширив чинність артикула 276 закону СРСР про обов'язкову військову службу на громадян Української СРР. Документ передбачав:

1. Усіх осіб, звільнених від військової служби через релігійні переконання, але визнаних на підставі медичного огляду придатними до загальнокорисних робіт, що народилися в 1904, 1905, 1906, 1907 і 1908 році й проживають в УСРР — притягти до трудового відбутку на реченець від 15 грудня 1930 р. по 1 січня 1932 року, передавши їх на весь зазначений час у розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва, за нарядами НКПраці УСРР.

2. Зазначені в арт. 1 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня місяця ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців, б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час роботи, в) харчі на перші три дні.

3. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 2 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само організацію відрядження їх за нарядами НКПраці на місце робіт, покладається на міські інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів.

4. Від явки на збірні пункти нікого з громадян, притягнених до трудового відбутку, порядком цієї постанови не звільняти, крім ув'язнених і тяжкохворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарні, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

5. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти і до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ їх забезпечується житлом.

6. Використання осіб, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких встановлюються від адміністрації господарств, підприємств і будівництва — начальників партій і команд, що наглядають і відповідають за дисципліну і внутрішній порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців-релігійників — 2 чоловіки начскладу, на допомогу яким виділяється зі складу призваних найбільш надійних та дисциплінованих осіб. Для керівництва на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал. Так само на адміністрацію покладається обов'язок організації культосвітньої роботи серед осіб, що знаходяться у їх розпорядженні.

7. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт та систематичне невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилю від виконання відбутку), тягне по собі кримінальну відповідальність залежно від характеру зламання.

8. Порядок і засоби використання призваних осіб за цією постановою на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКПраці УСРР.

9. У справі призову осіб, звільнених від військової служби по релігійних переконаннях, на органи міліції покладаються такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців-релігійників на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призивні пункти та дезертирів з місця роботи.

10. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилоополченців-релігійників: на органи НКПраці⁷.

На розвиток наведеної постанови НКВС УСРР і НКП УСРР видали спільну постанову «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, залічених до запільного рушення (тилового ополчення), до трудового відбутку на роботах в сільському господарстві й промисловому будівництві та поширення її на осіб 1908 р. народження, зарахованих до запільного рушення». Цей документ передбачав таке:

1. Продовжити реченець притягнення до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що зараховані до запільного рушення і проживають на терені УСРР до 1 січня 1932 року, залишивши їх на роботі згідно нарядів, що їх даватиме Наркомпраці.

2. Поширити чинність постанови НКВС і НКП УСРР від 19 вересня 1930 р. «Про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження, що залічені до запільного рушення (тилового ополчення Вісті ВУЦВК від 20.IX.1930 р.), до трудового відбутку на роботах у сільському господарстві й промисловому будівництві» на осіб 1908 р. н., що зараховані до запільного рушення та при-

тягти їх до трудового відбутку на реченець з 15.XII.1930 р. до 1 січня 1932 р., передавши їх на весь зазначений час в розпорядження адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництва за нарядами НКП УСРР.

3. Зазначені в арт. 2 цієї постанови особи повинні з'явитись 15 грудня 1930 р. до окрвійськкомату відповідної ліквідованої округи, рахуючи в тім числі й округи, ліквідовані до липня ц.р., маючи при собі: а) облікові документи тилоополченців; б) білизну, одяг, взуття, постільні речі, потрібні на час робіт; в) харчі на перші три дні.

4. Прийом осіб, що прибуватимуть порядком арт. 3 постанови, забезпечення їх житлом і харчуванням у місці збору, а так само і організацію відряджень за нарядами Наркомпраці на місце робіт, покладається на міські Інспектури (секції) праці колишніх окрцентрів, які (інспектури) погоджують зазначені питання на місці з відповідними установами й організаціями.

Забезпечення призивасмих тилоополченців відповідним житлом та харчами на місці збору, а так само — перевозка до місця робіт і харчування в дорозі переводиться за рахунок тих господарств і будівництв, у розпорядження яких вони надсилаються.

5. Для встановлення придатності до виконання трудвідбутку тилоополченців, що заявляють себе хворими, а так само звільнення від робіт спеціалістів та кваліфікованих робітників по звертанню господарчих органів на місці збору, при органах НКП складаються комісії в складі: інспектора праці (голова комісії), представників: військкомату, міськ[ої] або райміліції і лікаря, який бере участь у комісії по прийому призовників у Червону Армію.

6. Від явки на збірні пункти нікого із громадян, притягнених до трудового відбутку порядком цієї постанови, не звільняти, крім ув'язнених і тяжко хворих, хворобу яких засвідчать відповідні лікарські установи, або лікарі, що перебувають на державній службі. Ці документи повинні бути засвідчені органами місцевої влади.

Крім цих осіб, від посилки на роботу можуть бути звільнені в місці збору лише ті спеціалісти і кваліфіковані робітники, без яких дана місцева галузь господарства не зможе обійтись і лише після постанови комісії, зазначеної в арт.5 цієї постанови. Вищезазначені особи закріплюються за підприємствами та установами, де вони працюють на весь час призиву їх однолітків.

7. Особи, притягнені до трудового відбутку порядком цієї постанови, з моменту явки на збірні пункти й до кінця робіт дістають від адміністрації відповідних господарств, підприємств та будівництв, що їх використовують, платню й харчі на загальних підставах з військовими службовцями рядового складу (червоноармійцями), що відбувають дійсну військову службу в кадрових частинах, а так само за рахунок цих же установ тилоополченці забезпечуються житлом.

8. Використання тилоополченців на роботах повинно провадитись організованим порядком у складі окремих партій і команд на чолі яких настановлюється від адміністрації господарств, підприємств і будівництв — начальники партії й команд, що наглядають і відповідають за дисципліну й внутрішній

порядок у дорученій їм партії або команді, зі складу демобілізованого начскладу РСЧА з розрахунку на 100 чоловік тилоополченців — 2 чол. начскладу, на допомогу яких виділяється зі складу тилоополченців найбільш дисципліновані особи. Для керівництва ж тилоополченцями на роботах адміністрацією призначається відповідний технічний персонал.

9. Ухил від виконання встановленого цією постановою трудового відбутку, відмова виконати окремі роботи, а так само дезертирство з робіт і невироблення встановлених норм виробітку (що теж дорівнюється до ухилу виконання відбутку), тягне пособі кримінальну відповідальність, залежно від характеру зламання.

10. Порядок і засоби використання призваних осіб, залічених до запільного рушення, на роботах і утримання їх визначається у окремій інструкції НКВС і НКП УСРР.

11. У справі призову ополченців на органи міліції покладається такі обов'язки: 1) забезпечення явки тилоополченців на збірні пункти; 2) забезпечення порядку на призовному пункті; 3) розшук осіб, що не з'явилися на призив та дезертирів з місця роботи.

12. Догляд за виконанням цієї постанови покладається, щодо призову — на міські, селищні і сільські ради та райвиконкоми, щодо використання на роботах тилоополченців — на органи НКПраці⁸.

Тексти постанов начальники міської і районної міліції мали негайно передати всім селищним і сільським радам для оголошення населенню, а також негайно і широко оголосити в районних і міських центрах⁹.

Як зазвичай, на папері все виглядало досить пристойно і навіть демократично. Але реалії повсякденного життя, як і слід було чекати, істотно відрізнялися від пропагандистських декларацій. Нова редакція закону про обов'язкову військову службу створила для місцевих рад ще один важіль впливу на священство, а частина духовенства, яка за віком підпадала під чинність постанов, та їхні родини стикнулися ще з одним екстраординарним і екстремальним чинником перебудови власного повсякдення. Що довелося пережити цим людям, добре видно з особистих листів кліриків та письмових запитів до вищих органів влади рад, якими керівники всіх православних конфесій України намагалися врегулювати застосування закону на практиці.

Насамперед, до традиційних для періоду 1920–1930-х рр. фінансових поборів з духовенства, додався невизначений військовий податок. Так, 9 липня 1931 р. правонаступниця ліквідованої у 1930 р. УАПЦ — Всеукраїнська церковна рада УПЦ — звернулася до адмінгрупи при секретаріаті ВУЦВК із запитом з проханням повідомити, скільки та протягом якого часу береться військовий податок зі служників культу. Оскільки, наприклад, Велико-Багачанський РВК (Харківщина) поклав на священника Биковця 400 руб. цього податку¹⁰. Референт у справах культу Катунін в листі до ВУЦР від 19 липня 1931 р. пояснював: «1) Окремого порядку стягання зазначеного податку зі служників релігійних культів законом не встановлено. 2) Зі служників культу, як і з інших громадян зарахованих до тилового рушення, в разі їх не притягнуто на загальнокорисні

роботи, спеціальний військовий податок стягається разом з прибутковим податком в такому розмірі: а) особи, оподатковуваний прибуток яких не перевищує 1800 руб. на рік, виплачують 50% окладу прибуткового податку; б) особи, оподатковуваний прибуток яких сягає понад 1800 руб., але не перевищує 3000 руб. — 75% окладу прибуткового податку; в) особи, оподатковуваний прибуток яких перевищує 3000 руб., виплачують 100% окладу прибуткового податку.

Проте, якщо сума військового податку складатиме більше за 20% оподаткованого прибутку, то стягається суму, що становить 1/5 частину оподаткованого прибутковим податком прибутку. Військовий податок стягається щорічно, починаючи з того окладного року, протягом якого громадянина зараховано до тилового рушення, до того окладного року включно, протягом якого він дійде 27 років, а далі — в розмірі річних окладів у ті роки, протягом яких він дійде 33 роки і 39 років»¹¹. Через правопорадника ВУЦР довела до відома свого панотця цю вичерпну відповідь референта у справах культів, але особливо сподіватися на врегулювання розміру податку не випадало. Так само, як і на повернення понадміру стягнутих коштів.

В набагато складнішій ситуації опинилися родини тилоополченців, мобілізованих на різноманітні роботи. Ті, хто на своє нещастя на них потрапляв, навіть за умов втрати здоров'я не міг сподіватися на скорочення терміну призову чи заміну відбутку грошовим внеском. Хоча п.5-м повище наведеної постанови «Про продовження чинності постанови НКВС і НКП УСРР про притягнення громадян 1904, 1905, 1906, 1907 років народження залічених до запільного рушення...» і було передбачено умови, за яких хворих тилоополченців можна було звільнити від виконання трудвідбутку. Окрім цього, як і у випадку зі встановленням обсягу військового податку, тилополченець не мав жодних гарантій на те, що його перебування «на загальнокорисних роботах» не перевищуватиме термін у два роки, встановлений законом про військову службу. Ось типовий випадок. Псаломщик Свято-Успенської церкви м. Овруча Коростеньської округи (Волинь) Серафим Кушевич звернувся 7 жовтня 1931 р. до ВУЦВК із заявою такого змісту: «Як народжений 1906 року, й під час призову зарахований до тилового рушення, я був мобілізований за наказом Наркомпраці 1 жовтня 1930 р. на роботи до Сталінської округи на копальню «Провіданс» в стройбюро 11 дільниці при райконторі м. Макіївки терміном на три місяці. Повторним наказом терміном відбуття цієї роботи був один рік, а з тим, відповідно до інструкції термін продовжено на три роки, тобто до 1 січня 1934 року. Така довга відсутність моя відбивалась і відбивається як стосовно задоволення релігійних потреб віруючих, так і на моєму домашньому становищі. В даний час перебуваю у відпустці. Відповідно до постанови ВЦВК СРСР від 3 лютого 1931 р. параграф 7-й, трудовинність по відношенню до духівництва застосовується з таким розрахунком, щоб вона була відповідною здоров'ю і не заважала задоволенню виконання обов'язків служителів релігійного культу. З огляду на це прошу ЦВК (так у документі — *авт.*) про дозвіл мені відбувати цю військову повинність тут, на місці, в м. Овруч, Коростеньської округи, аби я

міг сумішати свої обов'язки служителя релігійного культу й тим задовольняти релігійні потреби віруючих Свято-Успінської церкви м. Овруча»¹².

Інший типовий приклад. На початку 1931 р. священник Харківської єпархії І. Веснянцев, котрий відбував трудову повинність у м. Коростені (на Волині) й виконував важкі роботи в каменоломні, просив екзарха України Константина (Дьякова) «звернутися з клопотанням до центральних державних органів про звільнення від повинності через слабе здоров'я. Оскільки його звернення, попри наявність наказу про розпуск призову 1905 року, залишилося поза увагою»¹³. На цьому зверненні референт у справах культів секретаріату ВУЦВК Катунін поклав резолюцію про потребу отримати відповідну довідку в Наркоматі праці. Довідка на запит за резолюцією за підписом старшого інспектора тилового ополчення НКП Давидова надійшла аж 25 квітня 1932 р. і такого змісту: «тилоополченці 1905 р.н. будуть демобілізовані з частин т.о. 1.01.1933 р. та релігійників 1905 р.н. 15.12.1932 згідно постанови НКП УСРР № 156»¹⁴. Поки цитована скарга священника та різноманітні запити й довідки блукали бюрократичними владними коридорами, становище панотця не покращилося. В травні 1931 р. він знову змушений був звернутися до патріаршого екзарха за допомогою. Цього разу разом з двома іншими священниками — О. Діонісьєвим та Ф. Шкуратенком. «З огляду на відбування нами трудповинності, працюючи на тракторобуді Харківському, й оскільки ми взяті від церков і родини наші залишилися — дружини й діти — без шматка хліба, то просимо Ваше пресвященство — писали клірики — звернутися до цивільної влади про скорочення нам терміну трудповинності, оскільки будівництво тракторного заводу до 1 липня 1931 р. буде закінчене. Або ж [призначити — *авт.*] відбування трудповинності за місцем проживання, якщо неможливо скоротити термін»¹⁵. Сподіваючись допомогти своєму парафіяльному священникові, 19 уповноважених від релігійної громади с. Затонське Чорнобильського р-ну Київської округи 13 червня 1931 р. звернулися безпосередньо до Народного комісаріату праці з заявою: «Священник нашої парафії, як військовозобов'язаний, що перебуває на службі в тиловому ополченні, знаходиться на будівництві тракторного заводу в м. Харкові. Через його відсутність ми позбавлені задоволення своїх духовно-релігійних потреб. За його відсутності у нас нікому виконувати церковні служби й інші наші релігійні треби; парафія ж велика й потреба в цьому дуже відчувається. Цим прохаємо Комісаріат праці священника Шкуратенка до закінчення терміну його служби в тиловому ополченні перемістити на державне будівництво моста через річку Прип'ять у м. Чорнобиль Київської округи, де він буде працювати, а в дні, вихідні від роботи, зможе виконувати наші релігійні треби. Оскільки він, Шкуратенко, перебуває на державному утриманні, а в Чорнобилі відсутні команди ополчення, куди б він був зарахований на утримання, ми зобов'язуємося взяти його на своє утримання і будемо задовольняти його матеріально, як харчами, так і одягом. Просимо Комісаріат праці розглянути нашу заяву і задовольнити наше прохання, що священника Шкуратенка перевести на будівництво в наш район до м. Чорнобиль»¹⁶.

Аналогічне прохання у липні 1931 р. надіслав псаломщик Олексій Чумаков: «Знаходячись на трудповинності тракторобуду, взятий від церкви й церква залишилася без псаломщика. Відтак смиренно прошу Ваше Преосвященство клопотати перед вищою цивільною владою про заміну трудповинності на грошову оплату»¹⁷.

Намагаючись вплинути на становище підпорядкованого йому духовенства, екзарх України Константин 11 червня 1931 р. спрямував до відділу культів секретаріату президії ВУЦВК чергову заяву: «Внаслідок зміни законоположення про відбування військової повинності служителями релігійних культів: скасування виплати військового податку і заміна військової повинності трудовою, служителі релігійного культу тих вікових категорій, які призвані для відбування військової повинності на даний момент, поставлені в дуже важке життєве становище. Для несення трудової повинності на заміну військової, вони відриваються від місць свого проживання, іноді в віддалені місця Української республіки і направляються в розпорядження апаратів того чи іншого будівництва. З місць перебування до мене надходять різні заяви, що змальовують їхнє становище на місці. Так, наприклад, вони працюють без днів відпочинку, а головна скарга полягає в тому, що у багатьох із них на далекій від них відстані знаходиться родина з 3-5 душ, абсолютно без догляду та голодна. Пояснюється це тим, що після того, як вони залишають місця, немає кандидатів, котрі б замінили відсутніх. Парафія залишається пустою, богослужіння не здійснюються, засобів у релігійних громад немає і сім'ї призваних приречені на голодне існування, харчуються з малолітніми дітьми випадковими пожертвами. Крім того їм абсолютно невідомий термін проходження повинності; в одних випадках їм кажуть: рік служби, в інших — три роки. Доводячи до відома про це становище, тяжке для служителів культу, я прошу секретаріат ВУЦВК звернути свою увагу на мою заяву, якщо можливо, увійти з відповідним поданням до президії ВУЦВКу про полегшення важкого становища служителів культу, призваних нести трудову повинність у віддалені місця від своїх родин, які потерпають від сильних злиднів і навіть голоду»¹⁸.

Про поступки священикам з боку влади у відповідь на цитовані звернення чи на будь-які аналогічні на сьогодні нічого не відомо. Натомість є типовий супровідний лист до НКП УСРР від 28 вересня 1932 р. з яким секретаріат президії ВУЦВК надіслав «за належністю» чергову низку заяв «від релігійників, що зараз перебувають на зборах тилоополченців»¹⁹.

За браком джерел неможливо прослідкувати яким чином у другій половині 1930-х рр., після майже повного закриття храмів і припинення існування більшості православних конфесій, колишні священики відповідної вікової категорії виконували радянський закон про військовий обов'язок (який у зверненнях до влади вони вперто називали військовою повинністю). Адже попри прийняття нової радянської конституції в 1936 р. та задекларовану Сталіним на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді рад «зміну класової структури відповідно до змін в царині економіки»²⁰, загальний військовий обов'язок в СРСР увели тільки в 1939 р.

- ¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі — ЦДАВО України). — Ф. 2623. — Оп. 1. — Спр. 2711. — Арк. 3; *Овчаренко В.П.* Органи влади України у справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.0.01. / Харківський Національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди / Овчаренко Володимир Павлович / Харків, 2009. — С. 73.
- ² ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1053. — Арк. 46.
- ³ *Цытин В.* Протоиерей. Церковное право. Курс лекций. — М., 1994. — С. 162.
- ⁴ Книга Правил Святых Апостолів, Вселенських і Помісних соборів і Святых Отців. — К.: УПЦ-КП, 2008. — С. 22.
- ⁵ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. — 29 августа 1930. — № 40. — С. 769.
- ⁶ Там само. — С. 771.
- ⁷ Вісті ВУЦВК. — 7 грудня 14 (1930) р.
- ⁸ Вісті ВУЦВК. — 7 грудня 14 (1930) р.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 62.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 215. — Арк. 60.
- ¹² ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 216. — Арк. 175.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 58.
- ¹⁴ Там само. — Арк. 55.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 255.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 257.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 256.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 218. — Арк. 254.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 199.
- ²⁰ *Сталин И.* Вопросы ленинизма. Изд. 11. — М., 1941. — С. 510.

МОВНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНІ В РОКИ ПЕРШОГО КОМУНІСТИЧНОГО ШТУРМУ (1919-1920)

Досліджуючи історію перших років більшовицького панування в Україні, дослідник мимовільно порівнює ті часи із сучасністю. Відповідні аналогії зумовлює схожість деяких проблем навколорадянського публічного дискурсу 1918–1920 рр. з нинішнім періодом. Зокрема, розуміння значною частиною тогочасної влади мовного питання має чимало спільного із ставленням до нього сучасного «олігархату», а спадкоємність політики Кремля щодо України просто таки кидається в очі. Є, звичайно, й чимало відмінностей та нюансів. Приміром, кремлівська верхівка у 1918–1920 рр. не дозволяла собі публічних виявів зневаги до національно-культурних та державних прав українців і робила усе для того, щоб формально українська сторона була ініціатором об'єднавчих процесів. Втім, на той час владний апарат радянської України був прямим продовженням російського і звідти регулярно поповнювався, а вже в Україні вияви вказаної зневаги не були чимось незвичним.

Роль та значення мовного питання у політиці більшовиків у перші роки комуністичного будівництва в Україні (1919–1920 рр.) ще потребує системного аналізу. У такому дослідженні якомога ширше мають бути використані документи керівництва РКП(б), яке визначало не лише публічні засади політики більшовиків, а й міру відповідності гасел практиці. Частково це вже знайшло свій відбиток в українській історіографії і, зокрема, тій частині нещодавно опублікованої колективної праці «національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси», де йдеться про радянську Україну в 1917–1922 рр.¹ Але, звичайно, далеко не усі лакуни вже закрито. Однією з них є зміна практичних підходів більшовицького керівництва до вирішення мовного питання в Україні після перемоги над Денікіним.

Щоб зрозуміти зміст «нового курсу» більшовиків, потрібно у загальних рисах охарактеризувати ставлення представників більшовицької влади до національно-культурної проблеми під час першого етапу комуністичного будівництва (із січня включно до серпня 1919 р.). Це і є *першим* завданням нашого дослідження.

З огляду на невдачу комуністичного штурму зразка 1919 р. зрозуміло, що зміна підходів у мовно-культурному питанні не була альтруїстичним виявом «доброї волі» Кремля. ЦК РКП(б) зважився на неї через практичну необхідність. Тому *другим завданням* Автора є аналіз чинників, що стали спонукою для такого повороту. При цьому звертається увага на те, як сприймався «новий курс» самими більшовицькими керівниками: як тимчасовий (тактичний) крок чи у

ньому вбачалася стратегічна потреба, тобто визнавалася реальна помилковість попереднього курсу.

По-третє, потрібно відстежити реакцію керманічів КП(б)У на «мовно-культурну» частину ухваленої 29 листопада 1919 р. пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», якою, власне, й визначалася вказана нами зміна курсу. Зокрема, слід відзначити, чим аргументували своє неприйняття постанови українські високопосадовці.

І, нарешті, *четвертим*, і основним завданням цієї праці є висвітлення практичних кроків компартійного керівництва в реалізації «нового курсу». Варто з'ясувати як труднощі його втілення в життя, так і ідеологічно-пропагандистське обґрунтування лояльного ставлення до української мови та культури.

«Саме в період 1919 року все українське ототожнювалося з петлюрівським» (В. Затонський, 1932 р.)

У пункті 4 вже згаданої резолюції «Про радянську владу на Україні» відзначалося: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т.д.) протягом віків придушувалася царизмом і експлуаторськими класами Росії, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови та культури... Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою»².

Тон, у якому була витримана резолюція, засвідчував, що запропоновані заходи в Україні до того часу не реалізовувалися. І справді, далі наведений аналіз заяв та дій українських високопосадовців не дає підстав стверджувати про бодай наміри сприяти розвитку української мови та культури, як і про хоча б побажання до держслужбовців УСРР знати українську мову. Тоді як про небажання враховувати національні особливості українців свідчило багато прикладів. Характеризуючи тогочасну ситуацію, Володимир Затонський визнавав: «Саме в період 1919 року українське в чималій мірі ототожнювалося з петлюрівським. Як відповідь на зраду Центральної Ради чи Директорії було певне підозріння навіть до української мови. Такі настрої були поширені навіть в колах революційного пролетаріату і селянства безперечно пролетарського походження»³. Сам В. Затонський полюбляв наводити приклад комбрига Червоної армії Василя Боженка, який на прохання поставити україномовну п'єсу дав таку відповідь (з огляду на колорит, слова Боженка цитуються мовою оригіналу): «*«Пьесу розпишаю (він до кінця життя не оволодів добре російською мовою), но запищаю, как на контрреволюционном языке»*. Мовляв, граї лише російською мовою, а не контрреволюційною»⁴. Яків Яковлев (Епштейн) визнавав на VIII конференції РКП (б): «Зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало»⁵.

Серед іншого такі настрої стали результатом того, що основним супротивником більшовиків на території України тривалий час була Директорія УНР. Однак і самі більшовики прийшли в Україну в національній оболонці: боротьбу за владу очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. І хоча для самих більшовицьких керманців це було лише прикриттям окупації, однак саме «українська назва» цього уряду, поряд із солодкими «народними» обіцянками більшовиків, спонукали значну частину прихильних до Директорії УНР повстанських загонів до переходу на бік Червоної армії. Яку листопаді 1919 р. зауважував Християн Раковський, «ми самі були провідниками ідеї УСРР, але ми не намагалися внести в цю ідею українського комуністичного змісту, і таким чином вся наша робота була водою на млин наших супротивників»⁶. Загалом в 1919 р. компартійними керманцями майже не враховувалася та обставина, що українці бачили в більшовиках насамперед тих, хто реалізовує на практиці народні прагнення, в тому числі і національно-культурні.

В умовах «запаморочення від успіхів» зразка весни 1919 року, коли перемога слідувала за перемогою і «світова революція» бачилася зовсім недалеким майбутнім, компартійні керманці вважали, що турбуватися про національний розвиток немає сенсу, оскільки незабаром буде побудований комунізм з єдиною мовою та культурою. Зокрема, Х. Раковський у березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді рад своє ставлення до національного питання визначив такими словами: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії великі класові відмінності, розділ Європи на держави вже зникає в темряві минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»⁷.

На тому ж з'їзді під час обговорення проекту Конституції УСРР есер-боротьбист Василь Еллан-Блакитний запропонував внести до неї положення про те, що влада «встановлює повну рівноправність всіх націй в Україні, відкидаючи всякі національні привілеї, усуваючи можливість національної ворожнечі і ставлячи завданням радянської влади сприяння трудящим недорозвинутих націй, шляхом підняття національної культури до найліпшого їх розвитку, до рівня безпосередньої і свідомої їх участі в соціалістичному будівництві»⁸. В цьому випадку йшлося насамперед про українську мову та культуру. Пізніше подібні за змістом гасла стали символом політики коренізації. Але в переддень, як тоді вважалося, світової революції подібні загравання з національними почуттями видавалися зайвими. Тому нарком юстиції УСРР Олександр Хмельницький, який був доповідачем з конституційного питання, відхилив пропозицію В. Еллана-Блакитного. Його відмова відповідала баченню ситуації переважною більшістю членів ЦК КП(б)У: «Я думаю, що якщо ми будемо турбуватися про культуру кожної нації в окремість, то це буде нездорова національна відрижка (*мовою оригіналу* — «отрыжка» — Авт.)»⁹. У спрямованих на підтримку української культури кроках більшовицькі керманці УСРР, у відповідності до комуністичної доктрини, вбачали повернення до подоланої ними «стрибком» більшої частини капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин. Відступати в той час, коли перемога здавалося близькою, не хотілося.

На місцях подібні до висловлених О. Хмельницьким настанови мали більш конкретну антиукраїнську спрямованість. Так, приміром, уповноважений Липовецького повіткому з продовольства Климанов у відповідь на звернення, написане українською мовою, відзначив (з огляду на специфіку документу цитується мовою оригіналу): «Бумажка розобрана мною быть не могла, ввиду непонимання галицького языка, а посему дать определенного ответа на самостийный язык не могу»¹⁰. Подібні вислови не були винятком. Та це ще були «квіточки». Як зауважував у листі до В. Леніна відомий боротьбист Григорій Клунний, «шайкою гастролерів з Росії» у м. Зінкові Полтавської губернії через свою заяву про українські симпатії «розстріляний, вірніше замучений т. Руденко, член місцевої групи КПУ, за постановою загальних зборів групи без усякого суду та слідства простим голосуванням через підняття рук»¹¹.

Про те, що зневажливе ставлення до всього українського панувало навіть серед надісланих в Україну діячів РКП(б) більш високого рангу, свідчить, зокрема, і датований 24 жовтня 1919 р. запит екс-наркома пропаганди та агітації УСРР Олександри Коллонтай до оргбюро ЦК РКП(б), у якому вона прохала не відряджати Ларіна (ймовірно йшлося про Ларика, тобто Євгена Касьяненка — Авт.) на Туркестанський фронт як лектора, який знав «малороссийский язык»¹².

Втім, найбільший антибільшовицький ефект мали твердження найвищих посадовців УСРР з негативними або презирливими висловами про українську мову та культуру. Приміром, голова ВУЦВК Григорій Петровський у пресі доволі необережно відзначив, що українство підтримується куркулями та пройдисвітами¹³. Більш знаковим стало висловлювання голови РНК УСРР Х. Раковського. Сталося це так. На початку серпня 1919 р. на засіданні ВУЦВК Олександр Шумський у своїй промові з приводу утворення Української комуністичної партії (боротьбистів) в черговий раз виклав основні пункти різнобачень між боротьбистами і більшовиками. Вони залишилися ті ж самі, що і в лютому 1919 р.: «В тактиці аграрної політики, в поглядах на взаємовідносини Радянських Республік, ... в поглядах на розвиток української культури»¹⁴. Х. Раковський відповів: «Українські елементи пролетаріату — це потенційна сила, величезна потенційна сила, але поки що влада повинна належати міському пролетаріату, тому ми мусимо поставити і його мову, мову московську, на перше місце»¹⁵. Специфіка перекладу («московська мова») пояснюється тим, що джерелом відомостей є звіт про роботу ВУЦВК, надрукований в газеті ЦК УКП(б) «Боротьба» за 8 серпня 1919 р. Ці слова Х. Раковського дали підставу боротьбистам для формування заклику «раз і назавжди відмовитись від ідеї «диктатури російської культури», яку проголосив т. Раковський»¹⁶. Це гасло-заклик широко використовувалося наприкінці 1919 — на початку 1920 року.

Незважаючи на зверхнє ставлення до української мови та культури з боку багатьох діячів РКП(б), диктатура російської культури не була самодостатньою метою більшовизму. З огляду на ймовірний злет мобілізаційного потенціалу антибільшовицького руху у випадку її насадження, вона могла завадити підкоренню України Кремлем. Один з керівників українських есерів Микита Шаповал у 1923 р. з приводу мови образно зазначав: «Коли українську мову

хтось переслідує, то щодо мови всі Українці почувають себе солідаристично»¹⁷. У Кремлі цю небезпеку добре усвідомили.

Під час денікінської навали в Кремлі вирішили, що передумовою перемоги в Україні може стати лише розкол українського селянства на ворогуючі табори. Для цього в якихось моментах комуністичного будівництва потрібно було поступитися. Підсумовуючи досвід 1919 р., Х. Раковський у написаних в листопаді «тезах з українського питання» відзначав: «Другою обставиною (після «збройної диктатури куркуля», яку він назвав першою — Авт.), що об'єднує селянство в одну спільну масу та заважає таким чином його розшаруванню, є національне питання»¹⁸. Він визнав, що в результаті більшовицької політики в Україні значно посилювався рух за утворення незалежної від Кремля держави і назвав основні «ворожі» сили, які були рушійною силою цього руху: «На Україні цей рух опирається на українську інтелігенцію, особливо на Учительську спілку, яка має більше 20 000 членів, та на Український союз кооперативів, котрий є міцною організацією, що охопила своєю мережею всю Україну, особливо Правобережну»¹⁹. Ці «ворожі» сили, прихильність яких до ідеї незалежності України значно посилювалася внаслідок «комуністичного штурму» зразка 1919 р., мали значний об'єднавчий потенціал, а тому були вкрай небезпечні для Кремля. В питанні національно-культурного розвитку вони мали консолідовану позицію, яка не просто знаходила широкий відгук в народних масах, а, власне кажучи, на їх прагненнях і засновувалася.

Безумовною перевагою більшовицького керівництва було його вміння чути і прислухатися до настроїв народних мас та впливових політичних сил. Досить популярні в Україні боротьбисти неодноразово критикували більшовиків за зневагу до української культури. Про те ж твердила й та частина українських комуністів, що згуртувалася навколо української організації при Московському комітеті РКП(б), а після приєднання до неї прибулого з підпілля Павла Попова та формулювання ним основних вимог своїх однодумців означалася як «група Попова». На незадоволення українського селянства комуністичним штурмом, в тому числі і його мовно-культурною складовою, вказували і зведення з фронтів тощо.

Боротися з рухом за незалежність та розколювати селянство у Кремлі вирішили шляхом поступок у національно-культурній сфері. Керівництво РКП(б) наполягло на припиненні практики зверхнього ставлення до української мови та культури. При цьому провина за наявні в 1919 р. недоліки фактично покладалася на керівництво КП(б)У. Такий крок був доволі ефективним, адже, як доречно зауважував у листі до В. Леніна Г. Клунний, «дивлячись на неподобства, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато хто був впевнений, що це — помилка, що «центр» не знає «справжнього становища». Зокрема, багато хто вірить в силу вашого авторитету»²⁰.

Ленін сповна використав можливості свого авторитету. За великим рахунком, напередодні вигнання денікінців мовне питання навіть не було предметом дискусій — з тим, що українська мова існує і має право на розвиток, погоджувалися як більшовики України, так і кремлівські керманічі. На VIII кон-

ференції РКП(б) у грудні 1919 р., як слушно відзначив В. Васильєв, «керівництво РКП(б) офіційно визнало не лише відмінність української і російської мови, різницю національних традицій, але й їх рівність. Це означало визнання існування окремої української нації, чого більшовики ніколи не робили протягом минулих років»²¹. Таке рішення фактично знімало з української мови звинувачення в «буржуазності». Втім, воно не означало автоматичної відмови від подібних поглядів на практиці: за це потрібно було ще поборотися. Але форма, у якій це рішення було подане, викликала гостре незадоволення українських компартійних керівників.

**«Нині, як не дивно, україножерство не є доброчесністю — чи надовго?»
(В. Затонський, 1919 р.)**

Причини незадоволення українських компартійних керівників резолюцією ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» майже не досліджені істориками. Це зумовлено тим фактом, що критичне ставлення керівників КП(б)У до резолюції з «українського питання» та небажання виносити його на обговорення почало замовчуватися одразу після завершення роботи VIII конференції РКП(б). Автору не вдалося віднайти жодного документу, датованого після 3 грудня, у якому хоча б якоюсь мірою повторювалися вислови про розбіжності в «українському питанні» між ЦК КП(б)У та Кремлем. Мало того, вже у виступі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У (за ухваленням VIII конференцією РКП(б) статутом КП(б)У була позбавлена права проводити з'їзди) Х. Раковський, намагаючись продемонструвати своїм опонентам з «децистів» реальну працю і вагомий вплив ЦК КП(б)У в «московський період українського ЦК», фактично вдався до фальсифікації. Зокрема, він зауважив: «Насамперед завдяки нашому домаганням, на Всеросійській конференції нашої партії була внесена вироблена раніше ЦК КП(б)У разом з ЦК РКП резолюція про українське питання»²².

Розглянутий вище перебіг подій беззаперечно вказує на неправдивість цього твердження Раковського, хіба що він сам себе вважав за ЦК КП(б)У (він справді брав участь у розробленні постанов). Згодом ці слова Раковського, вже у вигляді історичного джерела про події листопада–грудня 1919 р., було подано у вигляді примітки до опублікованої на початку 1925 р. в «Літописі революції» добірки документів «Відновлення радянської влади на Україні (матеріали до п'ятиріччя взяття Харкова 12 грудня 1919 р.)»²³. Наступного року цей вислів Раковського було застосовано як аргумент проти Лапчинського в примітках до його статті «Гомельское совещание». Там Г. Лапчинський так пояснив причини того, що резолюцію на конференції представляв Я.Яковлев (Епштейн), який не був ні членом ЦК КП(б)У, ні членом РНК УСРР: «Усі без винятку українські товариші, які лише нещодавно були членами уряду та ЦК, навідріз відмовилися виступити з доповіддю»²⁴. Критики Г. Лапчинського не брали до уваги (можливо — не знали) тієї обставини, що Лапчинський був особисто присутнім на засіданні ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р., де й сталася та відмова, про яку він написав. Твердження Раковського розглядалося як більш переконливе, адже воно було політично більш доцільне.

Насправді реакція керівних кіл УСРР на рішення ЦК РКП(б) була відверто негативною. 30 листопада, тобто вже наступного дня після ухвалення пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про Радянську владу на Україні», відбулася нарада членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. Рішення з аналізованого нами питання було таким: «Вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації-резолюції ЦК РКП... Визнати постановку українського питання на Всеросійській конференції не потрібною, запропонувати делегаціям при обговоренні звіту ЦК вказати на неправильну політичну лінію з українського питання»²⁵.

Причини такого ставлення керівних кіл КП(б)У стають зрозумілими з написаного за свіжим слідом листа В. Затонського до ЦК РКП(б), який датований 1-м грудня 1919 р. Додаткові підтвердження можна знайти у промовах інших українських діячів на Всеросійській конференції РКП(б). Самі по собі вказані у резолюції пункти про потребу сприяти українській мові та культурі не викликали заперечень. Затонський, зокрема, відзначав: «Я особисто вважаю, що для російських товаришів, котрі ще страждають достатньою мірою тенденцією російської великодержавності, авторитетне роз'яснення ЦК /ще краще, якби за цим надійшли коментарі Володимира Ілліча/ будуть вельми нешкідливі...». Однак Затонський наголошував, що її публічне оголошення створює небезпеку посилення боротьбистів і відповідного послаблення комуністів. Загалом же, на його думку, втокмачувати «в такій формі азбучні істини можна лише вельми важким на розум людям, та ще й при тому зовсім не знайомим зі станом справ на Україні. Виходить оригінальне становище: я, українець, що цілком серйозно впевнений в тому, що в найближчому майбутньому, з пробудженням свідомого життя широких мас селянства, українська мова не лише в Галичині, але і в Придніпров'ї має розвинутися в справжню літературну і культурну мову і стати фактично панівною в країні з тридцятип'ятимільйонним населенням, зараз вимушений говорити товаришам, із котрих деякі ще вчора /а можливо і сьогодні/, щоправда, в приватних розмовах, говорили (*мовою оригіналу*— «толковали» — *Авт.*) про «телячу мову», вимушений казати — легше на поворотах»²⁶.

Поява такого гучного наголосу на правах української мови та культури була незрозумілою й іншим членам ЦК КП(б)У. Адже, як зауважив В. Леніну у виступі на Всеросійській конференції РКП(б) Андрій Бубнов, «все, що тут вказано, по суті, нами на Україні в минулий період проводилося»²⁷. Тим більше, що в перший період існування УСРР (січень–серпень 1919 р.) з боку Кремля якщо й лунали претензії, то вони жодного разу не стосувалися нехтування українською культурою, тоді як саме надіслані з центру діячі місцевого масштабу («саранча» — за висловом ряду учасників конференції) відзначалися зневагою до усього національно-українського значно більше, ніж місцеві працівники. Саме відряджених з Росії, цілковито лояльних центру і підтримуваних ним у 1919 р. діячів стосувалася заувага Я. Яковлева (Епштейна), про те, що «зустрічалось презирливе ставлення до української мови. Таких випадків кожен працівник України згадає чимало. Вони були результатом того, що величезна маса працівників із Росії, не контрольована, не проціджена на місцях та в центрі,

нахлинула, немов сарана, заповнюючи усі щілини радянського організму, і проводила великодержавницьку політику»²⁸.

Слід відзначити, що критичне ставлення до надісланих діячів, з якого як похідне і виникло означення «саранча», стало загальноприйнятним у ЦК РКП(б) після появи «Звіту про роботу ЦК РКП (більшовиків) за час з 1 липня по 15 вересня 1919 р.». У ньому, зокрема, відзначалося, щодо України «слідом за невеликою групою відданих передових партійних вождів нестримуваним морем хлинула маса голодних, втомлених людей, які думали часто не скільки про роботу і боротьбу, стільки про те, щоб відпочити і поїсти»²⁹. Згодом, відповідно до цього звіту, для характеристики такого типу діячів набуло поширення словосполучення на кшталт «саранча, яка прийшла до нас із Росії»³⁰. Як звичний термін вживалася вона й на Всеросійській конференції. Мало того, таке ставлення до «прийшлих» робітників було характерним для членів КП(б)У і в 1920 р. Про це, приміром, свідчить лист-заклик Троцькому про допомогу від «великоруського комуніста Аленова». Автор цього допису прохав Троцького вплинути на місцевих: «Скажіть їм своїм вагомим словом, що так не можна, щоб товариші українські зрозуміли і цю істину, що ми, великоруські (мовою оригіналу — «великорусские» — Авт.) комуністи не приїхали, щоб об'їдатися (мовою оригіналу — «обжираться» — Авт.) як вони думають, але разом з цим ми хочемо допомогти їм в той же час, і передайте їм, щоб вони комуністи українські не віднесли до нас великороським (мовою оригіналу — «великоросским» — Авт.) комуністам майже що вороже»³¹.

Повернемося до мовного питання на конференції. Загалом погоджуючись з п. 4 резолюції ЦК РКП(б), в якому йшлося про права української культури, А.Бубнов відзначив основну заувагу проводу КП(б)У до неї: «Бувають такі слова, які можуть самі по собі не викликати значних заперечень, але в той же час вони повинні звернути вашу увагу тому, що за ними криється не зовсім правильне розуміння стану справ»³². Бубнов висловив пересторогу, що такий акцент рішення посилить позиції боротьбистів, яких він називав «дрібнобуржуазною інтелігентською групою, яка великої ваги в українських масах не має». Водночас він підкреслив, що «представниками українського націоналізму боротьбисти не є», і з приводу закликів Леніна «зробити максимальні поступки націоналістичним тенденціям» досить шорстко відзначив: «Якщо Ленін хоче кого-небудь завоювати, то йому потрібно в український ревком отримати не Полоза, а пана Петлюру. На такі поступки Ленін не збирається йти. Це була б реальна політика, гра в піддавки»³³.

Після завершення конференції на публічні твердження про незгоди між керівництвом КП(б)У та Кремлем у національному питанні було накладено табу. Втім, це не означало, що українська сторона визнала свою провину за здійснення великодержавницької національно-культурної політики в 1919 р. Вище вже згадувалося, що наприкінці 1919 — поч. 1920 р. загальноприйнятним було твердження про «саранчу, що прийшла до нас з Росії». Поряд із цим для пояснення причин антинародної політики застосовувався термін «радянська буржуазія» («радбури») — мовляв, саме вона була винна у різного роду

неподобствах. Значною мірою поняття «радбура» було синонімічне до «саранчі». В свою чергу, свіжим слідом подій Микола Скрипник зауважував на списку «щось із 200 розпоряджень цього року (тобто 1919 — Авт.) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»³⁴. Такі зауваги про «саранчу», «радбурів», як і вкрай обережне ставлення в 1920 р. до кадрів з Росії дають підстави стверджувати, що таким чином «винними» у недоліках зразка 1919 року вважався переважно центр.

Ще одна важлива деталь. Аналіз промов, виголошених різними діячами на VIII конференції РКП(б), спонукає до висновку про те, що ліберальне ставлення до української мови та культури розглядалося в Кремлі як поступка українському національному рухові. Термін «поступка» вживався у значенні «тимчасового послаблення боротьби» проти характерної для цього руху системи поглядів, «відмови від своїх намірів, поглядів і т. ін.» з огляду на несприятливу ситуацію. Це, з одного боку, свідчило про реальну силу українського національно-визвольного руху, а з іншого — про те, що подібне визнання було лише маскуванням, а не реальною зміною курсу. Адже наприкінці 1919 р. світова революція і міжнародна (всесвітня чи всеєвропейська) робітничка республіка ще вважалися справою недалекого майбутнього, а в перші роки існування міжнародної комуністичної спільноти національні відмінності мали відмерти.

З огляду на прогнозовану близькість комунізму, на конференції тривала дискусія про те, наскільки були потрібні такі «поступки». Лише В. Затонський витупив проти вживання цього терміну як синоніму визнання права українців на розвиток власної мови та культури. Він відзначав: «Якщо мова йде про українську мову, то це не поступка». Коріння подібних хибних поглядів він вбачав в наступному: «Це стара звичка товаришів дивитися на Україну як на Малоросію, як на частину Російської імперії — звичка, котра втлочена вам тисячоліттями існування російського імперіалізму»³⁵. Але на його перестороги взагалі ніхто уваги не звернув.

Підсумовуючи ставлення офіційного керівництва КП(б)У до нової тактики Кремля в мовному питанні, зауважимо на таких розбіжностях. *По-перше*, українська сторона категорично не погоджувалася з «піонерством» Кремля в постановці національно-культурного питання та перекладенні недоліків у цій роботі на ЦК КП(б)У. При цьому цілком доречно зауважувалося, що проблеми зневажання української мови та культури були викликані діями насамперед представників радянської Росії, які після встановлення радянської влади в Україні нахлинули туди мов саранча і жодних зауваг їм з цього приводу з Кремля до відступу з України не надходило.

Тісно пов'язаною з першою є *друга* розбіжність у мовному питанні — нещирість Кремля. Серед тих, хто наполягав на українізації, була чимала частка тих, хто насправді і надалі зневажав українську мову, вважаючи її за «телячу». Така засторога стосувалася певним чином навіть В. Леніна, який і надалі вживання української мови називав «поступкою», тобто тимчасовим відступом. Зрозуміло, що про визнання стратегічної неправильності («некомуністичності») зневажливого ставлення до української мови з боку Кремля не йшлося. Натомість

мість, як показала подальша практика, до визнання принциповою помилковістю попереднього курсу схилився найбільш знаковий «русифікатор» зразка 1919 р. — Х. Раковський. Ще у листопаді 1919 р. він відзначав: «Заперечення етнічної і державної індивідуальності України, переслідування української мови, підтримування російської, а не комуністично-пролетарської диктатури призведе в майбутньому до ще більшої, навіть ніж в минулому, в зв'язку із економічним зміцнення селянської маси, до ще більшої національної ворожнечі, <...>. Тенденції до повного злиття України і Великої Росії є пережитком імперіалістичної буржуазної психології росіян, а не в жодному разі зрілою державною ідеєю комуністів»³⁶. Подальша не лише риторика, а й реальні дії цього діяча, в тому числі порозуміння із колишніми боротьбистами, підтверджують реальне усвідомлення ним потреби визнання національно-культурних та державних прав України.

Третьою розбіжністю була неминуча невідповідність між гаслами та практикою національної політики. Насамперед йдеться про викликану офіційним визнанням окремішності української мови суперечність між незалежницькою пропагандою та економічним надцентралізмом. У липні 1920 р. Андрій Річицький (тоді — провідний «укапіст») так образно означив названу суперечність: «Як можна самостійно розвивати свою культуру, школу, мову і т.д., коли немає для цього економічних засобів, коли ці останні доводиться випрохувати ззовні, чи то з “центру”. <...> Раз “центр” так званий тримає в своїх руках господарство, то цим самим він буде проводити і культуру “центру”»³⁷.

Незалежницька риторика була вагомою складовою нового опанування більшовиками України. Однак їй потрібно було надавати хоч якісь форми, а це вже було завданням керівництва КП(б)У. Дмитро Мануїльський під час дискусій з української тематики на VIII конференції РКП(б) відзначав: «І я, товариші, боюся, що даючи нам установку, намічаючи певну політичну лінію, котру ми будемо проводити, ви завтра скажете про нас те ж, що ми чуємо про тих русотяпів, котрі нарobili величезних дурниць, — скажете “Ці українотяпи занапащають і Радянську Росію”. Ось чого ми боїмося»³⁸. Окрім небезпеки бути звинуваченим в «українотяпстві», закономірним результатом вказаної невідповідності українська сторона вбачала майбутнє посилення боротьбистів, провина за що, за логікою дій Кремля, має бути перекладена на ЦК КП(б)У. Власне, «боротьбистська небезпека» проглядала у кожній з означених нами розбіжностей ЦК КП(б)У з Кремлем. Однак після VIII конференції РКП(б) вказані розбіжності формально зникли: подальші згадки про них могли завадити владі більшовиків в Україні. Стримуючим фактором стала не лише «боротьбистська небезпека», а й «група Попова» в КП(б)У. Це вже не кажучи про загальну потребу демонструвати єдність більшовицького центру та його українського субцентру з метою уникнення дезорганізації діяльності членів РКП(б)/КП(б)У.

«Оті, хто за українське слово розстрілював, — от хто фактично збудував Україну» (Затонський, 1926 р.)

Якщо переглянути дискусії з мовного питання, зокрема і ті з них, що велися на VIII конференції РКП(б), то слід відзначити таке: незважаючи на спроби

керівництва КП(б)У та Кремля перекинути звинувачення у мовно-культурній політиці одне на одного, обидві сторони відзначали потребу в таких кадрах, які б зуміли враховувати у своїй праці місцеві особливості і, зокрема, добре знали українську мову.

Особливо нагально дефіцит працівників, які володіють українською мовою, постав на Правобережжі. Це було зумовлено як більшою поширеністю там української мови, так і надзвичайною обережністю у питанні вибору кадрів для цієї частини України. З метою посилення впливу на Правобережжі політбюро ЦК РКП(б) на засіданні 17 та 18 січня на допомогу В. Затонському вирішило «відрядити до Києва для партійної роботи члена ЦК КПУ Касіора»³⁹ (*прізвище Станіслава Касіора в той час писали переважно через «а» — Авт.*). На засіданні бюро КП(б)У від 22 січня 1920 р. за участі Х. Раковського, Д. Мануїльського та С. Касіора було підтверджено та уточнено рішення Кремля — С. Касіора та Я. Епштейна ухвалено «відрядити для керівництва партійною та радянською роботою в Правобережній Україні до Києва», а В. Затонського «тимчасово залишити в Реввійськраді 12-ї армії, з тим, щоб він як член Ревкому керував роботою шляхом об'їздів губерній та повітів Правобережної України»⁴⁰. Про ці кадрові призначення ми згадали тому, що саме за підписом названих трьох діячів лунало найбільше прохань та вимог про надсилання кадрів, що знають українську мову. Приміром, у телеграмі до В. Леніна та ЦК РКП(б) від 19 лютого 1920 р., яку підписали С. Касіор, Я. Епштейн та В. Затонський, пропозиції щодо посилення впливу більшовиків в Україні мали такий вигляд: «Вважаємо необхідним: 1) Перенесення урядового центру до Києва в найкоротший термін; 2) Не форсувати розриву із союзниками; 3) Провести додаткову мобілізацію для Правобережжя та Півдня; 4) За спеціальною мобілізацією направити в Україну усіх комуністів, що розмовляють українською»⁴¹.

Копія цієї телеграми того ж дня була надіслана до Харкова. Там солідаризувалися з вимогами Затонського та Епштейна, щоправда з деякими застереженнями. Харківський субцентр політичної влади, тобто бюро ЦК КП(б)У в особі Мануїльського, Раковського та Петровського, ухвалив таке рішення: «Звернутися до ЦК РКП з проханням надіслати усіх працівників, що володіють українською мовою, за винятком, звичайно, тих, хто не завжди виявлявся на необхідній висоті»⁴². Зауважимо, що в цьому рішенні прохання про спрямування до України комуністів, які володіють українською мовою, не обмежувалося Правобережжям, адже потреба в таких діячах була нагальною і в інших регіонах. Направлене за результатом цього рішення звернення до Кремля виявилось дещо запізнлим: напередодні, тобто 28 лютого 1920 р., політбюро ЦК РКП(б) у відповідь на вказану вище телеграму від 19 лютого за підписом правобережної «трійці» винесло таку ухвалу: «Пропозицію в такій формі відхилити, але запропонувати Секретаріату прийняти усі заходи до якомога більш широкого спрямування туди українців»⁴³. 6 березня Раковський ще раз продублював назване прохання вже в особистій телеграмі М. Крестинському, зауваживши, що «робота на селі надзвичайно утруднюється внаслідок відсутності достатньої кількості комуністів, які знають українську мову»⁴⁴.

Потреба у діячах, що володіють мовою корінного населення, була логічним наслідком зміни офіційного ставлення до української мови та культури. Однак одна справа рішення ухвалити, а інша — втілити його. Адже серед комуністів-більшовиків було небагато таких, що знали українську мову. Коментуючи постанову Кремля щодо кадрів, ухвалену 28 лютого, Х. Раковський на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У відзначив: «ЦК РКП ухвалив це рішення навіть з ризиком ослабити радянську та партійну роботу в РСФРР, але на цю жертву ЦК РКП йшов свідомо, вважаючи, що інакше ми куркульства не подолаємо»⁴⁵.

Разом з цим, як свідчать події лютого-березня, саме з вини спільних, тобто керованих з Москви наркоматів, в Україні знову виникли проблеми із застосуванням української мови. Як і в 1919 р., почали з'являтися накази про її заборону. Наведемо деякі з них. Під час обговорення «українського питання» на засіданні Комінтерну від 5 лютого 1920 р. Михайло Полоз навів приклади того, що військовий комісар (Київщини) «пише, щоб до нього не зверталися українською і усі телеграми надсилались лише російською мовою»⁴⁶. До речі, це повідомлення пролунало в контексті пояснення причин переходу частини більшовиків до боротьбистів. 7 лютого стало відомо, що контролер телеграфу 14-ї армії в Кременчуці видав наказ про заборону приймати телеграми українською мовою⁴⁷. Забив на сполох з цього приводу Яків Дробніс, а вже його повідомлення за підписами членів Всеукраїнському Г. Петровського та В. Затонського було відправлено до Москви. Того ж дня Х. Раковський, який ще перебував у Москві, відреагував на це звернення. У телеграмі до керівництва Наркомату шляхів сполучення та Реввійськради РСФРР, відзначивши існування утисків української мови на залізницях та у взаєминах з військовими, він підкреслив, що в Україні українська мова користується однаковими з російською правами і від імені ЦК категорично запропонував «негайно надати точні інструкції військовому та залізничному відомствам про вкрай точне дотримання директив ЦК. Аналогічні директиви мають бути дані усім об'єднаним комісаріатам, що діють на території України, тобто Раднаргоспу, Наркомшляху, Наркомпоштелю і Наркомпраці»⁴⁸.

Незважаючи на таку чітку директиву, подібні постанови ухвалювалися і надалі. 16 лютого Реввійськрада Південно-Західного фронту видала підписаний Рейнгольдом Берзіним наказ: «При зносінах з фронтовими установами зноситися лише російською мовою, на якій ведеться все фронтове діловодство»⁴⁹. Того ж дня Х. Раковський, який на той час вже повернувся до Харкова, переслав цю телеграму на адресу В. Леніна та Реввійськради РСФРР. Супроводив цю телеграму лаконічний, але красномовний допис: «Передаючи копію телеграми Південзахфронту, ЦК КПУ вважає будь-які коментарі зайвими»⁵⁰.

Такі дії підривали авторитет більшовиків та ускладнювали процес поширення більшовицького впливу на народні маси. До того ж ще не було досягнуто угоди про «злиття» з боротьбистами. Вони гіпотетично могли скористатися подібними недолугими заборонами. Тому керівництво УСРР з усіх сил намагалось викоренити такі прорахунки. Ленін цілковито погоджувався з Х. Раковським. У відповідь на вказане звернення він 22 лютого 1920 р. дав пряму

вказівку голові Уккратрударму та члену Реввійськради Південно-Західного фронту Й. Сталіну, який і уособлював на той час вищу (тобто таку, що може вказувати керівництву об'єднаних наркоматів) владу на території УСРР: «Необхідно негайно завести перекладачів в усіх штабах і військових установах, зобов'язавши безумовно приймати всі заяви і папери українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки і максимум рівноправності»⁵¹. Бачимо характерну обмовку «вождя світового пролетаріату» — дозвіл широко застосовувати українську мову на території України він, як і в грудні 1919 р., знову назвав «поступкою».

На день раніше від звернення В. Леніна постанова про рівноправність мов була ухвалена українськими вищими владними органами. Одним із перших рішень після формального відновлення діяльності ВУЦВК (чи, точніше, його Президії) став декрет «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською». У ньому відзначалося, що дія декрету розповсюджується на всі громадянські та військові установи, а за відмову або ухилення від прийому справ на будь-якій з двох мов «винні будуть притягатися зі всією суворістю військовореволюційного часу»⁵². Втім, публічна загроза суворих покарань за «мовні злочини» була винятково пропагандистським кроком.

Та навіть після таких рішень вказівки антиукраїнського (в мовному сенсі) характеру не припинилися. Не в останню чергу причиною цього було світобачення значної частини прибулих до України діячів, яке депутат від Волинської організації Олександр Латонін на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У охарактеризував так: «Є інтернаціоналісти, котрі приїхали з Твері, котрі кажуть, що інтернаціональною мовою є лише російська»⁵³. Можливо, саме такими мотивами керувався член колегії Наркомату шляхів сполучення РСФРР Аркадій Розенгольц, коли він видавав наказ про заборону залізничникам на території УСРР робити усні доповіді керівництву українською мовою.

18 березня 1920 р. оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло звернення Х. Раковського з приводу цього наказу. Було вирішено запропонувати Розенгольцу «змінити свій наказ в напрямку протесту т. Раковського»⁵⁴. Ймовірно, узгодження зайняло певний час. Точну дату, коли А. Розенгольц виконав рекомендацію оргбюро нам знайти не вдалося, але нам відома телеграма Х. Раковського до усіх губревкомів на губпарткомів України від 26 квітня, у якій говорилося таке: «Пропоную широко оголосити в місцевому друці повідомлення: «На доповнення до роз'яснення від 7 лютого Головного Політичного Управління товариш Розенгольц телеграмою за номером 7537 повідомляє: «На доповнення до циркуляру про рівноправність на території Української республіки української та російської мов цим роз'яснюється, що в усних зносинах українська мова може вживатися так само як і російська і незнання української мови не може слугувати підставою для відмови від прийняття заяв та доповідей». Цим ліквідуються існуючі недоречності і українська мова на залізницях в усіх відношеннях прирівнюється до російської мови»⁵⁵.

В тій же телеграмі Х. Раковського говорилося і про рішення РНК УСРР від 23 квітня про відкриття в Харкові «Школи червоних старшин», у якій викла-

дання буде вестися українською мовою⁵⁶. Історію створення та подальшу долю цієї школи, яка попри шалений спротив великодержавницьки налаштованих військових, у серпні 1920 р. все-таки розпочала свою роботу, ґрунтовно дослідила Людмила Гриневич⁵⁷. У нашій праці вважаємо доречним звернути увагу на названі дослідницею черговість ухвал в процесі затвердження вказаного рішення та причини, що спонукали до його прийняття. З цією метою наводимо розлогу цитату з її тексту: «25 квітня 1920 р. на засіданні Реввійськради Південно-Західного фронту за пропозицією Політбюро ЦК КУП(б)У було прийнято постанову № 176, згідно з якою у Харкові належало «відкрити курси Червоних Старшин» із викладанням українською мовою». Наступного дня за підписом голови Раднаркому Х. Раковського губревкомам і губпарткомам було направлено телеграму, в якій пропонувалося негайно опублікувати в місцевій пресі повідомлення про відкриття курсів, призначення яких: підготовка кадрів червоних командирів із робітників і селян України для організації червоних полків, де командування буде українським.

Звичайно, більшовицьке керівництво зовсім не випадково зайнялося справою організації українських курсів саме в умовах війни з Польщею. Відчуваючи хиткість свого становища в Україні, більшовики сподівалися таким чином підняти авторитет серед українців, заручитися їх підтримкою. Створення курсів для підготовки українських військових кадрів мало стати підтвердженням того, що питання української Червоної армії не відкидається, а навпаки, поступово та послідовно вирішується радянською владою. З іншого боку, у цьому питанні більшовики мали ще й інші розрахунки, що диктувалися інтересами їх внутрішньої і зовнішньої політики. По-перше, виховані у революційному дусі командири-українці були потрібні для роботи з новим поповненням — українським селянством, яке пішло до Червоної армії внаслідок мобілізацій, проте не сприймало цю армію з її командним російським складом та російською командною мовою своєю; по-друге, «ідейно загартовані» українські командири мали очолити т. зв. Українські зразкові полки, за допомогою яких більшовики розраховували розправитись із «політичним бандитизмом» в Україні і закріпитися тут; і нарешті ці кадри мали очолити надалі ті військові формування («абсолютно благонадійні»), які в ході розгортання світової революції, на що так сподівалися більшовики, мали першими входити у населені українцями регіони Польщі, Румунії, Чехословаччини, підіймаючи їх на боротьбу за світову Радянську республіку»⁵⁸.

Вказані приклади боротьби Х. Раковського за рівноправність української мови свідчать, що компартійно-радянське керівництво УСРР справді намагалося ліквідувати зневажливе ставлення до української мови, яке, знову-таки, було характерним передусім для представників РСФРР. Цікаво, що іноді, незважаючи на те, що реально робочою мовою українських урядовців залишалася російська, українській мові надавалися певні преференції. Так, 21 травня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в присутності Ф. Дзержинського при розгляді пункту 1 порядку денного «про єдиний партійний квиток» було ухвалено рішення надрукувати квитки українською мовою, а «надіслані повернути в Москву»⁵⁹.

12 липня політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про українську мову в школах. Було вирішено доручити Г. Гриньку (на той час — нарком освіти) розробити та внести до розгляду Раднаркому декрет про обов'язкове викладання української мови в усіх українських школах⁶⁰. Після певних перипетій (була навіть створена комісія з підготовки заходів на виконання постанови ЦК КП(б)У про поширення української мови, що проіснувала ненабагато довше двох тижнів⁶¹) 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах». У ній чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркомземом, про збільшення книговидавання українською мовою, про необхідність мати в кожній губернії не менше однієї україномовної газети тощо⁶². Однак положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у постанові не було.

Щоб положення про рівноправність української мови успішно втілювалися в життя, а самі українці не боялися говорити рідною мовою, яка до революції панівними верствами не визнавалася взагалі або називалася «холопською» або «телячою», а після революції «контрреволюційною», потрібно було змінити ставлення до неї тих, хто раніше продукував ці антиукраїнські ідеї. Сигналом до зміни більшовицької парадигми стала, звичайно, постанова ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», у якій Кремль вперше офіційно засудив зневажливе ставлення до української мови, що означало офіційне зняття з неї тавра «буржуазності». Однак цю думку, — що українська мова є рівноправною з російською, — серед значної кількості більшовиків (і, звичайно, не лише їх) потрібно було ще поширювати. В більшовицькій пресі, яка й була тоді основним засобом комунікації влади із суспільством, про це стали багато писати. Звернемо увагу на деякі з таких публікацій.

15 грудня 1919 р. «нагальний випуск» «Бюллетеня Секретаріату ЦК КП(б)У» вийшов двома мовами, причому то був той рідкісний випадок, коли усі матеріали дублювалися⁶³. Зокрема, саме у цьому номері було вперше надруковано переклад українською мовою партійного рішення з «українського питання». Переклад, звичайно, не був досконалим, але його наявність сама по собі характерна. Цікава деталь, яку слід віднести вже не до хиб перекладу, а до характеристики тогочасної системи уявлень: назва резолюції була перекладена як «Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні»⁶⁴. Традиція такого перекладу сягає 1917–1918 рр., коли термін «радянська влада» в україномовній пресі фактично не вживався. У грудні ж 1919 р. — січні 1920 р. цей термін мав ще й інше значення — в контексті співробітництва і протистояння з боротьбистами.

Щоб був зрозумілим контекст протистояння, звернемося до слів М. Полоза, якими він відповідав на звинувачення Х. Раковського на засіданні виконкому Комінтерну від 5 лютого 1920 р., (*цитуються за стенограмою мовою оригіналу, оскільки саме мовні особливості тут основні — Авт.*). «И в обвинение нам ставится, что мы вместо советская говорим родянская. Дело в том, что Рада по-

русски Совет и в русских органах мы говорим советская власть, а в украинских «родяньска влада»⁶⁵. Таке пояснення було далеко не зайвим для членів виконкому, для яких слово «радянська» було справді невідомими, а в стенограмі так і залишилося «родяньска». Слова Полоза були відповіддю на звинувачення з боку Х. Раковського в тому, що у боротьбистів весь час було «противопоставление Родянской власти Советской»⁶⁶. Насправді у тих публікаціях боротьбистів, де можна було віднайти сліди протиставлення «радянської» і «совітської» влади йшлося про першочергову потребу спиратися на місцеве населення в державному будівництві.

Зауважимо на існуванні ще однієї мовної суперечки, яка на перших порах мала доволі принциповий характер. «Знавці» української мови з лав КП(б)У принципово наполягали на тому, що слово «комуніст» українською треба писати з двома літерами «м». Саме так спочатку писався україномовний варіант назви формально двомовної газети «Коммунист/Коммунист», яка видавалася у Києві. Слово «формально» вжито тому, що двомовність, на відміну від процитованого «Бюллетеню», була лише в назві, а переважна більшість статей писалася російською мовою. Зауважимо, що тема двох «м» використовувалася навіть як аргумент у протистоянні з боротьбистами. Приміром, в органі Київського губкому в газеті «Коммунист/Коммунист» за 1 січня 1920 р. в статті «Жовтоблакитний максималізм» був такий антиборотьбистський (і україномовний) пасаж: «Українська комуністична (неодмінно з одним “м”) партія (боротьбистів) починає скидати марку комунізму, показуючи своє безсоромне лице “захуканої” есерівщини»⁶⁷.

Поряд з такими мовними казусами, у партійному друці почалася своєрідна просвітницька кампанія, яка мала на меті пропаганду тези про рівноправність української мови, її «небуржуазність», а також демонстрацію перспектив її майбутнього розвитку. Такі публікації були не лише доцільними з точки зору подолання існуючих забобонів, а й використовувалися в протистоянні з боротьбистами. Проаналізуємо дві знакові статті в харківській (органі ЦК КП(б)У) та київській газетах із майже тотожною в україномовному написанні назвами — «Комуніст» та «Коммунист».

Першою побачила світ стаття Гр. Хименка (на жаль, про нього ми жодних відомостей не маємо) з красномовною назвою «Украинский язык не есть язык Петлюры». Стаття російською мовою. Як видно з назви статті та мови її написання, вона була спрямована саме проти вказаних нами забобонів, які були ще надто живучі в середовищі компартійно-радянського апарату. Обґрунтувавши в першій своїй тезі думку про те, «що будь-яка мова, в тому числі й українська, є не самоціль, а засіб», Хименко у доступній формі «питання-відповідь» спробував довести положення про рівноправність української мови з російською та з усіма іншими. Його питання, аргументи та контраргументи настільки показові для того часу, що ми вирішили подати їх цілком, щоправда, в україномовному перекладі:

«2) З яких пір існує українська мова?

Декілька століть, про це свідчить багатотомна література (щоправда, з панським душком, як взагалі література інших націй). Ось чому зовсім протиприродно, що знаходяться тов. комуністи, які за наївністю своєю стверджують, начебто українська мова бере свій початок в 1917 році, з часу революції, і є штучним творінням Петлюри та Грушевського.

3) Чи потрібна українська мова робітникам та селянам України?

Так, для українських селян та робітників вона потрібна, оскільки вона є для них рідною і зрозумілою. Деякі ж товариші ще продовжують заперечувати українську мову або ж припускають її існування остільки оскільки, незважаючи на резолюцію про українську мову РКП;

4) Чи треба розвивати українську мову?

Не лише треба, але й необхідно, оскільки вона є тим засобом, за допомогою якого ми втілимо ідеї комунізму в трудящих масах України. Звідси висновок: Українська мова не є мова Петлюри, а взагалі мова, як і всі мови — є лише засіб, який організовує трудящих. Тлумачити ж інакше, значить бути наївним, страждати на русифікаторство, прагнути асиміляції. Для кожного комуніста в ставленні до мови має бути зрозумілим, що не асиміляція, а кон'югація, тобто взаємодія рівноправних мов дасть в майбутньому єдину мову, яка буде створена соціалістичним ладом»⁶⁸. Означені Г. Хименком питання були справді нагальними, а в тому чи іншому вигляді вони виринали і надалі. На жаль, панування комуністів призвело до зворотного висловленій у цій статті меті результату і багато з написаного Г. Хименком залишається актуальним і сьогодні.

Ніби продовжуючи висловлені Г. Хименком тези, але водночас приносячи в них нове розмаїття кольорів, про українську мову було написано і в харківському, тобто центральному «Комуністі». Україномовна стаття за підписом Мирошниченка мала промовисту назву «Визнання української мови». Так, наприклад, в її перших рядках ми знаходимо таку фразу: «Дивлячись на українську мову як на засіб освіти, а не підтримки Петлюрівщини, **комуністи на чолі з Радянською владою визнають її державною**»⁶⁹ (виділення наше — Авт.). Усіляко побороюючи спроби використати українську мову «як засіб обурення проти наших братів працівників Москівщини», автор водночас намагався продемонструвати і класову підоснову тези про необхідність розвитку української мови. Зокрема, він відзначав: «Мова українська, довгий час бувша не визнаною і задавлена царським урядом вкупі з його прихвоснями, зараз визнається рівноправною... Наша мета — є відродження нашої культури, яка була в хижих рамцях капіталістичного уряду»⁷⁰. Таким чином ті діячі, які зневажливо ставилися до розвитку української мови, гіпотетично могли бути звинувачені в потуранні капіталізму.

Виділена нами в попередньому абзаці теза, в якій говорилося про державний статус української мови, загалом не була характерною для того часу. Щоправда, в запалі протистояння з боротьбістами навіть Х.Раковський, який в 1920 р. перетворився ледь на найбільшого захисника української мови, зазначав щось подібне. Так, у публікації в газеті «Коммунист» від 27 лютого 1920 р. він наголошував: «Ми бажаємо, щоб українська мова стала панівною мовою

України...»⁷¹. Така зміна ставлення Х. Раковського до української мови та культури була відзначена за кордоном. Влітку 1920 р. член Закордонної групи українських комуністів Володимир Левинський так пояснював її причини: «Культурно-об'єдинительна і асиміляційна політика руських большевиків на Україні на цілій лінії скрахувала. І це причиною, чому тов. Раковський, нинішній «українофіл» — як його називають, той сам, що ще недавно голосив на Україні диктатуру російської культури, нині співає гимни «прекрасній українській мові» і відсилає шовіністів-комуністів, що приходять з Москви на Вкраїну, в черезвичайку»⁷².

Проаналізовані нами пояснення щодо ролі та значення української мови та визначення русифікаторства як буржуазного пережитку допомагали більшовикам зміцнювати свою владу та поборювати боротьбистів, вплив яких у той час багато в чому тримався на русифікаторських «гріхах» більшовиків, частину яких ми вже розглянули вище. Війна з Польщею та вагома роль у ній галичан означили ще одну проблемну точку, яка пізніше не раз буде використовуватися прихильниками русифікації. Суть проблеми допоможе означити цитата із листа представників «Галбюро Харківщини при ЦК КПУ»:

«В “Комуністі” з дня 22 серпня 1920 ми, партійні Українці, уродженці Галичини, вичитали, що партійні “англичане” з Галичини, що говорять “галицьким мовою” і русини Буковини мають протягом 3-х днів зареєструватися в Губпаркомі. Вперше в своєму життю ми довідалися з “Комуніста”, що в Галичині живуть англичани і говорять галицьким мовою, а на Буковині — русини. Дуже нас здивувала безграмотність оголошення і його авторів. Для пояснення вважаємо сказати референтам, що в Галичині живуть Українці і говорять Українською мовою, тою самою мовою, що селяни Полтавщини, Київщини, Кубанщини, Херсонщини, Харківщини і других українських губерній. Населення Галичини, це те саме, що і населення України, зв'язане спільною історією, спільною боротьбою з польськими і московськими панами за своє визволення, зв'язане спільною долею і долею згніченої трудової маси, яка рве тепер всі вікові окупи національного і соціального гнету і яка тепер б'ється в рядах Червоної Армії і не лишень за кращу свою долю, але і за кращу долю всіх працюючих мас і звільнення праці... Дивним-дивом в столиці УСРР в Харкові відповідальні партійні робітники знають мабуть менше про Галичину і її населення, як про Юпітера, Гогенотів, Бушменів, Башкірів тощо»⁷³.

Підсумуємо проблему «мовного питання» в період після ухвалення резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні». З одного боку, не викликає сумніву вимушеність публічного визнання Кремлем мовних та національно-культурних прав українців, окремішності української мови. Згадаємо хоча б сказане Затонським про поширеність в кремлівській номенклатурі висловів про «телячу мову» та його афористичне «україножерство зараз не є чеснотою — чи надовго?» Наголос на правах української мови і реальні кроки в цьому напрямку були потрібні Кремлю як для посилення впливу на українське суспільство, так і для знешкодження боротьбистів. Слушність такого кроку визнавали навіть ті, кого й запідозрити в любові до української мови важко. Приміром, Артем у

листі до В. Леніна від 12 червня 1920 р. відзначав: «Українізація міста, його наближення до села хоча б за мовою, розкацапування (*мовою оригіналу* — «раскацапывание», — *Авт.*) міста — дуже корисне»⁷⁴. В сенсі виконання завдання опанувати Україну такі «поступки» виявилися доволі вдалим кроком і вони не обмежилися ухваленням резолюції. Образно кажучи, українська мова допомогла більшовикам розколоти українське село. Але, за великим рахунком, принципової зміни у ставленні відряджених з Росії та місцевих русифікованих більшовиків до української мови як до «контрреволюційної» не відбулося. На цьому цілком слушно зауважував В. Затонський у написаних наприкінці 1920 р. «тезах з національного питання»: «В товщі партії ... багато хто вбачає націоналізм у вживанні неросійської мови»⁷⁵.

З *іншого боку*, українська мова та культура в 1920 р. справді здобула більше прав у суспільно-політичному та культурному житті України порівняно з попереднім періодом. Після ухвалення резолюції та ряду категоричних пояснень Кремля з офіційного вжитку зовсім зникли твердження про «контрреволюційність» та «реакційність» української мови чи про її «несправжність». Русифікатори з владними мандатами вже не наважувалися виступати настільки відверто, як це було дотепер, а частина раніше нігілістично налаштованих щодо української мови діячів стали реально сприяти її розвитку. Одним з найбільш яскравих прикладів став Х. Раковський, який зятято намагався побороти тенденції до нехтування українською мовою. Ухвалені законодавчі акти з цього приводу стали першою ластівкою майбутньої політики коренізації.

З початку 1920 р. на перший план в більшовицькій пропаганді в Україні поступово була висунута теза про те, що «Радянська влада для України спеціально щасливо співпадає з національними її інтересами. Україна, як державна одиниця, може перемогти лише як радянська республіка, тобто лише в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема, з Радянською Росією»⁷⁶. Ця теза остаточно закріпилася після офіційного визнання державності і незалежності УСРР з боку РСФРР, що було зафіксоване у Договорі від 28 грудня 1920 р. Згодом це гасло було поставлено ще більш категорично: «Або Україна буде радянська, або її (України) не буде»⁷⁷. Іншими словами, у грудні 1919 р. було започатковано радикальну зміну парадигми. Ця зміна була вимушеною і віддаляла реалізацію стратегічного для комунізму завдання «злиття націй», але вона дала реальний результат — більшовики закріпилися в Україні.

«Нове бачення» місця української мови та культури потрібно було узгоджувати із уявленнями про національне питання та комуністичною фразеологією часів першої спроби комуністичного штурму. В нагоді стала марксистська «діалектика». Затонський так обґрунтовував об'єктивну зумовленість «україно-жерської» політики періоду 1919 р., яка мала свій відголосок ще і в 1920 р.: «Саме тому, що Україна, українська культура, її будівництво неможливе в буржуазних умовах, саме тому доводиться об'єктивно сказати, що той самий Баженко, який гостро вороже ставився до всього українського, — він фактично будував українську націю в нових формах. <...> Об'єктивно оті, хто за українське слово розстрілював — от хто фактично збудував Україну»⁷⁸. Тих же,

для кого українське слово було саме по собі однією з найбільших цінностей, більшовицький режим не влади не допускав, а їх організовані одиниці (українська кооперація, Учительська спілка, «Просвіти» тощо) нещадно викоринював навіть за політики офіційного сприяння розвитку української мови та культури. Результат такого неспівпадіння між формою та змістом добре відомий.

¹ *Єфіменко Г.* Утворення радянської України // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., Ніка-Центр, 2012. — С. 135–149; *Кульчицький С.В.* Національна політика Кремля щодо УСРР (1919–1922) // Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 155–185.

² Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 359–360.

³ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Харків, 1932. — С. VIII.

⁴ Центральный Исполнительный Комитет Союза ССР 3 созыва. Сессия 2. — М., 1926. — Бюллетень № 14. — С. 19.

⁵ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 84.

⁶ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП), ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 14.

⁷ III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. З передмовою В. Затонського. — Х., 1932. — С. 78.

⁸ Там само. — С. 204.

⁹ Там само. — С. 212. В україномовному перекладі цієї цитати, зробленому В. Затонським у передмові до видання 1932 року, це слово подане як «отрижка».

¹⁰ Телеграма члена оргбюро і керуючого справами ЦК КП(б)У Липовецькому і Київському партійним комітетам про презирливе ставлення надзвичайного уповноваженого до української мови. 9 липня 1919 р. // Документи трагічної історії України (1917–1927). / ред.-упорядник П.П. Бачинський. — К., 1999. — С. 161.

¹¹ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В. Леніну про національну політику більшовиків в Україні // Документи трагічної історії України (1917–1927)... — С. 234.

¹² РДАСП, ф. 17, оп. 112, спр. 9, арк. 98.

¹³ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В. Леніну... — С. 234.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 368, арк. 143.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Пролетарська боротьба (Житомир). — 1919. — 16 листопада.

¹⁷ *Шаповал Микита.* Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси. — Прага-Берлін, 1923. — С. 6.

¹⁸ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 3.

¹⁹ Там само, арк. 16.

²⁰ Лист визначного політичного діяча Г. Клунного В. Леніну... — С. 236.

²¹ *Васильєв В.Ю.* Особливості відновлення компартійного та радянського субцентрів влади в УСРР наприкінці 1919 — на початку 1920 рр. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки / Кам'янець-Подільський. — 2009. — № 2. — С. 93.

- ²² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма — К., 2003. — С. 52.
- ²³ Резолюція ЦК РКП о Советской власти на Украине, одобренная Всероссийской Партийной Конференцией // *Летопись революции*. — 1925. — № 1(10). — С. 65.
- ²⁴ *Ланчинский Г.* Гомельское совещание (Воспоминание) // *Летопись революции*. — 1926. — № 6. — С. 42.
- ²⁵ З протоколу наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними працівниками України. 30 листопада 1919 // *Документи трагічної історії України (1917–1920)*. — С. 236–238.
- ²⁶ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 8.
- ²⁷ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.
- ²⁸ Там само. — С. 84.
- ²⁹ Отчет о работе ЦК РКП (большевиков) за время работы с 1 июля по 15 сентября 1919 г. // *Известия ЦК КПСС*. — 1989. — Приложение к № 12. — С. 74.
- ³⁰ *Косіор С.* Заклучне слово по доповіді про організаційну роботу ЦК КП(б)У // Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 96.
- ³¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 156, арк. 125.
- ³² Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 98.
- ³³ Там само. — С. 99.
- ³⁴ *Скрипник М.О.* Донбас і Україна // *Скрипник Микола.* Статті і промови з національного питання. Упор. І. Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.
- ³⁵ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 99.
- ³⁶ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 11782, арк. 2–3.
- ³⁷ Річицький Андрій. Господарство і культура. — Червоний прапор. — К., 1920. — 11 липня. Див: <http://vpered.wordpress.com/2012/09/24/richitsky-wirtschaft-und-kultur/>
- ³⁸ Восьмая конференция РКП(б). Декабрь 1919 г. — М., 1934. — С. 106.
- ³⁹ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 55, арк. 1.
- ⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 2.
- ⁴¹ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 35.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 57, арк. 20.
- ⁴³ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 63, арк. 1.
- ⁴⁴ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 567, арк. 10.
- ⁴⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 100.
- ⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 12.
- ⁴⁷ ДАРФ, ф. Р-130, оп. 4, спр. 505, арк. 11.
- ⁴⁸ Там само, арк. 13.
- ⁴⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 130, арк. 11.
- ⁵⁰ Там само, арк. 10.
- ⁵¹ В.І. Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 433.
- ⁵² Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про застосування в усіх установах української мови нарівні з великоросійською» // *Укр. істор. журнал*. — 1990. — № 6. — С. 111.
- ⁵³ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. — К., 2003. — С. 133.
- ⁵⁴ РДАСП, ф. 3, оп. 112, спр. 14, арк. 98.
- ⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 562, арк. 19.
- ⁵⁶ Там само.

⁵⁷ *Гриневич Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 199–215; *Гриневич Л.* Історія Центральної школи червоних старшин як взірць «вирішення» національного військового питання в УСРР (20–30-ті рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1998. — Вип. 4. — С. 233–261.

⁵⁸ *Гриневич Людмила*. Харківська школа червоних старшин: проект, якому не судилося бути реалізованим // В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. Історія українського війська (1917–1995). Упор. Я. Дашкевич. — Львів, 1996. — С. 200–201.

⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 1, спр. 560, арк. 12.

⁶⁰ Там само, арк. 14.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 62.

⁶² Постанова Ради Народних Комісарів про введення української мови в школах і радянських установах // Укр. істор. журнал. — 1990. — № 6. — С. 112.

⁶³ Екстренний випуск. Бюлетень Організаційного бюро Центрального Комітету Комуністической партії (большев.) України. № 5. 15 декабря 1919 года / Нагальний випуск. Бюлетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року.

⁶⁴ Резолюція ЦК РКП про Совітську Владу на Вкраїні // Нагальний випуск. Бюлетень Секретаріату Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України. Ч. 5. 15 студня 1919 року. — С. 1. Типографський екземпляр Бюлетеню див: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 34, арк. 10.

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 2, спр. 375, арк. 15.

⁶⁶ Там само, арк. 13.

⁶⁷ *Хименко Г.* Жовтоблакитний максималізм // Коммунист / Коммуніст. Київ. — 1920. — 1 січня.

⁶⁸ *Хименко Г.* Украинский язык не есть язык Петлюры // Коммунист / Коммуніст. Київ. — 1920. — 24 січня.

⁶⁹ *Мирошниченко.* Визнання української мови // Коммунист / Комуніст. — Харків. — 1920. — 6 лютого.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ *Раковский Х.* Государственные отношения России и Украины. // Коммунист / Комуніст. — Харків. — 1920. — 27 лютого.

⁷² *Левинський В.* Єдина неділима совітська Росія? (на правах рукопису). — Київ-Відень. — 1920. — С. 15–16.

⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 153, арк. 231.

⁷⁴ РДАСП, ф. 5, оп. 2, спр. 134, арк. 57.

⁷⁵ РДАСП, ф. 2, оп. 1, спр. 16363, арк. 4.

⁷⁶ *Раковский Х.Г.* Пять лет украинской советской власти. — Х., 1923. — С. 15.

⁷⁷ *Затонський В.* Передмова // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 4.

⁷⁸ *Затонський В.* Національна проблема на Україні (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень — 1926 рік) // Затонський В. Національна проблема на Україні. — Харків, 1927. — С. 79.

ГОЛОДОМОРИ 1930-х і 1940-х рр. В УКРАЇНІ: СХОЖІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ

Нині, коли виповнюється 80-ті роковини народної трагедії 1932–1933 рр. й спливає 65-та річниця лихоліття 1946–1947 рр., доречним може стати дослідження спільного чи розрізненого між цими двома голодоморами. Адже все пізнається у порівнянні. Особливо чітко сутність повоєнного сталінського голодомору проявляється у зіставленні з організованим сталінщиною голодомором 1932–1933 рр.

Голодомор 30-х років був викликаний курсом на прискорений розвиток промисловості Радянського Союзу, форсованим перекачуванням в індустрію коштів із села шляхом зміни в ньому економічних відносин. Майже так само створювався за планами імперського центру голодомор 40-х років задля фінансування селом — донором розвитку воєнно-промислового комплексу (ВПК).

Голодомор 30-х років витворювався насильницькою колективізацією сільського господарства, розкуркуленням, конфіскаційними хлібозаготівлями й податками тощо, наростанням найвищої в історії села державної експлуатації селян. Якщо на початку 30-х років колгоспи створювалися й існували, в основному, щоб владі легше було «взяти» хліб у селян, для чого застосовувався терор голодом, то після війни у колгоспній системі селяни були вже справжніми кріпаками. Примірний статут сільськогосподарської артілі після війни закріплював кріпацтво в українському селі у найбільш жорсткій формі.

Причини виникнення й поширення обох голодоморів були аналогічними. «Або колгосп, або — могила», — така дилема стояла перед селянами в 1932–1933 роках. Головною причиною кожного з голодів була сталінщина з її абсолютною зневагою до людини-трудівника, людини-«гвинтика». Творці голодоморів діяли як у 30-х, так і в 40-х роках тими ж самими методами репресій.

Різнилися умови, тло, на якому відбувалися ті трагічні для народу України події. І в 30-х, і в 40-х роках вони були надзвичайно складними. Якщо кліматичні умови в Україні 1932–1933 років сприяли вирощуванню врожаю, то в 1946–1947 роках — навпаки: 1946 р. південні та східні її області були охоплені засухою. 1947 р. українські селяни одержали непоганий врожай, але посуха знову спалила зернові й залишила без хліба й овочів населення південних областей: Ізмаїльської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської. В 2-й половині 40-х років до неврожаю додалися наслідки кривавої руйнівної війни, прагнення московського центру, як і в 30-х роках, до встановлення у повоєнний час тотального контролю над Україною. Ідеологи соціалізму в 30-х роках вважали селян «дрібнобуржуазним елементом», у 40-х до цього звинувачення додалася «провина» селян у тому, що вони перебували на

окупованій території, й, на думку можновладців, зазнали впливу ворожої пропаганди й потребували «перевиховання».

Найтяжчим для українського села було виконання надвисоких, нереальних планів хлібозаготівель, за якими пильно стежили спеціальні уповноважені вищих партійних та державних органів. В 30-х роках у випадку невиконання плану хлібозаготівель за сталінською директивою уповноважені забирали в колгоспах продовольче зерно, а також насіння, страхові та фуражні фонди. Те ж саме з використанням набутого досвіду робилося і в 40-х роках. Якщо колгосп план все-таки виконував, на нього накладався новий — зустрічний. А коли зерна вже не було, бо плани хлібозаготівель часто-густо перевищували урожай, підключалися «буксирні бригади», що по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного чи навіть особисті речі людей. Дії осіб, які чинили спротив вивезенню зерна, оголошувалися «антирадянськими», «націоналістичними», «контрреволюційними». Газети вміщували повідомлення про розстріли подібних «шкідників».

Такого роду дії влади в 40-х роках призвели до відсутності в населення України продуктів харчування, що й викликало 1946 р. голод, а 1947 р. — голодовий мор, масову смертність селян.

До речі, у повоєнній Росії теж був голод, надмірні хлібозаготівлі, але там у селян забирали лише зерно. В обійстях ж українських селян залаповували абсолютно всі продукти — овочі, сушню, квашені буряки, капусту, солені огірки, навіть їжу з печі...

Спільною причиною голодоморів в Україні була імперська політика правлячої верхівки. Свій вияв це знаходило в неоплаті чи вкрай мізерній оплаті праці колгоспників, вивезенні зерна з України. Хліб експортувався за кордон саме тоді, коли люди вмирали голодовою смертю. В 1932–1933 роках на зарубіжні ринки було вивезено понад 6,9 млн т зерна, після війни ешелони з хлібом України йшли до Німеччини під гаслом: «Німецькому народу від українського народу». 1946–1947 рр. на Захід було експортовано 2,5 млн т. зерна. Значну частину хліба передано ряду країн безкоштовно¹.

Існувала та ж сама система покарань. Злочинцями оголошувалися навіть малолітні діти за збирання колосків на скошених полях. І в 40-х роках діяв власноручно підписаний Сталіним 7 серпня 1932 р. і проклятий людьми «закон про п'ять колосків». А на його підсилення — ще й указ Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р.², спрямований проти «розкрадачів соцвласності» — насправді селян та їх дітей, голодуючих з вини тієї ж влади.

У складній політичній обстановці в Україні на початку 30-х років, коли йшла боротьба імперської верхівки з інодумцями, проводилися кампанії гоніння на інтелігенцію, інакомислячих робітників, селян, голод був своєрідною всеохоплюючою каральною акцією. Подібною була картина подій і в 40-х роках. Найстрахітливіша катастрофа ХХ століття — голодомор в Україні 1932–1933 років — стала наслідком глобального репресивного заходу щодо українських селян — терору голодом для створення класу рабів-колгоспників. Величезною репресивною акцією партійно-радянської влади проти населення був і після-

воєнний голод в Україні. Її складові — насильницькі надмірні хлібозаготівлі, непосильні податки, ставлення до трудівників, як до рабів-кріпаків, виселення людей з рідних місць, позбавлення їх продуктів харчування, неоплата чи вкрай низька оплата праці, довгий ряд інших репресій. Найпоширенішими були звинувачення у «приховуванні зерна», його «розкраданні», «саботажі хлібозаготівель» тощо.

Так само, як у кінці 20–30-х роках у відповідь на насильницькі хлібозаготівлі відбувались збройні виступи селян, в 40-х роках в умовах суворих репресій, що спалахнули у повоєнній Україні з новою силою, селяни також чинили пасивний і, часом з останніх сил, активний спротив владі. Інтереси колгоспників часто відстоювали колишні фронтовики. Протидію репресивним заходам у західних областях України здійснювали Організація українських націоналістів (ОУН) і Українська повстанська армія (УПА) із закликами: «...Смерть Сталіну і його кліщі — організаторам нового голоду на Україні! ...Геть сталінські колгоспи — знаряддя грабежу хліба і визиску селян!»³. Завдяки цьому, населення Західної України було, в основному, з хлібом, хоч голоднеча зачепила і його. Сильно постраждали Чернівецька та Ізмаїльська області, населення Станіславської (нині Івано-Франківська) області.

У 40-х, як і в 30-х роках, відбувалося масове захворювання селян на голодове виснаження — дистрофію. Поширювалися тиф, туберкульоз, інші супутні голодуванню хвороби. Особливо терпіли від голоду багатодітні сім'ї, люди похилого віку, в 1946–1947 рр. — сім'ї загиблих фронтовиків. Селяни намагалися тікати з голодних місць. Але на кордонах стояли загороджувальні загони. Голодні люди поповнювали міста, однак і в містах теж було безхліб'я. В 1933 р. голодним селянам не дозволялося виїжджати в пошуках продуктів харчування в інші регіони імперії. І в 30-х роках, і в 40-х найбільше постраждали від голоду жителі сіл — саме виробники хліба. 1946 р. з пайкового постачання рішеннями компартії та радянського уряду було знято понад 2,5 млн осіб, здебільшого мешканців сільської місцевості, які працювали в селищах та містах⁴. Обидва голодомори супроводжувалися породженням масового сирітства, спільним у них було припинення у розпал голодів постачання продовольством дитячих установ — інтернатів, дитбудинків, патронатів. Люди їли лободу, цвіт акації, горобців, кішок, собак. В 30-х роках масовим стало людоїдство. Нерідким явищем канібалізм був і в 40-х рр. Державна допомога голодуючим, несвоєчасна й незначна, не відповідала потребам голодуючого села, в основному зводилася до баланди лише працюючим на полях у колгоспах.

Істотну допомогу голодуючі селяни з Південної, Центральної і Східної України в 40-х роках шукали й знаходили в Україні Західній. Селяни західно-українських областей рятували від голодної смерті своїх земляків — українців, а також росіян, білорусів, молдаван. Командування Української повстанської армії (УПА) розповсюджувало серед селян звернення, в яких закликала допомагати продуктами людям, які приїжджали, аби роздобути бодай якийсь харч.

Сотні тисяч голодуючих були врятовані від голодної смерті селянами Західної України, «бандерівцями», як їх називала офіційна пропаганда. Але 1947 р.

влада перекрила голодуючим шляхи спасіння на Західну Україну. Пам'ять про ці події й понині жива. 20 жовтня 2005 р. на станції Підзамче Львівської залізниці під час проведення земляних робіт було виявлено 502 людських останків, які були хаотично захоронені. Зокрема, 92 останки підлітків і 4 дитячих. На кістках загиблих виявили сліди куль. Згідно з висновками судово-медичної експертизи, ці люди загинули в 1947 році. На думку експертів, документи СБУ та партійного архіву дають підстави стверджувати, що це останки жителів східних областей України та Молдавії, які тікали на Західну Україну від голоду й були знищені каральними загонами НКВС. Знайдено натільні хрестики, медальони загиблих⁵.

Так само, як і людомор 30-х років, післявоєнний голодомор в Україні не був відомий світовій громадськості, щодо обох лихоліть діяло табу мовчання. Вобох випадках голод був суворою державною таємницею.

Відмінність проявлялася перш за все у масштабах народного лиха. Голод 1932–1933 років охоплював всю тогочасну територію України і мав надзвичайно трагічні наслідки. Масштаби голоду 1946–1947 рр. були значно меншими. Це при тому, що станом на 1 лютого 1947 року в Україні (в пік голодомору) в держрезерві СРСР було 10 млн тонн зерна, на 1 млн 900 тис. тонн більше, ніж в 1946-му⁶. Населення голодувало теж майже по всій території повоєнної України, за винятком деяких західних областей,

Зміст архівних документів про обидва голодомори перегукується з неупередженими свідченнями людей, що вижили в голодоморному вирі, й очевидців лихоліть, підтверджуючи їх однаковість. Більшість опитаних респондентів, порівнюючи два сталінські голодомори, вважають їх за основними показниками схожими, але повоєнне лихо менш страшним, ніж голодомор 30-х років. «Репресували не тільки до війни, забирали й нищили людей і після війни... Але в 47-му році менший голод був, ніж в 33-му...», — згадував Іван Шуляк, 1898 р.народження, з с. Понінка на Хмельниччині⁷. «Голод 1947-го люди пережили порівняно легше, ніж у 33-му», — свідчив Яків Підпанюк, 1921 р. народження (с. Бокова Долинського р-ну Кіровоградської обл.)⁸. «1946 року врожаю не було через посуху, бараболя також не вродила, була дрібна, як біб. Та то ще не біда, бо були запаси. Але те, що засипали в колгоспні комори, забрала держава, а селян примусили здати їхні статки для виконання непосильних податків. Незабаром почався голод. Хоч він був не такий великий, як у 1932–1933 роках, і не у всіх, а все ж таки і цей ніс воші, напасті, хвороби і смерть. ...Комусь захотілося виморити наш народ, тому влаштували другий, ще страшніший, ніж у 1921–1923 роках, голод, а потім — і третій. Усі ті штучні голоди були породжені системою, яка голодомори мала за інструмент примусу і смерті селянина», — стверджувала Олена Поліщук, 1923 р. народження (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.)⁹. А Михайло Франішин, 1924 р. народження, з с. Гришівці на Вінниччині, розповідав: «...Ми голодували. Не так як в 33-му, але було дуже важко. ...Деся виїхати з села, щоб заробити трохи грошей на продукти, було неможливо. Паспортів селянам тоді не давали, а в країні був впроваджений суворий паспортний режим. Село обгородили колючим дротом і з нього нікого не випускали без дозволу керівництва.

Ми рятувалися тим, що забирали зерно у ховрахів. Воювали з ними, викурюючи з нір...»¹⁰. Катерина Марченко, 1919 р.народження, переживши лихо в с. Кишенці Уманського р-ну на Черкащині, писала: «Голод 1946–1947 років не набув масштабів голоду 30-х років тільки завдяки допомозі Західної України, де ще не було колгоспів. Селяни — одноосібники Західної України змогли підтримати голодних людей із Центральної та Східної України. Однак це теж нелегко — треба було виконати план хлібозаготівель. Слід пам'ятати, що це зробили західні українці, яких п'ята колона зневажливо називає «бандерівцями»¹¹.

Разом з тим значна кількість свідків народної трагедії оцінює післявоєнний голодомор як порівняно важчий за попередній. Варвара Остапенко, 1908 р. народження, з с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл., свідчила: «Пережила я за своє життя дві світові війни, революцію, голод 1921–1923 рр., голодомор 1932–1933 рр., голод 1946–1947 рр. Голод 1932–1933 рр. пережили набагато спокійніше, ніж голод 1946–1947 рр. До кожного двору тоді приходили уповноважені, забирали зерно і взагалі все те, що було їстівним. Не можна було десь щось дістати. Держава нам не допомагала. Багато людей померло. ...Але кожен викручувався, як міг. Їли все, що бачили: різні трави, ліпили кукурудзяні коржики, виливали ховрашків. Звичайно, їли котів і собак. Під час голоду 1946–1947 рр. мала 3-х дітей — 2-х дочок та сина. Чоловік загинув на фронті. Доводилося господарство тягнути на собі. Яка жахлива картина! Скільки пухло людей і помирало! Багато померло після того, як почала у 1946 році пшениця пускати колосся, люди зривали їх та їли — помирали...»¹². Жінка з села Охиньки Прилуцького району Чернігівщини стверджувала: «В 1947 році у нас голодовка була більша, ніж в 33-му»¹³. Харків'янин Іван Штонда, 1905 р.народження, переконаний, що: «В 1946–1947 рр. було ще гірше, ніж у 1932–1933 рр. Пшеницю відправляли за кордон. Людям не давали нічого. На присадибних ділянках у людей нічого не було, домашньої худоби і птиці теж не було. Два роки люди вмирили з голоду, як мухи. У тих, хто продавав пайок на базарі, озвірілі люди хватали хліб з рук і кидали в бруд. Їх били, а вони хліб у багнюку вимазували, щоб не могли його у них забрати, а потім їли. Так було в Харкові, Дніпропетровську і в інших містах. Щоб люди не виїздили за межі свого регіону, на станціях не видавали квитків на потяги. Мотивували це тим, що потрібно пройти санітарну обробку, щоб не поширювати заразні хвороби. Тоді люди виїздили на дахах товарних потягів. Свої речі зв'язували докупи, щоб не падали. Бандити часто накидали металеві гаки на мотузках на ці речі і скидали їх. Так люди залишалися без надії виміняти речі на якісь продукти. Листи до солдатів в армію не ходили. В мене був товариш, Покриш Микола Іванович. В нього вимерла вся сім'я. Він не знав про те, поки не повернувся додому. В Харкові солдати поодинокі не ходили. З цивільними не мали права розмовляти. Боялися один одному слово сказати. Один на одного доноси складали. Згадати страшно...»¹⁴.

Обидва голодомори були штучними, рукотворними. Голодомори 30-х і 40-х років в Україні відповідають основним статтям Конвенції про попередження

злочину геноциду та покарання за нього, ухваленої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. Через масову колективізацію, розкуркулення і відвертий терор голодом 30-х років утверджувалися соціально-економічні підвалини тоталітарного режиму. Масовий людомор викликав вимирання сімей, хуторів, сіл...

Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 рр. проти населення України були геноцидом, однією з найвиразніших ознак якого є свідоме створення умов життя, спрямованих на фізичне винищення людей¹⁵. Упродовж кількох місяців селянам не видавали на зароблені трудовні ні хліба, ні інших продуктів, ні грошей.

Влада здійснювала масові депортації українців (як складові політики геноциду) у концтабори Сибіру. Мільйони колгоспників померли від голоду, загинули у таборах, на лісопovalaх. Голоди 30-х і 40-х років ХХ ст. в Україні — це наслідок функціонування диктаторського тоталітарного режиму.

Отже, як свідчить далеко не повний порівняльний аналіз, обидва голодомори мали більше схожого, ніж відмінного, однакового, ніж різного. Це була війна комуністичної імперії проти українського народу.

Повоєнний голод викликав незворотні соціально-економічні наслідки. Як і людомор 1932–1933 рр., цей голод спричинився до подальшої економічної та духовної стагнації суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше пережили лихоліття. Становище сільського населення було жахливим. Величезна репресивна акція голодомору була спрямована перш за все проти селян-хліборобів. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала селян-хліборобів на виснаження й муки голодної смерті. Гранічне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду та смерті стало практикою радянської політики.

Деструктивні політичні, економічні, соціальні, демографічні, моральні, психологічні наслідки рукотворних голодів відчуваються й досі. Це я можу підтвердити на власному прикладі. Нині маю 73 роки. В 47-му мені було 8. Росла в робітничій родині Дніпродзержинська — великого промислового міста металургів і хіміків. Там же зустріла і пережила повоєнний голод.

Одного разу, коли мені через захворювання призначили уколи пеніциліну, я йшла до поліклініки вузькою стежкою між огорожами в приватному секторі й несподівано втратила свідомість. Прийшла до тями вже в самій поліклініці — страшенно боліла голова. Лікар мені сказав, що, на моє щастя, мене помітила подружня пара й принесла до лікарні. А впала я тому, що хтось чимось важким вцілив мені в голову, Бог знає, з якою метою. Лікар мене оглянув, зробив потрібні уколи й порадив приходити на лікування з кимось з дорослих. А той шрам на голові на все життя залишився. Діти ж тоді нерідко зникали. З нашого багатодітного двору саме в 47-му році пропала дівчинка Ліза, якої так і не знайшли. Бачила багато безпритульних дітей. «Паслися» ми на траві, на деревах, скалчених війною, квітах акації, калачиках...

Постійно хотілося їсти. Батьки й діти були сильно виснажені. В школі сиділи по-четверо за однією партою (школи були розбиті у війну), чекали на велику перерву, щоб отримати ложку вінегрету на блюзці. Заради цієї поживи бігли на заняття.

Часту смерть дітей і дорослих сприймали як звичайне явище. А в школі нам так само часто розповідали про «світле майбутнє — комунізм»¹⁶.

Необхідністю в нашій незалежній Україні є розбудова не лише економічних, а й політичних та соціальних відносин в суспільстві. Голодам в Україні не може бути місця.

---

¹ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник: 1918–1966. — М., 1967. — С. 88; *Леценко Л.О.* Україна на міжнародній арені (1945–1949). — К., 1969. — С. 155; У истоков социалистического содружества: СССР и страны Центральной и Юго-Восточной Европы во второй половине 40-х годов XX столетия. — М., 1987. — С. 173.

² Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935. — М., 1957. — С. 423–424; Зоря Полтавщини. — 1947. — 6 червня.

³ Листівка-звернення УПА від 1947 р. до голодуючих українців із закликом боротися за самостійну соборну незалежну Українську державу / Національне примирення чи конфронтація? — Збірник документів. (Упорядник О.М. Веселова. Відповідальний редактор С.В. Кульчицький). — Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 61.

⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 949. — Арк. 19–23, 48–54; Спр. 955. — Арк. 41–55; Спр. 3499. — Арк. 15.

⁵ Буковинське віче. — 2008. — № 60(1860). — 3 серпня; www.radiosvoboda.org/content/article. — 2009. — 24 листопада.

⁶ *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. — М., 1996. — С. 29.

⁷ Свідчення Шуляка Івана. — 3 архіву автора.

⁸ Свідчення Підпанюка Якова. — 3 архіву автора.

⁹ Свідчення Поліщук Олени. — 3 архіву автора.

¹⁰ Свідчення Франішина Михайла. — 3 архіву автора.

¹¹ Свідчення Марченко Катерини. — 3 архіву автора.

¹² Свідчення Остапенко Варвари. — 3 архіву автора.

¹³ *Демченко Т.П.* Свідчення про Голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини / Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Випуск 13. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії). Матеріали «Круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України 22 березня 2007 р.) / Упорядник В.П. Швидкий, Наукова редакція О.М. Веселової та В.П. Швидкого. — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 163.

¹⁴ Свідчення Штонди Івана. — 3 архіву автора.

¹⁵ Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. — М., 1990. — С. 90.

¹⁶ Свідчення автора.

НА УКРАЇНСЬКОМУ «ІСТОРИЧНОМУ ФРОНТІ» 1934 року: ЖУРНАЛ «ІСТОРИК-БІЛЬШОВИК»

Журнал «Історик-більшовик», єдине число якого побачило світ у 1934 р., є одним із найзагадковіших серед періодичних українських історичних видань радянської доби. Його дуже важко знайти в бібліотеках, хоча його наклад складав кілька тисяч примірників. На нього практично не посилаються дослідники: якщо скласти до купи всі згадки про журнал, то ледве чи набереться одна сторінка тексту.

Між тим цей історичний журнал вартий уваги вже фактом свого виходу у 1934 році, адже в УСРР того післяголодоморного року до читача дійшли лише дві книжки історичної періодики, однією з яких якраз і був «Історик-більшовик». Унікальним робить його ще й те, що оскільки після першого числа з поки що нез'ясованих причин друк журналу було припинено, то хронологічно він став останнім передвоєнним спеціалізованим періодичним виданням історичного профілю в радянській Україні. Більше того, з 1934 р. і до появи «Українського історичного журналу» в 1957 р. історичних журналів в УРСР не було¹.

Крім цих суто об'єктивних даних журнал привертає увагу своїм наповненням. Статті, опубліковані у ньому, практично невідомі навіть вузькофаховим дослідникам, а одиничні згадки про ці публікації відрізняються не так докладним аналізом, як емоційним забарвленням, що ґрунтується на вже традиційному відверто зневажливому ставленні до праць, опублікованих в підрадянській Україні у 1930-х роках. Переконана, що такий підхід є однобоким та наразі застарілим; наші уявлення про сучасний стан української історіографії без вивчення доробку істориків не лише 1920-х, а й 1930-х років (саме вивчення, а не чергового наклеювання ярликів), не можуть бути повними та багатоглибкими. Отже, сукупність цих чинників дає підстави розглянути цей журнал докладно.

На «українському напрямі» відкритого в СРСР «історичного фронту» у 1930-х роках відбулось декілька рішучих наступів під сталінським гаслом «За більшовицьку партійність в історичній науці!». Один з таких наступів був проведений у 1934 р., коли на тлі консолідації істориків на «марксо-ленінській методологічній основі» і боротьби з «українськими націоналістичними та націонал-опортуністичними елементами»² відбулась загальна перебудова структури історичних установ та проведена реформа історичної освіти.

Значної структурної реорганізації та кадрових втрат внаслідок численних чисток зазнала Всеукраїнська академія наук (ВУАН). У лютому 1934 р. замість ліквідованих у попередньому році останніх історичних установ, що свого часу

були створені академіками М. Грушевським і Д. Багалієм, в її складі був організований Історико-археографічний інститут (ІАІ). Він та утворений кілька років перед тим Інститут історії матеріальної культури (ІМК) фактично репрезентували всі історичні студії у ВУАН. Примітно, що кожний з цих інститутів мав випускати свій щоквартальний (!) друкований орган. Проте у 1934 р. світ побачив лише єдиний номер «Записок Історико-археографічного інституту» та два числа «Наукових записок Інституту історії матеріальної культури». У листопаді 1934 р., вірогідно, через наявність в Україні іншого інституту історичного профілю — вже у складі Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) — ІАІ був ліквідований, і про вихід другого номеру, який був майже готовим, вже не йшлося. Зазначимо також, що хоча співробітникам ІМК вдалося у 1934 р. підготувати дві книжки «Наукових записок ІМК», нині вони є бібліографічними раритетами. За припущенням С. Білоконя, вже у 1960-х рр. їх не було навіть у спецфонді ЦНБ АН УРСР³.

1934-го року відбулись структурні та організаційні зміни не лише у ВУАН, а й у ВУАМЛІН, що була створена як марксистська альтернатива Академії наук. Наприкінці 1933 — на початку 1934 рр. (як перед тим влітку 1933 р. у ВУАН) було змінено керівництво Асоціації та проведена масштабна «зачистка» її інститутів. В результаті було звільнено наукових робітників, визнаних «троцькістами», «націоналістами, їх помічниками та примиренцями до них», а також тих, хто «виявляв гнилий лібералізм і втратив більшовицьку пильність, гальмував розгортання боротьби з українським націоналізмом»⁴. Одночасно зазнали реорганізації періодичні видання ВУАМЛІН. Замість журналів «Прапор марксизма» та «Економіст-марксист» почав виходити загальнотеоретичний журнал «Під марксо-ленінським прапором».

Тоді ж «реформований» Інститут історії ВУАМЛІН започаткував власний журнал «Історик-більшовик». На відміну від доволі спокійних наукоподібних назв історичних журналів ВУАН («Записки» та «Наукові записки»), назва друкованого органу Інституту історії ВУАМЛІН була підкреслено ідеологічною та відкрито заявляла про його спрямованість. Крім того, вона містила пряму та легко прочитувану алузію на авторитетний в ті часи московський часопис «Історик-марксист», який був органом Товариства істориків-марксистів та Інституту історії Комуністичної академії. ВУАМЛІН, по суті, в Україні претендувала на роль Комакадемії, і її керівництву важливо було наголосити на цьому. В даному випадку конструкція словосполучення у назві була збережена, але, щоб уникнути плутанини із московським часописом, слово «марксист» було замінено на партійне означення «більшовик». Припускаємо, що ідея назви була запозичена з того ж таки журналу «Історик-марксист», у першому числі якого за 1934 р. була надрукована стаття А. Ломакіна «Про ленінський етап в історичній науці та завдання *більшовицьких істориків*», а другий номер відкривала редакційна «Історичну науку — на рівень великих задач (Підсумки XVII з'їзду ВКП(б) та завдання *більшовицьких істориків*)»⁵ (виділено мною. — О.Ю.).

Взагалі питання про створення окремого історичного журналу — на протитивагу низці періодичних історичних видань ВУАН, передусім «Україні», —

піднімалось ще у березні 1929 р. на засіданні президії тоді ще Українського інституту марксизму-ленінізму⁶. Однак далі планів справа не пішла, і до ідеї повернулись тільки на початку 1934 р. Перше число «Історика-більшовика» після довгої кількомісячної підготовчої роботи (керівництво ВУАМЛІН роздратовано розцінило це як зволікання⁷) було здано до складання лише 13 червня 1934 р. Втім, дуже швидко, вже 27 червня, після дозволу цензури («Уповноважений Головліту № 1569») номер було підписано до друку. Журнал мав обсяг у 10 друкованих аркушів і великий наклад у 2.600 примірників (для порівняння — «Записки Історико-Археографічного інституту» друкувались у кількості 1.000 примірників). Передбачалось, що журнал виходитиме 4 рази на рік, про що повідомляло оголошення про відкриття підписки. Ціна окремого номера складала 3 рублі.

Очевидно, лише після виходу україномовної версії журналу виникла ідея випускати і його російськомовну версію (як перед тим практикувалось із журналом «Летопись революции» — «Літопис революції», останні номери якого вийшли у 1933 р.). Про це опосередковано свідчить відсутність інформації про видання «Історика-більшовика» російською мовою у видавничому анонсі, вміщеному у червні 1934 р. на останньому розвороті україномовної версії журналу. Зрештою, переклад був виконаний достатньо оперативно: вже 29 липня 1934 р. отриманий дозвіл цензури, 1 серпня перше число «Історика-большевика» здано до складання, а 2 вересня підписано до друку. Наклад російськомовного часопису складав 1.500 примірників⁸. У видавничому анонсі йшлося вже про «продовження передплати» на два окремі видання (українською та російською мовами), умови передплати залишались тими самими. До тематичного плану Партвидаву ЦК КП(б)У на травень–грудень 1934 р. видання журналу «Історик-більшовик» було внесено, проте ані обсяг, ані наклад, ані кількість номерів, ані терміни виходу з друку не були зазначені⁹.

Неважко підрахувати, що всього двома мовами було надруковано 4.100 примірників. На даний час відомо лише про кілька примірників, що знаходяться на збереженні у бібліотеках. Так, лише 3 примірники журналу знаходяться у книгосховищах Києва: один примірник — російською мовою — зберігався в науковій бібліотеці Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (на жаль, у жовтні 2012 р. його віднайти не вдалося), а два інші — українською мовою — у фондах Державної наукової архівної бібліотеки та Наукової бібліотеки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. У фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського журнал не зберігся. Натомість повний комплект (українська та російська версії) знаходиться у Харківській обласній державній науковій бібліотеці ім. В. Короленка¹⁰. Примірники російськомовної версії журналу зберігаються також у Москві у Російській державній бібліотеці та Державній публічній історичній бібліотеці Росії (в останній є ще й україномовний примірник).

Все це, а також практично повна відсутність посилань на журнал дає підстави припустити, що його наклад (імовірно, через склад репресованої невдовзі в повному складі редколегії та імена кількох репресованих авторів) був

знищений. Втім, питання про те, коли це сталося і, відповідно, згідно якого рішення, залишається відкритим. У трьох київських примірниках журналу прізвища репресованих істориків не зафарбовані, хоча це за радянських часів була звична практика.

Архіву журналу також віднайти досі не вдалося: у фонді ВУАМЛІН (ф. 1249), що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, матеріалів, що стосуються діяльності Інституту історії ВУАМЛІН, надзвичайно мало, архіву журналу серед них немає.

Окремих енциклопедичних гасел про журнал «Історик-більшовик» не існує. Про вихід єдиного номеру часопису знаходимо лише згадку в статтях про ВУАМЛІН, що були вміщені в «Радянській енциклопедії історії України» (автор — В. Сарбей¹¹) та у 2-му виданні «Української радянської енциклопедії» (автор — Н. Комаренко¹²). У сучасній «Енциклопедії історії України» в статті про ВУАМЛІН (автор — Л. Якубова), на жаль, не зазначено, що світ побачив лише перший (він же — останній) номер «Історика-більшовика», натомість вказано, що «від червня 1934 р. Інститут історії [ВУАМЛІН] розпочав видання спеціалізованого журналу «Історик-більшовик», який друкував історичні дослідження, що базувалися на марксистсько-ленінських методологічних засадах»¹³ (виділено мною. — *О.Ю.*). Така неточність у формулюванні дає підставу для імовірного судження, що були ще інші числа часопису.

Єдиною роботою, де журналу «Історик-більшовик» присвячено цілий абзац (17 рядочків), є надрукована у 1973 р. монографія Н. Комаренко «Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.)». Дослідниця тоді наголосила на кількох моментах. По-перше, вона зазначила, що журнал — як орган Інституту історії ВУАМЛІН — став подією в житті цієї установи. З-поміж його формальних характеристик вона відзначила обсяг (10 друкованих аркушів) та наклад (2.600 примірників), отже, російськомовного видання «Історика-більшовика» Н. Комаренко не бачила. Історіограф також дала загальну характеристику структури журналу (виступи, наукові статті, рецензії). Не вказуючи прізвищ членів редколегії журналу, Н. Комаренко назвала кількох авторів (П. Постишева, М. Попова, Г. Панкратову, Є. Шабліовського), інші дописувачі були заховані під узагальненням «співробітники інституту».

По-друге, фактично цитуючи вміщену в журналі редакційну статтю, вона звернула увагу, що основним завданням видання була «марксистсько-ленінська розробка і висвітлення громадянської історії і непримиренна боротьба за чистоту історичної науки». Позитивом журналу історик визнала постановку питання та обговорення чергових завдань, пов'язаних із викладанням історії, проте загальна оцінка часопису була невисокою та обтічною: мовляв, «глибоких наукових статей цей єдиний номер не опублікував», а рецензії «не були достатньо обґрунтованими»¹⁴.

Через 25 років О. Удод у своїй роботі, присвяченій життєпису історика К. Гуслистого, дослівно повторив цю оцінку журналу¹⁵. Натомість історик А. Наберухін, коротко оповідаючи у біографічному нарисі про партійного діяча та історика М. Кіллєрова, а також про його роботу на посаді відповідального

редактора часопису, згадав про «ідеологічно витримані» статті та «погромні рецензії» «Історика-більшовика»¹⁶.

Певні відомості про вміщені у журналі статті знаходимо у бібліографічних покажчиках. Хоча повний бібліографічний опис журналу було вміщено ще у 1934 р. до «Літопису українського друку», «Карткового репертуару» та інших покажчиків Української книжкової палати, наразі інформацію про окремі публікації у журналі можна знайти тільки у виданих вже у пострадянській Україні тематичних бібліографічних довідниках (загалом неанотованих)¹⁷, а також у кількох біобібліографічних статтях¹⁸. Чи не єдиною статтею з «Історика-більшовика», на яку посилались і за радянських часів, і аналізували вже в незалежній Україні, є робота літературознавця Є. Шабліовського¹⁹.

Що ж являв собою «Історик-більшовик»?

Редколегія журналу як органу Інституту історії ВУАМЛІНу складалась із чотирьох осіб, які працювали в інституті. Відповідальним редактором був призначений випускник московського Інституту червоної професури (ІЧП), старший науковий співробітник Інституту (з грудня 1933 р.²⁰), а водночас — член ЦК та Оргбюро КП(б)У, завідувач відділу культури та пропаганди ленінізму ЦК КП(б)У Михайло Кіллерог. Заступником відповідального редактора став інший випускник ІЧП, старший науковий співробітник Інституту історії ВУАМЛІН (з серпня 1933 р.) Костянтин Гребенкін, відповідальним секретарем — також «червоний професор», співробітник Інституту з 1934 р. Микола Трегубенко, членом редколегії — колишній аспірант Інституту історії Комакадемії, старший науковий співробітник Інституту історії ВУАМЛІН (з 1931 р.) Тимофій Скубицький.

Всі ці особи були перевірені комуністами, прийшли в Інститут для його «укріплення», тож призначення їх до редколегії було логічним. Не менш логічним виглядає й розміщення у першому номері журналу статті Т. Скубицького, стенограми доповіді М. Кіллерога та рецензії К. Гребенкіна — редколегія мала давати взірєць для наслідування.

Такий склад редколегії певним чином визначав і аудиторію журналу. Адже, як підкреслювалось у видавничому анонсі, «Історик-більшовик» був розрахований на широке коло читачів, причому першими в тому переліку стояли «пропагандисти та партактив», а потім вже — наукові працівники, викладачі, аспіранти та студенти. Попри таку відверту заангажованість у «боротьбу за генеральну лінію партії», журнал все ж таки намагався зберегти бодай якусь наукоподібність. Зміст часопису був водночас типово-журнальним та типово-радянським: число складалось з редакційної передмови; промов українських партійних очільників; статей, що позиціонувались як наукові; стенограм доповідей щодо питань викладання історії та розділу, присвяченого критиці та бібліографії. Зважаючи на практично повну відсутність журналу в бібліотеках, доречно стисло оглянути надруковані матеріали.

Перший номер відкривався *редакційною передмовою «До наших читачів»*. На чому акцентувала редакція? Передусім на актуальності видання, що була пов'язана не так із самим фактом появи друкованого періодичного органу

історичної установи, як з часом його появи у «період побудови безкласового соціалістичного суспільства» та останніми партійними та урядовими постановами (тут ключове слово — «останні»). Це визначало тактичні завдання журналу, що полягали у проведенні «рішучої боротьби» за їх виконання. Загалом же у передмові слово «боротьба» є чи не найуживанішим: «Історик-більшовик» ставив за мету боротися з найрізноманітнішими «фальсифікаціями історії», список яких займав великий абзац, боротися за «реалізацію постанов» про створення стабільних підручників та хрестоматій тощо. Передбачалось, що в журналі публікуватиметься огляд найважливішої історичної літератури, що виходила в УСРР і СРСР та за кордоном, а також подаватиметься хроніка про роботу істориків УСРР та СРСР (це залишилось лише у планах).

Щодо хронологічних та географічних меж вміщуваних матеріалів, то, беручи приклад з «Історика-марксиста», редакція декларувала своє бажання висвітлювати всю світову історію (від історії стародавнього світу до нової історії; від історії України та СРСР до історії колоніальних країн), що навряд чи було здійсненним як за відсутності в УСРР фахівців, так і у зв'язку із неосаяжністю тем. До речі, запропонована у редакційній передмові періодизація була класично-історичною, а не формаційною «п'ятичленкою» — це можна пояснити «чутливістю» редколегії до наведеної у постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. періодизації та критики «абстрактних визначень суспільно-економічних формацій», що недвозначно пролунала в тій самій постанові.

Разом з тим незрозуміло, чому ця постанова, що неодноразово цитувалась у передмові, не була опублікована у журналі (до речі, як і в друкованому органі всієї ВУАМЛІН «Під марксо-ленінським прапором»). Водночас і в «Історик-більшовику», і в «Під марксо-ленінським прапором» надрукували *виступи* секретаря ЦК КП(б)У, першого секретаря Харківського обкому КП(б)У *Павла Постишева* та члена політбюро ЦК КП(б)У, секретаря ЦК КП(б)У, директора ВУАМЛІН *Миколи Попова* на сесії ВУАМЛІН 5-го червня 1934 р.²¹ Пафос цих виступів полягав у констатації «перелому», що відбувся у роботі ВУАМЛІНу у 1934 р., сам же «перелом» полягав у розгромі націоналістичних елементів та примиренців у ВУАМЛІНі, що, начебто, маскувались марксистською фразеологією.

Розділ «Статті» був представлений роботами провідних тогочасних українських істориків М. Попова і Т. Скубицького та московського історика, тодішнього керівника кафедри історії СРСР Московського державного університету, дійсного члена Комакадемії, співробітниці Інституту історії Комакадемії Ганни Панкратової, а також нещодавно перед тим обраного членом-кореспондентом ВУАН літературознавця, директора Інституту ім. Тараса Шевченка Євгена Шабліовського.

Опублікована в журналі стаття *М. Попова «Жовтень на Україні»* являла собою підготовлений розділ для другого тому багатотомної «Истории гражданской войны», що готувався в Москві. В цій публікації, густо помережаній цитатами з документів, автор зберіг розподіл на параграфи, назви яких дають

чітке уявлення про виклад М. Поповим концепції історії Жовтневої революції в Україні: «*I. Необхідні попередні зауваження*» (власне обґрунтування важливості України для Росії як головної вугільно-металургійної бази російської промисловості, із залученням висловлювань Сталіна); «*II. Боротьба за більшість робітничого класу*» (автор висвітлював тут період від Лютневої до Жовтневої революції з точки зору діяльності більшовицьких організацій та їх боротьби із меншовиками); «*III. Більшовики і Центральна рада*» (коротко показано історію Української Центральної Ради (УЦР) та партій, які входили до її складу, до жовтня 1917 р., діяльність УЦР охарактеризовано як боягузливу та непослідовну, натомість лише партія більшовиків «відкрито та рішуче виступала за повне національне самовизначення України»); «*IV. Селянський рух*» (який з лютого до жовтня 1917 р. розвивався в Україні «так само, як і в інших частинах Росії», між тим потребував додаткової уваги через національні відмінності між пролетаріатом та селянством в Україні); «*V. Влада Центральної ради*» (висвітлено події, що відбувались в Києві, Харкові та деяких інших українських містах під час жовтневого «переможного виступу петроградських робітників», наголошено, що УЦР бажала використати падіння Тимчасового уряду «для створення української буржуазної державності»); «*VI. Центральна рада у боротьбі з радянською республікою*» (Третій універсал УЦР як маневр буржуазії для нейтралізації ленінського «Декрету про землю», що збігся з ним у часі, зростання симпатій до більшовиків в результаті їх активної діяльності, роззброєння більшовицьких частин київського гарнізону та загальний страйк київського пролетаріату як «початок нової смуги громадянської війни, що захопила тепер усю Україну і закінчилась поваленням Центральної ради»); «*VII. Утворення радянського уряду на Україні*» (з опорою на «Лист українцям фронту та тилу» Й. Сталіна автор викривав контрреволюційну політику УЦР та оповідав про київський та харківський етапи Всеукраїнського з'їзду рад). Завершувався начерк параграфом «*VIII. Повалення Центральної ради*» (йшлося про допомогу «російського радянського уряду» «молодому українському радянському уряду» в організації військової допомоги для боротьби з УЦР та викладався хід військових подій, достатньо емоційно оповідалось про київське січневе збройне повстання, нарис закінчувався висновком про завершення у лютому 1918 р. «тріумфальної ходи радянської влади на Україні»).

Як бачимо, незважаючи на намагання М. Попова подати виклад цієї тріумфальної ходи радянської влади і акцентувати на ролі більшовиків в їхній боротьбі з внутрішньою контрреволюцією, уникнути побудови нарративу навколо УЦР історичу не вдалося, чотири із восьми параграфів (тобто половина) містила так або так згадку про УЦР та її діяльність.

На відміну від досить стилістично та фразеологічно поміркованого нарису М. Попова, стаття Т. Скубицького «*Проти фашистської теорії “самостійності” і “соборності” України*» виглядає класичною викривально-погромницькою роботою, де українські нерадянські діячі схарактеризовані винятково як «фашистські ідеологи української буржуазії», «класові вороги, фашисти, шпигуни». Ці та низка інших сталих та огидних нам зараз виразів, звичних для історіописання

в радянській Україні 1930-х рр., численні логічні та мовностилістичні повтори, звісно, відштовхують сучасних дослідників, що традиційно не беруть до уваги цю та подібні роботи та/або обмежуються виключно констатацією їх погромницького характеру. Між тим не буде перебільшенням визнати згадану журнальну статтю не лише найбільш цікавою в історіографічному плані, але й центральною у даному номері: адже за заяженими мовними штампами тут захований виклад схеми історичного процесу в Україні, що була запропонована українськими істориками-марксистами (в особі Т. Скубицького) після відомих постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про навчальні програми та режим у початковій та середній школі» від 25 серпня 1932 р. та «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. Трохи згодом ця схема набула окреслених форм в укладеному проекті програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів, одним з авторів якої був і Т. Скубицький²².

В даній статті Т. Скубицький застосовував класичну схему викладу «свої — чужі», причому без усіляких напівтонів: з-під його пера «чужі» виходили винятково як ворожі ідеї/особи/установи/держави. Пошук ворогів (як зовнішніх, так і внутрішніх, як сучасних, так і колишніх), що був характерною ознакою тодішнього політичного та суспільного життя в СРСР, Т. Скубицьким було безапеляційно перенесено на висвітлення історичного процесу в Україні.

Основною тогочасною загрозою історичному бачились «плани міжнародних імперіалістів» «поділити СРСР», «відірвати від нього окремі частини, зокрема радянську Україну». Допомогти цим ворожим задумам, за твердженням Т. Скубицького, планувала українська буржуазія, що за своєю класовою природою була ворожою українському робітничому класу та селянству. Цей логічний ланцюжок завершувався обґрунтуванням тези про те, що ідеї «соборності» та «самостійності» української держави, які висували ідеологи і керівники оцієї української буржуазії (тобто історики та політичні і громадські українські діячі), є фальсифікацією історичного процесу, «націоналістичною легендою», адже «соборність» та «самостійність» в інтерпретації автора означали відрив України від СРСР.

Загалом же, за Т. Скубицьким, філософія історичного процесу в Україні в освітленні так званого «українського фашизму» зводилась до «основного, центрального і головного твердження: споконвічність, безперервність існування національної традиції українства, яке за типом і характером історичного розвитку належить до західноєвропейських народів; до того, що основним і головним стрижнем всього українського історичного процесу була і є не класова боротьба, а боротьба за національне визволення українського “народу”, об’єднання і консолідація його в буржуазно-куркульську націю, утворення української буржуазно-куркульської “соборної національної держави”»²³. Т. Скубицький твердив, що цю сформульовану ним «основну тезу» обґрунтовує ціла система різних «фашистських» теорій історичного, економічного, соціального та національного розвитку України. Далі дозволю собі процитувати, використовуючи розбивку на абзаци (в оригіналі речення безперервне) та виділення

курсивом, щоб унаочнити основні уявлення марксиста Т. Скубицького про абсолютно неприйнятні для більшовицького українського історика положення цих теорій:

«приналежність українського народу за антропологічними і етнографічними ознаками до західноєвропейських народів, нібито цілковито відмінних, окремішніх від великоруського;

приналежність українського народу за своїм типом народного господарства до західноєвропейського;

більша спорідненість всього історичного, економічного і культурного процесу України з західноєвропейським, ніж з російським;

“теорія” єдиного національного фронту, що обґрунтовується нібито відсталістю економічного і соціального розвитку України, а звідси незакінченість процесу формування української нації, відсутність у минулому і сучасному української буржуазії і українського пролетаріату, зведення української нації до селянської, мужицької нації з відсутністю в минулому і сучасному класової диференціації селянства, перетворення українського поміщицтва, буржуазії і куркульства в незначний прошарок національно-свідомої інтелігенції, буржуазно-націоналістична теорія пасивності, інертності, обивательської ролі мас в історичному процесі...;

висунення українського поміщицтва і буржуазії на гегемона і рушійну силу революційних селянських рухів на Україні в XVI–XIX ст.;

утворення теорії двокуркульства і висунення куркуля на гегемона в революційному русі XIX і XX ст.;

ідеалізація монархічного, буржуазно-ліберального і дрібнобуржуазного, опозиційного національного руху і його керівників, перетворення останніх у борців за “соборну велику Україну”»²⁴. Таким чином, недвозначно було заявлено, що «пропаганда українськими фашистами духовної єдності з культурою Заходу це є пропаганда інтервенції імперіалістів на Україну»²⁵.

І далі у Т. Скубицького логічно виходило, що «українська буржуазія пропагує контрреволюційні теорії, що нібито і пролетаріат Росії разом з російським поміщиком і буржуазією за царизму був колонізатором і експлуататором України, що пролетаріат Росії і України є “чужорідним тілом” для української нації, що на Україні нема українського пролетаріату....

За доби пролетарської революції і соціалістичного будівництва до буржуазно-націоналістичного арсеналу українська буржуазія внесла нову зброю — теорію “окупаційності” радянської влади і комуністичної партії на Україні...»²⁶.

За даними пасажами легко прочитуються пряомолінійне розуміння партійного та класового підходів і теорія про всесвітню пролетарську революцію, а також відгомін боротьби з «хвильовизмом» та «волобуєвщиною». Крім того, більшовицька концепція «Жовтневої революції на Україні» вимагала доведення її природного характеру, що без підкреслення єдності українського та російського пролетаріату і селянства (причому задовго до самої революції) було просто неможливо, і це чітко в даній роботі окреслено.

Намагаючись встановити «генетичний зв'язок між політикою київських феодалів-работорговців Х–ХІІ ст. і сучасною українською контрреволюцією»²⁷ (!), Т. Скубицький переносив партійне тлумачення сучасної йому політичної ситуації на всю історію України: саме тому він викривав київських та галицьких князів як жорстоких феодалів-работоргівців, що експлуатували і грабували селян Київської Русі, козацьку старшину на чолі із гетьманами — як запродавців та експлуататорів селян, а українську буржуазію ХІХ ст. — як угодовську та експлуататорську.

Виклад у статті був побудований хронологічно, а його структура була дуже простою (хоча на сучасний наш погляд абсолютно нелогічною): спочатку автор твердив, що «буржуазно-націоналістична фашистська історіографія» перетворює на борців за соборну Україну 1) київських і галицько-волинських князів, 2) українських поміщиків, як він називав козацьку старшину ХVІ–ХVІІІ ст., 3) поміщицьких і буржуазних націоналістичних політиків і ідеологів ХІХ–ХХ ст. Далі йшлося про те, що це — фальсифікація, адже князі, старшина та поміщики належали до експлуататорських класів, які нещадно гнобили селян, і тому — категорично заявляв автор — не могли бути борцями за соборність та самостійність України. Кожний подібний пасаж автор завершував варіацією на тему про те, що «як раніше, так і сьогодні прапор “самостійності” та “соборності” України є гаслом контрреволюції, прапором фашизму»²⁸.

Т. Скубицький послідовно таврує «фашистських істориків», що ними стали щойно репресовані колишні співробітники ВУАМЛІН М. Яворський, М. Свідзінський, С. Вітик, О. Бадан, А. Річицький, Ф. Мондок, вчені-емігранти Д. Донцов, Д. Олянчин, М. Шаповал²⁹ та ін. Однак найбільше у своїх викладах Т. Скубицький уваги приділив спростуванню тверджень, висунутих акад. М. Грушевським, і це звучало безапеляційно: «Буржуазно-націоналістичним фальшуванням історії є писання Грушевського»³⁰. Щобільше, на всього лише 24 друкованих сторінках у статті поряд із 15-ма посиланнями та цитатами з видань всіх інших «українських фашистів-фальсифікаторів», 31 (!) посилання зроблено на наукові праці як самого «старого ворога українських робітників та селян»³¹ М. Грушевського, так і на статті, опубліковані іншими вченими в журналі українознавства «Україна», що видав визначний український історик у 1924–1930 рр. Цькування вченого, який перебував у «почесному засланні у Москві», не припинялось.

Висновок у статті був по-партійному прямолінійним. Спираючись на цитату із резолюції сумновідомого листопадового 1933 р. пленуму ЦК та ЦКК КП(б)У, Т. Скубицький визначав першочергові завдання «історичного фронту України»: заклик до розгрому націоналістичного ухилу, що розрісся до державної небезпеки, та до активної позитивної розробки питань соціалістичного будівництва.

Стаття Є. Шабліовського «Шевченко і Чернишевський» позначена була тією ж партійною лексикою, хоча й написана більш витонченою літературною мовою. Допасовуючи до характеристики Т. Шевченка різноманітні цитати із постанов та тез ЦК КП(б)У, Є. Шабліовський зробив спробу висвітлити сто-

сунки між Т. Шевченком та М. Чернишевським «по лінії ставлення їхнього до суспільно-політичних питань епохи, по лінії з'ясування спільних точок тих позицій, які заняли вони в один з напруженіших періодів класової боротьби, що припадає на кінець 50-х років XIX ст., в епоху падіння кріпацтва» (курсив автора. — О.Ю.)³².

Лейтмотивом даної статті була та сама теза про єдність українських та російських революційних сил, що повсякчас у різноманітних варіаціях повторювалась у попередніх дописах. Відстоюючи її, найперше автор «розвінчав» намагання «української націоналістичної зграї» довести цілковиту відірваність і ворожість Шевченка до російського революційно-демократичного руху 40–50-х років. На підставі численних цитат з Шевченка українською та російською мовами Є. Шабліовський доводив, що обрав цю тему не для проведення літературно-історичної паралелі, а для того, аби показати «цілий новий етап у житті і творчості Шевченка, ... що підніс його на значну височінь як художника-борця, визначивши йому почесне місце в революційному русі XIX ст.» (курсив автора. — О.Ю.)³³. Адже, підкреслював Є. Шабліовський, «ідейна близькість до ... Чернишевського й Добролюбова допомогла Шевченкові збагнути експлуаторську суть українського панства, викрити соціальну суть суспільних стосунків в сучасній йому поміщицько-царській країні»³⁴. Фактично це був початок формування легенди про перетворення Т. Шевченка під впливом М. Чернишевського з «буржуазно-демократичного селянського революціонера»³⁵ на революційного поета-демократа, що наприкінці 1930-х років під час святкування 125-річчя від дня народження Т. Шевченка набула чітко окреслених рис.

Допис Г. Панкратової про «Міжнародний конгрес історичних наук у Варшаві» завершував розділ. Це була не стаття в класичному її розумінні, а інформація як про сам конгрес, так і про участь делегації СРСР в його роботі (до складу делегації, крім самої Г. Панкратової, входили відомі московські та ленінградські історики, що посідали провідні посади в установах історичного профілю: В. Волгін, П. Горін, М. Державін, М. Лукін, П. Преображенський). Редколегії «Історика-більшовика» доцільніше було б розмістити цю роботу у проанонсованому у передмові розділі «Хроніка», проте, вірогідно, через відсутність рівноцінної за наповненням інформації про діяльність Інституту історії ВУАМЛІН було вирішено долучити її до «Статей».

На відміну від попередніх авторів журналу, Г. Панкратова писала поділовому і без звичних для українських дослідників погромницьких штампів. Вона коротко оповіла про історію міжнародних конгресів та склад делегацій на конгресі у Варшаві, не забувши при цьому наголосити, що в обстановці «назрівання нових рішучих революційних боїв, що мають привести пролетаріат всього світу до безпосередніх боїв за владу»³⁶, збільшується «велике політичне значення ролі історії», що розуміють і буржуазні історики, а, крім того, «буржуазія змушує історію служити своїй меті»³⁷.

Виступи радянських істориків Г. Панкратова оцінювала загалом позитивно, адже вони «намагались марксистську історичну науку протипоставити реакційно-попівському мотлохові буржуазної історичної науки»³⁸. «Нас було мало

дуже мало, — писала Г. Панкратова, — всього 6 осіб, з них тільки 4 члени партії. Цій маленькій групі було дуже важко обслужити всі секції і виступити активно в усіх питаннях. Тому ми з самого початку намагались поділити наші сили по важливіших секціях і доповідях»³⁹. Не можна, проте, не побачити, що розповідь Г. Панкратової про блискучі доповіді делегації від СРСР, що безперечно доводили переваги марксистської методології над буржуазною, була доволі декларативною. Разом з тим вона відзначала як «великий дефект» відсутність доповідей по українській тематиці⁴⁰.

Після вже згаданої партійно-радянської постанови «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» від 16 травня 1934 р. редакція «Історика-більшовика» не могла не виділити для обговорення цього важливого питання спеціального журнального розділу «Питання викладання історії». Тут були вміщені стенограма доповіді М. Кіллерога «Чергові завдання викладання історії» та реферат доповіді Г. Панкратової «Про викладання історії в СРСР і в капіталістичних країнах», що були виголошені на велелюдних нарадах наукових співробітників Інституту історії ВУАМЛІН, викладачів історії у школах та вишах м. Харкова і аспірантів історичного відділу ІЧП, які відбулись відповідно 13 квітня та 19 травня 1934 р., тобто до і після ухвалення названої постанови.

Зважаючи на зміст доповіді М. Кіллерога, можна припустити, що вона була доопрацьована автором відповідно до основних положень постанови від 16 травня 1934 р., проте сама постанова, зрозуміло, не згадувалась. Ця доповідь ґрунтувалась на даних, отриманих Культпропом ЦК КП(б)У під час обстеження викладацьких кадрів та самого викладання історії у десяти міських та сільських школах та Київському університеті, і картина вимальовувалась невтішна. Викладання у перші роки після революції курсу суспільствознавства замість курсу громадянської історії та нові методи викладання, зокрема лабораторно-бригадний метод, не змогли забезпечити навіть мінімуму історичних знань у учнів. Перехід у 1932 р. до викладання громадянської історії в школах за стабільними програмами та підручниками виявився також незадовільним як через низьку якість самих програм і підручників, так і через недостатню підготовку викладачів історії, які здебільшого не мали спеціальної історичної освіти та й взагалі були методично не підготовленими. Як у школі, так і у вишах замість систематичного вивчення конкретного історичного матеріалу учням та студентам пропонувались загальні схеми, що часто супроводжувались, як підкреслював М. Кіллерог, «прикрими політичними перекрученнями і вульгаризацією»⁴¹. Зокрема, наводив приклад доповідач, викладач Київського університету І. Слизький у курсі історії України, «говорячи про характер революції 1905 року, не поставив питання про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну... Література, що її рекомендувалося для проробки студентам, значною мірою складалася з робіт Грушевського, Слабченка, Яворського, Гермайзе»⁴².

Та найбільше занепокоєння М. Кіллерога викликав той факт, що молоде покоління не отримує того мінімуму знань громадянської історії, що «потрібний для кожної освіченої людини — будівника безкласового соціалістичного сус-

пільства»⁴³. Щобільше, «центральна подія світової історії — Жовтнева революція — взагалі не вивчається в курсі історії в семиріччі. Це неприпустиме явище призводить до того, що більшість учнів не розуміє й не уявляє різниці між Лютневою та Жовтневою революцією, не має уяви про роль пролетаріату і його партії в пролетарській революції та соціалістичному будівництві»⁴⁴.

На нараді М. Кіллерог озвучив схвалену ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У програму перебудови викладання історії, що звертала увагу на підготовку стабільних програм та підручників з історії (в тому числі з історії України) й підготовку і перепідготовку викладачів історії. Не остання роль у цьому процесі відводилась журналу «Історик-більшовик», майбутнім історичним кінофільмам, лекціям та консультаціям з історії.

У побудованій на класичному принципі протиставлення доповіді Г. Панкратової, виголошеній лише через кілька днів після постанови 16 травня 1934 р., можна виділити дві логічні частини. Перша — це близький до тексту переказ істориком змісту цієї постанови і висновок про те, що оскільки історична освіта в СРСР ґрунтується на наукових засадах революційного вчення Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна, то це «вносить досвід революційної боротьби минулого в практику соціалістичної боротьби пролетаріату на даному етапі соціалістичного руху і сприяє зміцненню бойового інтернаціонального союзу всіх трудящих в їх боротьбі проти експлуататорів»⁴⁵.

Друга частина — це обґрунтування тези про те, що «в капіталістичних країнах “історична освіта” є ідеологічне знаряддя буржуазії в її боротьбі проти трудящих, знаряддя пропаганди кривавої розправи з революційними робітниками»⁴⁶ і т.д. Недарма Г. Панкратова для ілюстрації викладу історії у «капіталістичних країнах» обирає систему історичної освіти у Польщі, Німеччині та Франції, основну увагу звертаючи саме на історичну науку у «фашистській» Німеччині. Водночас, справедливо акцентуючи на тому, що історію в німецьких школах було підмінено історією германської раси, а пропаганда антисемітизму стала складовою частиною історичної науки, Г. Панкратова подає заявлений висновок про її класову направленість: «У своїй войовничій антисемітській пропаганді фашизм намагається “науково” обґрунтувати свою розправу з робітничим класом і його революційними організаціями»⁴⁷.

Звісно, висновок доповіді Г. Панкратової був передбачуваним: «антинауковий, так званий історичній освіті в капіталістичних країнах ми протиставляємо справді наукову марксо-ленінську історичну освіту у нас»⁴⁸, що дисонувало як з викладом самої постанови про викладання історії в школі, так і з попереднім журнальним варіантом доповіді М. Кіллерога.

Розділ «Критика і бібліографія» містив роботи, що не були ані критичними, ані бібліографічними. Власне, в «актуальній» рецензії К. Гребенкіна «На поводиті у класового ворога» (між іншим, надрукованої одночасно, із ледь помітними мовно-стилістичними правками, у журналі «Історик-марксист»⁴⁹) викривалась «втрата більшовицької пильності і пряме потурання класовому ворогу»⁵⁰ редакцією журналу «Архів Радянської України» під час публікації архівних документів та статей з питань теорії і практики архівної служби. Основний удар

був скерований проти членів редколегії журналу та його авторів — С. Семка, В. Веретеннікова, М. Свідзінського, Д. Похилевича, В. Барвінського, частина з яких вже була репресована. Цінність рецензії навіть за тих суспільно-політичних обставин була невисокою. Незважаючи на заклик автора піднести журнал на належну більшовицьку височінь, зробити його вихід систематичним та залучити до участі у ньому «кращих більшовиків-істориків і архівістів не тільки України, а й Москви і Ленінграда»⁵¹, після виходу у 1933 р. одного числа архівного часопису його друк не поновлювався.

Такий самий характер «навздогінної критики-викриття» мала стаття співробітника Інституту Близького Сходу ВУАМЛІН Якова Екельчика «Український націоналізм на службі у російських і західноєвропейських імперіалістів (про роботи Кримського)». Боротися із А. Кримським, що був повністю вже відсторонений від роботи у ВУАН, не було жодного сенсу, та й зверталась увага на праці вченого, що були опубліковані задовго до 1934 р. Проте в річищі тогочасної актуальної боротьби з українським націоналізмом та великодержавним шовінізмом особа А. Кримського була досить приваблива — прискіпливий рецензент відшукав в трудах сходовознавця ознаки обох ухилів, наполягаючи, що вони жодним чином не є антиподами⁵². Крім того, звинувачуючи А. Кримського, рецензент також пихато викривав комуністів «сходовознавчого фронту», що не дали відсіч цій «контрреволюційній пропаганді».

Завершуючи огляд, зазначу, що з восьми названих авторів журналу пощастило вижити лише двом — Г. Панкратовій та Є. Шабліовському, хоча перша пережила родинну трагедію, пов'язану із репресією її чоловіка, а другий пізніше зазнав арешту та багатолітнього ув'язнення і перебування на засланні. Інші — П. Постишев, М. Попов, Т. Скубицький, М. Кіллерог, К. Гребенкін, Я. Єкельчик та член редколегії М. Трегубенко — були розстріляні як «вороги народу» у 1937–1938 рр. По суті, «історичний фронт» перемолов своїх власних бійців.

Необхідно по можливості уникати звичних спрощених однозначно-негативних оцінок праць, що були тоді надруковані, й якими за традицією ще з 1990-х рр. пістрявлюють сучасні дослідження. Варто також позбуватись зверхнього ставлення до цих робіт як другорядних та таких, що не варті уваги. Ці роботи вже перейшли до категорії надбання української історіографії, тож логічно й оцінювати їх саме як пам'ятки історичної думки того часу. Подібний підхід буде найраціональнішим та найпродуктивнішим.

---

¹ «Наукові записки Інституту історії», два випуски яких побачили світ у 1943 та 1946 рр., були серійним виданням, а не періодичним.

² Див., приміром: *Бердичевський М.* Наукова сесія ВУАМЛІН'у // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 2. — С. 183.

³ Див. докладніше: *Білокін С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. II. — К., Львів, 2004. — С. 592–595.

Відкритим залишається питання про час вилучення з бібліотек цих чисел «Наукових записок ІМК» та регіон, в якому була проведена дана операція. Приміром, до ґрунтовної хроніки наукового життя «50 лет советской исторической науки» вміщено повідомлення від 15 липня 1934 р. про початок видання «Наукових записок ІМК» із посиланням саме на перше число журналу. Це дозволяє казати, що упорядники даний номер мали у своєму розпорядженні. (Див.: 50 лет советской исторической науки: Хроника научной жизни / Сост. А.И. Алаторцева, Г.Д. Алексеева. — М., 1971. — С. 190). Згадка про журнал у хроніці також дозволяє припустити, що ці номери були вилучені з українських бібліотек, натомість ті примірники, що потрапили до московських книгозборищ, спокійно там зберігались.

⁴ Хроніка. У ВУАМЛІН'і // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 119.

⁵ Див.: *Ломакин Арк.* О ленинском этапе в исторической науке и задачах большевистских историков // Историк-марксист. — 1934. — № 1. — С. 3–20; Историческую науку — на уровень великих задач (Итоги XVII съезда ВКП(б) и задачи большевистских историков) // Историк-марксист. — 1934. — № 2. — С. 3–10.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1249, оп. 1, спр. 309, арк. 151.

⁷ Див.: Наукова хроніка. Про роботу інститутів ВУАМЛІН'у за II квартал 1934 р. II. В інституті Історії // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 2. — С. 164.

⁸ У згаданій вже хроніці «50 лет советской исторической науки» позначено початок виходу саме російськомовної версії журналу (із посиланням на перше число часопису), натомість про україномовну версію, щ вийшла трьома місяцями раніше, не згадано. Див.: 50 лет советской исторической науки: Хроника научной жизни. — С. 191.

⁹ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 6440, арк. 100.

¹⁰ За надані дані щиро дякую харківському історіографу, к.і.н. Володимирі Маслійчуку. Варте уваги і його спостереження про те, що «в Харкові така періодика збереглася добре». (Повідомлено 9 жовтня 2012 р.).

¹¹ *Сарбей В.Г.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів // Радянська енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 1969. — С. 378.

¹² *Комаренко Н.В.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів // Українська радянська енциклопедія. — Вид. 2-е. — Т. 2. — К., 1974.

¹³ Див.: *Якубова Л.Д.* Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів // Енциклопедія історії України. — Т. 1. — К., 2003. — С. 651.

¹⁴ Див.: *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). — К., 1973. — С. 68–69.

¹⁵ Порівн.: «1934 рік був позначений ще однією подією у житті інституту — вийшов журнал «Історик-більшовик», орган Інституту історії ВУАМЛІН. Проте глибоких наукових статей єдиний номер цього журналу не опублікував». Цит. за: *Удод О.А.* Кость Гуслистий — історик України. — К., 1998. — С. 30.

¹⁶ Див.: *Наберухін А.І.* Один з псевдотроцькістів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — № 1–2. — С. 346; *Його ж.* Михайло Маркович Кіллерог // Зневажена Клію. — К., 2005. — С. 226.

¹⁷ Див., приміром: Українська революція і державність, 1917–1920 рр.: Науково-бібліографічне видання. — К., 2001.

¹⁸ Див.: Гребенкін Костянтин Федорович // Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К., 2006. — С. 520; Скубицький Трохим Тимофійович // Там само. —

С. 643; *Наберухін А.І.* Михайло Маркович Кіллерог // Зневажена Клію. — К., 2005. — С. 217.

¹⁹ Порівн.: Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. — К., 1975. — С. 182, 259; та Шевченкознавство в Київському національному університеті (1860–2003). — К., 2004 (Розділ: Шевченкознавство у Київському університеті (1931–1940). Див.: http://kobzar.univ.kiev.ua/info/Моног/P31_40.htm, останнє відвідування 30.10.2012).

²⁰ Див. ЦДАВО України, ф. 1249, оп. 2, спр. 26, арк. 12.

²¹ Порівн.: Виступ тов. П.П. Постишева на сесії Всеукраїнської асоціації марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) 5 червня 1934 року // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 5–6 та *Постишев П.П.* Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 року // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 1–2; *Понов М.М.* Невпинно працювати над собою. Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 р. // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 7–10 та *Понов М.М.* Невпинно працювати над собою (Виступ на сесії ВУАМЛІН'у 5 червня 1934 року) // Під марксо-ленінським прапором. — 1934. — № 1. — С. 4–7.

²² Див.: *Скубицький Т.Т., Редін М.Є., Шерман Г.М.* Проект програми історії України для державних університетів та педагогічних інститутів. — К., 1934. — 64 с.

²³ *Скубицький Т.* Проти фашистської теорії «самостійності» і «соборності» України // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 51.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. — С. 71.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — С. 53.

²⁸ Там само. — С. 52.

²⁹ Можна припустити, що Т. Скубицький не був знайомий із роботами більшості із перерахованих ним дослідників, просто згадані ним імена були в той час «на слуху», тож Т. Скубицький їх і називає. Про це опосередковано свідчать помилки у написанні прізвищ істориків, їх ініціалів, а також відмінювання ним за правилами відмінювання чоловічих прізвищ прізвища Феодосії Мондок (тобто Т. Скубицький не знав, що Мондок — жінка).

³⁰ Там само. — С. 55.

³¹ Там само. — С. 69.

³² *Шаблювський Є.* Шевченко і Чернишевський // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 76.

³³ Там само. — С. 76.

³⁴ Там само. — С. 103.

³⁵ Там само. — С. 83.

³⁶ *Панкратова Г.* Міжнародний конгрес історичних наук у Варшаві // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 119.

³⁷ Там само. — С. 118.

³⁸ Там само. — С. 132.

³⁹ Там само. — С. 129.

⁴⁰ Там само. — С. 132.

⁴¹ *Кіллерог М.* Чергові завдання викладання історії // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 138.

⁴² Там само.

⁴³ Там само. — С. 139.

⁴⁴ Там само. — С. 137.

⁴⁵ Про викладання історії в СРСР і в капіталістичних країнах: Реферат доповіді тов. Г.М. Панкратової // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 143.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. — С. 144.

⁴⁸ Там само. — С. 145.

⁴⁹ Порівн.: *Гребенкін К.* На поведі у класового врага: Рец. на кн.: Архів Радянської України, 1932–1934 // Історик-марксист. — 1934. — Т. 3 (37). — С. 105–107 та *Гребенкін К.* На поведі у класового ворога // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 147–149.

⁵⁰ *Гребенкін К.* На поведі у класового ворога // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 147.

⁵¹ Там само. — С. 149.

⁵² *Екельчик Я.* Український націоналізм на службі у російських і західноєвропейських імперіалістів (про роботи Кримського) // Історик-більшовик. — 1934. — № 1. — С. 149.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УПА В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В СВІТЛІ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія створення та діяльності УПА ще залишається особливо актуальною темою для українського соціокультурного простору. Це обумовлено особливим ставленням до збройних формувань в українській історичній традиції, де армія була певним уособленням державницьких прагнень української нації. З іншого боку, в українському суспільстві все ще зберігається поляризація позицій щодо оцінки діяльності УПА — від глорифікації до повного неприйняття. В рамках північноамериканської історіографії українського національно-визвольного руху 30–50-х рр. ХХ ст. історія діяльності УПА є чи не найбільш досліджуваною проблемою. Вона представлена працями всіх груп північноамериканських дослідників: еміграційною, діаспорною та власне американською.

Таблиця 1

Класифікація північноамериканських дослідників УПА

Час написання досліджень	Етнічна приналежність	
	українці	американці
50–70-і рр. (емігрантський період)	М. Лебедь П. Мірчук А. Бедрій Ю. Тис-Крохмалюк* Л. Шанковський* В. Верига	Дж. Армстронг
80–90-і рр. (діаспорний період)	П. Потічний П. Содоль* Р. Магочій	
2000-ні рр.		Т. Снайдер Дж. Бурдс

Таблиця показує, наскільки нерівномірним є покриття поля дослідження серед українських і американських дослідників, перш за все в кількісному плані. До цього варто додати великі хронологічні розриви в часі написання цих праць, що відобразилося на виборі тем досліджень. Це, в свою чергу, вплинуло на

* Дослідники, що займалися виключно воєнною історією.

формування концептуального бачення українського націоналістичного руху в північноамериканській історіографії. Хронологічний критерій є дуже важливим для розуміння актуальності даної теми в США та Канаді, оскільки саме зацікавлення американських дослідників виступає індикатором реального інтересу до українського націоналізму західної наукової спільноти. Визначення емігрантського та діаспорного періоду, зроблене на основі класифікації, запропонованої канадським дослідником українського походження Дж.-П. Хімкою¹. Виокремлення із загалу представлених дослідників воєнних істориків має на меті показати, що у більшості випадків постановка проблеми історії діяльності УПА відбувалась поза воєнною площиною. Це означає, що апріорі національні збройні формування сприймалися більш широко, ніж воєнна сила. Запропонована класифікація має на меті дати загальну структуру, в рамках якої буде здійснюватися історіографічний аналіз, аби полегшити розуміння певних тематичних розривів, зумовлених специфікою розвитку північноамериканської історіографії діяльності УПА. Відразу зазначимо, що в рамках емігрантського періоду ми вказали тільки тих дослідників, чиї роботи лягли в основу націоналістичного історичного нарративу, залишивши по за межами дослідження представників лівих поглядів (В. Поліщука, М. Ганусяка), чиї публіцистичні праці йшли в фарватері тогочасної радянської історіографії ОУН–УПА й зводили всю діяльність повстанців до рівня бандитизму.

Переходячи до безпосереднього історіографічного аналізу, варто зазначити, що в рамках націоналістичного нарративу представники ОУН (б) встановили фактичну монополію як на бренд УПА, так і на право історичної інтерпретації збройної боротьби.

Головною особливістю партійної історіографії є переважання досліджень великим об'ємом фактографічного матеріалу. По суті, перші дослідження подій були своєрідними літописами, де автори, як правило, учасники подій, намагалися по можливості задокументувати кожну збройну акцію УПА. Такий підхід до викладу матеріалу можна б було назвати позитивістським, якби не надмірна апологетичність авторів досліджень. З загальної літописної канви дещо вибивалися питання часу створення УПА та її чисельності. Загалом, таке нібито просте питання, як час створення УПА, в партійній історіографії займає визначне місце. Позиціонуючи себе як безкомпромісного оборонця української національної ідеї, що робить ставку лише на сили власної нації, ОУН (б) була змушена пояснити причину зволікання з відкриттям антинімецького фронту. Питання чисельності збройних сил УПА було особливо актуальним у перші післявоєнні роки, адже наявність партизанських формувань у глибокому радянському тилу, які ведуть нерівну боротьбу з переважаючими силами окупантів, мала стати, на думку бандерівських дослідників, важливим козирем у просуванні української справи у повоєнному світі.

Осторонь націоналістичного нарративу стоїть складне питання Волинської трагедії, що напряму пов'язане зі збройними акціями УПА. Як і інші неприємні питання партійні історики, на відміну від сучасних американських дослідників, всіляко намагалися обминати чи замовчувати.

Історія створення УПА досить складна через дві групи причин: по-перше, як відмічає П. Потічний, плутанину вносить як наявність різних категорій українських військових формацій, так і той факт, що багато націоналістів служили спочатку у збройних частинах, створених нацистською Німеччиною². По-друге, як би не наполягали партійні дослідники, створення УПА не було одноментною акцією.

Партійні історики ОУН (б) не обмежились ексклюзивним правом на назву «УПА», а взагалі наполягали на виключному становищі бандерівських збройних формувань як єдиної національної сили, що стала на захист українського народу. Так, А. Бедрій захищав виключне право ОУН (б) на історичну спадщину УПА, називаючи інші версії створення повстанської армії фальшивими. Перша «фальшива», за визначенням А. Бедрія, версія походила з середовища двійкарів. Відповідно до неї УПА з другої половини 1943 р. «усамостійнилося» від ОУН, а зі створенням УГВР взагалі повністю підпорядкувалося останній. Друга «фальшивка» авторства мельниківців та бульбівців відстоювала початкову позапартійність УПА і звинувачувала бандерівців у перетворенні всенародної армії в збройне крило своєї партії, внаслідок чого багато українських патріотів залишили її лави³.

А. Бедрій наполягав на ключовій різниці у підході до формування національних збройних сил, що існувала між ОУН (м) і ОУН (б). Остання виходила з позиції формування армії без допомоги іноземних держав з опорою на власні сили⁴. Така позиція, однак, не заважала бандерівцям використовувати сформовані німцями українські легіони «Роланд» і «Нахтігаль», які в націоналістичному наративі фігурують як Дружини українських націоналістів (ДУН).

Згідно А. Бедрія, перші українські повстанські відділи для боротьби з окупантами почали формуватися під керівництвом Крайової ексекутиви ОУН відразу з вибухом німецько-польської війни⁵, тобто 1 вересня 1939 р. Виникає закономірне питання: з яким окупантом мали боротися новостворені повстанські відділи? Як відомо, радянські війська перетнули радянсько-польський кордон тільки 17 вересня, та й то тільки після погроз з боку німецької сторони, що в разі недотримання СРСР міжнародних домовленостей (мався на увазі таємний протокол пакту Ріббентропа — Молотова 1939 р.) німці окупуватимуть всю територію II Речіпосполитої. Фактично населення західноукраїнських земель більш ніж два тижні перебувало в цілковитій непевності щодо своєї подальшої долі.

Пояснення знаходимо у П. Мірчука, який відносить зазначені А. Бедрієм події до передісторії УПА. Невеликі загони, що були створені в цей період, як правило, роззброювали польську поліцію та вступали у бої із залишками польської армії, яка тікала. П. Мірчук також відмічав, що з приходом радянської влади збройні групи розійшлися, за винятком Поліського лозового козацтва, антирадянський виступ якого провалився. Аналіз керівного складу загонів, що діяли на Поліссі в період 1939–1941 рр., дає підстави вважати, що ОУН до них не мала жодного відношення, мова йшла радше про місцеву народну самооборону⁶.

Запропонована в рамках націоналістичного нарративу інтерпретація партизанської активності в перші дні після ліквідації Польської держави виглядає сумнівною і з огляду на внутрішньопартійну ситуацію в ОУН. Адже А. Мельника щойно було затверджено II конгресом ОУН на посаді голови ПУН, радикальне крило С. Бандери ще не виокремилось. Віддати наказ почати формування збройних відділів полковник А. Мельник не міг, оскільки був добре відомий своєю поміркованістю. Не могло це бути й власною ініціативою КЕ ОУН, яка після гучних арештів 1935–1936 рр. все ще відновлювала свою структуру.

Маніпуляції з датою формування перших збройних відділів ОУН (б) є, напевно, найбільш сміливою спробою закріпити за бандерівцями статус єдиної національної сили, спроможної сформувати збройний рух опору.

Більшість партійних істориків датують створення УПА осінню 1942 р. Місцем формування перших націоналістичних збройних відділів називають Полісся⁷. Хоча окремі автори відмічають майже паралельне формування націоналістичних збройних загонів на Поліссі та Волині⁸. Серед головних причин, які заважали вдатися до збройної боротьби в перші місяці німецької окупації, П. Мірчук називав, як психологічну неготовність українського народу, для якого після жаху радянської окупації німці здавалися справжніми визволителями, так і виклик, кинутий ОУН відкриттям доступу до центрально-східного масиву українських земель, що вимагало від ОУН великих людських ресурсів для поширення там своєї сітки⁹.

Головною метою створення УПА П. Мірчук називав захист українського населення Полісся та Волині від утисків з боку німецької окупаційної влади та радянських партизан, при чому, за свідченням автора, соціальною базою останніх були польські колоністи: «Поляки планово розділили між собою ролі: одна їх частина як «фольксдойчі» вислужувалась німцям.... А другі творили тайні гуртки «пляцуфкі» ... для ліквідування в співпраці з більшовиками українського самостійницького руху»¹⁰. Дане звинувачення є класичним для націоналістичного нарративу, як правило, саме цим пояснюється антипольська акція УПА 1943 р., мова про яку піде нижче.

Досить неприємною темою для бандерівців була діяльність отамана Т. Бульби-Боровця. Оскільки саме він сформував влітку 1941 р. перші повстанські загони для захисту українського населення від свавілля радянських партизан і саме його загони носили назву УПА, пізніше адаптовану бандерівцями для своїх збройних формувань. Якщо А. Бедрій бульбівську версію називає фальшивою, то М. Лебедь і П. Мірчук, розуміючи, що цей факт не можна обійти мовчанкою, вдаються до применшення значення його діяльності.

Згадку про збройні загони Т. Бульби-Боровця знаходимо в тій частині праці П. Мірчука, де автор вдається до критики партизанської діяльності 1920–1924 рр. після поразки визвольних змагань, а саме: наголошує на розпороченості сил, відсутності центрального керівництва, анархії, як на ключових причинах краху повстанського руху¹¹. Фактично це було камінець в город УНР, правонаступницею якої виступав уряд УНР в екзилі, від імені якого діяв Т. Боровець.

Звинувачуючи Т. Боровця в отаманщині, П. Мірчук писав: «... Україні не були потрібні бундючні отамани, але борці, що боролися б не для своєї слави, чи своїх особистих амбіцій, а тільки для справи України». Поряд з цими звинуваченнями П. Мірчук відмічав, що керівництво УПА не протидіяло, коли німці, більшовики чи українське населення пов'язували дії УПА з іменем Т. Бульби-Боровця¹². Такі суперечливі твердження бандерівського дослідника дають підстави думати, що головна причина полягала не в ідеологічних чи тактичних розходженнях, а була питанням банальної боротьби за владу.

На тлі такої упередженості представників бандерівської партійної історіографії концепція, запропонована Дж. Армстронгом, виглядає більш об'єктивною. Американський історик вважав датою створення УПА початок 1943 р., що, до речі, збігається з позицією сучасних українських вітчизняних істориків.

Дж. Армстронг вбачав наявність складних об'єктивних факторів, що стали причиною досить пізнього оформлення збройних підрозділів УПА. Серед них, він називав майже повністю непридатний для партизанського руху географічний рельєф України, де, за винятком Галичини, Закарпаття та Буковини, що довгий час залишалися поза зоною активного спротиву, решта придатної території обмежувалась невеликою північно-західною смугою лісів, що ледь сягала 160 км завширшки, хоча й простягалася майже на 650 км¹³.

Радянські партизани, що діяли за підтримки Москви, швидко опанували цей єдиний придатний для партизанської боротьби терен. Тому українські націоналісти не могли сформувати тут свої партизанські загони без широкої народної підтримки. Останнє, на думку автора, було складним завданням, оскільки багато прибічників антигітлерівської боротьби приєдналися до радянських партизан. Саме в цьому Дж. Армстронг вбачав основну причину того, що націоналісти не змогли розгорнути свій партизанський рух одразу після німецької окупації. До того ж націоналістичні групи внаслідок німецьких репресій були надто малими і слабкими, занадто віддаленими від своєї головної бази в Галичині, аби сформувати широкий партизанський рух. Знадобився час, аби підібрати правильні лозунги, під які став би до зброї широкий загал українського населення. Дж. Армстронг вважав, що на той час, коли націоналісти були готові до широкомасштабної боротьби з німецькими окупантами, останні вже відступали, отже й збройна боротьба проти них не мала великого значення¹⁴.

На думку Дж. Армстронга, успішні збройні акції німецьких окупаційних військ проти радянських партизанів у поєднанні з жорсткими репресіями проти місцевого населення осінню 1942 р. створили передумови для успішного опанування націоналістами звільненого від радянських партизан терену¹⁵. Цю тезу Дж. Армстронга підтверджує сучасний американський історик Т. Снайдер, якій вважає, що саме німецька окупаційна політика знищила потенційну українську опозицію, яка могла скласти конкуренцію ОУН (б), радикалізувала українське суспільство і змусила вцілілих селян шукати порятунку в лісах¹⁶.

Українська допоміжна поліція не бажала брати участі у репресіях проти власного народу, внаслідок чого почалося масове дезертирство. Дж. Армстронг вважав, що лідери ОУН (б) не хотіли втрачати свій контроль над легальними

силами і вдаватися до ризикованої компанії антинімецького збройного спротиву. Опинившись перед реальною загрозою приєднання підконтрольної їм допоміжної поліції до лав радянських партизанів, оунівське керівництво було просто змушене розпочати формування своїх збройних сил. Як відмічав Дж. Армстронг, перші кроки на шляху побудови націоналістичного збройного підпілля були здійснені революційним проводом в листопаді 1942 р., а на початку 1943 р. збройні відділи бандерівців становили вже значну силу¹⁷.

Цікавою є позиція представника діаспорного покоління П. Магочія, на думку якого датою оформлення УПА треба вважати листопад 1943 р., коли розрізнені загони УПА перейшли під командування бандерівської фракції. Це найбільш пізня дата заснування УПА серед всіх запропонованих північноамериканськими дослідниками. Якщо взяти цю дату за основу, то виходить, що Волинська різанина не координувалася з єдиного центру, що йде в розріз з останніми дослідженнями цього питання. Проте автор не заперечує факту Волинської трагедії, рівно як і не знімає відповідальність з української сторони¹⁸.

Дещо по-іншому ця концепція представлена Т. Снайдером. Він вважає, що вирішальний вплив на процес становлення УПА справила радянська перемога у Сталінградській битві. Внаслідок цього на Волинь були перекинуті великі з'єднання радянських партизан. Зволікання з формуванням власних збройних сил залишило б бандерівців без людських ресурсів¹⁹. Т. Снайдер розглядає події березня 1943 р., коли 5 тис. членів української допоміжної поліції пішли в ліс, аби приєднатися до УПА, як результат радянської провокації, що мала на меті привести цих людей до лав радянських партизанів. Однак націоналісти, які глибоко проникли в середину структури допоміжної поліції, переломили ситуацію на свою користь. Американський історик вважає, що події 1943 р. показали: вибір, до якої з партизанських сил приєднуватися, в багатьох випадках визначався не ідеологією, а обставинами. Як радянські партизани, так і націоналісти мали підстави сподіватися, що українська поліція приєднається саме до них. Т. Снайдер називає й інші методи заохочення до вступу в ряди УПА, а саме погрози розправою тим українцям, які залишаться на службі у німців. Дослідник посилається на спогади одного з офіцерів УПА, який зазначав, що половина мобілізованих до лав УПА весною 1943 р. була примушена це зробити²⁰.

Незважаючи на досить цікаві факти і спостереження, Т. Снайдер не заглиблювався в історію формування УПА, розглядаючи цю структуру тільки у поєднанні з подіями Волинської трагедії. Загалом, навіть поява нового покоління американських дослідників не зменшує значення концептуального бачення внутрішньоорганізаційних процесів українського націоналістичного руху накресленого Дж. Армстронгом.

Щодо руху Т. Бульби-Боровця, то Дж. Армстронг відмічав, що саме його УПА «Поліська Січ» в перший рік німецької окупації була єдиною національною силою, яку, хоч і віддалено, але все ж таки можна вважати партизанським загonom. Загалом, автор вважав, що Т. Боровець ніколи серйозно не розглядав можливості створення широкомасштабного партизанського руху,

натомість віддавав перевагу невеликому з'єднанню, яке могло б розраховувати на підтримку поліського селянства.

Дж. Армстронг вказував, що окрім зв'язків з УНР, Т. Бульба-Боровець мав зв'язки з ОУН (м) та групою «лівих оунівців» І. Мітринги. До речі, саме останній справив значний вплив на формування політичної складової бульбівського руху. У своєму дослідженні американський дослідник згадував і про спроби переговорів між представниками українських збройних формувань, що діяли на Волині і Поліссі²¹.

Інформацію про спробу об'єднання всіх національних сил подають й історики ОУН (м). В. Верига відмічав, що між представниками трьох груп йшли переговори про створення єдиного штабу. Автор навіть наголошував на позитивному ставленні до цієї ідеї з боку низового членства ОУН (б). Однак, останні боялися «діяти без наказу своїх зверхників, хоч здоровий розум наказував на це погодитися». Переговори зірвалися через неявку на підписання договору представника бандерівців Юрія Івахіва (Сонара). В. Верига стверджував, що Ю. Івахіва вбили самі бандерівці через його прихильність до ідеї об'єднання сил²².

Фактично «мельниківський» історик звинувачував бандерівців у масовому терорі, що здійснювався руками Служби безпеки (СБ) ОУН: «Провідники ОУН (р), змагаючись не за консолідацію всіх революційно-державницьких сил, але за монополізацію їх під своєю командою, усували всіх, хто стояв їм на дорозі у здійсненні цього пляну, незалежно від того, яка була вартість тих людей, їхніх заслуг перед народом у минулому, чи навіть їхньої діяльності у тому часі... Всі вони підлягали ліквідації, бо провід ОУН (р) вважав себе єдиною організацією, яка мала рецепту і монополію на визволення України з-під чужого ярма»²³.

З точки зору Дж. Армстронга, переговорний процес мав дещо інший формат. Він вважає, що ініціатива створення єдиного центру керівництва походила від Т. Боровця, якій прагнув об'єднати ідеологічно близьку до бульбівців Українську народно-демократичну партію (УНДП), УНР та обидва крила ОУН. За умов відсутності єдиного координаційного центру керівництво ОУН(б) усвідомлювало небезпеку сповзання повстанського руху до рівня бандитизму, тому й відправило своїх представників на переговори. Однак, бандерівці, виходячи з програмових положень своєї фракції, вимагали повного підпорядкування всіх сил своєму проводу, в обмін на це були готові віддати Т. Боровцю посаду головнокомандуючого збройних сил. До того ж бандерівці були проти залучення УНР, чиє керівництво перебувало у Варшаві, а отже, в зв'язку з необхідністю швидкого прийняття рішень в умовах партизанського руху це було б недоцільно²⁴. Тут, на нашу думку, Дж. Армстронг невдало інтерпретує реальні мотиви небажання оунівців координувати діяльність з урядом УНР у Варшаві. Навряд чи бандерівці могли серйозно розглядати можливість співпраці з УНР, адже після підписання С. Петлюрою Варшавського договору 1920 р., за яким УНР відмовлялася від претензій на західноукраїнські землі на користь Польщі, не тільки націоналістичне середовище з його радикальними позиціями, але й

більш помірковані західноукраїнські політичні кола сприймали уенерівців як зрадників.

Розходилися позиції сторін і щодо самої партизанської діяльності. Бандерівці були націлені на повномасштабне розгортання партизанського руху, тоді як Т. Боровець залишався прихильником діяльності невеликими загонами²⁵. В процесі формування збройних сил ОУН (б), її тодішній військовий референт Д. Клячківський вирішив запозичити бульбівську назву УПА, аби, кажучи сучасною мовою, скористатися вже розкрученим брендом²⁶.

Така позиція Дж. Армстронга, зважаючи на його високий авторитет в українському націоналістичному середовищі Північної Америки, суттєво вдарила по міфу, створеному довкола УПА в рамках націоналістичного нарративу представниками бандерівської партійної історіографії. Я. Стецько вбачав в цьому негативний вплив мельниківців і дорікав своїм прибічникам за недостатню роботу у напрямку донесення своєї позиції до американського наукового загалу, що цікавився українською проблематикою.

Ключовим моментом у формуванні бандерівських збройних сил Дж. Армстронг вважав прихід на керівні позиції в ОУН (б) Р. Шухевича. Саме Р. Шухевич ухвалив рішення про силовий варіант об'єднання всіх національних збройних формувань під егідою бандерівців. Зокрема, 6 липня 1943 р. збройні формування мельниківців під керівництвом Хріна були інкорпоровані бандерівцями до складу УПА²⁷.

Дж. Армстронг виділяв три причини, чому український партизанський рух очолили саме бандерівці. По-перше, автор пояснює стрімке падіння чисельності збройних сил Боровця–Мельника небажанням розгортати широкомасштабну збройну боротьбу, а отже, як наслідок, й неможливістю протистояти більш чисельним та добре організованим силам бандерівців²⁸. Високий рівень дисципліни і централізації загонів УПА підтверджував й дослідник з середовища «двійкарів» В. Маркус, який порівнював УПА з югославським комуністичним партизанським рухом Б. Тіто²⁹.

Друга причина, на думку Дж. Армстронга, полягала у вдало організованій пропаганді, зокрема, в ідеї всенародного повстання. Саме завдяки цьому більшість бійців інших українських партизанських загонів переходили на бік бандерівців замість того, щоб вдатися до дезертирства. І третім фактором було невіддале географічне розташування збройних загонів бульбівців і мельниківців, внаслідок чого вони опинились у своєрідних лещатах між бандерівцями та радянськими партизанами³⁰.

Отже, можна констатувати, що в рамках націоналістичного нарративу характерне для бандерівської історіографії трактування виключного значення своєї політичної сили знаходить відображення у невілюванні значення інших політичних сил, терени дій яких співпадали з відповідними теренами дій ОУН (б). Виважений і об'єктивний погляд, запропонований Дж. Армстронгом, певним чином урівноважив тенденційні дослідження бандерівської еміграції, хоча й не вплинув на зміну позицій істориків з середовища ОУН (б).

Вище ми вже говорили про причини важливості встановити чисельність УПА, а отже, і про особливу увагу до цього питання в націоналістичній історіографії. Найбільшу кількість вояків подає П. Мірчук, який писав: «В хвилі приходу більшовиків на західно-українські землі кількість бійців УПА доходила до 80 тис. українців і около 20 тис. чужонаціонального елемента». Отже, загальна кількість вояків УПА становила 100 тис. осіб, і ще стільки ж, за свідченнями автора, становило підпілля ОУН³¹. Серед воєнних істориків таку саму цифру подає і Ю. Тис-Крохмалюк³². Загалом, варто відмітити, що Ю. Тис-Крохмалюк був воєнним теоретиком, займався головним чином питаннями стратегії і тактики ОУН, зосереджуючись переважно на методах збройної боротьби, і був абсолютно некритичний до концепцій, створених бандерівцями в рамках націоналістичного історичного нарративу. Більш реалістичну кількість вояків УПА у 50 тис. осіб на осінь 1944 р. називав інший воєнний історик з бандерівського середовища — Л. Шанковський³³. Така розбіжність у поглядах була пов'язана з військовим минулим останнього. Будучи перш за все практиком, Л. Шанковський розумів фантастичність озвучених П. Мірчуком цифр.

Дж. Армстронг, дослідження якого співпадає у часі написання з працями бандерівських партійних істориків, посилався на німецькі джерела і зменшував цю цифру до 40 тис. осіб. Американський історик відкрито говорив про слабкий офіцерський склад УПА. Внаслідок цього бандерівці охоче залучали до збройної боротьби колишніх уенерівських офіцерів з бульбівського середовища, радянських офіцерів, які втекли з німецького полону або ж дезертували з Червоної армії³⁴. Ці факти були досить неприємними для бандерівських партійних істориків, і, як правило, обходилися мовчанкою.

Цікавою є оцінка, запропонована єдиним дослідником воєнної історії УПА серед представників діаспори П. Содолем, який зазначав, що своєї найбільшої чисельності УПА досягла у 1944 р. і ніколи не перевищувала цифру у 25–30 тис. вояків³⁵. Інший представник діаспорної історіографії П. Магочій вважає, що протягом 1943 р. загальна кількість вояків налічувала до 40 тис. солдатів, а центром дій була Волинь, тоді як у 1944 р. центр перемістився до Галичини й протягом всього року, на думку автора, кількість могла сягати до 100 тис³⁶. Як бачимо автор не впевнений у останній цифрі, яка належить емігрантським дослідникам, проте все ж таки називає її, що логічно, оскільки його виклад історії України відображає напрацювання попередників. Представник молодого покоління діаспорних істориків С. Єсельчик, авторству якого належить одна з останніх узагальнюючих праць з історії України, також солідаризується з останніми напрацюваннями з історії УПА й наводить цифру у 40 тис. осіб³⁷.

Одна з останніх оцінок чисельності УПА — 20 тис. вояків на липень 1943 р. — була озвучена Т. Снайдером³⁸. На жаль, автор не подає відомостей про чисельність УПА в інші періоди. Однак, ця цифра дозволяє нам зрозуміти, яку кількість вояків мало командування УПА перед початком антипольської акції. Невелика розбіжність між даними П. Содоля, П. Магочія (у першому випадку, де мова йде про Волинь) і С. Єсельчика з одного боку та Т. Снайдера з іншого, з врахуванням часового проміжку в один рік дозволяє схилитися до оцінки,

запропонованої П. Соделем, як найбільш оптимальної. Більшість сучасних вітчизняних істориків також погоджуються з підрахунками П. Содоля³⁹.

Хронологічний зріз історіографії цього питання показує тенденцію до оптимізації явно завищених бандерівськими партійними істориками цифр. Але навіть на початкових етапах становлення північноамериканської історіографії проблеми ОУН–УПА окремі дослідники з середовища партійної історіографії називали більш-менш реальні цифри. Позиція Дж. Армстронга у питанні кількості збройних сил УПА ще раз підкреслює особливе значення його роботи для формування об'єктивної історії націоналістичного руху.

Ми не будемо зупинятися на антинімецьких акціях УПА, кожна з яких досить детально задокументована у «літописних зведеннях» партійних істориків. До того ж ця тема в націоналістичному наративі не носить концептуального характеру, виконуючи функцію головного контраргументу перед звинуваченнями у колабораціонізмі. Навіть самі емігрантські дослідники визнають, що вже на початку 1944 р. оунцівці досить стримано ставилися до німців, від яких могли отримати зброю та техніку, й готувалися до повернення більш могутнього окупанта — Радянського Союзу.

Більш цікавим і важливим питанням є антипольський фронт УПА, чи, за визначенням Т. Снайдера, українсько-польська громадянська війна 1943–47 рр.

В північноамериканській історіографії націоналістичного руху тема українсько-польського протистояння є досить новою, оскільки почала серйозно розроблятися тільки з середини 90-х рр. ХХ ст. Причина такого стану речей полягає, перш за все, в узурпації націоналістичним середовищем права на висвітлення подій, що мали місце на Україні в період Другої світової війни. І. Лисяк-Рудницький, який одним з перших почав підіймати неприємні для націоналістичного середовища питання, написав: «Є підстави думати, що з українського боку мали місце не локальні, стихійні ексцеси, але що проводилася свідомо компанія «очищення терену» від польського населення. Якщо ця гіпотеза правильна, то стосовні рішення могли вийти тільки від проводу ОУН (р) ... В писаннях еміграційних мемуаристів і публіцистів часто знаходимо більше патріотичної мітотворчості та партійної апологетики, ніж об'єктивної, неприкрашеної історичної правди...»⁴⁰. Дійсно, в націоналістичному історичному наративі багато неприємних фактів обходили стороною. Дані, що наводились, підбиралися тенденційно і торкалися тільки тих фактів, що виставляли націоналістів у вигідному світлі. Жоден з творців націоналістичного наративу не визнавав факту масових вбивств цивільного польського населення Волині. Те, що у І. Лисяка-Рудницького прозвучало як припущення, було досить виразно озвучено іншим представником діаспори П. Магочієм. Серед причин волинської трагедії, він називає політичне напруження між українцями та поляками, створене протягом міжвоєнного періоду. До того ж, як зазначає автор, кожен підпільний рух турбувався про повоєнний статус цих територій, намагаючись вирішити національне питання на свою користь⁴¹.

Хоча націоналістичні кола не заперечували існування сильних антипольських настроїв серед українського населення, але відповідальність за це

покладали на польську сторону. Зокрема, М. Лебедь звинувачував поляків у співпраці як з німцями, так і з радянськими партизанами. В першому випадку, автор дорікав, що поляки «засліплені історичною ненавистю до українського народу», зайняли вакансії, створені внаслідок масового дезертирства загонів української допоміжної поліції, і використовували свої посади для каральних акцій проти українців. У другому — надавали радянським партизанам поміч та інформацію про місця дислокації УПА. М. Лебедь стверджував, що, аби стримати стихійну антипольську акцію українців, «УПА дала польському населенню наказ опустити українські терени Волині і Полісся»⁴². Щодо волинських подій літа 1943 р., то автор вважав, що не обійшлися без провокацій як з боку німців, так і з боку більшовиків: «... одні й другі підшивались під відділи УПА і виконували на поляках акти насильства, грабежів і навіть тортур»⁴³.

Те, що М. Лебедь намагався представити як причину конфлікту, насправді було наслідком. Т. Снайдер переконливо доводить, що саме внаслідок каральних акцій УПА поляки пішли на службу до німців та почали приєднуватися до партизанів⁴⁴. Почавши розповідь історії ескалації українсько-польського конфлікту 1943 р. з середини, М. Лебедь тим самим представив націоналістів як сторону, що оборонялася. В націоналістичному наративі це, напевно, єдина праця, яка згадує волинські події, хоч і заперечує масштаб трагедії та фабрикує історичні події на користь УПА.

Цікавість сучасних американських істориків до таких складних епізодів в історії українсько-польських відносин була зумовлена зміною наукової парадигми, коли на перший план виходить транснаціональна історія. З розпадом СРСР відкрився доступ до архівів колишніх радянських республік та країн соцтабору. Тим самим було подолано інформаційний вакуум, завдяки якому й вдалося сформуванню націоналістичний історичний наратив. Т. Снайдер відмічає, що однією з головних проблем при дослідженні етнічних конфліктів є проблема методу, оскільки «якщо сфера геополітики занадто віддалена від подій, то місце перетинання двох національних історіографії занадто наближене до них.» До того ж етнічні чистки, а саме так розглядає волинські події американський дослідник, є джерелом взаємних звинувачень, де кожна зі сторін намагається виставити себе жертвою⁴⁵.

Т. Снайдер вважає, що організація етнічної чистки на Волині стала можливою завдяки потрійній окупації регіону протягом Другої світової війни. Поворотним моментом стала поразка німців у Сталінградській битві. Розуміючи тимчасовість німецької окупації, українські націоналісти вирішили вдатися до остаточної ліквідації питання про приналежність східних кресів. Перевага етнічної чистки перед винищенням всієї національної групи полягала насамперед в тому, що не було потреби вбивати всіх, оскільки вбивства небагатьох провокують масову втечу інших. Радянська і німецька окупація залишила у свідомості волинян уявлення про етнічну чистку як про щось буденне, що вони неодноразово пережили в якості жертви чи спільника, або і в тій і в іншій іпостасі. На 1943 р., за даними Т. Снайдера, 1/4 населення Волині зазнали певної форми насилля через свою етнічну приналежність⁴⁶.

На думку американського дослідника, аби збагнути яким чином вдалося реалізувати ідею ліквідації польського населення Волині, треба проаналізувати три групи проблем: питання легітимності влади, тогочасну соціальну дійсність та революційну ідеологію ОУН.

На початок німецької окупації серед всього спектру українських політичних партій залишилися тільки праві, власне саме в цей період вони вийшли на політичну арену. Українські центристи (УНДО) саморозпустилися відразу після ліквідації Польщі в 1939 р., а ліві (КПЗУ) після німецького вторгнення мусили тікати на схід. Таким чином окупація розчистила політичне поле для ОУН, яка й стала єдиним легітимним представником українського народу⁴⁷.

Щодо другого питання, то Т. Снайдер слушно зазначає: одна річ — висунути ідею, і зовсім інша — знайти виконавців. Тут американський історик повертається до своєї базової тези про потрібну окупацію як головну передумову українсько-польського протистояння. Саме окупація знищила традиційну структуру волинського суспільства. По-перше, під час радянської окупації весь освічений клас волинян було депортовано, отже, протистояти ідеології ОУН навіть на побутовому рівні було нікому. По-друге, радянські депортації поляків стали для українських селян уроком поєднання класової та національної політики. Американський історик вбачає певну іронію історії в тому, що і комуністи, і націоналісти пов'язували розв'язання земельної проблеми на Волині з вирішенням польського питання⁴⁸.

Руйнування традиційної структури волинського суспільства продовжила німецька окупаційна адміністрація. Т. Снайдер відмічає, що винищення єврейського населення вдарило по економічних позиціях волинського селянства. Соціальна структура довоєнного суспільства Волині співпадала з національною: українці представляли переважно селянство, тоді як євреї торговий клас. Внаслідок ліквідації євреїв, вже в 1942 р. волинська економіка стала бартерною, а на початку 1943 р. навіть бартер став малоефективним. За таких економічних умов та непевного майбутнього селяни розглядали землю як найбільш надійний капітал. Як зазначає американський історик, наявність на Волині двохвікової традиції експропріації польських земель у поєднанні з організаційними можливостями ОУН та беззахисністю польських землевласників склали економічну основу етнічної чистки⁴⁹. Отже, на думку Т. Снайдера, саме економічні чинники спонукали українське селянство долучитися до участі у масових вбивствах поляків⁵⁰.

Загалом, згідно теорії Т. Снайдера необхідний для чисток соціальний елемент був створений перш за все німецьким окупаційним режимом. Українська допоміжна поліція, що стала кісткою УПА, хоч і не брала безпосередньої участі у ліквідації євреїв, а тільки доправляла їх до місць розстрілу, але, на думку автора, цього було достатньо аби здобути «незамінний досвід координації вбивств визначеної категорії населення»⁵¹.

Як відмічає Т. Снайдер, внаслідок радянської окупації радикальної зміни зазнала й політична доктрина ОУН. Так, українські націоналісти перестали вбачати в поляках головного ворога, хоча й прагнули їх ліквідації як потен-

ційних союзників радянського режиму⁵². Крім того, аби щойно сформована УПА не почала розкладатись морально, вона повинна була воювати. Відступаючі німецькі війська на роль потенційного ворога не підходили, а ось поляки виглядали підходящою мішенню⁵³.

Досить несподіваним виглядає твердження Т. Снайдера, що етнічні чистки були розпочаті місцевим командуванням з власної ініціативи, без погодження з політичним керівництвом ОУН (б). Автор вважає, що політика доконаних фактів, яку так часто застосовувала ОУН щодо зовнішнього світу, у даному випадку була використана в рамках самої організації⁵⁴. Саме тут виникають певні правові колізії щодо персональної відповідальності за події на Волині. Де-факто, на початку 1943 р. влада перейшла до рук ревізіоністів на чолі з Р. Шухевичем, тоді як юридичні повноваження, аж до рішень III великого надзвичайного з'їзду, який відбувся в серпні 1943 р., формально належали голові проводу ОУН М. Лебедю. Крім того внаслідок німецької окупації Волинь і Галичина потрапили до різних адміністративних одиниць, що також ускладнювало координацію дій між політичним керівництвом ОУН, яке базувалося в Галичині (Польське генерал-губернаторство), та командуванням УПА, осередком якого була Волинь (Райхскомісаріат «Україна»). Дійсно, акція на Волині відбулася без погодження з М. Лебедем, оскільки ще в травні 1943 р. було створено Бюро проводу ОУН — тимчасовий колегіальний орган у складі трьох осіб, що мав керувати організацією до скликання надзвичайного з'їзду. По суті, це була узурпація влади, однак в умовах війни ніхто не звертав особливої уваги на юридичну казуїстику.

Внаслідок етнічних чисток поляки почали приєднуватися до радянських партизанів. Атаки УПА на польське цивільне населення зимою 1943–44 р. наштовхнулася на спротив польської самооборони. Загалом всі польські військові формування незалежно від політичної приналежності вдалися до відплатних акцій, хоча й не отримували на це санкції від польського уряду в екзилі. Принаймні, Т. Снайдеру не вдалося знайти жодного документу, який би це підтверджував. Співробітництво поляків з радянськими партизанами, з одного боку, ускладнило задачу націоналістам, а з іншого, додало тактичного і пропагандистського значення цій акції, оскільки УПА готувалася до повторної радянської окупації⁵⁵.

За даними Т. Снайдера, впродовж весни — літа 1943 р. було вбито 40 тис. поляків⁵⁶. Дослідник історії центрально-східної Європи П. Рудлінг вважає, що кількість жертв Волинської трагедії становила від 40 до 70 тис. поляків проти 20 тис. українців. Щодо кваліфікації подій 1943 р., то між варіантами геноцид та етнічна чистка, А. Рудлінг також схиляється до другого варіанту⁵⁷, підтримуючи позицію Т. Снайдера. На думку канадського історика П. Магочія найбільш обґрунтованими даними є 50 тис. — поляків та 20 тис. українців убитими. Цікаво, що на відміну від більшості дослідників які вважають піком Волинської трагедії літо 1943 р., П. Магочій таким вважає другу половину 1943 р. В результаті різанина на Волині та створення УПА у викладі П. Магочія відбуваються як паралельні процеси. Узагальнюючий характер його дослідження не передбачає глибокого аналізу тих подій, тому нам не відомо на основі яких фактів автор

доходить таких висновків, тим не менше позиція П. Магочія залишається виваженою і незаангажованою щодо оцінки самих подій⁵⁸. Інший діаспорний дослідник С. Єскельчик, посилаючись на українського історика І. Ільюшина, вважає, що протягом 1943–1944 рр. загальна кількість польських жертв етнічних чисток на Волині та Холмщині сягала 35 тис. осіб, тоді як кількість жертв з української сторони залишається невідомою⁵⁹. Цікаво, що це перший факт введення в північноамериканський історичний дискурс історії українсько-польських відносин напрацьовань сучасних українських істориків.

В рамках транснаціональної парадигми Т. Снайдер запропонував компаративний аналіз стану міжнаціональних відносин на території колишніх східних кресів II Речіпосполитої. Порівнюючи ситуацію на Волині, в Галичині та Західній Білорусії, американський історик задається питанням: чому тільки Волинь стала осередком етнічних чисток.

У випадку Галичини і Волині відповідь криється у площині локальних особливостей потрійної окупації. Якщо в довоєнний період Волинь була менш придатною для націоналістичної діяльності, то з початком Другої світової війни ситуація змінилася. По-перше, Волинь увійшла до складу Райсхкомісаріату, де окупаційний режим був набагато жорстокішим, ніж в Галичині. По-друге, придатна для партизанської активності географія Волині зробила її місцем радянсько-німецької конфронтації ще задовго до того, як Червона армія змогла досягти Галичини. По-третє, катастрофічна деградація економічної інфраструктури Волині, яка на 1943 р. була фактично зруйнована⁶⁰.

Відмічаючи подібність географічних умов і політичної ситуації (ліквідація польської держави, радянські депортації, Голокост, різновекторний партизанський рух) Волині та Західної Білорусі, Т. Снайдер вважає, що базовою відмінністю, яка власне й зробила можливою етнічні чистки на Волині, була наявність в Україні організованого націоналістичного руху, якого не було у Білорусі⁶¹.

Підсумовуючи, американський дослідник пише: «Виникнення етнічно гомогенної «Західної України» та «південно-східної Польщі», початок якому було покладено Волинськими подіями, насправді є лише «одним з епізодів в загальному європейському русі за національну гомогенність»⁶². В цьому контексті ситуація України не є унікальною, дане явище було характерне для всього Східноєвропейського регіону. Запропоноване Т. Снайдером комплексне дослідження Волинської трагедії 1943 р., на сьогодні є одним з найбільш ґрунтовних і політично незаангажованих в північноамериканському історичному дискурсі проблеми ОУН–УПА. Проте, навіть воно не є вичерпним.

Американський історик Дж. Бурдс, який також займається історією українського націоналістичного руху вважає, що почавши виклад матеріалу 1943 р. Т. Снайдер говорить про наслідки, а не причини українсько-польського конфлікту, які криються у польській політиці міжвоєнного періоду на Східних Кресах. Посилаючись на приватний лист папського нунція у Варшаві кардинала Філіпе Кортезі до польського міністра внутрішніх справ, Дж. Бурдс наводить приклад того, як плекалася українсько-польська ворожнеча. Так, 2–3 листопада

1938 р. на тлі бездіяльності польської поліції, яка мовчки спостерігала за тим, що відбувається, представники польської націонал-демократичної партії вчинили напад та побиття українських студентів. Особливий цинізм ситуації полягав в тому, що по закінченні бійні українських студентів було заарештовано за порушення правопорядку. І такий випадок був не поодиноким. Як зазначає Дж. Бурдс антиукраїнські погроми були нормою у 1934–1938 рр.

Дж. Бурдс не погоджується з Т. Снайдером що радянська і німецька окупація та війна стали «визначальним фактором» етнічних чисток. На його думку, цим фактором була громадянська війна між українцями та поляками: «При такому сценарії, етнічні чистки в регіоні не були ані виключно наслідком німецької окупації (традиційної вигадки), ані тільки результатом якогось глибоко вкоріненого народного антисемітизму (регіонально пристосована теза Голдгагена), але були також керовані етнічними українцями проти польського бачення долі повоєнної Галичини. Етнічні чистки були одним серед чисельних засобів в арсеналі всіх, хто боровся за контроль над регіоном, і жоден головний гравець (окрім євреїв) не міг втриматися від спокуси отримати швидкі результати шляхом дій та політики базованої на етнічних підходах»⁶³.

Серед незаперечних плюсів дослідження Т. Снайдера Дж. Бурдс вважає відхід від традиційної віктимології, якою послуговувалися націоналістичні історики та споріднена з ними діаспора⁶⁴.

Полемізуючи з Т. Снайдером Дж. Бурдс виходить з тих же положень, що і його візаві, а саме: з концепції прикордоння (фронтиру), яка є досить поширеною серед дослідників історії Центрально-Східної Європи, наголошуючи на прикордонному характері суспільств новоутворених держав, що виникли внаслідок розпаду Російської та Австро-Угорської імперії, і за своїм складом були поліетнічними та мультикультурними. Про трансформаційний характер громадянських воєн вздовж радянського прикордоння, які точилися в період Другої світової війни досить детально написав американський історик А. Рібер. Він виділяв чотири конфліктні зони вздовж радянського прикордоння напередодні Другої світової війни: козацький степ, польсько-українсько-російське і прибалтійсько-білорусько-польське прикордоння та Північний Кавказ. Унікальність цих воєн, на відміну від класичної громадянської війни, полягала в обставинах, за яких вони відбувалися. Це, по-перше, масштабне тло німецько-радянської війни, в рамках якої обидві сторони конфлікту однаково вороже ставилися до нерегулярних збройних загонів, «навіть — інколи — до тих, котрі діяли в тилу її смертельного ворога». По-друге, застосування обома сторонами конфлікту радикальних заходів, що «глибоко вплинули на демографічну й соціальну структуру підконтрольного їм цивільного населення». По-третє, громадянські війни на прикордонні були продовженням давньої боротьби великих держав за контроль над прикордонням. І, по-четверте, А. Рібер вважає, що не останню роль тут зіграло сприйняття ситуації на прикордонні Сталінім, який вбачав тут спадщину доби громадянської війни, і саме острах спалаху нової хвилі сепаратизму змушував його жорстоко придушувати національні еліти в міжвоєнний період.

Отже, війна для Сталіна була слушною нагодою вирішити питання ненадійності прикордонного населення, яке він апіорі вважав ворожим й сепаратистським⁶⁵.

Саме на цих тезах базується концепція Т. Снайдера про українсько-польську громадянську війну 1943–1947 рр., яка не закінчилася після перемоги СРСР над нацистською Німеччиною, оскільки на той момент ще не було розв'язано конфлікту на польсько-українському прикордонні. Як і А. Рібер, Т. Снайдер вважає, що «репатріації» 1944–1946 рр., оформлені двостороннім польсько-радянським договором, були зумовлені бажанням Й. Сталіна створити національно гомогенну Україну⁶⁶. По суті, «обмін населенням» був продовженням розпочатої УПА етнічної чистки іншими методами. Така практика вирішувала внутрішні потреби радянської системи. І цілком влаштувала керівництво прорадянської Польщі.

Цікавим аспектом проведення політики «репатріації» в Польщі була завуальована експлуатація волинських подій 1943 р. Т. Снайдер відмічає, що польська комуністична пропаганда намагалася поєднати етнічні чистки на Волині 1943 р. з подіями у південно-східній Польщі 1945 р., уникаючи при цьому нагадування про втрату східних земель.

Корінна різниця між 1943 р. і 1945 р. полягала у наявності державної влади. Т. Снайдер пише: «В 1943 р. на Волині українці і поляки використовували німецьку владу у своїй боротьбі один з одним, тоді як в південно-східній Польщі 1945 р. новостворена держава була якщо не повністю на боці поляків, то певно рішуче налаштована проти українців»⁶⁷. Останнє особливо стало відчутним після закінчення першого, добровільного, періоду репатріації. Радянська сторона вимагала задіяти силу для якнайшвидшого розв'язання питання. У вересні 1945 р. трьом піхотним дивізіям було віддано наказ вжити всіх необхідних заходів для реалізації плану «репатріації». Американській історик відмічає, що саме в цій ситуації польська комуністична влада вирішила розіграти козир волинських подій 1943 р. Дві з цих дивізій, за даними автора, склалися з етнічних поляків Волині, наслідком чого стали акти помсти⁶⁸.

Серед характерних особливостей процесу репатріації Т. Снайдер відмічає те, що поляки добровільно переселялися до Польщі, в той час як українці чинили спротив. Українців Закерзоння захищала УПА та відділи самооборони. Порівнюючи втрати у боях польських урядових військ з підрозділами УПА на Закерзонні, Т. Снайдер відмічає високу ймовірність того, що внаслідок сутичок у 1945 р. було вбито більше українців, ніж поляків, однак навіть грубий підрахунок вказує на низьку кількість жертв з обох сторін⁶⁹.

Загалом, за оцінками американського історика, за період з жовтня 1944 р. по липень 1946 р. 482 тис. українців було депортовано до УРСР, з них 300 тис. — переселені насильно, 100 тис. — змушені до переселення внаслідок насилля та втрати житла, решта переїхала добровільно⁷⁰.

Фінальним акордом українсько-польської громадянської війни стала операція «Вісла» 1947 р. Ця операція, на відміну від попередньої, завдавала прямого удару по соціальній базі УПА на Закерзонні. Хоча Т. Снайдер і відмічає, що ліквідація УПА не була самоціллю, оскільки з точки зору польських керманічів

переселення мало продовжуватись до останнього українця, навіть якби діяльність УПА було нейтралізовано. Головна мета операції полягала в тому, щоб «гарантувати, що українська спільнота більше ніколи не повстане в Польщі»⁷¹.

Американський історик розглядає операцію «Вісла» як етнічну чистку, організовану, аби змінити етнічне обличчя нової Польської держави. Взагалі, події 1947 р. підкреслюють спадковість польської політики по відношенню до українців незалежно від політичної ідеології її уряду⁷². На думку Т. Снайдера, перемога над УПА та створення етнічно гомогенної держави була для польського комуністичного режиму шляхом легітимізації своєї влади у державі⁷³.

Підходячи до питання легалізації статусу комуністичного режиму у Польщі, Т. Снайдер звертається до категорії «колективної пам'яті». Автор відмічав, що польський комуністичний уряд вдало маніпулював масовою персональною пам'яттю з метою укорінення стійких стереотипів у польську національну свідомість. Так, масову персональну пам'ять Т. Снайдер розуміє як «особисті спогади, збережені достатньою кількістю людей, аби мати національне значення», тоді як національна пам'ять — це «доля померлих, що стала цифрами, фактами та подіями, переробленими в передбачувану схему, яка зміцнює національне минуле й виправдовує національну державність».

Експлуатація польським комуністичним режимом масової персональної пам'яті Волинської трагедії мала на меті формування образу українця-різуна на абстрактному рівні. Особливий акцент робився на українському колабораціонізмі, що дозволяло, на думку Т. Снайдера, відволікти увагу від злочинів, скоєних самим комуністами, та завадити будь-якій можливості порозуміння української і польської опозиції⁷⁴.

В чисто цифровому еквіваленті наслідки операції «Вісла», за підрахунками Т. Снайдера, виглядають наступним чином: на початок операції кількість українського населення Польщі становила близько 200 тис. осіб, тобто 0,8% всього населення Польщі⁷⁵. На початок серпня 1947 р. було переселено близько 140 тис. українців, а діяльність УПА на Закерзонні остаточно згорнута⁷⁶. Загальні втрати українсько-польської громадянської війни 1943–1947 рр. за оцінками американського історика, становили 106 тис. вбитими і 1,4 млн. осіб, що залишились без даху над головою⁷⁷.

Отже, американському істориком вдалося відтворити цілісну картину українсько-польського протистояння періоду Другої світової війни та повоєнного періоду, й показати як українське питання в черговий раз було розіграно міжнародними гравцями для вирішення своїх міжнародних та внутрішньо-політичних завдань.

Аналіз творчого доробку північноамериканських дослідників діяльності УПА в період Другої світової війни дозволяє констатувати, що початкова концепція створена в рамках націоналістичного нарративу базувалася на заздалегідь визначених ідеологічною доктриною ОУН (б) засадах, під яку партійні історики підвели необхідну фактологічну базу. Внаслідок цього історія створення та діяльності УПА була сильно міфологізована. Запропонована Дж. Армстронгом альтернативна версія історії УПА стала певною протипогою націо-

налістичної версії, даючи ґрунтовний неупереджений аналіз історичних передумов створення та діяльності повстанської армії. Зацікавлення сучасних американських дослідників тими аспектами історії УПА, які залишились поза рамками націоналістичного нарративу, фактично створило платформу для ревізії старої концепції українського національно-визвольного руху та його інтеграції у загальноєвропейський контекст. Винесення хронології українсько-польського конфлікту за рамки Другої світової війни дає можливість по-іншому поглянути на причинно-наслідкові зв'язки тих складних трансформаційних процесів, що відбувалися у радянсько-польському прикордонні протягом міжвоєнного, воєнного та післявоєнного періоду.

---

¹ *Himka J.-P.* A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // *Austrian history yearbook*. — 2006 — № 37. — P. 17–31.

² *Potichnyj P.* Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview / P. Potichnyj // *Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium.* / Edited by Y. Boshyk. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. — P. 61–66.

³ *Бедрій А.* ОУН і УПА [Електронний ресурс] / А. Бедрій. — Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20060515003238/http://www.ukrnationalism.org/>.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952 / П. Мірчук. — Мюнхен, 1953. — С. 230–231.

⁷ *Лебедь М.* УПА: Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України / М. Лебедь. — [Репринт. вид.]. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. — С. 43.

⁸ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 32–33.

⁹ Там само. — С. 28–29.

¹⁰ Там само. — С. 31.

¹¹ Там само. — С. 62.

¹² Там само. — С. 63.

¹³ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 130.

¹⁴ Там само. — P. 140.

¹⁵ Там само. — P. 147.

¹⁶ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943 / T. Snyder // *Past and Present: a journal of historical studies*. — 2003. — № 179. — P. 214.

¹⁷ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 148.

¹⁸ *Магочій П.* Історія України / П. Магочій. — К.: Критика, 2007. — С. 543.

¹⁹ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 214–215.

²⁰ Там само. — P. 217–218.

²¹ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–45... — P. 143–144.

²² *Веруґа В.* Втрати ОУН в II світовій війні... — С. 140–141.

²³ Там само. — С. 163. ОУН (р) — ОУН (революційна) — офіційна назва очолюваної С. Бандерою фракції, прийнята II (краківським) Конгресом ОУН у лютому 1940 р. після офіційного розколу організації.

²⁴ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 150–151.

²⁵ Там само. — P. 155.

²⁶ Там само. — P. 153.

²⁷ Там само. — P. 154.

²⁸ Там само. — P. 155.

²⁹ *Маркусь В.* Українська Головна Визвольна Рада на тлі подібних визвольних рухів під час другої світової війни (проба порівняння) / В. Маркусь // Сучасність. — 1986. — № 7–8. — С. 220.

³⁰ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 155–156.

³¹ *Мірчук П.* Українська Повстанська Армія 1942–1952... — С. 51.

³² *Tys-Krokhmaluk Y.* UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II / Y. Tys-Krokhmaluk. — New York: Vantage press, 1972. — P. 80.

³³ *Shankowsky L.* Ten Years of the UPA Struggle (1942–1952) / L. Shankowsky // The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom. — New-York: United Committee of the Ukrainian-American organizations of New-York, 1954. — P. 35.

³⁴ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939-45... — P. 156–157.

³⁵ *Содоль П.* Українська Повстанська Армія. 1943–1949. — Довідник. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — С. 48.

³⁶ *Магочій П.П.* Історія України... — С. 545.

³⁷ *Екельчик С.* История Украины: Становление современной нации. — К.: Издательство «К.И.С.», 2010. — С. 213.

³⁸ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 225.

³⁹ Організація Українських Націоналістів і Українська повстанська Армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 18.

⁴⁰ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький. — У 2 т. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — С. 495.

⁴¹ *Магочій П.* Історія України... — С. 545.

⁴² *Лебедь М.* УПА: Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1: Німецька окупація України / М. Лебедь. — [Репринт. вид.]. — Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1993. — С. 52–53.

⁴³ Там само. — С. 73.

⁴⁴ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 221–222.

⁴⁵ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 / T. Snyder // Journal of Cold War Studies. — 1999. — Vol. 1., № 2. — P. 86–87.

⁴⁶ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 199–200.

⁴⁷ Там само. — P. 205.

⁴⁸ Там само. — P. 208–210.

⁴⁹ Там само. — P. 226–227.

⁵⁰ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 98.

⁵¹ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 211.

⁵² Там само. — P. 213.

- ⁵³ Там само. — P. 219.
- ⁵⁴ Там само. — P. 219–220.
- ⁵⁵ Там само. — P. 222.
- ⁵⁶ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 99.
- ⁵⁷ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN–UPA... — P. 171.
- ⁵⁸ *Магочій П.П.* Історія України... — С. 545.
- ⁵⁹ *Екельчик С.* Історія України... — С. 213.
- ⁶⁰ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 232.
- ⁶¹ Там само. — P. 231.
- ⁶² Там само. — P. 233.
- ⁶³ *Burds J.* Comments on Timothy Snyder's article, «To Resolve the Ukrainian Question once and for All: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947» *Journal of Cold War Studies*, Volume 1, Number 2 (Spring 1999) [Електронний ресурс] / J. Burds. — Режим доступу: <http://www.fas.harvard.edu/~hpcws/comment13.htm>
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ *Рібер А.* Громадянські війни в Радянському Союзі [Електронний ресурс] / А. Рібер. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/369-alfred-riber-hromadianski-viiny-v-radianskomu-soiuzi>
- ⁶⁶ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943 / T. Snyder // *Past and Present: a journal of historical studies*. — 2003. — № 179. — P. 228.
- ⁶⁷ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»: the ethnic cleansing of Ukrainians in Poland 1943–1947 / T. Snyder // *Journal of Cold War Studies*. — 1999. — Vol. 1., № 2. — P. 104.
- ⁶⁸ Там само. — P. 107.
- ⁶⁹ Там само. — P. 104.
- ⁷⁰ Там само. — P. 108.
- ⁷¹ Там само. — P. 110.
- ⁷² Там само. — P. 110–111.
- ⁷³ *Snyder T.* The causes of Ukrainian-Polish ethnic cleansing 1943... — P. 229.
- ⁷⁴ *Snyder T.* Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999 / T. Snyder // *Memory and power in post-war Europe* / Edited by Jan-Werner Moller. — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — P. 49–50.
- ⁷⁵ *Snyder T.* «To resolve the Ukrainian problem once for all»... — P. 109.
- ⁷⁶ Там само. — P. 113.
- ⁷⁷ *Snyder T.* The causes of Ukrainian–Polish ethnic cleansing 1943... — P. 229.

АНТИМОНАСТИРСЬКА КАМΠΑНІЯ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у 50–60-х рр. ХХ ст.: ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ

Одним із найтрагічніших періодів в історії церкви в Україні були 60-і рр. ХХ ст. Войовничий атеїзм, який намагалася втілити у життя правляча верхівка КПРС, оголошувався державною ідеологією. Існування альтернативного світобачення заборонялося, проти нього боролися каральні органи. Щоб послабити і усунути вплив релігії та духовенства на суспільну свідомість, радянський режим вдався до репресій. Під приціл органів держбезпеки потрапили представники всіх без винятку віросповідань, в тому числі й духовенство Православної Церкви.

Економічний аспект антицерковної кампанії досліджував А. Кашеваров¹. У 1991 р. побачила світ книга В. Алексєєва «Ілюзії і догми», яка стала філософським роздумом автора над проблемою ідеологічного неприйняття православ'я партійним і комсомольським апаратом, що сформувався в умовах адміністративно-командної системи і в силу інерції що не зумів винести позитивні уроки із співпраці Руської Православної Церкви і Радянської держави, що намітилася в ході Великої Вітчизняної війни². У 1993 р. в «Журналі Московської Патріархії» була опублікована стаття викладача Мінської духовної семінарії священника Сергія Гордуна «Російська Православна Церква в період з 1943 по 1970 рік». Автор статті детально зупинявся на прикладах опору вірян антирелігійним ініціативам цивільної влади³.

Вибір РПЦ радянської ідентичності (декларація митрополита Сергія) дав їй можливість вижити. Концепція радянської ідентичності повоєнного рівня включала в себе чотири основні складові: політичну лояльність, прийняття офіційної марксистсько-ленінської ідеології і російськість⁴.

В той же час кожна віруюча людина мала релігійну ідентичність, під якою розуміється різновид ідентичності взагалі, тобто «онтологічне переконання щодо причетності індивіда до певної соціальної спільноти, а саме релігійної»⁵.

Постанова ЦК КПРС «Про деякі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її покращення» від 7 липня 1954 р. вперше від початку Другої світової війни поставила під сумнів радянську ідентичність членів Церкви. Постанова декларувала, що інтереси віруючих суперечать інтересам радянської держави і суспільства, тому їх політична лояльність викликає сумніви⁶.

Особливістю західноукраїнського регіону була наявність на його теренах збройної боротьби УПА та підпільної діяльності ОУН. За співпрацю з оунівським підпіллям було заарештовано двох насельників Почаївської Лаври. Разом з тим наявність на західноукраїнських землях збройного підпілля і співчутливе

ставлення до нього місцевого населення змушувало коригувати державну політику стосовно Церкви в сторону її пом'якшення.

23 травня 1952 р. органами КДБ заарештовано Вікентія (Ороса), духівника жіночого скиту у Драгові⁷. Його звинуватили в тому, що він мав у 1949 р. зв'язки з «бандою Пилипця». 30 травня був заарештований ієромонах Іов (Гашпар). Його звинуватили в тому, що у 1949 р. інформував оунівське підпілля про дії органів безпеки, допомагав продуктами та ін.⁸ 13 червня органи держбезпеки заарештували ієромонаха Даміана (Боня). Звинуватили його в тому, що він у 1949–1951 рр. передавав підпільникам продукти харчування і переховував їх у каплиці на кладовищі монастиря. 25 липня 1952 р. військовий трибунал прикордонних військ МДБ Закарпатського округу засудив ієромонаха за ст. 20-54-1 «а» КК УРСР до 25 років виправно-трудових таборів, з ураженням у правах на п'ять років і конфіскацією майна. Пізніше термін ув'язнення скоротили до п'яти років.

23 травня 1952 р. за зв'язок із повстанцями у с. Дубове Тячівського р-ну було заарештовано послушника Свято-Дмитріївського скита Ю. Фарковця. За аналогічними звинуваченнями 20 червня 1952 р. була затримана монахиня Копашнівського скита Іоанна Богослова Магдалина (Шелемба) з с. Широкий Луг Тячівського р-ну⁹.

11 січня 1956 р. органи КДБ заарештували ієромонаха Іларіона (Сідлар). У постанові на арешт вказувалося, що ієромонах Іларіон у 1954–1955 рр. виготовляв і надсилав на адресу партійних органів листи антирадянського змісту з терористичними погрозами представникам радянської влади і Комуністичної партії¹⁰. 5 березня 1956 р. Закарпатський обласний суд засудив його до шести років таборів.

Одним із важливих спонукальним мотивів зміни курсу державної церковної політики у кінці 1950-х рр. стала гостра тривога у верхніх ешелонах влади у зв'язку з релігійним відродженням, що починалося. Цей поступовий, часто хворобливий процес пошуку людьми своїх національно-релігійних коренів помітно активізувався в середині 1950-х рр. Пов'язані з критикою сталінізму часткове розвінчання колишніх ідеалів та підрив авторитету КПРС породили у певної частини населення країни, що не піддалася ілюзіям соціалізму з людським обличчям, бажання визначити свою власну віру і свій підхід до життя. «Коли мислячі люди в СРСР намагалися знову набути і відновити культуру минулого в її чистій, супротивній ідеологічним спотворенням формі, вони зустрічалися з православ'ям у будь-якій царині — в мистецтві, архітектурі, музиці, літературі, поезії»¹¹. Кінець 50-х рр. минулого століття був досить сприятливим для утвердження комуністичної ідеології. Був придушений опір збройної опозиції, ідеологічна опозиція режиму в державі на той час ще не сформувалась. У партійної верхівки зріло переконання у швидкій побудові в СРСР комуністичного суспільства.

Антицерковний наступ вилився перш за все в антимонастирську кампанію. Це була не випадковість. Протягом віків основним завданням монастиря було формування суспільних ідеалів в душі християнської етики. Через монастирі

здійснювався зв'язок між Церквою і суспільством. На їх території знаходились святі джерела, чудотворні ікони, які були прихистками для народної побожності і, як об'єкти «матеріального християнства»¹², були маркерами географії поширення релігії на території СРСР. Крім того, сприйняття чернецтва як носія суспільного і морального ідеалу християнства, що, на відміну від офіційної церкви, не піддається спокусам цього світу¹³, та народна традиція, яка сприймала монастирі як острівці духовності серед гріховного світу, перетворювали монастирі в оплот віри в умовах, коли відкрите сповідання християнства поступово ставало неможливим. Монастирі у повоєнний час були місцями паломництва й центрами духовної підтримки віруючих: туди їхали поспівдатись, отримати пораду духівника.

У переддень побудови комуністичного суспільства, як вірила влада та соціальні прошарки, які її підтримували, була необхідна максимальна концентрація соціальних ресурсів. Для вирішення власних економічних проблем комуністична влада, як і в 1920-ті рр., була не проти «засунути руку в церковну кишеню». Найзаможнішою церковною структурою, за рахунок якої державна машина прагнула вирішити певні тактичні завдання, були господарства низки православних монастирів, особливо тих, що знаходились на заході України.

Відчуваючи незворотність процесу скорочення монастирської мережі, церковна влада намагалась зробити цей процес максимально безболісним для монастирських громад. Так, за поданням уповноваженого ради у справах РПЦ по Закарпатській області А. Шерстюка 27 січня 1953 р. благочинний монастирів архімандрит Матвій (Вакаров) склав проект об'єднання монастирів і скитів. Згідно цього документу централізація чернечих громад повинна була відбутися таким чином: в Св. Миколаївський чоловічий монастир (с. Іза-Карпутлаш) переводилися скити із Городилова і Колесарова; у Терембелський монастир — із Бедевлі і Дубового; у Мукачево при єпископській резиденції — із Дубрівки; у Липчанський — із с. Іза, Горбків, Приборжавського; у Чумалівський — із Драгова, Копашнова, Углі; жіночі монастирі на Чернечій горі в Мукачеві і Домбоках планувалося залишити самостійними¹⁴. Таким чином, з 18 монастирів і скитів залишилося б 7. Проте ця, досить поміркована, пропозиція була відхилена.

У питанні термінів ліквідації монастирів та скитів в Україні Рада в справах РПЦ мала розбіжності з Радою міністрів УРСР, яка пропонувала провести її протягом одного літа. Однак, враховуючи той факт, що майже одночасне закриття значної частини монастирів могло викликати зайві розмови за кордоном та невдоволення всередині Церкви, було заплановано їх провести в три прийоми¹⁵.

Перший етап планувався на червень–вересень 1959 р. У цей період в Україні мали закрити вісім монастирів і скитів. З них у західних областях — п'ять, а саме: Богоявленський жіночий монастир у м. Кременець Тернопільської обл., Успенський жіночий монастир у с. Червнєве Закарпатської обл., Духовський чоловічий скит у с. Новий Торжок Тернопільської обл., Богородицький жіночий скит у с. Бедевля Закарпатської обл., Серафимівський жіночий скит у с. Задне

Закарпатської обл.¹⁶ Із травня по червень 1960 р. планувалося провести другий етап і ліквідувати шість монастирів та скитів. Чотири з них містилися в західноукраїнському регіоні — Богословський чоловічий монастир у с. Хрещатик Чернівецької обл., Богословський жіночий скит у с. Конашнево Закарпатської обл., Троїцький жіночий монастир у с. Успенське ІІ Рівненської обл., Михайлівський жіночий скит у с. Драгове Закарпатської обл.¹⁷ Із липня по вересень 1960 р. під час завершального, третього, етапу було заплановано ліквідувати п'ять монастирів та скитів. Чотири з них знаходились у Закарпатській обл., а саме: Троїцький чоловічий скит у с. Городилово, Благовіщенський жіночий скит у с. Горбки, Миколаївський чоловічий монастир у с. Іза, Успенський жіночий скит у с. Угля¹⁸.

Таким чином, із загальної кількості монастирів та скитів, які було заплановано ліквідувати, майже дві третини припадало на західноукраїнські землі і майже третина — на Закарпатську область.

Звичайно плани по ліквідації перевиконувались. У 1959 р. були ліквідовані монастирі і скити в с. Іза-Карпутлаш, м. Хуст-Городилово, Копашново, Драгово¹⁹, тобто протягом першого етапу ліквідації монастирської мережі був закритий ряд монастирів, ліквідація яких планувалась протягом третього і четвертого етапів.

Антицерковна діяльність радянської влади на території УРСР широко відома в усьому світі, проте можна сказати, що відома вона лише з «зовнішньої» сторони терору, насильства і зухвалої атеїстичної пропаганди. Свідчення про ці «зовнішні» гоніння можна знайти в спогадах уцілілих жертв комуністичного терору, матеріалах, опублікованих у російському зарубіжному і іноземному друці, і, на жаль, в невеликій поки що кількості вітчизняних наукових досліджень. Разом з тим за рамками цих джерел, як правило, залишалися приховані від сторонніх очей механізми направленої на знищення Церкви роботи.

«Полігоном», на якому радянський режим відпрацьовував методи боротьби з чернецтвом, стала Почаївська Лавра. Не останню роль тут відігравала медицина. Лікарів зобов'язали — «знаходити» в монахів будь-яку хворобу і примусово відправляти на лікування. Медкомісія, яка працювала при Почаївському військкоматі, визнавала окремих лаврських ченців, наприклад, ігумена Іосифа (Головатюка), психічно хворими (хоча вони були здоровими), і відправляла на довготривале лікування до психіатричних лікарень. Таке «лікування» для декого з монахів закінчилось смертю.

Після медогляду в Корецькому монастирі у жовтні 1962 р., коли був складений акт про госпіталізацію 12 хворих на туберкульоз та заразні шкірні хвороби, настоятельниця категорично відмовилася від госпіталізації, заявивши, що черниці її не потребують²⁰. Очевидно, що медична допомога для черниць була скоріше одним зі шляхів їх відлучення від монастиря, ніж оздоровлення.

Для боротьби з українськими монастирями широко використовувався метод навішування ярликів. Монастирі Західної України та Молдавії називали «вогнищами венеричних і інших заразних хвороб». Ченців називали пройдисвітами,

Почаївську Лавру в офіційних документах називали «вогнищем середньовічного мракобісся».

Для виправдання свого тиску на православні монастирі влада поширювала серед населення різноманітні чутки і плітки. Ще одна складова частина такого тиску — конструювання і впровадження в масову свідомість антицерковних анекдотів, творення псевдофольклорних «народних» приказок і прислів'їв.

Вкорінення негативного образу віруючої людини відбувалось через складові культури. В газеті «До нових перемог», що видавалась в Почаївському р-ні, було опубліковано матеріали під заголовками «Молитва і життя», «Міф про “чудеса” Лаври розвінчується», «Руками трудовими, а не милістю Бога», «Геть пройдисвітів з Почаєва». Закриттю Овруцького Василівського монастиря передувала агітація, проведена обласною газетою «Радянська Житомирщина» та всіма районними газетами області.

2 вересня 1954 р. на шпальтах «Литературной газеты» була вміщена стаття В. Владка та І. Галинського «За стінами Лаври», яка звинувачувала монахів Києво-Печерської Лаври у використанні печер для релігійної пропаганди і отримання значних прибутків, обґрунтовувався висновок про необхідність вилучення їх з користування монастиря і розгортання на території Лаври науково-атеїстичної пропаганди. Автори докоряли громадським організаціям Києва, Міністерству культури УРСР, які, на переконання авторів, поступилися позиціями перед релігією та марновірством.

В антимонастирській кампанії широко застосовувались маніпуляції. Начальник Почаївського відділу КДБ капітан М. Максимов, а також його помічники мали ключі майже від усіх приміщень Лаври. Вони вилучили з лаврської бібліотеки велику кількість книг і, використовуючи цитати з них, знущались з ченців. Так, коли останні з'являлись на виклик в кабінети КДБ, їм спочатку зачитували місце з послання апостола Павла, котрий говорить, що «всяка влада від Бога», далі з святоотцівських книг, конфіскованих з Лаврської бібліотеки, — настанови про послух. Об'єднавши це в одне, від ченців вимагали, щоб вони підкорились владі, котра наказує їм залишити монастир.

Ігумені Корецького монастиря Людмилі, людині з вищою освітою, яка в роки Великої вітчизняної війни була військовим лікарем, за небажання добровільно віддати місцевій владі кілька монастирських корпусів, погрожували адмінпокаранням. Її шантажували місцевий прокурор, начальник міліції і голова райвиконкому, вломившись до неї 22 жовтня 1962 р., коли вона хворіла запаленням легень²¹.

Закриття кожного монастиря чи скиту ретельно готувалося і супроводжувалося проведенням комплексу різноманітних заходів із використанням великих людських і матеріальних ресурсів. У доповідній записці про виконання постанови Ради міністрів УРСР «Про закриття деяких монастирів і скитів на території УРСР» Уповноважений у справах РПЦ Г. Пінчук наголошував на необхідності глибокого знання уповноваженими цієї Ради та органами безпеки й МВС особового складу монастирів і скитів, груп паломників, що зосереджувалися навколо монастирів, настроїв духовенства²². Робилося це з метою

завчасного усунення осіб, які могли б організувати певний опір, створити ускладнення під час закриття монастирів.

Ретельно і прискіпливо готувалась ліквідація кожного монастиря чи скиту на Закарпатті. Уповноважений особисто проводив розмови з ченцями чи черницями, пояснюючи політику уряду і партії. Про кожний монастир складався окремий документ, куди вносилися списки ченців-насельників, їх родичів та близьких. У довідці про жіночий скит в Приборжавському А. Шерстюк повідомляв: «Враховуючи певні труднощі, за яких буде проводитися ліквідація скиту, необхідно, щоб партійні і комсомольські організації провели політичну роз'яснювальну роботу серед селян навколишніх сіл»²³. Під час ліквідації жіночого монастиря у Кременці залучили понад 120 дружинників²⁴, для перевезення майна монастиря, як зазначається в архівних матеріалах, використали понад 200 вантажних автомобілів, а кількість вантажників становила близько 250–300 чоловік²⁵.

При цьому надзвичайно велика увага приділялася оперативності. Установи, які переселялися на території монастирів, мали бути готовими до освоєння приміщень у день евакуації ченців і черниць. У кінці дня переселення ченців на приміщеннях колишніх монастирів були прикріплені відповідні вивіски, а самі приміщення відразу займалися²⁶.

Ліквідовуючи православні монастирі, влада у багатьох випадках зуміла подати справу так, ніби це є ініціатива церковного керівництва. Саме так була обставлена ліквідація у 1950–1951 рр. скитів у Колочаві-Горб, Батеві та при єпископській резиденції в Мукачеві Закарпатської обл.²⁷ Під час закриття Кременецького Богоявленського монастиря уповноваженим Ради у справах РПЦ у Тернопільській області У. Крагликом була поширена інформація, що санкцію на його закриття дав архієпископ Палладій²⁸. Провокація досягла мети. Саме архієпископа Палладія віруючі Кременця вважали відповідальним за закриття монастиря. У листі на ім'я патріарха Олексія вони висловили переконання, що останній, даючи згоду на закриття, був введений в оману «зловмисними духовними особами», під якими розумілися архієп. Палладій і благочинний Кременецького району, і охарактеризували вчинене як «зраду і провокацію»²⁹.

Показовим для розуміння тогочасної політики партії стосовно церкви є те, що вона декларувала боротьбу не з релігійними віруваннями, а нібито з порушеннями радянського законодавства про культу. Насельників монастирів часто звинувачували у порушенні закону. Так, у Почаївську Лавру прибували групи працівників КДБ і міліції, котрі вимагали від насельників паспорти. В повернутих назад документах стояли штампи, які свідчили про виселення. У триденний термін виписані ченці мали залишити монастир. Вищевказаний термін — 3 доби — згодом зменшили до 24 годин. Якщо ж чернець продовжував перебувати в монастирі, тоді у нього вимагали підпис про виїзд та накладали штраф. Згодом на нього заводили кримінальну справу і засуджували на рік тюремного ув'язнення. Серед засуджених ченців були й учасники війни.

Для скорочення чисельності насельників монастирів широко застосовувався вплив на близьких. Так, Кременецький промисловий партком направив листи в

партійні та радянські органи тих районів, де жили батьки та родичі деяких монахів, щоб з рідними була проведена на місцях відповідна робота і вони б забрали монахів із Почаївської Лаври. Тиснули на батьків черниць Корецького та ряду закарпатських жіночих монастирів.

Конфлікт, який виник між Комуністичною партією і чернечею спільнотою, дуже часто виливався у пряме насильство з боку державного репресивного апарату. Не спонукавши монахів до виселення з монастирів шляхом вмовлянь та залякувань, влада взяла на озброєння тактику насильницьких виселень. Монахинь, які особливо активно протидіяли заходам властей, спрямованим на закриття Кременецького монастиря, відправили до психіатричної лікарні як хворих на шизофренію³⁰.

Одного дня міліція і дружинники Тернопільської області підігнали вантажні машини до Почаївської Лаври, увірвались у монастирські корпуси і почали фізичну розправу над насельниками. Співробітники КДБ, озброєні, із металевими прутами в руках, почали ламати двері, заганяти монахів у машини.

Іншого разу «діти посадовців», озброєні зубилами і ломом, увірвались в Почаївську Лавру, «щоб забрати гроші і цінності». Злом був виявлений ченцями 23-го жовтня 1962 р., отже, стався 22-го. У скарзі в Генеральну прокуратуру СРСР ченці писали, що нападники — «не прості хулігани», вони відомі міліції, але, «відчуваючи за собою міцний захист, ці молодчики вільно, безкарно гуляють, та ще грозять, що і голови вам (ченцям) розламаємо»³¹. Паломників, які прибували до Лаври, міліціонери силоміць, часто зимою, садовили у вантажні машини та вивозили за 40–50 км. від Почаєва у глухі ліси. Все це супроводжувалось наругою і нерідко побиттям. Богомольців суворо попереджували, що в разі повторної появи в Лаврі їх посадять до в'язниці.

Зазнали переслідувань керівники організацій, що співпрацювали з Почаївською Лаврою. Був засуджений до ув'язнення головний лікар Почаївської психлікарні. Голова Почаївської райспоживспілки Справедливий, голова Кременецької райспоживспілки Чижик, директор Почаївської РТС Міщенко, завідуючий Почаївським райфінвідділом Мирончик, заступник Почаївського районного військового комісара Князев, директор районного відділення держбанку Ткачук були зняті з посад і покарані.

За відвідування лаврських богослужінь звільнили з роботи Надію Клеткіну, помічника бухгалтера в райконторі зв'язку, завгоспа Почаївської районної лікарні, деяких медсестер та ін.³²

Фанатичне нав'язування в кінці 50-х — на поч. 60-х рр. ХХ ст. комуністичної ідеології викликало спротив значної частини населення, що мешкало на території УРСР і переросло у боротьбу за соціокультурні цінності (релігійні, моральні). Так, черниці Успенського жіночого монастиря в с. Червеньово Мукачівського району, з яким переговори у справі ліквідації вели єпископ Мукачівський Варлаам і уповноважений Ради з області, сказали: «Кістками ляжемо, але нікуди з монастиря не підемо, нас тіснили католики в Угорщині, потім уніати, а зараз нас женуть і незрозуміло чому»³³.

Для захисту свого монастиря ченці Почаївської Лаври практикували звернення у найрізноманітніші інстанції. Захист монастиря став набувати міжнародного значення. У листопаді 1963 р. голова КДБ В. Семичасний сповіщав ЦК КПРС, що у Всесвітню Раду Церков і ООН надійшла скарга монахів Почаївської Лаври на гоніння органів влади з вимогою обговорити це питання перед світовою громадськістю.

В справі Почаївської Лаври в область почали приїжджати комісії з Москви і Києва. Начальники управлінь охорони громадського порядку та КДБ були викликані в Київ, де на них було накладено адміністративні стягнення та попереджено про невтручання у справи монастиря. Куроєдов, який у 1964 р. приїжджав в область, в своїй бесіді з працівниками Кременецького парткому КПУ, посилаючись на міжнародну обстановку, висловився за пом'якшення дій проти Лаври.

На початок січня 1962 р. в Україні залишилося 13 діючих монастирів, з них — 2 чоловічих й 11 — жіночих, в яких проживало 1474 ченці й черниці³⁴. Уповноважений у справах РПЦ Г. Пінчук у цей час зазначав, що подальше скорочення мережі монастирів і скитів шляхом їхнього злиття в Україні неможливе у зв'язку з відсутністю в них житлової площі. Тому він пропонував у подальшому обкомам партії й облвиконкомам проводити роботу, спрямовану на розпад монастирських громад і, відповідно, закриття монастирів³⁵.

Про те, що така робота проводилася, засвідчує той факт, що на кінець антицерковної кампанії, в 1964 р., в Україні залишилося 9 монастирів, у яких мешкало 939 самітників. Це Миколаївський жіночий монастир у м. Мукачєво Закарпатської обл., Вознесенський жіночий монастир у с. Чумалево Тячівського р-ну Закарпатської обл., Покровський та Флорівський жіночі монастирі у Києві, Успенський чоловічий монастир в Одесі, Михайлівський жіночий монастир у с. Олександрівка Болградського р-ну Одеської обл., Воскресіння-Троїцький жіночий монастир у м. Корець Гошанського р-ну Рівненської обл., Красногірський жіночий монастир у Золотоношському р-ні Черкаської обл., Успенська Лавра у м. Почаїв.

Опір антимонастирській політиці дав можливість проявити іншу, відмінну від уніфікованої радянської, ідентичність. Релігійну активність почала проявляти молодь. Ця тенденція є вагомою з двох причин. По-перше, як стверджує Е. Еріксон, один із загальноновизнаних наукових авторитетів з теорії ідентичності, саме молода людина найбільш схильна до проявів кризи ідентичності. Цей стан, на думку дослідника, період конфлікту між конфігурацією елементів ідентичності, що склалася в навколишньому середовищі, і відповідним способом самовизначення себе³⁶. Тому молодь завжди шукає щось «інше», і, як вже зазначалося, цим «іншим» стає саме релігійна спільнота. По-друге, важливим фактором активізації релігійної ідентичності є традиція. Вона є тим, що зберігає цілісність суспільства або окремої групи, створює можливість мати ідентичність, тим самим не бути подібним до інших.

Особливо гостро на неможливість повного, безконфліктного співіснування релігійної та радянської ідентичностей вказала кампанія на захист Почаївської

Лаври. Уже саме рішення переслати клопотання про допомогу на Захід влада кваліфікувала як «антирадянську дію», та і самі автори бачили його таким. Ці листи мали мінімальні шанси перетнути радянський кордон, однак деякі з них усе ж потрапили на Захід і набули широкого розголосу завдяки релігійному самвидаву³⁷. В основному через цей розголос кампанія стала успішною, адже режим так і не спромігся зліквідувати Лавру.

Звернення від 1964 р., написане жителькою Львова Феодосією Варравою, вказує на готовність — у крайніх випадках — відмовитись визнавати себе лояльними радянськими громадянами. У своїх листах до радянського керівництва віруючі попереджали про непередбачувані наслідки, до яких могло призвести продовження антимонастирської кампанії: «Хіба це не лінчування християнських душ? Майте на увазі, що таке ставлення до співгромадян, особливо на Західній Україні, нічого доброго не віщує: розчленовує нас політично, озлоблює»³⁸.

Автори подібних звернень не лише вказували на неможливість узгодження лояльності до Бога і комуністичної держави, відверто звинувачуючи режим в антирелігійних переслідуваннях, а й заявляли про готовність до відкритих актів громадянської та політичної непокори. Останньою надією ставало звернення до міжнародної громадськості, яку закликали змусити радянську владу поважати власні закони.

Посилаючись на дані опитувань 70-х — поч. 80-х рр., Пол Кольсто відзначає, що, на відміну від росіян, 70% яких називали своєю батьківщиною СРСР, 80% громадян інших національностей, що населяли СРСР, пов'язували свою батьківщину з національною республікою³⁹. Протягом тривалого часу представники духовної верстви залишались потенційно сприйнятливими до ідей національного самоусвідомлення. Наприклад, у 1957 р. із 118 сестер Корецького монастиря 113 (96%) були українками за національністю⁴⁰. Через рік у звіті про обитель уповноважений писав про наявність серед сестер трьох груп, котрі боролись за владу. Одна із найвпливовіших складалась із черниць місцевого походження під керівництвом Марії Одар'євої, у минулому пов'язаної із українським підпіллям⁴¹.

Наслідком антимонастирської політики радянських властей стала активізація у справі збереження існування чернечих громад світського елементу. Можливості єпископату, як найуразливішого у цей період компоненту Церкви, у справі захисту монастирів були дуже обмеженими. Відкриті прояви їх незгоди з державною політикою були малоймовірними через жорсткий контроль за їх діяльністю, беззаперечну політичну лояльність, вікові традиції взаємин РПЦ із світською владою та першочергове завдання збереження легальної церковної структури. В аналогічному становищі знаходилась і адміністрація монастирів.

Доля монастирів, які у своїй більшості знаходились на території Західної України, почала залежати від готовності простих віруючих захищати їх. Їх опір антимонастирській політиці набував різних форм: від петиційних звернень до відкритої конфронтації з владою. Саме дії віруючих, спрямовані на захист існування монастирської мережі, можна охарактеризувати як масовий протест.

Однією із характерних рис західноукраїнських земель була часта зміна влад, які контролювали цю територію. Церква для західноукраїнського населення була одним з об'єднуючих центрів, навколо яких формувалась його ідентичність. Оборона церковних інститутів, по суті, стала боротьбою за національну ідентичність.

¹ Экономический аспект антицерковной кампании советского государства. 1958–1964 гг. — Новейшая история России / Modern history of Russia. 2011. — № 1. — С. 123–129.

² Алексеев В.А. Иллюзии и догмы: Взаимоотношения советского государства и религии. — М., 1991. — 398 с.

³ Гордун Сергей, священник. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год. // Журнал Московской Патриархии. — 1993. — № 1. — С. 39–49; № 2. — С. 11–24.

⁴ Шліхта Наталія. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр. — Харків, 2011. — С. 113.

⁵ Попов В. Концепт релігійної ідентичності // Вісник Донецького національного університету. — Серія Б. — Гуманітарні науки. — 2004. — № 2. — С. 161.

⁶ О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде. Постановление ЦК КПСС (07.07.54) // Русская православная церковь в советское время (1917–1991). Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: В 2 кн. — Кн. 2 / Сост. Штриккер Г. — М., 1995. — С. 10.

⁷ Макарій (Оксюк), архієпископ. Наказ № 214 від 23 березня 1949 р. про звільнення ієромонаха Вікентія (Орос) з посади духівника Драгівського скита // Особова справа архімандрита Вікентія (Орос) // Поточний архів Мукачівсько-Ужгородської православної єпархії. — Арк. 161.

⁸ Архів УСБУ Закарпатської обл. — Арх. кримін. спр. № 5254-С. (Гашпар І., Орос В., Бонь Д.). — Арк. 605.

⁹ Там само. — Арх. кримін. спр. № 5211-С. (Фаркавець Ю., Шелемба М.). — Арк. 426.

¹⁰ Там само. — Арх. кримін. спр. № 5748-С. (Сідлар Ю.).1 — Арк. 3.

¹¹ Эллис Д. Русская православная церковь. Согласие и инакомыслие. Лондон, 1990. — С. 8.

¹² McDannell C. Material Christianity: Religion and Popular Culture in America — New Haven-London: Yale University Press, 1995.

¹³ Шмеман А. Догматический союз. Вступительная лекция в курс истории Византийской Церкви // ЖМП. — 1998. — № 11. — С. 70–80.

¹⁴ Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 16. — Арк. 5.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 91.

¹⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 71.

¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 72.

¹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5028. — Арк. 72.

¹⁹ ДАЗО. — Ф. Р-544. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 7.

- ²⁰ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 573. — Арк. 78.
- ²¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 454. — Арк. 78.
- ²² ЦДАГОУ — Ф. 1 — Оп. 24 — Спр. 4927. — Арк. 238.
- ²³ ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 30. — Арк. 86.
- ²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 239.
- ²⁵ Там само. — Ф. 1 — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 216.
- ²⁶ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 239.
- ²⁷ ДАЗО. — Ф. Р-1490. — Оп. 4д. — Спр. 14. — Арк. 1.
- ²⁸ ДАРФ. — Ф. 6991 — Оп. 2. — Спр. 261. — Арк. 265.
- ²⁹ Там само. — Ф. 6991 — Оп. 2. — Спр. 262. — Арк. 24–25.
- ³⁰ ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 238.
- ³¹ ДАРФ — Ф. 6991. — Оп. 2. — Спр. 454. — Арк. 77.
- ³² Описание событий в Почаевской Лавре в наши дни. Редакционный комментарий «Вестника РСХД» Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=monitor&id=140>
- ³³ ДАРФ. — Ф. Р-6991. — Оп. 1. — Спр. 1747. — Арк. 100–101.
- ³⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 6007. — Арк. 110.
- ³⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 113.
- ³⁶ Эриксон Э. Детство и общество / Эриксон Э. — СПб., 1996. — С. 87.
- ³⁷ Мартирологія Українських Церков: У 4-х т. — Торонто–Балтимор, 1987 — Т. 1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. — С. 813–857.
- ³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 4648 — Оп. 1. — Спр. 304. — Арк. 175.
- ³⁹ Kolsto P. Political construction Sites: National building in Russia and the Post-Soviet States/Trans/from Norwegian. Boulder, Colorado; Oxford, UK: Westview Press, 2000. P. 198.
- ⁴⁰ ДАРО. — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 94. — Арк. 36.
- ⁴¹ Там само. — Ф. Р-204. — Оп. 11. — Спр. 94. — Арк. 11.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФЕДОРА ШТЕЙНГЕЛЯ (1906–1918 рр.)

Одним з яскравих представників родини Штейнгелів в Україні є Федір Рудольфович Штейнгель. Він був одним з чотирьох синів Рудольфа Васильовича Штейнгеля — статського радника, інженера шляхів сполучення, що працював на будівництві Петроградської, Московсько-Рязанської, Московсько-Курської, Балтійської та Ростово-Владикавказької залізниць. Матір'ю Федора Рудольфовича була українка за походженням Марія Федорівна Камінська.

Більшу частину свого життя Федір прожив в с. Городку Рівненської області, де його батьки мали маєток. Про нього там пам'ятають і досі завдяки його меценатській діяльності. На власні кошти в Городку він побудував двокласне училище, лікарню Св. Бориса з безкоштовними ліками для селян, бібліотеку, водяний млин, проклав дорогу. Окрім цього, він опікувався дітьми з бідних родин й сиротами, виплачував грошову допомогу хворим та немічним старим.

Меценатська та науково-краєзнавча діяльність цієї людини деякою мірою розкрита в працях Н. Миронець¹, Г. Бухало², Б. Луканюка³, Т. Нахратової⁴, А. Хведася⁵, С. Шевчука⁶, О. Булиги⁷, А. Українець⁸, І. Лукашевич⁹, Б. Столярчука¹⁰ та ін. В той же час його політична діяльність залишається маловідомою широкій громадськості. Тому метою даної статті є розгляд саме політичної діяльності Федора Рудольфовича Штейнгеля з 1906 по 1918 рр. на основі архівних документів, наукових статей, спогадів безпосередніх учасників подій, збірників документів, присвячених цьому періоду.

Серед архівних документів, які відображають політичну діяльність Штейнгеля в першу чергу слід назвати його особистий фонд, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Особливо цінними є його листи до дружини Віри Миколаївни, в яких описано засідання кадетської партії, представником якої він був¹¹.

В Центральному державному архіві вищих органів влади та управління зберігаються документи, які розкривають політичну діяльність Федора Рудольфовича в якості посла Української Держави в Німеччині в уряді П. Скоропадського¹². Більша їх частина опублікована у збірниках документів і доступна для широкого користування¹³.

Загальне уявлення про політичну діяльність Ф. Штейнгеля можна скласти за статтями Н. Миронець¹⁴, Г. Стрельського¹⁵, Р. Михайлової¹⁶. В енциклопедії Державної Думи вміщено статтю про Федора Рудольфовича, яка подає короткі, але ґрунтовні уявлення про нього як особистість, розкриває головні віхи його політичної діяльності¹⁷.

Окремо варто виділити книги-спогади безпосередніх учасників подій. Міністр закордонних справ в уряді П. Скоропадського Д. Дорошенко дає високу характеристику йому як громадсько-політичному, культурному діячеві, меценату. Дорошенко особливо відзначав його високі людські якості¹⁸. В іншій праці він обґрунтовував, чому зупинився саме на кандидатурі Федора Рудольфовича, обираючи в уряді Скоропадського посла від України в Німеччину. У спогадах розкрита роль Штейнгеля в налагодженні дипломатичних зв'язків між Українською Державою і Німеччиною¹⁹. Політична діяльність Федора Штейнгеля певною мірою відображена також в працях Д. Дорошенка з історії України²⁰.

Згадки про Федора Штейнгеля також містяться в спогадах М. Шкільника. Він характеризує Штейнгеля як політика і політичного діяча, а також подає власну оцінку подіям і участі в них Федора Рудольфовича²¹. Деякі відомості знаходимо в спогадах П. Скоропадського²² та А. Денікіна²³. Коротку характеристику діяльності Федора Рудольфовича на посаді посла від України в Німеччині вміщено в «Нарисах історії української революції 1917-1921 років»²⁴.

Федору Штейнгелю випало жити в бурхливий час першої Російської революції. Звичайно він не міг стояти осторонь подій, свідком яких був. Штейнгель та його дружина Віра Миколаївна, були справжніми патріотами своєї батьківщини, про що знаходимо підтвердження в листі Миколи Миколайовича Штейнгеля до сестри: «Доводиться серйозно думати про закордонне життя. Хоча я знаю, що Ви удвох мало уявляєте умови життя закордоном і про можливість влаштування за межами Росії»²⁵. Зрозуміло, що події, які відбувалися в країні, не могли не хвилювати родину Штейнгелів. У листуванні того періоду чільне місце займають події, пов'язані з революцією. Доволі цікавим документальним джерелом є лист друга родини К. Адамовича до Віри Миколаївни від 18 грудня 1905 р.: «Мені у службовій справі необхідно було поїхати до Петербурга, пробув я там буквально один день і якраз потрапив у страйк, залізниця припинила рух і я сиджу в готелі, а в Москві форменна революція: цілими днями йде бій на багатьох пунктах, вбитих багато... всі магазини зачинені, місто на воєнному становищі, ввечері виходити заборонено, а вдень потрапляєш під кулі і маса народу, яка загинула випадково... Маса зруйнованих будинків!»²⁶. К. Адамович не лише описує події, безпосереднім свідком яких він був, але й намагається знайти їх передумови, причини. Відчувається, що його дуже турбує питання: Навіщо це? Хто винен? З цими питаннями він звертався до Віри Миколаївни, наголосивши, що хотів би знати її думки з цього приводу. Розмірковуючи далі над подіями, він писав: «Безумовно, винен в основі уряд і наш поліцейсько-бюрократичний режим, при якому ніхто не наслідився не лише розмірковувати, але навіть думати було заборонено»²⁷. Немовби передбачаючи майбутню поразку революції, К. Адамович пише, що все життя засуджував поліцейський режим у Росії, а також разом з усіма сподівався на здійснення обіцянок 17 жовтня, але те, що діється в країні, не підтримує, адже: «в кожній боротьбі, навіть у простій бійці... повинен бути певний смисл, повинна бути програма і висхідний пункт, щоб кожен знав, за що він бореться чи навіть б'ється. В даному випадку в нашій революції я такого не бачу»²⁸.

Основним джерелом з вивчення політичної діяльності Федора Рудольфовича як представника кадетської партії в колекції Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського є його листи до дружини. У листі № 46, на якому відсутня дата написання, Ф. Штейнгель повідомляв дружину про прийняття звернення до народу, яке підписало багато представників партії. З листів дізнаємося, що засідання починалися в обідній час і тривали з невеликими перервами до пізньої ночі. Іноді вони так виснажували, що делегати вже не розуміли, про що йде мова. У листі від 5 січня 1906 р. Федір Рудольфович пише: «Спочатку була доповідь про діяльність партії і її відділів до цього часу. Потім доповідь Мілюкова* і Гессена** про закон 11 грудня і про наше ставлення до цього питання»²⁹. З резолюцією Київських загальних зборів замість Федора Рудольфовича виступив І. Лучицький***. Потім він жалкував про це, бо Лучицький скоротив доповідь і ніхто нічого не зрозумів. Але сам барон виступати соромився, вважав, що не виправдає сподівань товаришів та й взагалі не заслуговує на таку честь. Він був людиною надзвичайно відповідальною, вимогливою до себе. Того ж дня в листі до дружини Штейнгель ділиться враженнями від з'їзду та описує головні події: «Петрункевич**** добре головує, але він занадто м'який. Боюся, що з'їзд не встигне вислухати обговорення деяких пунктів програми і внесення нових. Вчора за пропозицією Струве***** надіслали телеграму прем'єру Англії і Дж. Берншту, представнику ліберальної партії, який одержав страшенно велику політичну перемогу на виборах»³⁰.

Рівненська група надіслала в бюро телеграму, в якій уповноважувала Ф. Штейнгеля бути її делегатом від партії. Але Федір Рудольфович, як завжди суворий до себе, вважав, що йому не вистачає ґрунтовних знань про становище свого краю. Іншою вадою, яка йому заважає, він називав невміння і боязкість виступати зі сцени перед великою публікою: «Іноді в голові у мене добре складалося... , але наважитися виступити не міг»³¹.

---

* Мілюков П.М. (1859–1943) — російський політичний діяч, історик та публіцист. Один з засновників в жовтні 1905 р. кадетської партії. З березня 1917 р. — голова Центрального комітету партії кадетів. У 1917 р. міністр іноземних справ Тимчасового уряду. У 1907 — 1917 рр. — член III і IV Державної Думи.

** Гессен І.В. (1866–1943) — російський державний і політичний діяч, юрист і публіцист. У 1905 р. приймав участь в створенні Конституційно-демократичної партії (кадетів), заступник Голови петербурзького комітету. У 1906 р. член Центрального комітету партії. У 1907 р. його обрано депутатом II Державної Думи від Санкт-Петербурзької губернії.

*** Лучицький І.В. (1845–1918) — український історик, член-кореспондент Петербурзької АН (з 1908 р.), професор Київського університету (з 1877 р.). Належав до конституційно-демократичної партії. У 1907 р. обраний депутатом III Державної Думи від м. Києва. Член Старої Громади, один з засновників Українського наукового товариства в Києві.

**** Петрункевич І.І. (1843–1928) — російський політичний діяч, член кадетської партії та Державної Думи першого скликання від тверських губернських зборів.

***** Струве П.Б. (1870–1944) — російський суспільний і політичний діяч, економіст, публіцист, філософ. Член ЦК партії кадетів (1905–1915), з 1907 р. — депутат II Державної Думи від Петербурга.

Турбувало Ф. Штейнгеля також і те, що не завжди він міг діяти згідно з своїми переконаннями. Дуже часто події вимагали компромісів заради народного блага. Один з таких прикладів, коли довелося поступитися переконаннями, наводиться у листі до Віри Миколаївни: «Я, як тобі відомо, дуже співчуваю націоналізації землі як принципу, як ідеалу, до якого треба прагнути і тому не міг бути проти формули Струве, котрий пропонував викреслити слово “володіння”, тобто він визнав необхідним видавати з земельного фонду землю тільки в орендне користування (власне — початок націоналізації). А між тим, я повинен був голосувати проти цього, оскільки є місцевості в Росії, як, наприклад, наш край, де така постановка питання відвернула б від нас весь народ і призвела б до селянського повстання»³². Засідання було важким, на партію кадетів, до якої входив Ф. Штейнгель, насунулася загроза розколу через прийняття формули П. Струве. Тому, І. Петрункевич запропонував запровадити її лише в місцевостях, де це дозволяють обставини.

Під час обговорення аграрного питання Федора Рудольфовича запросили взяти участь у роботі комісії, але він відмовився, «тому що відчував, що дуже мало знайомий з цим питанням взагалі і зокрема як воно поставлене у нас на Півдні»³³.

Незважаючи на все, барон вважав засідання гарною школою: спілкуючись з політичною елітою, Федір Рудольфович, за його словами, отримував «повну картину того, що робиться в усій країні»³⁴. Зокрема, йому дуже сподобався О. Корнілов*, хоча через зайнятість останнього, вони ледве перекинулися парою слів.

17 квітня 1906 року в Петербурзі було скликано Державну Думу. Вибори до неї супроводжувалися запеклою боротьбою опозиційних партій з урядом. Поряд з іншими українськими політичними діячами до її складу, а також до Думської парламентської громади було обрано й Федора Рудольфовича Штейнгеля. Обраний від м. Києва він був в парламенті одним з представників кадетської партії.

В особистому фонді зберігається чернетка, датована 18 квітня 1906 р., в якій Федір Рудольфович виклав звернення виборців від м. Києва до Ради міністрів про скасування смертної кари в Росії. Окрім Ф. Штейнгеля її підписало ще 70 виборщиків. В ній говорилося: «Зібравшись 17 квітня для вибору члена Державної Думи від міста Києва, висловлюють свою одностайну вимогу скасування смертної кари в Росії на зорі нового політичного життя країни, рівним чином наполягають на повній амністії за усіма злочинами політичними, аграрними, страйковими і друку, а також — скасування необмежених законів»³⁵.

Федір Рудольфович був членом розпорядчої комісії, а також так званої Комісії «33», що працювала над підготовкою аграрного законодавства, був одним з ініціаторів закону про громадянську рівність³⁶. В Державній Думі він

---

* Корнілов О.О. (1862–1925) — російський історик, суспільний діяч. Професор Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (1909–1923), секретар ЦК партії кадетів (1905–1908). У 1907 р. видавав газету «Думский листок».

підписав такі законопроекти: «42-х» з аграрного питання, «Про громадянську рівність», «Про збори», «Про зміни статей 55-57 Утворення Державної Думи». Виступив доповідачем від 4-го відділу з питання перевірки прав членів Державної Думи. Федір Рудольфович підтримував численні протести проти адміністративного свавілля, брав участь у дебатах стосовно Білостоцького погрому³⁷.

Перша Державна Дума проіснувала 72 дні і була розпущена. В записнику № 7 знаходимо з цього приводу промову Федора Рудольфовича, яку він виголосив перед селянами Городка після розпуску I Державної Думи. Зокрема, в ній зазначалося, що Дума вимагала усунення міністрів, які «порушували закони та придушували свободу»³⁸, але своє першочергове завдання вбачала у прийнятті закону, який би регулював розподіл землі серед трудівників, навіть за рахунок «примусового відчуження приватних земель»³⁹. Уряд цей закон не підтримав, а коли делегати почали наполягати на своєму рішенні, Думу було розпущено. Планувалося скликання нової лише через 7 місяців. Штейнгеля-політика таке рішення обурювало, він писав з цього приводу: «Цілих 7 місяців Росія мусить залишатися без народних представників, у такий час, коли країна стоїть на межі загибелі і коли вся країна охоплена хвилюваннями, і коли міністерство довело остаточно свою нездатність задовольнити прохання народу. Цілих 7 місяців уряд буде діяти на власний розсуд... щоб отримати догідливу Думу»⁴⁰. Барон закликає народ не давати гроші в державну скарбницю на утримання солдат і армії, бути твердими у цьому рішенні. Наголошує, що немає такої сили, яка б зломилася волю цілого народу. Волинське губернське жандармське управління навіть завело кримінальну справу через цю промову. Селяни домовилися і не дали свідчення проти свого барона. Справу було закрито через відсутність складу злочину⁴¹.

Після розпуску Державної Думи більшість її членів у Выборзі (Фінляндія) взяли участь у політичній маніфестації і підписали 9(22) липня 1906 р. відозву проти уряду. У зверненні депутати закликали до громадянської непокори — не сплачувати урядові позики, податки, не призивати народ на військову службу. Всі, хто підписав цю відозву, були засуджені до 3-місячного ув'язнення і позбавлені права брати участь у виборах до другої Державної Думи. Федір Рудольфович був серед тих депутатів, які підписали це звернення і розділив їхню долю.

Після остаточної поразки революції 1905–1907 рр. українські громадські сили об'єдналися з 1908 року в єдиний союз, який отримав назву «Товариство українських поступовців» (ТУП). Цей союз не був політичною партією, до нього входили люди з різними політичними поглядами. За основу було взято принципи автономії, конституціоналізму й парламентаризму⁴². Д. Дорошенко у своїх спогадах так визначає мету діяльності ТУП: «Діяльність союзу виявлялась в організованій піддержці тих українських товариств та видань, які були визнані за відповідаючі вищезазначеним принципам; у змаганнях здобути прихильників і вплив в думських та земських колах; в ознайомленні російського й закордонного громадянства з завданнями й характером українського руху...»⁴³.

Товариство було нелегальною і конспіративною організацією, для прийняття у яку за висловом Д. Дорошенка «вимагалось певного морального цензу й громадського стану»⁴⁴. До ТУПу увійшли: В. Винниченко, С. Петлюра, М. Грушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, Є. Чикаленко, А. Вязлов⁴⁵. Федір Рудольфович Штейнгель разом зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною став членом однієї з київських громад ТУПу. Барон був прихильником автономії і федерації, виступав за вільну Україну, але у складі Росії⁴⁶.

З осені 1915 року Федір Рудольфович очолює Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, змінивши на цій посаді князя П. Урусова. Комітет допомагав не лише армії. Він плідно працював, допомагаючи мирному населенню ліками, провіантом, складав плани відбудови знищених околиць. Федір Штейнгель повністю українізував діяльність комітету. За словами Д. Дорошенка «для нього справді не існував “ні еллін, ні іудей”, але він думав, що в ділі організації широкої громадської роботи українцям на їх рідній землі повинно належати перше місце. Отже, в члени Комітету, на посади уповноважених Союзу міст, Ф. Штейнгель запросив українців і провів їх затвердження через Москву»⁴⁷. До Комітету входили А. Вязлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, В. Уляницький, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський. Декілька уповноважених росіян, коли побачили себе в меншості, перейшли на інші фронти⁴⁸.

Комітет за головування Ф. Штейнгеля дуже швидко розростається. Наприкінці 1915 р. він мав у своєму складі десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, розширену мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів, всілякі склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи в різних частинах України. З розростанням мережі Комітету отримувала право на роботу в ньому українська інтелігенція і шкільна молодь⁴⁹.

«Обществу Юга России» було надано від Комітету субсидії, за допомогою яких воно отримало змогу допомогти багатьом галичанам. Д. Дорошенко писав, що «на ці кошти було організовано сотні дитячих захоронок у Галичині, де під фірмою «Союзу Городів» ці захоронки фактично були народними школами з українськими учителями, українською мовою й українськими підручниками. Десятки таких захоронок були організовані і в околицях Києва для дітей біженців; фактично це були перші українські народні школи на російській Україні»⁵⁰. Комітет також допомагав матеріально українським гімназіям в Тернополі, Чорткові й Чернівцях. Десятки тисяч українських підручників і книжок для школи були придбані коштом Комітету і передані галичанам⁵¹.

Д. Дорошенко писав в своїй книзі, що діяльність Комітету в тяжких умовах антиукраїнського курсу Росії, об'єднуючи українців довкола себе, допомагала їм вижити в складні часи.

Федір Рудольфович очолював Комітет Південно-Західного фронту до 1917 р. Після революції в Петербурзі і переходу влади до Тимчасового уряду, 17 березня в міській думі зібралися представники громадських організацій і партій. Вони вибрали виконавчий комітет, до якого на початку входило 12 членів. З п'яти українців, які увійшли до Комітету, на посаду голови було обрано

Федора Штейнгеля.⁵² В той же час головування в Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст він передав Д. Дорошенку⁵³. Перші три місяці революції Комітет був найвищою владою в Києві, до того часу поки його місце не зайняла Центральна Рада⁵⁴.

Першою українською відозвою з моменту початку революції була відозва Товариства українських поступовців. Відозва закликала населення підтримати новий державний устрій, засновувати українські школи, відновлювати і засновувати нові «Просвіти», підтримувати українську пресу, а найголовніше: готуватися до Установчої Ради, яка мала розглянути питання проголошення автономії України в перебудованій на федеративній основі Росії. Цю відозву підписали члени Ради Товариства Українських поступовців, а саме: Ол. Віленський, Ол. Волошин, А. Вязлов, М. Дем'яновський, Д. Дорошенко, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Прокопович, Л. Старицька-Черняхівська, Є. Чикаленко, Л. Яновська. Поставив свій підпис під відозвою і Федір Штейнгель⁵⁵.

19 квітня 1917 р. розпочав свою роботу Український національний конгрес. В ньому взяло участь близько 900 делегатів з усієї України, прибули також делегати від українських військовиків на фронті, Балтійського та Чорноморського флоту. В Конгресі брали участь члени різних організацій міста Києва, тому учасників конгресу нараховувалося до 1 500 осіб. До Президії Конгресу поряд з іншими запросили й Федора Штейнгеля⁵⁶. Конгрес пропрацював три дні. За цей час заслухали та продискутували 7 доповідей, ухвалили резолюції. Розглядалися переважно політичні питання, домагання автономії та федерації України, велику увагу було приділено національним меншинам⁵⁷.

Після утворення Центральної Ради, Д. Дорошенко, формуючи Генеральний секретаріат, запропонував Федору Штейнгелю посаду міністра торгівлі і промисловості, але той відмовився.

29 квітня 1918 року влада в Україні переходить до гетьмана П. Скоропадського, за спиною якого стояло німецьке військове командування. З цього часу і до 14 грудня 1918 р. Україна отримує офіційну назву «Українська держава».

Цілком природно, що нова держава у своїй зовнішній політиці особливу увагу звертає на німецький напрям. Постало питання: кого ж обрати послом від Української Держави в Німеччині? В часи Центральної Ради ним був О. Севрюк, але його кандидатуру Д. Дорошенко вважав невдалою. Вибір впав на Ф. Штейнгеля. В своїх спогадах Д. Дорошенко так писав про обрання нового посла: «В колах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку мала б повне довір'я з боку національних українських кіл, а з другого — справді могла би заімпонувати в Берліні. Отже я висунув кандидатуру барона Ф.Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльності. За найцінніше в Ф.Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обо-

в'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідкісну, на жаль, у наш час постать справжнього джентльмена»⁵⁸.

У своїх спогадах Михайло Шкільник, який в 1917–1921 рр. працював на відповідальних посадах в міністерствах торгівлі та промисловості і закордонних справ, так обґрунтовує обрання послом до Німеччини саме Штейнгеля: «Мін. Дорошенко вважав, що бар. Штайнгель був найбільш відповідною особою на цей найважливіший пост в тодішніх обставинах так своїм соціальним, як і родовим походженням, доброю і відомою репутацією, навіть імпозантною фізичною поставою»⁵⁹.

Павло Скоропадський у своїх спогадах так писав про призначення Штейнгеля послом: «В Берлін поїхав барон Штейнгайл, найчесніший і найблагодійніший українець, що носив лише німецьке прізвище, але навіть не говорив німецькою мовою, що, звичайно, було для його діяльності великою проблемою»⁶⁰. В архіві зберігся лист гетьмана до німецького імператора Вільгельма II з проханням призначити Ф. Штейнгеля послом до Німеччини. Перераховуючи посади, які займав Штейнгель в різний час, гетьман писав: «Видатні здібності барона Штейнгеля і його непохитна відданість інтересам Держави Української — суть для мене запорука того, що він успішно виконає надане йому відповідальне доручення в справі скріплення приязних взаємин України з Німецькою Державою і що він виявить себе достойним довіри Вашої Величності»⁶¹.

За своїми поглядами Федір Штейнгель належав до федералістів, але погодився посісти запропоновану посаду заради інтересів України. Пізніше Штейнгеля звинувачували в тому, що він «недостатньо “націоналіст”» для своєї посади, на що він відповідав, що «знайомити з Україною повинні спеціалісти, суспільство, лекції, книги та ін., я готовий допомагати, але мої обов'язки, як я розумію, зміцнити Державу, підняти її престиж і зміцнити ті дружні відносини, які повинні бути між Україною та іншими державами, головним чином Німеччиною»⁶².

Перед тим як дати свою остаточну згоду Штейнгель попередив Дорошенка, що штат посольства хотів би сформував новий. Він хотів набрати в свою команду людей кваліфікованих. Національна приналежність для барона значення не мала, «він зазначив, що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських колах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіально походючи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями»⁶³. Дорошенко погодився, але зауважив, що представники Української Держави повинні представляти не тільки українську державність, але й українську національність. Вони, на його думку, повинні бути не лише гарними фахівцями своєї справи, а й патріотами України. Врешті-решт було знайдено компроміс: за порадою Дорошенка частину фахівців залишили зі старого складу посольства, а решту — набрали нових⁶⁴. В результаті дипломатична місія до Берліну була сформована в такому складі:

1. Іванов Олександр, радник посольства.
2. Товстоліс Іван, старший секретар.
3. Ланін Віктор, секретар.
4. Павлович Юрій, старший канцелярський урядовець.
5. Коваленко Антін, старший канцелярський урядовець.
6. Давидів Денис, молодший канцелярський урядовець.
7. Свінціцький Василь, перекладач.
8. Круль Мориц, зверхштатний канцелярський урядовець по вільному найму.
9. Федоренко Павло, особистий секретар.
10. Кулаковський Анатолій, урядовець особистих доручень при міністрі, (супроводжуючий посла до Берліна).
11. Барон Штейнгель Володимир, син посла.
12. Коваленко Альма, жінка старшого канцелярського урядовця.
13. Мельниченко Афанасій, лакей п. посла⁶⁵.

На думку Д. Дорошенка, формування нового складу посольства не за національною ознакою було помилкою Ф. Штейнгеля. Час показав правдивість міркувань Дорошенка. Люди, обрані Ф. Штейнгелем, сумлінно виконували свої обов'язки на своїх посадах, але про них встановилася в Німеччині думка, що вони «росіяни з українського посольства»⁶⁶. Такої ж думки дотримувався й М. Шкільник. У своїх спогадах він писав: «Але зробив і помилку. Як посол мав право змінити персонал посольства. На тій підставі він звільнив деяких попередніх урядовців-українців і на їх місце прийняв урядовців російської національності. Тому посольство мало опінію російського посольства, а він сам — «єдинонеділимця»»⁶⁷.

До посольств першого рангу, продовжуючи традиції УНР, було віднесено Австро-Угорщину, Туреччину, Болгарію і Німеччину. Діяльність цих посольств була затверджена постановою Ради міністрів від 21 червня 1918 р. Посольства отримали найвищу категорію дипломатичних представників — міністрів-резидентів, тобто вони акредитувалися головами держав, до яких відряджалися⁶⁸.

На утримання тимчасових дипломатичних представництв Української Держави було виділено до 31 грудня 1918 року 1 127 072 руб., з них на утримання представництва в Німеччині станом на 16 березня 1918 р. виділено 270.083 руб.⁶⁹

Посада, яку посів Федір Рудольфович у Берліні називалася так: «Надзвичайний посланник і уповноважений міністр Української Держави при цісарському правительстві в Німеччині»⁷⁰. Хоча в дипломатичних листах зустрічається плутанина, його називали іноді паном представником Української Держави в Берліні, а в інших — паном представником Української Держави при цісарському правительстві німецької держави⁷¹.

Федір Рудольфович Штейнгель в якості посла від УД прибув в Берлін 1 липня 1918 року. В той же день він дав інтерв'ю німецькій газеті «Lokal Anzeiger», яке зранку вийшло друком. Але, як зазначав Штейнгель у своєму

першому звітному листі до Д. Дорошенка, «при чому очутилась помилка: я назвав Україну “Державою”, а не “республікою”, як надруковано»⁷².

З листа, датованого 17 жовтня 1918 р., відомо, що українська мова використовувалася в поштових зносінах з Німеччиною, але зазначалося: «в перші часи, можливо, не уникнути буде перешкод до українських поштових посилок, позаяк запас відповідного числа німецьких урядовців, котрі знайомі з українською мовою, перешкоджає справі»⁷³.

Не гаючись, по приїзду в Берлін посол здійснив візити до міністра закордонних справ Кюльмана, старшини дипломатичного корпусу в Берліні іспанського посла, князя Радзивілла. В свою чергу українського посла у Берліні відвідали князь Фердинанд Радзивілл, представник Фінляндії доктор Герман Гуммерус і Е. Шифф, пан італійський посол як приватна особа, колишній посол Росії в Японії, потім у Вашингтоні, барон Розен⁷⁴.

Для новоствореної молоді Української Держави велике значення мало визнання її на міжнародній арені. Тому вирішенню цього питання новий посол в Німеччині приділяв велику увагу. Гетьман та представники його уряду передбачали можливу поразку Німеччини у Першій світовій війні. Тому увага приділялася також встановленню дипломатичних відносин з нейтральними державами, а вже через них — з державами Антанти⁷⁵.

В конфіденційному листі від 6 липня 1918 року на Україну, адресованому знову-таки Д. Дорошенку, Ф. Штейнгель переповідав свою розмову з представником Фінляндії: «Пан Гуммерус висловив побажання про взаємне визнання і утворення тісного контакту між Україною і Фінляндією... Я гадаю, Пане Міністре, що Ви цілком підтримаєте сприяюче рішення питання про визнання Українською Державою Фінляндської Держави і вживете заходів щодо утворення між Україною і Фінляндією міцного зв'язку, бо для молоді держави елемент признання має величезну міжнародну роллю. Я з свого боку по одержанню від Вас інструкції, якщо вони, в чому я не сумніваюсь, будуть погодні, вживу всіх заходів щодо найскоршого вирішення порушених питань»⁷⁶. В розмові порушувалося також питання про долю українських військовополонених в Фінляндії. Гуммерус завіряв, що Фінляндія має намір відіслати 2 тис. українських бранців на Батьківщину⁷⁷.

20 серпня 1918 року до Києва виїхала делегація фінського уряду під керівництвом доктора Г. Гуммеруса. З цього приводу Ф.Штейнгель в телеграмі до Д. Дорошенка напередодні просив підготувати для делегації кімнати в готелі Києва, а також зустріти її на вокзалі⁷⁸.

В телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 року Ф. Штейнгель повідомляв, що ще 6 червня, до українського представника в Німеччині О. Козія, звертався міністр закордонних справ Грузинської Самостійної Республіки А. Чхенкелі з нотою про визнання Україною Грузії. Нота була передана О. Козієм українському уряду 9 червня. 25 липня Ф. Штейнгеля знову відвідали представники Грузії в Німеччині «і знов просили в моїй особі Правительство України о визнанні Грузії, як самостійної Держави, при чому п. Авалов і Гегечкори від імені свого Правительства заявили мені, що Грузія не зустрічає

ніяких перешкод щодо визнання України.... Прошу Вас, Пане Міністре, представити Ясновельможному Пану Гетьману питання про визнання Грузії з Вашим сприяючим заключенням. Для установлення дипломатичних відносин Грузія негайно може командувати свого постійного Представника в Київ»⁷⁹.

25 липня 1918 року до Ф. Штейнгеля звернувся з листом посол Туреччини Хаккі Паша. В листі турецька сторона просила про поновлення поштово-телеграфного зв'язку між Українською Державою і Туреччиною, не чекаючи ратифікації мирного договору між країнами, «при чому зазначає, що кабель між Одесою і Константинополем, зруйнований під час війни, тепер вже поновлений. Зазначене питання Хакі Паша піднімає по телеграфному розпорядженню Турецького уряду»⁸⁰. В телеграмі до Д. Дорошенка від 30 липня 1918 р. Ф. Штейнгель просить надати розпорядження щодо цієї справи, а також просить міністра закордонних справ якнайшвидше вирішити питання поштово-телеграфних зносин між Українською Державою і Німеччиною, зазначаючи що «це дуже важливо для своєчасних зносин зі своєю вітчизною українських громадян, які по різних причинах зараз знаходяться в Німеччині, а також важливо і через те, що зносини по прямому проводу не можуть задовольнити всіх вимог біжучого життя нашого посольства»⁸¹.

Представники урядів Фінляндії, Швейцарії та Швеції заявили, що погоджуються визнати незалежну Українську Державу і готові налагодити з нею дипломатичні відносини⁸². Натомість Іспанія не поспішала з визнанням. В розмові з Ф. Штейнгелем іспанський посол пан де-Барнабе, заявив, що визнання з боку його держави відбулося б у випадку: «якби одна з держав Згоди особливо Франція, визнала б сучасний стан речей на Україні»⁸³. Звичайно, Ф. Штейнгель у листі до Д. Дорошенка висловив сумнів щодо швидкого визнання Францією Української Держави.

Ф. Штейнгель та його колеги вважали, що для швидкого визнання Української Держави необхідно відрядити спеціально призначене посольство до всіх держав з метою роз'яснення їхнім урядам стану справ в Україні, а також з офіційним проханням про визнання України як самостійної держави⁸⁴. Але гетьманський уряд не поспішав робити цього кроку.

В одному з приватних листів до Д. Дорошенка Ф. Штейнгель писав: «Усі віддають офіційно мені візити. Я вважаю, що цим я, хоч і не зовсім офіційно, ввів Україну в родину тутешніх представників народів і, маю надію, що це врешті-решт посприє найскорішому офіційному визнанню України»⁸⁵.

В перші місяці існування німецьке посольство не мало налагодженого зв'язку з Українською Державою. Натомість потреба в такому зв'язку була очевидною. Адже для нормального функціонування посольства воно повинно бути обізнаним зі станом справ в країні, яку представляє. У листі від 12 липня 1918 р. Ф. Штейнгель писав з цього приводу: «...прошу відповідного розпорядження Вашого, Пане Міністре, про інформацію мене по біжучим справам не менш двох раз на тиждень, а для цього можна визивати всякий раз до прямого проводу старшого секретаря посольства пана І. Товстоліса, або секретаря посольства пана В.Ланіна, при чому дні і час цих щотижневих розмов при першій

же розмові повинне бути зазначено. Крім того прошу, Пане Міністре, Вашого негайного розпорядження по канцелярії, щоби посольству в Берліні висилались всі українські часописи, починаючи з «Державного Вісника». Дуже прошу Вас, Пане Міністре, мені в цьому не відмовити, позаяк це необхідне для зв'язку між мною і життям держави»⁸⁶.

Проблемою для українського посольства в Німеччині було також фінансування. Відповідні кошти надходили з запізненням і в недостатній кількості. Федір Рудольфович, який в побуті був поміркованим, все-таки не міг за статусом переїхати з розкішного готелю куди-інде⁸⁷. Вищі кола Берліну звертали особливу увагу на зовнішнє життя осіб, яких планували допустити до свого товариства. А тому Штейнгелю порадили ще в Києві знайти будинок для посольства Української Держави в районі Тіргартена, тобто в найдорожчому кварталі Берліну⁸⁸. На думку самого посла, не варто було орендувати для посольства мебльований будинок або знімати напрокат обстановку посольської квартири, бо це негативно вплинуло б на гідність України. Тому Штейнгель звернувся до Д.Дорошенка з проханням: «про асигнування 250.000 крб., поверх асигнованих раніше 50.000 крб., на придбання обстановки для посольського дому і Посольства з тим, щоб ця сума висилалась по третинам року»⁸⁹. Нарешті будинок для українського посольства було придбано. Він розташовувався на вулиці Kronprinz-Ufer 10. Ціна нерухомого і рухомого майна склала 1 млн. німецьких марок⁹⁰.

В липні 1918 р. Ф. Штейнгель зустрічався з директором юридичного департаменту Міністерства закордонних справ Німеччини паном Крігом. Розмова точилася навколо питання про державний борг Росії, який мали намір поділити між всіма самостійними державами, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії. Пан Кріге наполягав на негайному визначенні частки державного боргу Росії, яку повинна сплатити Українська Держава. Він повідомив, що з цього питання в Берліні вже працює комісія, яка складається з представників Російської Радянської Республіки, а також представників німецького уряду. Федір Рудольфович був обізнаний з роботою цієї комісії і вважав, що до її складу обов'язково повинні увійти українські представники. В свою чергу, Кріге вважав, що це питання швидше вирішиться в Німеччині, бо якщо доручити його розв'язання українській стороні, воно затягнеться на невизначений термін. Але додав, що представництво в комісії буде надано також уповноваженим особам від України, які на той момент знаходилися в Берліні⁹¹.

В цій розмові було поставлено ще одне важливе питання про поділ морських кораблів колишньої Російської імперії. Кріге вважав, що його потрібно також терміново вирішити і заявив, що «для Української Держави певне буде неприємно, щоб весь флот перейшов до Туреччини»⁹². Натомість барон Штейнгель довів до відома Кріге, що не має права вирішувати це питання і для його вирішення буде відряджений окремий представник Українського морського міністерства⁹³.

В свою чергу Федір Рудольфович повідомив пана Кріге, що вважає передчасним вирішення питання про державний борг колишньої Російської імперії.

Між Росією і Україною на той час ще не було укладено мирного договору, не була відомою і кількість самостійних держав, на які поділилася колишня Росія. Лише мирний договір, на його думку, міг визначити фінансові і економічні взаємовідносини двох держав. З другого боку, на той час ще не був ратифікований також мирний договір між Німеччиною і Українською Державою, тому створення комісії з вирішення даного питання український посол вважав передчасним. Сам він не мав повноважень на ведення таких переговорів і цілком слушно вважав, що питання такого рівня повинні вирішуватися центральним урядом Української Держави в Києві і для його вирішення повинна бути призначена окрема особа, яка має необхідні відомості для введення переговорів⁹⁴.

Варто зазначити, що станом на 31 серпня 1918 р. Українське посольство не мало навіть постійних дипломатичних зносин з Посольством Російської Федеративної Республіки в Німеччині і при потребі таких зносин зверталося до Міністерства закордонних справ Української Держави, яке в свою чергу безпосередньо зверталося до представників відповідного відомства в Російській Федеративній Республіці⁹⁵.

У вересні стан справ на Західному фронті для Німеччини став критичним. На запрошення кайзера Вільгельма, до Німеччини з офіційним візитом прибув голова Ради міністрів Ф. Лизогуб. В свою чергу гетьман П. Скоропадський приїхав в Берлін 4 вересня з офіційним візитом для усунення перешкоди, яку чинила німецька військова влада в справі формування української армії й передачі чорноморського флоту Українській Державі⁹⁶. 5 вересня разом з бароном Штейнгелем гетьман відвідав рейхсканцлера графа Гертлінга, а також помічника державного секретаря фон Буше, зустрівся з членами дипломатичного корпусу, міністрами, вищими військовими та цивільними урядовцями. 6 вересня відбулася зустріч П. Скоропадського з імператором Вільгельмом II. Наступного дня гетьман відвідав послів союзних держав, в тому числі іспанського посла, старшину дипломатичного корпусу в Берліні. 17 вересня П. Скоропадський повернувся до Києва⁹⁷.

Німецька преса не оминула увагою візит П. Скоропадського до Берліну. Газета «*Berliner Lokal-Anzeiger*» писала з цього приводу: «Цим фактом добросусідські відносини, які уложилися між Німеччиною й Україною, а також ратифікація німецько-українського договору одержать нову силу і може під деяким оглядом будуть ще тісніше скріплені. Вітаємо першого голову Української Держави, до лицарської особистості якого Німеччина почуває живі симпатії. Його відвідини — це знак пошанування для нашої вітчизни і нашого цісаря. Висловлюємо надію, що дякуючи невтомній енергії пана Гетьмана, йому вдасться вивести молоду державу з усіх небезпек теперішньої хвилі і повести її настрічу щасливої будуччини»⁹⁸.

Ця подорож, за думкою Д. Дорошенка, піднесла міжнародний авторитет гетьмана й сприяла вирішенню питань в справі чорноморського флоту, організації української армії, забезпечення позитивного ставлення Німеччини до Кримської і Холмської справи⁹⁹.

В цей час справи на Західному фронті були не на користь Німеччини. Для Української Держави знову постало питання пошуку союзника. 2 жовтня 1918 року Ф. Штейнгель телеграфував у Київ про безнадійність становища Німеччини, яке «велительно диктує нам необхідність увійти у зносини із Згодою, яка одна спроможна забезпечити державі її інтереси. Маю точні відомості, що Згода не зустріне перешкод для окупації України, якщо про це прохати»¹⁰⁰.

За допомогою Ф. Штейнгеля та Є. Лукаевича, а також за посередництва дипломатичних представників Іспанії та Голландії вдалося встановити контакти з країнами Антанти і домовитися про переговори з представниками українського уряду. 22 жовтня Д. Дорошенко виїхав з Києва до Берліну. З Берліну він планував їхати на переговори до Швейцарії¹⁰¹.

24 жовтня Д. Дорошенко прибув до Берліну. Його зустрічав весь склад німецького посольства на чолі з Ф. Штейнгелем. Була запланована ціла низка офіційних візитів. Спершу разом з Ф. Штейнгелем він відвідав міністерство закордонних справ. В розмові з міністром Зольфом вони заявили про необхідність продовження перебування німецької армії на території Української Держави до того часу як вона сама буде спроможна створити власну армію. Д. Дорошенко повідомив, що має намір поїхати до Парижу, Лондону і розповісти там про становище держави. Зольф підтримав цей намір і підкреслив, що в теперішньому становищі Німеччина вже нічим не може допомогти Україні, але в свою чергу пообіцяв поставити питання про невивід німецьких військ з України на найближчу нараду уряду¹⁰². Д. Дорошенко разом з бароном Штейнгелем відвідали також міністра фон Буше і Новака, голову рейхстагу і деяких послів. У своїх спогадах Д. Дорошенко писав: «виявилось, що Ф.Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парламентських кіл і вперше робив візити оце разом зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчутти саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до рейхстагу»¹⁰³.

В цей час становище в Німеччині ставало все більш напруженим. Поступово влада переходила до парламенту. На півночі почалися заворушення серед матросів. Коли в німецькому парламенті розглядалося питання про позбавлення Вільгельма II права командування армією, було призначено його зустріч з Ф. Штейнгелем для передачі акредитивної (вірчої) грамоти. Це була остання аудієнція, яку дав Вільгельм II як імператор Німеччини¹⁰⁴. Розмова тривала 20–25 хвилин. Імператор запитав Ф. Штейнгеля: «Чи Ви твердо стоїте на ґрунті самостійності держави, чи думаєте про федерацію в майбутньому?» Посол відповів, що тепер стоїмо на ґрунті самостійності і будемо свою самостійну державу. Цісар Вільгельм II розпитував про релігійні відносини на Україні, про православну, римо-католицьку і уніатську церкви¹⁰⁵.

П. Скоропадський у своїх спогадах саме 9 листопада вважав днем свого останнього гетьманування. В цей день стало відомо, що Вільгельм II відрікся від престолу. Окрім цього, 9 листопада П. Скоропадський отримав повідомлення про скликання опозицією 17 листопада Національного конгресу¹⁰⁶. 14 листопада

Рада Міністрів розглянула питання про дозвіл на проведення Національного конгресу. Перевагою в один голос пройшла постанова про його заборону. Гетьман розпустив уряд і доручив сформувавши новий С. Гербелю. В цей день він підписав так звану Федераційну грамоту. В грамоті зазначалося, що після закінчення війни повинна бути відновлена могутність Росії, а Україні, на його думку, «першій належить виступити у справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»¹⁰⁷. Грамота означала фактичну відмову П. Скоропадського від курсу на державну незалежність Української Держави.

15 листопада П. Скоропадський затвердив нову Раду міністрів на чолі з С. Гербелем, а вже 16 листопада війська Директорії почали наступ на Київ. Лише 17 листопада Ф. Штейнгель зміг зв'язатися з Києвом і від заступника міністра іноземних справ О. Палтова дізнався про події в Києві і повідомив про них телеграмою Д. Дорошенка, який на цей час вже перебував у Берні¹⁰⁸.

А тим часом події в Україні розгорталися з неймовірною швидкістю. На бік Директорії переходили урядові частини, повстанські загони отаманів Ангела, Зеленого, Григор'єва та ін. 27 листопада в руках повстанців опинилася Полтава, а 14 грудня — Київ. Гетьман змушений був зректися влади. Українська Держава Павла Скоропадського припинила існування¹⁰⁹.

Після зайняття України більшовиками Ф. Штейнгель залишився у Німеччині. В 1924 році він повернувся в Україну і мешкав у своєму маєтку Городок Ровенської області. В цей час він відійшов від політики, повністю в ній розчарувавшись, але продовжував активно займатися благодійництвом. Однак, Н. Миронець в ДАРО було знайдено документ, який свідчив про те, що Федір Штейнгель в цей час входив до Російсько-селянської партії, яка захищала інтереси українського селянства. Як член цієї партії Штейнгель представляв Волинь на І з'їзді російських організацій у Польщі 25 грудня 1935 р.¹¹⁰

У вересні 1939 р., після приходу на Рівненщину Червоної армії, за спогадами Олександри Головатой, барон Штейнгель роздав знайомим та друзям усе своє майно, включаючи меблі і книги. Тимчасове правління міста Рівного 1 грудня 1939 р. прийняло постанову про передачу приміщення барона Штейнгеля в с. Городок відділу народної освіти для середньої школи. Родина Штейнгелів змушена була оселитися в домі своєї колишньої куховарки¹¹¹. Коли радянська влада почала зводити рахунки з місцевою інтелігенцією, Іван Куліш запропонував родині Штейнгелів організувати втечу від влади. Онука Івана Куліша, Ірина Куліш-Лукашевич в своїх спогадах про цю подію писала: «Осіннім хмуриєм вчором 1939 р. до нашого будинку по вулиці Скоропки, 3 (пізніше Чапаєва) під'їхала підвода, з неї зійшли люди в селянському одязі — жупанах, чоботах, хустках. Напевно і запам'ятався цей епізод мені тому, що видався маскарадом: в такому незвичному вигляді з'явилися Штейнгелі... Наступного ранку їх уже в домі не було. Як пізніше розповідав мені дід, о 4-ій годині ранку за ними прийшов «провідник»... і вони зникли. У Городку і Рівному почали поширюватись чутки (вони і досі ходять в Городку), що Штейнгелів вивезли,

розстріляли, посадили в Дубенську в'язницю. Двоє учасників цих подій — дід і їздовий, що привіз баронську родину — мовчали до кінця свого життя. Так закінчився життєвий шлях Штейнгелів на Рівненщині»¹¹².

Федір Рудольфович зі своєю третьою дружиною Олександрою Вільгельмівною та сином Федором оселилися в Німеччині, в м. Дрездені. Там 11 лютого 1946 р. Штейнгель помер і похований.

---

¹ *Миронець Н.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. — Випуск 3. — К, 2005. — С. 112–124; *Н. Миронець* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 22–32.

² *Бухало Г.* Музей барона Федора Штейнгеля. // Рівненський краєзнавчий музей. Наукові записки. Випуск I. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. — Рівне, 1996. — С. 11–16.

³ *Луканюк Б.* Найперші фонографічні записи в Україні: Городоцький музей. // Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. — Випуск IV. — Рівне, 2003. — С. 19–45.

⁴ *Нахратова Т.* Життя та діяльність Федора Рудольфовича Штейнгеля (за матеріалами фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею та Державного архіву Рівненської області. // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. — Випуск IV (Матеріали наукової конференції 25–26.10.2006 р.) Рівне, 2006. — С. 194–197.

⁵ *Хведась А.* Городоцький музей барона Ф.Р. Штейнгеля і М.С. Грушевський // Острозька Академія. Наукові записки. — Том I. — Частина II. — Острог, 1998. — С. 64–66.

⁶ *Шевчук С.* Жертовність для утвердження України. — Рівне, 2002.

⁷ *Булига О.* Городоцький музей Федора Штейнгеля як плід колективної праці. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 9–14.

⁸ *Українець А.* Добродійна діяльність барона Ф.Р. Штейнгеля // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 34–42.

⁹ *Лукашевич І.* Людина великої душі (спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 52–63.

¹⁰ *Столярчук Б.* Барон Ф.Р. Штейнгель і Городок // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 84–85.

¹¹ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 42–72.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 3766.

¹³ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) документи і матеріали. К., 2010. — С. 177–193, 279; Українські дипломатичні пред-

ставництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 61, 62, 64–68, 72, 73, 84, 87, 95, 151.

¹⁴ *Миронець Н.* Барон Ф.Р. Штейнгель — представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. — Випуск 3. — К., 2005. — С. 112–124; *Миронець Н.* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 22–32.

¹⁵ *Стрельський Г.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. — К., 2000. — С. 42–43.

¹⁶ *Михайлова Р.* Родина Штейнгелів та їхній фамільний некрополь у Києві. // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Том 9. — К., 2002. — С. 337–347; *Михайлова Р.* Федір Штейнгель. Історія родини. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 86–90.

¹⁷ *Чмырь С.* Штейнгель Федор (Теодор) Рудольфович // Государственная Дума Российской империи. 1906–1917. Энциклопедия. — М., 2008. — С. 707–708.

¹⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914). — К., 2007. — С. 112, 153, 159, 160, 240.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 30, 31, 40, 59, 60, 81, 82, 84, 162, 269–272, 355–356, 364–371, 375–376, 380, 383–387.

²⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34, 38, 51, 53, 61, 112.; *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Том II. — Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002. — С. 32, 95, 101, 105, 263, 264, 266, 271.

²¹ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 47, 127, 282, 283, 298, 299.

²² *Скоропадський П.* Спогади. кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995. — С. 169, 266, 303, 359, 372.

²³ *Деникин А.* Очерки русской смуты. — Том 2, 3. — М., 2005. — С. 381, 387, 459.

²⁴ *Смолій В., Боряк Г., Верстюк В., Кульчицький С.* Нариси історії української революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011. — С. 323–324.

²⁵ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 669. — Арк. 3.

²⁶ Там само. — Спр. 585. — Арк. 1.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. — Арк. 2.

²⁹ Там само. — Спр. 47. — Арк. 2, 20.

³⁰ Там само. — Спр. 48. — Арк. 2, 22.

³¹ Там само. — Спр. 49. — Арк. 3, 25.

³² Там само. — Арк. 3, 25 зв.–4, 26.

³³ Там само. — Арк. 5, 27.

³⁴ Там само. — Спр. 51. — Арк. 1, 35 зв.

³⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 1.

³⁶ *Чмырь С.* Штейнгель Федор Рудольфович // Государственная Дума Российской империи 1906–1917. Энциклопедия. — М., 2008. — С. 707.

³⁷ Там само.

³⁸ ІР НБУВ. — Ф. 109. — Оп. 1. — Спр. 741. — Записник № 7. — Арк. 14.

- ³⁹ Там само. — Арк. 14.
⁴⁰ Там само. — Арк. 15.
⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 1335. — Оп. 1. — Спр. 565. — Арк. 30.
⁴² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен., 1969. — С. 30.
⁴³ Там само. — С. 30.
⁴⁴ Там само.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само. — С. 60.
⁴⁷ Там само
⁴⁸ Там само.
⁴⁹ Там само. — С. 61.
⁵⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 34.
⁵¹ Там само. — С. 38–39.
⁵² Там само. — С. 51.
⁵³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 82.
⁵⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Том I. Доба Центральної Ради. — К., 2001. — С. 51.
⁵⁵ Там само. — С. 53.
⁵⁶ Там само. — С. 61.
⁵⁷ Там само.
⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). — Мюнхен. 1969. — С. 269.
⁵⁹ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини и роздуми. — Торонто. — 1971. — С. 127.
⁶⁰ *Скоропадський П.* Спогади кінець 1917 — грудень 1918. Київ–Філадельфія. — 1995. — С. 266.
⁶¹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 6–6зв. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 179–180; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 62–63.
⁶² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 47.
⁶³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 270.
⁶⁴ Там само. — С. 270, 271.
⁶⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 26.
⁶⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле. (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 271.
⁶⁷ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто, 1971. — С. 127.
⁶⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., — 2011. — С. 322.
⁶⁹ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 164.
⁷⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 36.
⁷¹ Там само.

⁷² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 183; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 64.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 53.

⁷⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 10. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 183, 184; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 65.

⁷⁵ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 120.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 23. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 182.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 279.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 2. — Спр. 20. — Арк. 23.

⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 101. — Арк. 32.

⁸¹ Там само.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 11. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 184. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922). Документи і матеріали. — К., 2012. — С. 66.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 85. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 186.

⁸⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 8. Надруковано: Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 185.

⁸⁷ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 187.

⁸⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 19.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 48.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 21. Надруковано: Історія української дипломатії перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 188.

⁹² ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 21. Надруковано: Історія української дипломатії перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 189.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само.

⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 102. — Арк. 43.

⁹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К., 2002. — С. 263.

⁹⁷ Там само. — С. 264, 265.

⁹⁸ Там само. — С. 266.

⁹⁹ Там само. — С. 266.

¹⁰⁰ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 121.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен. — 1969. — С. 364, 365, 366.

¹⁰³ Там само.

¹⁰⁴ Там само. — С. 370.

¹⁰⁵ *Шкільник М.* Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках. Спомини і роздуми. — Торонто. — 1971. — С. 282.

¹⁰⁶ Нариси історії Українського революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011. — С. 369.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ *Гай-Нижник П.* Невідомі телеграми послів В. Липинського та Ф. Штейнгеля до экс-міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка під час його перебування в Швейцарії (листопад 1918 р.) // Київська старовина. — К., 2004. — № 2 (356). — С. 123.

¹⁰⁹ Нариси історії Українського революції 1917–1921 років у двох книгах. — Книга 1. — К., 2011 — С. 370, 371.

¹¹⁰ *Миронець Н.* Барон Федір Рудольфович Штейнгель: біографічний нарис. // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 31.

¹¹¹ Там само.

¹¹² *Лукашевич І.* Людина великої душі (спогади про Ф.Р. Штейнгеля Куліш-Лукашевич І.В.) // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. — Випуск VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. — Рівне, 2010. — С. 57–58.

САВА ГЕОРГІЙОВИЧ ЯЛІ

Скинуті з п'єдесталів пам'ятники й погруддя колишніх героїв радянської епохи безмовно свідчать, що міжвоєнний період є найбільш суперечливим і драматичним відтинком в історії нашої батьківщини. Те, що підносилося за радянської доби як епохальний ривок у царство братерства й справедливості, чимдалі більше виглядає як час нелюдських випробувань, втрат і особистих трагедій. Пересічний сучасник, певне, не зрозуміє, що змушувало величезні маси людей сліпо вірити в комуністичну утопію, самовіддано жертвувати власним життям і жорстоко нехтувати думками і почуттями мільйонів співгромадян. Відповіді на ці непрості питання вочевидь приховані в особистих життєписах радянських героїв, таких само суперечливих, як епоха їхнього злету. Одному з них присвячена ця стаття.

Постать Сави Георгійовича (Юрковича) Ялі, певне, посідає центральне місце серед державних та громадських діячів радянської України, тією чи іншою мірою причетних до так званого національно-культурного відродження грецької діаспори. Голова грецької секції Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, співробітник Наркомпросу, автор низки статей та єдиної в радянській історіографії монографії з історії українських греків, член Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії ВУАН, член Всеукраїнського комітету краєзнавства, популяризатор історії греків в Україні, талановитий чиновник, упродовж 1925–1933 рр. він організував або здійснив таку кількість проєктів з вивчення історії та культури, а також забезпечення умов для економічного та культурного розвитку греків, що ефективність його діяльності дивує й сьогодні. Відданість С.Г. Ялі справі служіння своєму народу й ідеалам пролетарської революції, що з часом приходили у все більший конфлікт, перетворює дослідження його життєвого шляху на надзвичайно цікаву справу. Тим більше, що у цьому радянському працівнику щасливо сполучалися риси творчої, допитливої натури, науковця, історика, етнографа, лінгвіста, справжнього патріота своєї країни та свого народу.

Слід зазначити, що ані життєвий шлях С. Ялі, ані його місце в радянській коренізації не знайшли адекватного відображення. Історіографія питання вичерпується невеликими біографічними довідками й переповненою фактичними помилками статтею П. Мазура¹. Важливі відомості про життєвий шлях С. Ялі містить біографічний нарис «Савва Георгиевич Яли. Сын своего народа» ґрунтовного історико-публіцистичного видання «Мы есть. Мы были. Будем мы. «Греческая операция» НКВД в Харькове» (Х., 2009) В. Лебедевої, О. Узбек та Н. Дзюбенко. Однак, і в ньому діяльність С. Ялі на посаді голови грецької секції ЦКНМ висвітлена лише в загальних рисах. Зважаючи на зазначене вище, своє

завдання ми бачимо в більш докладному дослідженні біографії непересічної та змістовної особистості, несправедливо викресленої на багато десятиліть з історії нашої країни.

Про дитинство і юність С. Ялі мало відомо. Народився він 1 листопада 1895 р. в родині заможного селянина² с. Сартана Маріупольського повіту. Як усі заможні греки, батьки Сави намагалися дати дітям належну освіту. Початкову освіту, він як і переважна більшість грецьких юнаків, набув у сільській російсько-молдовській школі, пізніше навчався в Маріупольському реальному училищі, згодом — напередодні революції 1917 р. — у Київському комерційному інституті. Батьки, певне, мріяли про те, що син стане економістом, очолить багатий грецький торгівельний дім. Проте доля його виявилася неймовірно бурхливою і драматичною.

1917 рік багато змінив у житті країни, круто повернувши долі мільйонів людей. Революційні події, вочевидь, справили вирішальний вплив на громадянську позицію С. Ялі, тим більше, що опинившись в епіцентрі перманентних змін урядів та потужного селянського повстанського руху, на який перетворилося Приазов'я, він доволі скоро змушений був визначитися зі своїми політичними орієнтирами. Ця сторінка його біографії оповита серпанком недосказаності. Він не деталізував її в своїх автобіографіях. Навіть у монографії «Греки в УСРР» він намагався довести, всупереч історичній правді, що «незважаючи на близькість Махна, грецькі повстанці не йшли до махновських загонів навіть тоді, як махновські загони не протиставили себе радянським червоноармійським частинам і між ними й Старо-Керменчицькими повстанцями не було ще суперечок»³. Чи був свідомим його перехід на бік більшовиків, не відомо, однак, вже наприкінці 1917 р. його обирають секретарем Сартанської волосної ради Маріупольської округи. З 1918 р. він — член ВКП(б), працівник виконкому Катеринославської Ради селянських та червоноармійських депутатів. У 1919 р., згідно з відомостями автобіографії, 24-річний Сава добровільно вступає до лав Червоної армії аби боротися з білогвардійським режимом у Приазов'ї.

Вияткова для свого часу освіченість Сави Ялі, його щиросердна відданість ідеалам революції забезпечили йому стрімке кар'єрне зростання в радянських органах. У 1920 р. його обирають головою Сартанського райвиконкому, а після демобілізації (1921 р.) — призначають заступником завідувача оргчастинною Маріупольського окружкому. В 1923 р. він стає членом і головою маріупольської сільськогосподарської спілки, в 1924 р. — секретарем та завідувачем культвідділу маріупольської окружної профспілки. Початок його радянської кар'єри цілком типовий для комуністів першого революційного призову: постійні «перекидки» з одного прориву на інший, ані родини, ані житла. В першій половині 20-х рр. він доволі плідно, хоча й нетривалий час, працює на різних посадах і як перспективний працівник направляється до Харкова для завершення вищої освіти в Інституті народного господарства.

На час організаційного становлення Центральної комісії у справах національних меншин С. Ялі був студентом Харківського наргоспу і членом Балкан-

ського клубу (згодом — Будинок народів Сходу — *Авт.*). Будинки народів Сходу, створені в середні 20-х рр. практично у всіх окружних центрах та портових містах УСРР, були підпорядковані меті вирішення важливих політичних і культурних завдань. Найважливішими серед них були агітація й пропаганда в багатомовному середовищі іноземних біженців, які потратили на терени України в роки світової війни та революційних потрясінь. Водночас із завуальованим, негласним стеженням за членами таких клубів, розбудовуваних за земляцьким принципом, в їхньому середовищі здійснювалася елементарна культурна робота. Тут відбувалися типові для того часу колективні читання радянської та зарубіжної преси з наступним обміном думками; російською, українською та рідною мовами працювали гуртки лікнепу; відбувалися театральні постановки, концерти, лекції тощо. Радянське студентство (передовсім партійці) відіграло провідну роль у такого роду суспільній роботі. Таким чином потрапив до кола керівників Харківського Балканського клубу й Сава Ялі.

Зарекомендувавши себе активістом, доволі скоро він був обраний головою балканської секції. Саме тут він познайомився з І.Ф. Левкопулосом⁴ (у майбутньому — викладачем грецької мови Маріупольського грецького педтехнікуму, автором підручників грецької мови для українських греків).

Внутрішньополітична ситуація в республіці тим часом суттєвим чином змінилася. Подолання голоду, розгортання непу та поглиблення коренізації сприяли зміцненню політичних позицій більшовиків. В 1925 р. уряд радянської України впритул підійшов до вивчення «грецької проблеми» в республіці. Діяльність ЦКНМ у 1924–1925 рр. відбувалася в умовах інформаційного голоду, відсутності елементарних статистичних, історичних відомостей про етнічні групи, що мешкали в республіці, їхні національно-культурні особливості та потреби. Про це свідчать і матеріали самої комісії. Зокрема, в звіті ЦКНМ за 1.10.1924–1.04.1925 р. зазначалося, що в місцях компактного мешкання греків виокремлені 26 сільрад, однак подальша робота призупинилася, оскільки питання не вивчене⁵.

Між тим, низка зловживань та помилок, припущених місцевими властями під час здійснення так званого поселищного розкуркулювання грецьких селищ та німецьких колоній на початку 20-х рр., критично загострила міжнаціональні суперечності в Приазов'ї. Грецькі та німецькі колонії висловлювали своє невдоволення політикою влади і посилали ходаків до центральних установ з надією припинити самовільні витівки місцевих виконкомів. Гострота питання змусила секретаріат ЦК КП(б)У 2 березня 1925 р. викликати «на килим» секретаря Маріупольського окружкому. Рекомендації стосовно подальшої роботи були доволі типовими: прискорити виокремлення районів нацменшин та їхню коренізацію, приділити особливу увагу колишньому козацькому Будьоннівському району та зміцнити його кадрово, відрядити нацменінструктора ЦК до округу для ознайомлення з наслідками роботи в середовищі етнічних громад, зокрема, «для з'ясування грецького питання»⁶. Після того, як ЦК звернув свій

пильний погляд на маріупольську грецьку громаду, питанням вимушено зайнялася й решта зацікавлених сторін.

Раднацмен НКП, заслухавши 12 червня 1925 р. доповідь М. Левітана «Про роботу серед греків», констатував, що «в справі культосвітньої роботи серед греків, що живуть на території УСРР, досі нічого ще не зроблено»⁷. Тоді ж було вирішено відрядити співробітника установи М. Янсона для дослідження проблеми на місцях. Останній отримав настанови узгодити питання з ЦКНМ та виконавчими органами Донеччини. Незабаром ВУЦВК та Наркомпрос почали формувати урядову комісію для вивчення становища грецької спільноти у Маріупольській та Сталінській округах.

На порядку денному постало питання про створення грецької секції ЦКНМ, завданням якої мала стати прискорена радянська грецької громади. Пошуки підходящої кандидатури на посаду голови грецької секції розпочалися навесні 1925 р. До 15 грудня 1925 р. грецьку спільноту України курирував І. Гафтель, який крім того опікувався німцями, китайцями й корейцями.

Кандидатуру С. Ялі запропонував Ян Саулевич, якого з братами Ялі познайомив давній приятель (з часів навчання в Харківському сільськогосподарському інституті) Степан Міленко, одружений з грекинею. Останній — працівник Харківського міськвиконкому — й рекомендував Саву на роботу серед грецького населення. Після співбесіди з завідувачем підвідділом нацменшин ЦК КП(б)У С. Лазовертом питання призначення С. Ялі, власне, було вирішене.

4 липня 1925 р. датований перший документ фонду ЦКНМ (ЦДАВО України), пов'язаний з С. Ялі. В «Докладной записке о положении греческого населения в Мариупольском округе» автор розтлумачував керівництву України, що маріупольська громада не є однорідною в етновному відношенні. Елліни, за твердженням С. Ялі, говорили мовою «близкою до грецької». Уруми ж походили від готів та аланів, що втратили свою національність, називалися греками, але розмовляли на «турецькому татарському жаргоні». «Власної культури (літератури, письменності взагалі) маріупольські греки не мають, навчання в школі здійснювалося й здійснюється російською мовою». Підсумовуючи стислі відомості про греків у контексті коренізації, С. Ялі зазначав, що відродження грецької мови є цілком можливим, зважаючи на значну питому вагу освічених представників громади. Цікаво, що в цій пілотній записці він схилився до необхідності створення писемності для маріупольських греків на основі російського алфавіту. «Еллінська мова», писав він, для цієї мети «цілком» (тобто, без коректив — *Авт.*) не підходить⁸.

8 липня 1925 р. С. Ялі прибув до Маріуполя. Як представник ЦКНМ, він почав збирати матеріали до приїзду урядової комісії, склад якої на той час ще не був затверджений. Не входив до неї і сам С. Ялі, який виконував доручення ЦКНМ під час тарифної відпустки, будучи студентом ХІНГа й, за сумісництвом, — секретарем факультету. Попри свій невизначений (цілком «на громадських засадах») статус у Маріуполі представник ЦКНМ розгорнув бурхливу діяльність щодо збирання відомостей, які так цікавили ВУЦВК. За його ініціативою при окружкомі була створена комісія з вивчення грецької національності (мала

підкомісії, зокрема, — по мові та культурі маріупольських греків, яку очолив Ялі). 12 серпня комісія звернулася через пресу до населення із закликом приносити документи, що мали відношення до грецької історії та побуту. Найбільше її цікавили друкована та рукописна література (передовсім шкільні посібники), архівні матеріали, спогади, фольклорні записи, фотографії та старовинні художні твори⁹.

За наслідками тогочасної діяльності С. Ялі склав доповідну записку. В загальному масиві кореспонденції ЦКНМ вона вигідно вирізнялася компетентністю та очевидною зацікавленістю автора в порушених питаннях. Не залишилася непоміченою й бурхлива організаційна діяльність харківського студента. 19 серпня ЦКНМ запропонувала президії ВУЦВК затвердити С. Ялі представником урядової комісії¹⁰ по вивченню греків Приазов'я. Наприкінці серпня склад комісії врешті затвердили¹¹; 29 серпня вона прибула до Маріуполя, 3 вересня — виїхала в райони та села, які обстежувала впродовж першої половини вересня. Діяльність комісії набула не тільки доволі широкого суспільного резонансу, але й мала велике практичне значення.

Передовсім саме вона надала державним органам фактичний матеріал, який став основою розробки державної політики щодо греків України. Працюючи на місцях, члени комісії мобілізували окружні нацменкомісії та місцевий національний актив¹², установивши їхній постійний зв'язок із ЦКНМ, нацменвідділами Наркомпросу та ЦК КП(б)У. Будучи своєрідною формою соціологічного дослідження, вона з'ясувала настрої грецького населення й підготувала громадську думку до проведення основних заходів радянської влади в етнічному середовищі. Повсякчас долаючи нерозуміння й супротив місцевих керівників (як це було, скажімо, в с. Ст. Карань), комісія збурила місця. На селянських зборах і сходах, зустрічах з інтелігенцією чимдалі очевиднішими ставало незадоволення селянства більшовицькою політикою. В його підоснові, як з'ясувалося, перебувало загострення земельного питання в Приазов'ї. Греки сприйняли приїзд комісії з ентузіазмом, оскільки сподівалися з її допомогою донести прагнення громади до більшовицького керівництва і вміло скористалися нагодою. Саме завдяки діяльності комісії стала можливою розробка довгострокової програми соціально-економічних, політичних і культурних перетворень у середовищі маріупольських греків.

19 січня 1926 р. ґрунтовну доповідь комісії заслухав ВУЦВК, який схвалив основні положення доповіді і програму першочергових заходів радянізації грецької громади С. Ялі, який 15 грудня 1925 р. був затверджений на посаді члена ЦКНМ. Вищу освіту від здобував надалі заочно, закінчивши в 1927 р. ХІНГ¹³.

Цікаво, що С. Ялі був не єдиним претендентом на вакансію «головного грецького представника» у ВУЦВК. У вересні 1925 р., коли урядова комісія саме працювала в Приазов'ї, ЦКНМ цілком серйозно розглядала кандидатуру І. Пернакія. Згодом, однак, з'ясувалося, що в той час, як ЦКНМ заслуховувала звіт І. Пернакія та розглядала його заяву, колишнього нацменінструктора Маріупольського ОВКу вже розшукували компетентні органи, оскільки він звинувачувався

в «шантажі, авантюрі та звалтуванні, використовуючи свій посадовий стан»¹⁴. Згодом розшукуваний І. Пернакій зник у невідомому напрямку, прихопивши архів нацменбюро¹⁵. Доволі красномовно про особистість скандального «нацменпрацівника» та його загальноосвітній рівень свідчить заява до ЦКНМ, датована 6 жовтня 1925 р.: «Прошу Вашего распоряжение о перемещении меня с Мариупольского Окрбюро Нацмен в Харьков на какую либо должность так как я имею желание пополнить свою знанию дальши. Еще в 1922 год я учился в Харьков на виши технически курсов 3 месяца на виду появление в Мариупольском округ Бандитизма то меня как знаючи хорошо округ в расположеине и телеграф по постановлене политчасть южокруг п. с. перебросили на должность политконтролером с телеграф таганрогского липотдела Екатеринославской железной дорога. Благодаря сложившим обстоятельствам я вынужден был прекратить учение. А по сему я обращаюсь к Вам об оказание содействие» (текст наводиться без коректури — *Авт.*)¹⁶. Можна лише здогадуватися, якого імпульсу грецькому етнокультурному відродженню міг би надати І. Пернакій, якби став членом ЦКНМ. На щастя для маріупольських греків ВУЦВК у той момент мав можливість обирати.

Після призначення членом ЦКНМ С. Ялі розгорнув бурхливу діяльність. Упродовж 1926–1927 рр. він особисто провів обстеження грецьких сільрад, не оминаючи жодного села¹⁷. Проекти розбудови мережі національних адміністративно-територіальних одиниць у Приазов'ї вимагали зосередженої вдумливої дослідницької роботи. Це тільки в 1925 — на початку 1926 р. виділення грецьких селищ відбувалося автоматично, шляхом їхнього «перейменування»¹⁸. На часі ж була праця більш змістовна і копітка — виокремлення грецьких національних районів, яких відповідно до попередніх пропозицій Маріупольського окрвиконкому планували створити шість. Здійснити її силами самих лише харківських апаратників було практично неможливо. Перш за все, треба було створювати на місцях коло односторонців. Не випадково в плані роботи ЦКНМ по грецькій лінії на 1.04–1.10.1926 р. С. Ялі занотував першим пунктом: «Провести підбор членів окрнацбюро при Маріупольському та Сталінському ОВКах»¹⁹. Серед наступних завдань зазначені виокремлення нацменуповноважених при РВКах, виклик для звітних доповідей членів ОБНМ та голови Старо-Керменчицької сільради, крім того — виїзди для обстеження греків Одещини (серпень), вибіркового обстеження Велико-Янісольського району (вересень), завершення виділення грецьких сільрад та опрацювання проблеми виокремлення грецьких національних районів.

Слід зауважити, що прихід С. Ялі до ЦКНМ припав на період становлення й розбудови самої комісії та її регіональних осередків. Попри вражаючі темпи зростання мережі національних сільрад і районів і сама нацменробота (як складова загальної радянської роботи) і нацменоргани перебували в складному становищі. Переважна більшість регіональних комісій ледь животіла і у фінансовому, і в кадровому відношенні. Керівний склад ОВКів ставився до нацменкомісій як до п'ятого колеса в радянській управлінській машині. Не були винятком Маріупольський та Сталінський ОВКи, на територіях підпорядкування

яких мешкали понад 95% українських греків. Наслідки такого ставлення ОВКів у контексті поглиблення коренізації були вкрай негативними.

Про реальний стан речей із «вирішенням грецької проблеми» в УСРР на час входження С. Ялі до апарату ВУЦВК свідчить датований 30 березня 1926 р. об'ємний рукописний варіант «Звіту про роботу ЦКНМ по грецькій лінії за час від 1.10.1925 р. по 1.04.1926 р.»²⁰. Резюме більш як двохрічної роботи в середовищі маріупольських греків умістилося в трьох абзацах: «Про роботу на місцях».

«Робота серед греків у Маріупольській окрузі розпочалася в другій половині 1925 р., після того, як ЦКНМ надіслала туди працівника по грецькій лінії тов. Пернакія, якого ввели до складу окрнацбюро. Проте діяльність останнього не йшла далі роботи в галузі сприяння вирішенню земельних суперечок і не розповсюджувалася на питання радянського будівництва. З грудня 1925 р., після уходу з нацбюро тов. Пернакія, місце його було заміщене іншим працівником. Спроба Маріупольського окрнацбюро та окрвиконкому ці функції покласти на інспектора по освіті серед греків, який працює при народстві, не мала жодних суттєвих наслідків.

Отже робота по адміністративно-радянській лінії в Маріупольській окрузі не може проводитись через відсутність спеціального працівника по грецькій лінії. Окрнацбюро при Маріупольському виконкомі не може також вирішувати завдання, оскільки воно складається не із штатних нацпрацівників, а з працівників, які ведуть освітню роботу в інших установах. Ще гірша справа у Сталінській окрузі, де донині не залучений працівник по грецькій лінії»²¹.

Саме з подачі Сави Георгійовича Маріуполь та його ОВК потрапили під приціл критики українського уряду й були взяті під його невсипущий контроль; останній, щоправда не припав до душі колишньому червоному командирі Богущькому і в майбутньому викликав низку обопільних «демаршів». 20 травня 1926 р. за участі голови Маріупольського ОВКу та ОБНМ Кирилюка ЦКНМ заслухала доповідь Маріупольського ОВКу про роботу в середовищі національних меншин, піддавши діяльність виконкому нищівній критиці і виклавши свої настанови у 20 пунктах 3-х-сторінкової ухвали. Про те, що стосунки між ЦКНМ та Маріупольським ОВКом були далекими від ідилічних, свідчила низка критичних зауважень голови ЦКНМ М. Лобанова на тексті резолюції наради та красномовна приписка у верхньому лівому куті документа: «Богущький був присутнім 10 хвилин наприкінці засідання й участі в обговоренні та ухваленні резолюції не брав»²².

Втім, більш тривожною була та обставина, що й взаємини між грецькими земельними громадами та місцевими органами влади чимдалі погіршувалися. Останні схильні були пояснювати це контрреволюційністю заможних греків, натякаючи на їхнє «темне минуле» в махновських загонах. Кілька місяців знадобилося С. Ялі для того, аби виявити і донести до українського уряду реальний стан речей. Його спорідненість з Маріупольською громадою відіграла в цьому не останню роль: місцеві мешканці на загал не крилися від молодого сартаніюта, висловлюючи нагальні проблеми. Наслідки тогочасних бесід, спосте-

режень та досліджень втілилися в сотнях сторінок звітів, доповідних записок, заяв тощо. Значних зусиль новопризначеному співробітнику ЦКНМ коштувало донести до уряду, що маріупольська грецька громада є лояльною владі, але розореною, зневіреною і тому латентною. Загальне становище у його інтерпретації виглядало наступним чином. — «Работа добровольных обществ в мертвенном состоянии»²³. Голови КНС виявляють ліквідаційні настрої. Помітна підміна сільради селянським сходом. Сільрадівці зловживають службовим становищем і не опікуються підтриманням елементарного порядку в селі. (Для прикладу стосовно рідного села Сартана занотовано наступне: «... Отмечается полное невнимание сельсовета к вопросам о борьбе против нарушения революционной законности... которое выражается в форме хулиганства и дебошей по улице села... ни один праздничный день не проходит без того, чтобы пьяные группы граждан, кого-либо не избили причем, как нам показало наблюдение, иногда милиционер уклоняется от решительной ликвидации хулиганства, что еще более поощряло развитие последнего»²⁴.) Земельні відносини надзвичайно запущені й заплутані. Не менше проблем у повсякденному громадському житті. Прикметний опис виборчої кампанії знаходимо в матеріалах інспекції Анадольської сільради (25 лютого 1927 р.) — «... Собирались крайне медленно, примерно в 11 часов до 3–4-х часов дня, причем особенно нельзя было притянуть на собрание женщин. Вначале их было несколько человек, приходилось упрашивать мужчин идти и приводить жен, несколько раз посылают исполнителя, чтобы составить кворум собрания. С большим трудом собрали несколько десятков женщин.

В общем на собрание прибыли 328 из 754 избирателей, то есть 45%, из них женщин 30 человек. ... Интересно отметить ряд следующих моментов в голосовании. Голосуют все за, против — нет. Даже бедняки не голосуют против враждебных им кандидатур. Точно так же ни та, ни другая сторона не делала отводов кандидатам. Правда был случай, когда незаможник дал отпор крепкому кулаку (сидевшему в президиуме) когда тот хотел поддержать какое-то предложение, исходившее от кулачества.

Немало споров вызывал вопрос о выборах счетчиков. Предлагаали, например, назначить над ними контролеров или требовали, чтобы они считали руки громко»²⁵. Свої особливості мала виборча кампанія у Ново-Каранській сільраді: «... После оглашения кандидатуры, собрание разбилось на 2 группы. Противная группа заявила, что выставленный кандидат отсутствует в данное время. Затем добавили список своими кандидатами... При этом, надо отметить, что голосование проходило довольно организовано, обе группы голосовали не стесняясь даже и против. Часть женщин по команде путем подмигивания со стороны кулацкой группы, голосовали также против списка»²⁶.

Багатосторінкові докладні звіти обстеження грецьких сільрад не випадково складають переважну більшість архіву грецької секції ЦКНМ у 1926–1928 рр. Власне, лівову частку робочого часу С. Ялі в ті роки провів у відрядженнях, не лише призвичаюючи сільських мешканців, а й управлінців до думки, що коренізація — це не скороминуша агітка на час виборчих кампаній, а урядова

програма всерйоз і надовго. Величезний документальний шар тих років не залишає сумнівів у тому, що сам С. Ялі щиро в це вірив. Поволі його ентузіазм передавався й місцевим нацменпрацівникам, які зверталися до нього по сприяння у вирішенні будь-яких поточних проблем, знаючи, що всюдисущий голова грецької секції ЦКНМ допоможе.

А той, своєю чергою, нарощував обсяги діяльності. В 1926 р. він налагоджує постійний письмовий зв'язок із ЦВК Аджарської та Кримської автономних республік, Грузинської РСР, Північно-Кавказьким крайовим виконавчим комітетом задля координації роботи по етнокультурному відродженню грецьких громад у всесоюзному масштабі²⁷. Постійний організаційний зв'язок з Кримським ЦВК був встановлений 18 червня 1926 р.²⁸

В складі української делегації він узяв участь у 1-й Всесоюзній нараді з питань освіти й культурного будівництва в середовищі греків СРСР (10–13 травня 1926 р. — Ростов-на-Дону)²⁹. Її першочерговим завданням стало вирішення мовної проблеми. Серед інших нарада заслухала доповідь т. Алексиса (співдоповідь т. Каноніди) «Про мову «димотики» й реформу орфографії», які доводили недоцільність орієнтації на Грецію при створенні писемності для греків СРСР. Обидва виступи викликали щире зацікавлення делегатів, які, це відчувається, були здивовані, чи, навіть, приголомшені висновками доповідачів. Ситуацію, що виникла, відображають запитання делегатів до т. Алексиса, які ми наводимо далі.

«Вопрос: Не встретит ли «димотика» недовольство со стороны масс?

Ответ: Плебисциту места не должно быть: параллельно с введением необходима соответствующая широкая пропаганда.

Вопрос: Почему в Греции не вводится «димотика», когда на нем [языке — *Авт.*] все говорят?

Ответ: Не в интересах буржуазной власти. При соответствующем рабочем правительстве может быть введен одним декретом.

Вопрос: Сколько лет тратится на изучение языка в Греции?

Ответ: 12 лет не дают ничего полезного.

Вопрос: Не затруднит ли это детей, желающих ехать в Грецию?

Ответ: Нам нечего ориентироваться на Грецию.

Вопрос: Процент облегчения в случае введения димотики и новой орфографии?

Ответ: Колоссально-неизмеримый»³⁰.

Резолюція наради визнала димотику (тобто мову народу Греції) «...єдиною офіційною, письмовою й **розмовною** [курсив — *Авт.*] мовою греків СРСР»³¹. З цього моменту вона мала запроваджуватися в усіх грецьких освітніх установах, нею мала друкуватися література єдиного грецького видавничого центру в Ростові-на-Дону. Ухваливши такі рішення, нарада стала поворотною в історичній долі греків України. Адже грецька людність країни, яка в дійсності не мала достатніх культурних сил, була поставлена в авангарді «революційного руху за реформу новогрецької мови»³², який у Греції тільки набирає силу.

Варто зазначити, що коренізаційні процеси в середовищі греків СРСР тільки-но розпочиналися. Серйозною перешкодою на шляху втілення революційних проєктів Кремля була нечисленність та дисперсність низки грецьких громад, малолюдність і недоступність гірських поселень урумів. У доповідях нацменпрацівників з цих районів йшлося про низький загальноосвітній рівень населення, низку неподоланих на той час соціальних та економічних проблем, що унеможлилювали утримання нацменшкіл коштом селян. На фоні песимістичних виступів колег з Росії та Кавказу полум'яна промова С. Ялі від імені уряду УСРР відверто дисонувала.

Представник Криму Гамалов скептично поставився до палкої промови українського нацменпрацівника, дуже вже відрізнялися від пересічних наведені ним результати вирішення національного питання Харковом. «Нет пессимизма, но не должно быть и чрезмерного оптимизма, который проглядывает у товарищей из Украины; приведенные ими цифры о пионерах, комсомольцах и др. вызывают справедливое сомнение. Данные о высококвалифицированных рабочих, о постановке методической работы и т. д. могут вызвать уверенность в достаточных успехах, там, где их фактически очень мало. Что касается языка для украинских греков, то тут важная роль в желании народа. Нет надобности также стремиться к восстановлению забытого национального языка, но необходимо использовать национальный алфавит, при этом все же воля самого народа принять любой алфавит»³³, — обережно зазначив він.

«Вполне солидарен с представителем Крыма в вопросе о языке и алфавите, ибо мы вовсе не стоим на том, что язык для языка, а рассматриваем язык, как орудие»³⁴, — парирував С. Ялі, який своєю чергою висновки наради беззастережно сприйняв як керівництво до дії.

Перша Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей, що відбулася в Харкові 8–11 січня 1927 р., цілком передбачувано взяла рішення згаданої вище наради за основу подальшої роботи на теренах України. Результати практичної культурно-освітньої роботи серед греків у другій половині 20-х — на початку 30-х рр. добре відомі фахівцям. З року в рік зростала чисельність грецьких груп у школах 1-го й 2-го ступеню, працювали грецький педтехнікум, грецькі сільськогосподарські школи, театр, грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства. Все це давало підстави говорити про культурний розвій грецької нацменшості радянської України. Перші 15 пробних шкільних груп були утворені в Приазов'ї в 1926/27 навч.р., а в 1928/29 навч.р. було вже 52 перші, 25 других, 15 третіх груп. У 9-ти семирічках новогрецька мова вивчалася як предмет³⁵. І це в той час, коли лише другий рік тривала робота експедиції ВУНАС по вивченню маріупольських говірок, яка мала дати фахові висновки щодо сутності грецької проблеми в Україні.

Зважаючи на висловлене вище, виникає резонне запитання стосовно організаційної сторони коренізації народної освіти: «Яким чином працювали ці групи, якщо роком раніше обстеження грецької громади зафіксувало повну відсутність викладачів, спроможних викладати грецькою мовою?» — Український уряд тоді вважав можливим вирішити проблему через місячні курси

вивчення еллінської мови для вчителів. Та, щиро кажучи, результати діяльності цих курсів виявилися плачевними. 37 осіб, які пройшли через курси в 1926 р., прослухали 139 годин лекцій І. Левкопулоса з основ грецької мови та писемності. Пізніше у доповідній записці нацмінструктора Хасай зазначалося: «... Вчителі в перші дні роботи не зовсім розуміли лектора, але згодом це було усунено й нарешті слухачі вивчили еллінську писемність, навчилися читати й писати, вивчили арифметичні терміни, Інтернаціонал та ін. При від'їзді слухачам було роздано букварі та граматику для дальшої самостійної роботи над собою»³⁶. З такими, прямо скажемо, початковими уявленнями про димотику та механічними навичками читання новоспечені викладачі відправилися до шкіл сіяти добре й вічне.

Зайвим буде пояснювати, що, повернувшись на свої робочі місця сільські вчителі за відсутності літератури (методичної і навчальної) та суттєвої різниці між димотикою та місцевими говорами, часто-густо поверталися до викладання російською мовою та місцевими діалектами у якості допоміжної мови спілкування з дітьми, які російської не розуміли. Фактично перші роки навчання новогрецькою мовою в сільських школах лишалося фікцією.

В окреслених умовах відбувалася робота голови грецької секції ЦКНМ, до якого, попри існування нацменсекції в Наркомпросі, стікалася вся тривожна інформація стосовно перебігу грецизації. З часом його діяльність, власне, набула універсального характеру, оскільки він змушений був реагувати на всі проблеми грецької громади, починаючи від землевпорядження в новостворених національних сільрадах, завершуючи лікнепом та науковими дослідженнями. Робочий графік С. Ялі в цей час напрочуд щільний: він курирує роботу Маріупольського окружного бюро національних меншин та його грецької секції, регулярно відряджається до Приазов'я, де вивчає становище грецького населення, координує землевпорядну кампанію грецького села, супроводжує юридичне вирішення земельних суперечок, пише статті³⁷, збирає матеріал для майбутньої книги, розшукує й заохочує до роботи спеціалістів, спроможних зсунути з мертвої точки справу дослідження мови маріупольських греків.

План роботи «по грецькій лінії» на 1926–1927 рр. дає уявлення про його навантаження. Останній включав 20 пунктів, доволі прикметних: налагодження роботи місць, включаючи координування діяльності ОВКів та національних сільрад; обстеження діяльності ОБНМ та національних сільрад в Сталінській, Одеській та Маріупольській округах; заслуховування доповідей місцевих працівників; здійснення вибіркового обстеження грецьких сіл; підведення підсумків виборчої кампанії; підготовка матеріалів для створення грецьких національних районів; підтримка робочих зв'язків з грецькими секціями ЦВКів автономних республік і областей СРСР; керівництво поточною виборчою кампанією; дослідження досвіду обслуговування сільрад рідною мовою; сприяння відкриттю національних судових камер; підготовка матеріалів для участі у Всесоюзній нараді по роботі серед греків СРСР; збирання матеріалів стосовно землевпорядження грецьких селищ; дослідження питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, кооперативного будівництва та причин розповсюдження

побутових хвороб в грецькому селі; сприяння створенню перших груп з грецькою та греко-татарською мовами викладання, виданню грецької літератури та періодики, підготовці грецьких вчителів; дослідження грецької меншини відповідно до планів НКП та Всеукраїнського комітету краєзнавства³⁸.

Збережене у фонді ЦКНМ листування дозволяє зробити висновок, що Сава Георгійович був людиною комунікабельною, вмів спілкуватися і налагоджувати зв'язки, підчас товариські, з великою кількістю осіб. Найбільш довірливі взаємини склалися у нього з працівниками Маріупольського ОВКУ, що перебував з ним на постійному зв'язку.

«Тов. Ялі!

Посылаю ведомость о лишенных избирательных прав, составленную также по национальным советам.

Задержка получилась потому, что был съезд, большая перегрузка.

Явилось на выборы в этом году меньше, чем в прошлом (53% к 55,6% в прошлом году), участие женщин мы имеем по всем районам, кроме Андреевского украинского и это дает 37,3% по округу. (У тебя отмечено 31,8 — это ошибка.) Я не знаю, откуда ты взял 11–12% по Октябрьскому району, тогда как по нашим данным явка женщин в этом районе 24,3%.

Работа движется очень скверно. Как обстоит дело насчет Греко-татарского языка?

А. Тазбаш.

13.04.1927 г.»³⁹.

Наприкінці того ж року колега Тазбаша з Маріупольського окрвиконкому Саркіц доповідав на засіданні бюро про результати дворічного запровадження еллінізації школи. Відзначивши досягнуті неймовірними зусиллями зміни на краще в ставленні вчителів та населення, інспектор зазначив, що лишається невдоволення «лише» підручником видавництва «Неозо»⁴⁰, відсутністю задачників та підручників. Не менш красномовною була ухвала маріупольського нацменбюро з цього приводу: «Визнати за необхідне скласти підручники на місцевій мові греків з поступовим внесенням до підручників все нових літературних еллінських слів», обов'язково видати російсько-еллінський словник і врешті забезпечити опалення грецьких шкіл⁴¹.

С. Ялі доводилося вникати в найменші нюанси організаційного та фінансового забезпечення еллінізації і в наступні роки. Про те, що реформа буксувала по всіх напрямках, свідчила низка документів, зокрема доповідна записка «О состоянии культпросвет. работы среди греческого населения в Мариупольском округе» (29 березня 1927 р.). Остання настільки промовиста, що ми наводимо її без скорочень: «У справі підготовки до наступного 27/28 навчального року не намічено жодних заходів, якщо не брати до уваги розпочатої підготовчої роботи по з'ясуванню настроїв населення в греко-татарських селах стосовно введення 1-ї групи шкіл Соцвиху на грекотатарську мову.

Що стосується організації курсів перепідготовки грецьких вчителів улітку цього року, то на цю справу не асигновано жодних коштів.

Намічене Наркомпросом відкриття при Маріупольському педтехнікумі відділення не запроваджене в життя, причому, ніби (згідно з заявою Завідувача технікумом) за вказівкою Наркомпросу стосовно еллінського відділення передбачене лише викладання грецької мови 2 години на тиждень, що дає оплату позаштатного вчителя в розмірі не більше 20 руб., внаслідок чого немає можливості залучити викладача.

Водночас, згідно з заявою педінспектора НКПросу т. Бандуровського, Маріупольському педтехнікуму надсилаються гроші на 1 зайвий курс для організації еллінського відділення.

В педтехнікумі є близько 40 греків-студентів, причому добровільно записалися на еллінське відділення 14 осіб»⁴².

Втім, українські греки були не єдиною зоною відповідальності С. Ялі. 16 червня 1926 р. до кола його обов'язків були долучені й українські цигани⁴³.

Кінець 20-х рр. пройшов для С. Ялі під знаком активної й плідної роботи, як суто чиновницької, так і творчої, дослідницької. Як видно з матеріалів ЦКНМ, він упродовж декількох років відстоював ідею адміністративно-територіального об'єднання маріупольських греків і створення 6–7 грецьких національних районів. Через господарські та адміністративні перешкоди на мапі Приазов'я з'явилися тільки 3 грецькі райони (Сартанський, Мангуський і В.-Янисольський), однак це було важливим кроком маріупольських греків на шляху модернізації і водночас — особистою перемогою С. Ялі.

Він бере діяльну участь у підготовці й проведенні Всеукраїнських нарад по роботі серед національних меншин (у 1927 й 1930 р.), публікує десятки статей, які популяризували історію греків України, проблеми мовної реформи, національного адміністративно-територіального будівництва, переведення шкіл на грецьку мову викладання⁴⁴. Значна частина його тогочасних публікацій виглядають не завжди переконливо. Тим не менше, вони віддзеркалюють громадянську позицію автора, який зі всією заповзятістю своєї енергійної натури намагався скерувати поступ власного народу на шлях відродження й розвою. Умови, в яких це відбувалося, були надзвичайно складними. Ми далекі від того, аби канонізувати особистість С. Ялі, тим більше, що сам він неодноразово зауважував, що радянські працівники вивчали національні меншини не від «чистої наукової цікавості», а задля прискорення радянзації останніх, подолання соціально-економічної відсталості й забезпечення безболісного переходу до соціалізму⁴⁵. Проте, слід відзначити, він робив свою роботу кваліфіковано й зацікавлено, намагаючись зробити все від нього залежне, аби схвально відповісти на запитання, поставлене ним же в одній із перших статей: «Чи є сенс відроджувати народність, яка не має писемності, тим більше, що дехто думає, що маріупольські греки майже забули рідну мову і втратили багато рис національного побуту». Чи знав С. Ялі шлях, яким треба було просуватися до цієї мети, чи вповні уявляв методи її досягнення, не відомо. Та все ж, помиляючись і роблячи одну спробу за іншою, він працював чесно і самовіддано, керуючись своєю ж настановою: «Немає сенсу лишати її [грецьку громаду — *Авт.*] напризволяще, очікуючи, аби вона сама по собі зникла»⁴⁶.

Складність становища Сави Ялі полягала в тім, що усвідомлюючи якщо не всю, то принаймні більшу частину проблем, закладених в радянській версії політики еллінізації, він мав втілювати її в затверженому партією варіанті і єдине, що особисто він міг робити — намагатися скеровувати окремі її напрямки в ручному режимі. Чимдалі це вимагало більше зусиль. Справжній стан еллінізації та, відповідно, ставлення до проблеми С. Ялі віддзеркалює текст проекту доповідної записки «До Ради Національностей при ЦВК СРСР»: «Наскільки повільно буде йти відновлення еллінської писемності, можна бачити з того, що на відкритому еллінському відділенні при Маріупольському педтехнікумі й на організованих літніх курсах перепідготовки вчителів, доводиться починати з ліквідації неписьменності на рідній мові, оскільки вчителі, крім місцевого жаргону ніякої грецької літературної мови не знають (оскільки весь час навчалися й викладали в російських школах). Учителі, які влітку 1926 р. скінчили курси перепідготовки, не знали, певне, більше того, що треба було викладати дітям 1-ї групи (старші групи поки що працюють російською мовою)... Що ж стосується питання про греко-татарську мову, якою розмовляє близько 40% українських греків і яка подібна до кримсько-татарської, то це питання для України і досі лишається невіршеним»⁴⁷.

Мовна проблема лишалася найбільш проблемною ланкою коренізації стосовно українських греків упродовж усього часу її запровадження. Всі намагання радянського уряду вирішити її в межах усього союзу не дали позитивних наслідків. Доволі скоро суто науково-організаційні наради перетворилися на малопродуктивні політичні маніфестації, що мали мало спільного з реальними повсякденними проблемами грецьких громад.

Як представник Наркомпросу УСРР 21–23 лютого 1928 р. С. Ялі взяв участь у 3-й Північно-Кавказькій крайовій конференції греків-вчителів, яка відбулася в Ростові-на-Дону. Аби проілюструвати тогочасний політичний ажіотаж навколо мовної проблеми, наведемо витяг з протоколу конференції. Значний інтерес учасників викликало запитання: «Почему так нянчится власть с Троцким, ведь он оживляет второй интернационал?» Відповідь на нього завідувача агітпропом Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) Аміранова була цілком відповідною духові епохи: «Это не совсем правильно. Власть с ним не нянчится. Его выставили из КИ. Это не есть гладить. Его выставили из партии — тоже не есть гладить, а если называется гладить, то, во всяком случае, против шерсти. Кроме того, его несколько стеснили в смысле выбора местожительства. Это указывает на то, что КП, рабочий класс настолько у нас силен, что он слепо не идет за лицами, что он готов вчерашнего своего лидера сегодня превратить в порошок... Ты был в наших рядах, тянул телегу революции — мы тебя читли, уважали. Ты отошел, начал мешать нам, мы тебя выпрягаем и ставим в конюшню, как бесполезное существо (АПЛОДИСМЕНТЫ). Это указывает на то, что наша партия выросла культурно. Она стала массовой рабочей партией не только количественно, но и качественно. А в этом залог нашей победы. Об этом надо бы помнить всем нашим настоящим и будущим врагам»⁴⁸. Зайвим буде казати, що кожен пересічний партієць, тим більше — функціонер, не мав найменшого

бажання потрапити до «конюшні для некорисних істот». Саме ця обставина змушувала їх йти у фарватері загальної партійної стратегії навіть тоді, як вона була помилковою. Не був винятком і С. Ялі.

На засіданні 22 лютого він виголосив доповідь про наслідки еллінізації в Україні. На відміну від піднесеної доповіді 1926 р. його чотирьохсторінковий спіч переповнений констатацією проблем. Їх можна підсумувати наступним чином: «страшнейшая руссификация», під якою розумілася російськомовна школа, яка охоплювала 80–90% грецьких дітей; історична неписьменність еллінської громади, яка при проведенні еллінізації привела до того, що найбільш освіченими стали учні 1–2 груп; водночас, писемність російською мовою, а тим більше вільне володіння нею, залишалися явищем рідкісним. Ця прикмета культурного обличчя громади відображена С. Ялі наступним чином: «Бедняки, середняки, особливо женщины, у нас очень плохо владеют русским языком. Женщины знают до сотни слов, а в большинстве говорят на родном языке, дети тоже говорят на материнском языке»⁴⁹. Відзначена обставина не становила проблеми, допоки греки замкнуто жили в межах своїх селищ, спілкуючись з навколишнім світом через сільського голову та урядника. Ситуація докорінно змінилася в переддень вирішального більшовицького штурму, який у тлумаченні М. Скрипника поставив високі вимоги щодо загальної та політичної писемності громадян. Втім, на початку 1928 р. під таким ракурсом грецьке питання не розглядалося. Тоді більш важливим здавалося виборення першості в здійсненні реформи грецького правопису. Решта проблем здавалася несуттєвою, більшовицький уряд вважав за можливе не зважати на низку «неприємних» складових еллінізації, як то: спротив і нерозуміння еллінських громад, відірваність реформи від реального життя, низький рівень пропонованої населенню освіти, фактична неписьменність вчителів, саботаж місцевих виконкомів тощо. Не зважав він і на реакцію закордоння: глумливу й гнівну. Значно важливішим була можливість щоразу з різних трибун виголошувати, як заклинання: «СРСР — батьківщина пролетарів усього світу. Тільки тут правильно вирішується національне питання». Не оминув цієї спокуси й Сава Георгійович. Його підсумкова репліка зірвала гучні оплески: «Очевидно ясно всем, почему греческая буржуазия ворчит на нашу реформу. Эта реформа сделалась, если хотите, орудием революционирования греческих трудящихся масс самой Греции. Эта реформа сделалась ножом в спину греческой буржуазии, и перед нами стоят задачи и дальше вместе с трудящимися Греции обтачивать острей этого ножа до тех пор, пока не пробьет смертный час греческой буржуазии (аплодисменты), до тех пор, пока и в Греции не совершится социальная революция»⁵⁰.

Тим не менш насправді колосальна складність етнокультурних проблем у середовищі маріупольської грецької громади спонукала С. Ялі до подальшого дослідження їхніх витоків. Не буде перебільшенням сказати, що на той час він був у вузькому колі тих, хто розумів міру їхньої складності. С. Ялі відіграв важливу роль у координації зусиль розпорощених і, слід визнати, вкрай нечисленних дослідників, які були спроможні вирішувати справу дослідження Маріупольської грецької громади на гідному фаховому рівні. Спочатку С. Ялі допо-

магав окремим науковцям. 13 липня 1927 р. він провів через засідання ЦКНМ рішення про сприяння професору Ленінградського університету І.І. Соколову у вивченні *народної мови* маріупольських греків⁵¹. Згодом, усвідомивши, що треба гуртувати сили, заходився навколо організації та фінансування дослідницьких експедицій.

12 червня 1928 р. президія ВУЦВКу розглянула подання ЦКНМ (з цього питання доповідав С. Ялі) про фінансування дослідницької експедиції ВУНАС до Приазов'я. Наступного дня 13 червня 1928 р. Сава Георгійович отримав доленосне доручення від ЦКНМ. У зв'язку із запланованим відкриттям грецьких районів, Комісія доручила йому взяти участь від імені уряду в урочистостях і розпочати роботу над брошурою «Греки на Україні», яку планували видати українською та грецькою мовами. Завдання першого великого дослідницького проекту грецького нацменпрацівника сформулювали доволі невігадливо: «... Освітлити історію колонізації та сучасний стан греків на Україні»⁵².

Врешті, експедиція була дозволена, на неї ухвалили витратити кошти, зекномлені на курсах секретарів національних сільрад⁵³. 13 липня при ВУНАС скликали спеціальну нараду за участю низки зацікавлених сторін, яка затвердила персональний склад експедиції та виробила відповідні інструкції⁵⁴. С. Ялі особисто підбирав склад експедиції та рекомендував на затвердження відповідних органів її учасників. Так до неї увійшли справжні вчені, які отримали нагоду за державний кошт продовжити свої багаторічні дослідження. Серед них — дійсний член ВУНАС В. Гавриленко, Д. Панадіяді, відомий візантієвіст І. Соколов⁵⁵ — на час описуваних подій професор Ленінградського науково-дослідного інституту порівняльного вивчення мов і літератур Заходу й Сходу⁵⁶, а також рекомендований Маріупольським музеєм краєзнавства та ЦКНМ Д. Спиридонов. Мета експедиції⁵⁷, зафіксована в офіційному документі «План роботи експедиції асоціації сходознавства для вивчення греків Маріупольщини влітку 1928 р.», дещо дисонувала з урапатріотичними резолюціями управлінських нарад тільки на перший погляд. Насправді під посиленням уваги українських науковців до реальної розмовної мови переважної більшості українських греків крилося намагання вирватися із замкнутого кола апаратної еллінізації, яка чимдалі заходила в глухий кут, поглинаючи все більше зусиль і коштів. Справа в тім, що еллінізація, буксувала на всіх щаблях запровадження. Навіть Маріупольський грецький педтехнікум, який під час його заснування розглядався як ключовий заклад у вирішенні «грецької проблеми» в Україні, не давав підстав для заспокоєння.

Грецький відділ Маріупольського педтехнікуму був створений відповідно до рішення президії ВУЦВК від 1 січня 1926 р. Слід зазначити, що педтехнікум був доволі проблемною установою: в ньому неодноразово змінювалося керівництво, яке то було неспроможним налагодити навчальний процес і взаємодію профспілкових та студентських організацій, то виявилось надто затягим поборником українізації⁵⁸. Упродовж перших півтора років існування тут змінилися 5 завідувачів, врешті установу очолив В. Лавриненко, якому судилося розпочати еллінізацію установи.

Невтішні повідомлення стали надходити доволі скоро. Під час інспекційних поїздок до Приазов'я С. Ялі і сам бачив всі негаразди, що мали місце в навчальному закладі. Після однієї з них ЦКНМ 1 березня 1927 р. адресувало Наркомпросу стривожений лист, в якому йшлося про те, що всупереч постановам комісаріату грецький відділ не відкритий⁵⁹. Повторне звернення, датоване 25 січня 1928 р.⁶⁰, засвідчило, що понад два роки грецьке відділення існувало на папері.

29 грудня 1927 р. С. Ялі висловив своє враження від новоствореної установи на засіданні ОБНМ Маріупольського окрвиконкому. За наслідками його інспекції нацменкомісія прийняла рішення встановити з 1928/29 навч. року обов'язкову квоту для прийому етнічних греків до навчального закладу, звільнити студентів, що вивчають грецьку мову від вивчення німецької⁶¹.

29 червня 1928 р. за підписом заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича та С. Ялі до НКО був відправлений стурбований лист: «Зараз ЦКНМ не має докладних матеріалів, які б свідчили про усунення в свій час відмічених недоліків. Навпаки, в червні місяці цього року до ЦКНМ надійшла заява викладача грецької мови в Маріупольському педтехнікумі т. Левкопулоса про те, що роботу грецького відділу ще й досі не налагоджено»⁶². Комісія просила НКО здійснити серйозне обстеження грецького відділу Маріупольського педтехнікуму й вжити рішучих заходів для покращення стану справ.

Врешті, 18 жовтня 1928 р. нарком М. Скрипник отримав привітальну телеграму з Маріуполя: «Урочисте зібрання педагогів і студентів Марпедтехнікума в складі 250 душ з приводу відкриття грецького відділу вітають у Вашій особі Радвладу та здійснення Ленінської нацполітики»⁶³.

Здавалося, майже трирічна боротьба за налагодження діяльності грецького сектору, увінчалася успіхом. Однак, це був передчасний висновок. Наркомпрос неодноразово намагався відшукати викладачів для формально відкритої установи. 12 лютого 1927 р. він просив совнацмен Північно-Кавказького КрайВНО відрядити сюди викладача грецької мови⁶⁴.

2 лютого 1928 р. викладач грецької мови нарешті був переведений до першої групи штатних викладачів, а директор технікуму отримав директиву Наркомосу, аби заняття з грецької мови проводилися вдень, а не ввечорі⁶⁵.

Після багаторічних намагань надати справі коренізації шкіл українських греків життєдайного імпульсу, Наркомпрос, не без участі С. Ялі, дійшов висновку, що півзаходами проблему вирішити не вдасться. Незважаючи на катастрофічну нестачу коштів та відсутність кадрів, 1930 р. було прийняте рішення про реорганізацію технікуму в національний грецький з еллінським та греко-татарським відділеннями. Планувалося, що проведення оргнаборів до вишу за етнічною ознакою вкупі зі збільшенням часу на вивчення димотики з часом вирішить проблему підготовки педкадрів для еллінізованих шкіл. Втім, кваліфікований викладач димотики, як і раніше залишався фактично один на всю Україну (!), і, відповідно, мізерними залишалися його можливості якісно впливати на ситуацію.

В 1930/31 навчальному році на вивчення грецької мови відводилося 280 годин, грецької літератури — 70 годин з 4 800. Для порівняння: на читання діалектичного матеріалізму припадало 90 годин, історію класової боротьби 140, курс позашкільної роботи — 210. Так само мало, до речі, викладалися й інші базові мови — українська (100 годин), іноземна (120), російська та українська література (80)⁶⁶. Закладені в навчальному плані разючі диспропорції між дисциплінами, які, власне, формували професійну культуру майбутнього освітянина, та суто політичними предметами, стали основою формалізації навчання як такого, і врешті зробили диплом педтехнікуму неконкурентноспроможним.

До 1932 р. щорічно установа випускала не більше 40 педагогів, з них не більше 40% (тобто, 13–15 осіб)⁶⁷ становили греки. Лише в 1928 р. цільовим способом було набрано 40 майбутніх викладачів для еллінських груп, але, враховуючи той жах, який згодом пережили грецькі села, вони жодного реального впливу на стан освітянської справи не справили.

Початок 1929 р. позначився критичним загостренням «грецького питання» — багаторічні намагання запровадити еллінізацію не мали успіху, місцеві освітяни билися, наче риба об лід, та якісних зрушень на краще не відбувалося. Декілька скандалів навколо неї, що зчинилися в 1928–1929 рр. поставили подальшу кар'єру С. Ялі під великий сумнів.

10 січня 1929 р. датований перший у поточному році протокол засідання Сталінського ОБНМ. 11 пунктом засідання відзначене питання, як ніколи просторо зафіксоване в протоколі. Воно варте того, аби його процитувати. **«Відношення ЦКНМ про дачу висновку щодо ліквідації еллінських шкіл»**. По суті питання член ОБНМ Захаров доповів: «Еллінські групи є по Велико-Янисольському та Старо-Бешевському районах, зорганізовано їх 3 роки тому (1925 р.), учбовими приладдями постачаються погано, цебто маються тільки букварі та післябукварний матеріал, не дивлячись на те, що там є вже 3 групи. Мова цих підручників значно різниться від мови місцевого жаргону. Вчителями працюють місцеві греки, перепідготовлені на маріупольських всеукраїнських курсах. Ці курси по своїй короткотерміновості та недостатній організації в розумінні внутрішнього змісту роботи, не могли в потрібній мірі підготувати необхідний кадр вчителів. Еллінізація проводиться лише по шкільній лінії, чому для розвитку цієї справи нема відповідних умов. Грецьке населення бажає мати семирічну, а також і вуз.

Ураховуючи все сказане, цеб-то відсутність підручників, різницю мов, відсутність достатньої кількості вчительських кадрів, а також відсутність перспектив мати еллінську семирічку та вуз **населення налаштоване проти еллінізації**, а райорганами нічого не робиться з метою популяризації та роз'яснення політики партії та директив Радвлади».

Враховуючи зазначене, ОБНМ прохало ЦКНМ:

«1. Постачати еллінські групи достатньою кількістю підручників, **переглянувши попередню їх мову, з метою більшого пристосування її до мови місцевої**.

2. вжити заходів, щодо перепідготовки достатньої кількості вчителів.
3. вжити заходів, щодо організації міжрайонової еллінської семирічки.
4. вжити заходів, щодо організації міжокругового ВУЗ.

5. запропонувати ІНО та одному члену Бюро виїхати на місце, урегулювати це питання шляхом постановки питання на широкі селянські зібрання, наради вчителів, громадських та інших організацій, виявити в яких підручниках і навчальних приладдях ця школа має потребу, вивчити, та дати висновки. Відділу ІНО представити свої міркування про те, які заходи необхідні для підготовки та перекваліфікації вчителів еллінців. У зв'язку з тим, що в майбутньому році закінчують свої заняття 4 групи еллінських шкіл, ІНО проробити питання про те, в якому районі можна відчинити міжрайонову еллінську семирічку, і які для цього мають умови.

ІНО терміново надіслати до наркомосвіти та ЦКНМ Доповідну записку про всі необхідні міроприємства, зв'язані з Центром.

Вважати за необхідне через два місяці на засіданні ОБНМ поставити доповідь ІНО з метою перевірки зазначених директив»⁶⁸.

Реакція громадських зборів та організацій (заздалегідь організована партійними органами) не застала на себе чекати. 30 червня 1929 р. Велико-Янисольський РПК запропонував розробити докладний і точний план еллінізації й татаризації, «... асигнувати для цього достатньо фінансів і приділити цьому питанню максимальну увагу з боку державних, партійних та суспільних організацій, причому при переводі шкіл на рідну мову узгодити його з переходом на рідну мову всіх установ, організацій і взагалі всієї роботи»⁶⁹. 10 пункт постанови зазначав, що зважаючи на велику політичну вагу питання, слід жорстко засудити настрої відмови від еллінізації й татаризації.

Та попри повсякчасну пояснювальну роботу, грецьке селянство різко негативно оцінювало діяльність перших груп у школах. Це не було секретом ані для Наркомосу, ані для ВУЦВК — нацменвідділи Маріупольщини та Сталінщини просто-таки волали про це впродовж 1926–1930 рр. Йшлося про це й на 1-й Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин. Представник Маріуполя Тазбаш так змалював перший рік грецизації: «Проведені минулого року курси для вчителів еллінців дали дуже мало. Після цих курсів ... ми відкрили вісім перших груп. Зараз ці школи дійшли до того моменту, коли діти читають цілі речення, а вчителі не можуть пояснити дітям, що вони читають, тому що багатьох слів учителі не розуміють. Звідси для греків-еллінців виникає потреба у словнику та в інших необхідних посібниках. Наркомпрос повсякчас обіцяв нам дати ці посібники, але ми досі їх не отримали, й школи опинилися в такому становищі, що населення незадоволене цим. Завдяки запровадженню заходів ми на батьківських зборах домоглися того, що школи залишилися поки що існувати»⁷⁰ [виділення — Авт.].

У подальшому мало що змінилося на краще. Греків, як і раніше, не задовольняла якість навчання в «грецизованих» школах. Показовою є постанова батьківських зборів 2-ї В.-Янисольської школи від 5 березня 1929 р.: «Упразднить совсем эллинский язык и ввести занятия на русском и украинском

языках»⁷¹. Підстави для таких ухвал були тривіальними. Батьків обурювали незрозумілість літературної димотики, низька кваліфікація вчителів, відсутність учбової літератури. Селянська кмітливість підказувала, що «если политика партии требует обязательной эллинизации греческих сел, то в первую очередь необходимо перевести все учреждения греческих сел на эллинский язык, а в школах ввести эллинский язык преподавания как предмет до тех пор, пока не будет подготовлен кадр учителей-эллинцев и население несколько освоится с литературным языком»⁷².

У другій половині 1929 р. вибухнув гучний скандал, викликаний листом Сарбаш (19 серпня 1929 р.) до ЦВК і Ради Національностей СРСР про насильницьку грецизацію в Україні⁷³. Восени 1931 р. вчитель Пипиджиті писав до редакції грецької газети «Колехтівістіс» (створена в листопаді 1930 р.) таке: «Еллінізація в с. М. Янисоль (Володарського району) проходить чимдалі гірше... Що стосується постачання шкіл підручниками, тут узагалі катастрофічне становище. Є лише одна книга й та старого видання. За цією книгою „Протопопи” відбувається навчання грецької мови для III, IV, V, VI и VII груп. Граматики, арифметики, географії, фізики немає, їх проходять на російській мові»⁷⁴.

Не в кращому стані перебувала видавнича справа. Утворене восени 1930 р. у Маріуполі видавництво газети «Колехтівістіс» майже два роки не могло налагодити її випуск. І це не дивно, адже лічені співробітники володіли новогрецькою. Молодий працівник журналу І. Коранді в листі до «Правди» (1932 р.) так змалював «грецьку проблему» в Україні: «Грецькі села буквально голодують через відсутність літератури на рідній мові, у школах одним підручником займається 30–40, а то і 50 осіб... Бо ми пишемо понад 4 роки, а наші досягнення — одна газета на 2-х сторінках, що виходить раз на 5 днів, і дитячий журнал. Газета виходить на місцевому діалекті, журнал новогрецькою мовою „димотики”. Коли навчалися й працювали в Харкові, думали, що ось будемо на місці й нам вдасться зрушити з мертвої точки видання грецької літератури, але вже шість місяців б'ємося, наче риба об лід, і жодних результатів немає»⁷⁵.

Це — може найяскравіший, але не єдиний, опис кризи політики грецизації, спричиненої перш за все реформою новогрецької мови в тому вигляді, в якому вона здійснювалася в СРСР. Адже будь-яка реформа приречена, якщо відірвана від реального життя.

В другій половині 30-х рр. ця історія знайшла своє логічне завершення. Через дев'ять років після початку «грецизації» в 1935 р. Грецьке видавництво Донбасу видало, нарешті, перші підручники для грецьких шкіл України⁷⁶: «Алфавіт» А. Димитріу та «ГраMATика й морфологія» Н. Моїсидіса У 1936 р. вийшла ціла низка книжок. Серед них: «Буквар грецької мови» та «Хрестоматія грецької літератури» (2 ч.) А. Димитріу; «Підручник грецької мови» та «ГраMATика грецької мови для дорослих» Г. Левкопулоса; «ГраMATика і правопис грецької мови» Н. Моїсидіса; «Арифметика» та «Збірник арифметичних задач і вправ» Н. Попової; «Географія» Л. Теренової, В. Жерделі; «Природознавство» Е. Тетерева. Отже, нарешті номінально «грецькі» школи півдня України отримали змогу стати дійсно національними, оскільки тепер усі дисципліни почат-

кової школи можна було вести новогрецькою. Втім на цей час димотика радянських греків стала такою ж штучною, як і критикована раніше кафаревуса. Вона була однаково чужою і люду Греції, й українським грекам (тому що по суті своїй то була не їхня мова). Врешті вона втратила властивості природньої койне [що значить «загальна мова» — *Авт.*], завдання якої полягає в тому, щоб люди, які розмовляють на споріднених мовах чи діалектах, могли вільно спілкуватись одне з одним, не втрачаючи при цьому своєї самобутності. Про яке взаємозбагачення могла йти мова, коли випускник радянської грецької школи не спроможний був читати грецькі газети — ані ті, що видавалися в СРСР, ані ті, що друкувалися в Греції?

Невдовзі постанови РНК і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20.04.1938 р.) та РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29.06.1938 р.) поставили крапку не лише на політиці коренізації, а й на багаторічних, не завжди вдалих спробах реформування грецької мови в Україні. Відповідно до них перестали існувати 6 початкових, 3 неповні середні, 2 середні грецькі школи та 5 початкових, 9 неповних середніх і 7 середніх мішаних шкіл.

Попри те, що багатьом згортанню коренізації наприкінці 30-х рр. здалося передчасним і несподіваним, ознаки того, що такий поворот курсу національної політики цілком імовірний, були очевидними вже на межі 20–30-х рр. З початком суцільної колективізації грецького села політична складова грецизації різко зміцніла. Національні бюро окружних виконкомів і ЦКНМ переживали критичний момент свого існування, коли, споглядаючи трагедію національного села, змушені були сприяти запровадженню антинародної політики. С. Ялі був добре обізнаний з ситуацією в грецьких селах Приазов'я. Сам, перебуваючи під негласним наглядом НКВС, він намагався полегшити удар колективізації по грецьких селах, посилаючись на специфіку соціально-економічного розвитку грецьких сіл, їхню пересічну заможність, закликав відмовитися від практики масових розкуркулень. Втім, у той час він ще не сумнівався в правильності свого шляху, як і раніше активно працював з місцями, акумулював матеріали для майбутньої книги про українських греків, перекладаючи їх на українську мову⁷⁷.

1929 р. став поворотним не лише в історії УСРР, а й у долі С. Ялі. Значну частину робочого часу він, як і раніше, проводив у службових відрядженнях. Проте це були відрядження іншого гатунку. Наприкінці березня — початку квітня він курирує хід виборчої кампанії в грецьких національних районах; 1–7 червня займається хлібозаготівлями на Харківщині; 29 червня — 7 липня — налагоджує соцзмагання в Олексіївському російському районі⁷⁸.

До середини літа 1929 р. він активно запроваджує в життя ухвали ЦКНМ, однак позиції його в комісії стають дуже хиткими. Раніше — один з найперспективніших її членів, який доволі часто виконував обов'язки заступника голови комісії, тепер змушений виправдовуватися й оборонятися. Справа в тім,

що 12 лютого 1929 р. г. «Правда» опублікувала фейлетон Михайла Кольцова «ВУЦИК и овцы», що живописав негаразди бідняцьких колгоспів «Червоний броньовик» та «Перше Травня» на Бердянщині. Бідняки викупили у куркуля Зантіна описаних овець. «Овец и барашков, еле живых, откапывали в снегу, вели и несли домой, отогревали на печи рядом с детьми, откармливали и отпаивали молоком. Полгода два коллектива днем и ночью, во сне и наяву, жили и дышали овцами». Але незаможників спіткало лихо, куркуль домігся постанови Малої президії ВУЦВК про заміну проданих з торгів овець грошовою компенсацією і забрав овець у селян. Цей епізод центральний партійний орган описував наступним чином: «Надзиратель милиции, для храбрости накачавшись у Зантина бодрящей жидкостью и ведя за собой милицейский наряд, ночью врывается в село, начинает поголовные обыски по хатам для отбора овец. Разбуженные, перепуганные крестьяне пробуют спорить — им грозят арестом! Рядом с милицейским начальником стоит сам кулак, в руке у него постановление ВУЦИК — революционная законность торжествует»⁷⁹. Втрата овець, за висновком Кольцова, стала причиною зневіри селян в колективному веденні господарства, і вони почали виходити з колгоспів.

Розвал колективів був серйозним звинуваченням у рік «великого перелому». 25 березня 1929 р. Президія ЦКК КП(б)У, розглянувши питання «... о расследовании фактов, указанных в фельетоне М. Кольцова “ВУЦИК и овцы”, ухвалила “за допущенный протекционизм” в этом вопросе со стороны ответственного работника ЦК Нацмен т. Яли, что стало причиной необъективного решения вопроса — тов. Яли уволить с работы и вопрос о его партпринадлежности передать в Парткомиссию ЦКК КП(б)У»⁸⁰. Справа набула широкого розголосу. Оголошення про звільнення С. Ялі оприлюднили харківський «Комуніст» та мариупольська «Наша Правда»⁸¹. 3 квітня 1929 р. Президія ВУЦВК скасувала злочасну постанову, вівці повернулися до колгоспників. Так, з легкої руки видатного радянського публіциста, розпочалося стрімке падіння кар'єри С. Ялі. Зважаючи на те, що ЦКНМ відтягувала його звільнення до 1 серпня 1929 р., він був гарним працівником, проте воно було невідворотним. Втім, попри тяжкі звинувачення, він зберіг членство в партії.

Відчайдушних зусиль коштувало С. Ялі видати написану впродовж 1929 р. монографію. Після звільнення з ЦКНМ упередження до автора поширилося й на рукопис. Декілька разів його передавали з інстанції до інстанції. 23 березня 1930 р. датований запит ЦКНМ до Всеукраїнського комітету красзнавства про хід видання книги⁸². 12 травня 1930 р. рукопис передають завідувачу Центрвидаву Мишковському з приміткою: «Брошура потребує політичної рецензії». Півроку він пролежав у видавництві, рецензент Зозуляк відмовився його рецензувати⁸³. І все ж навесні 1931 р. під назвою «Греки в УСРР» книга була видана Центрвидавом накладом у 500 примірників. В другій половині 30-х рр. майже весь наклад книги був знищений. Екземпляр, що зберігається нині в НБУ ім. Вернадського, зберігся завдяки тому, що загубився у Туркменській державній бібліотеці. Якби С. Ялі знав, що через шість років монографія перетвориться

на один із пунктів звинувачення у контрреволюційній діяльності, навряд чи він так затято добивався її видання.

30 вересня 1929 р. С. Ялі обійняв посаду економіста Укрдіпромету, звідти менше, ніж за місяць — 29 жовтня — був відряджений на навчання до Москви. Після повернення, 23 січня 1931 р., він отримав призначення на посаду завідувача сектору обміну досвідом, а влітку його, як і низку партійців, «мобілізували на село».

Слід зазначити, що із серпня 1929 р. в ЦКНМ не було спеціального працівника по грецькій лінії. Час від часу «грецьку тему» в комісії курували А. Дівіджієв та А. Глинський, проте специфіка роботи в грецькому середовищі була такою очевидною, що ЦКНМ неодноразово зверталася до Президії ВУЦВК з проською ввести С. Ялі до складу комісії в якості позаштатного члена⁸⁴. Президія ВУЦВК стосовно кандидатури С. Ялі (який працював у різних установах, зокрема, Діпросталі) лишалася непорушною, що, однак, не заважало використовувати його для короткотермінових ревізій, перевірок, обстежень тощо. Приміром, у березні—квітні 1931 р. за дорученням ЦКНМ він перевіряв хід колективізації в Мангуському районі; в червні—липні — здійснив ревізію діяльності Маріупольської міськради по обслуговуванню національних меншин, у грудні — обстежував Ст. Каранський район⁸⁵.

Під час ревізійних поїздок у якості представника ЦКНМ, Всеукраїнського штабу по огляду національних політосвітустанов, НК РСІ тощо він побачив нову Україну і нове життя грецької спільноти в колективізованому Приазов'ї. Від його пильного ока не приховалися проблеми жодної з установ, що займалися грецькою проблемою: Грецький маріупольський педтехнікум, Маріупольський музей краєзнавства, національні райони та ради в зменшеній копії віддзеркалювали катастрофу України.

22 квітня 1931 р. він склав документ під назвою «Попередні підсумки й висновки огляду стану політосвітустанов національних меншин у Маріупольському районі». З чотирьох сторінок звіту зрозуміло, що наслідки політики коренізації в районі відсутні. Найбільше дісталось Маріупольському музею краєзнавства за любов «до чистої науки», збирання предметів старовини та відірваність від поточних завдань партії й радянської влади⁸⁶. Найвагоміше з зауважень, що стосувалися оптимізації діяльності музею, розташоване під сакраментальним 13 номером: «В роботі Маріупольського музею краєзнавства необхідно виходити з завдання: перетворити музей на дійсне знаряддя в боротьбі за здійснення генеральної лінії партії за виконання п'ятирічки в чотири роки, за індустріалізацію, реконструкцію сільського господарства». Задля цього Ялі пропонував провести чистку особового складу установи, розгорнути соціалістичне змагання та ударництво, розпочати дослідження культури та побуту робітників заводу ім. Ілліча, основний упор зробити на дослідження колективізації грецького села та створення нового побуту, поставити питання перед відповідними структурами про покращення матеріального становища співробітників установи⁸⁷.

Не менш характерним зліпком епохи другого комуністичного курсу є й звіт про обстеження роботи Маріупольської міськради по обслуговуванню національних меншин. У ньому С. Ялі зазначав, що Маріуполь, в якому етнічні меншини становили майже 58% відсотків населення, фактично є «на центр[ом], де виконується греко-татарська культура»⁸⁸. Тим не менше складність етнічного складу населення не спонукала міські власті до відповідної роботи. На думку інспектора, нацменробота в місті перебувала в глибокому застої. С. Ялі не добирав слів для викриття бездіяльності місцевих властей. Наведемо лише кілька прикметних формулювань, які формували обличчя цього доволі цікавого документу: «... Цілковита бездіяльність комісії національних меншин, що з січня місяця цього року не засідає; ... взагалі ніякого керівництва з боку міськради за роботою серед національних меншин; звітів міськради за 1929 та 1930 рр. крім загальних фраз (10 строк) нічогосінько нема про роботу серед національних меншин; ... ніякої боротьби з боку міськради проти русифікаторських тенденцій серед окремих грецьких робітників, внаслідок чого ми маємо низку проривів на всіх ділянках національно-культурного будівництва в Маріупольщині...»⁸⁹. За хльостками звинуваченнями слідували 35 (!) пропозицій стосовно виправлення справ на краще, серед яких головним було створення комісії національних меншин під головуванням т. Балевої⁹⁰. Втім, жодна з його пропозицій, що називається, не була на часі.

Тоді, як С. Ялі у травні–липні здійснював інспекцію Мангуського району, тривале (впродовж червня–липня) обстеження Сартанського та Мангуського грецьких національних районів проводив також А. Дівіджієв. Розгорнуті детальні матеріали інспектування Мангуського та Сартанського районів⁹¹ зафіксували надзвичайно складну ситуацію в грецькому селі, яке на той час вже майже на 100% було колективізоване.

Звіти С. Ялі, звичайно, більшою мірою критичні, оскільки від нього — місцевого вихідця — важко було приховати найменші деталі. З обуренням «обследователь от ЦКНМ» відзначав, що греки становлять лише половину всіх районних установ та керівників, неписьменність районних властей та апарату національними мовами вражає, справа еллінізації занепадає, різко впала кваліфікація вчителівства. С. Ялі, певне, було нестерпно дивитися на те, як справа його життя сходить нанівець. У гнівних звинуваченнях, власне, проглядала цілковита безпорадність перед суцільною масою місцевих керівників та пересічних селян, цілковито байдужих до будівництва грецької культури. «... Необхідно констатувати розрив, який полягає в тому, що маса виступає рідною мовою частіше, аніж керівний склад, водночас останній виявляє більшу тенденцію виступати російською, підчас ігнорує використання рідної мови... керівний актив села не помічає класової боротьби навкруг ролі рідної грецької мови в радянському будівництві»⁹². Втім не лише пересічні мешканці і місцеві керівники Приазов'я були глухими до зауважень С. Ялі. Ще менше відгуку вони знаходили у харківських владних коридорах. Низка невідкладних заходів по грецизації суспільного та культурного життя району, серед них і пропозиція до

ЦКНМ лобіювати перед Укрфільмом питання про випуск грецької кінокартини⁹³, залишилися без відповіді.

14 жовтня 1931 р. С. Ялі складає коротеньку, позбавлену офіціозу, записку, за допомогою якої намагається врятувати Маріупольський музей краєзнавства, що перебував на межі кадрового знищення. В ній він зазначає, що з 1926 р. музей щорічно отримував державну субсидію в 3 тис. рублів на дослідження греків України. В поточному році установа отримала 750 рублів і на цьому фінансуванні припинилося. «З огляду на те, що грецьке населення у відношенні національного та культурного будівництва відстає більше, ніж інші національні меншини на Україні, й є потреба форсувати науково-дослідну роботу (особливо в частині мови), необхідно терміново відновити попередню субсидію грецького відділу Маріупольського музею в розмірі 3 тис. рублів»⁹⁴.

У грудні 1931 р. як представник ЦКК–КН РСІ УСРР та ЦКНМ при ВУЦВК він перевіряє виконання закону про рівноправність мов у Старо-Каранському районі. У цей час справа коренізації в греко-татарських селищах фактично перетворилася на фікцію. Повною мірою це відобразив звіт С. Ялі: на урумську мову переведені тільки три перші групи, школа лишається російськомовною; так само російськомовним лишається Старо-Каранський зерновий технікум; вчительство геть неписьменне рідною мовою, отже справа коренізації школи фактично зайшла в глухий кут; відсутня будь-яка навчальна література. Принциповий, прискіпливий звіт врешті зривається на адміністративну істеріку: всім поставити на вид, об`явити сувору догану, зняти з посади тощо.

Повернувшись з тривалого відрядження до Приазов'я, Сава Георгійович підводить підсумки своєї роботи, складає кілька аналітичних довідок. Одна з них — «Наслідки та висновки перевірки про здійснення закону про рівноправність мов в Старо-Каранському районі» — датована 10 січня 1932 р.⁹⁵ Як завжди ретельно, навіть прискіпливо, упорядкований та проаналізований статистичний матеріал, завершується невтішними висновками про стан шкільної справи: «...з 58 учителів — 50 зовсім неписьменні греко-татарською мовою і працює по російських та українських групах і школах. Лише 8 учителів працює по грекотатарських групах, але кваліфікація їх щодо греко-татарської мови дуже низька і пояснюється тим, що ці педагоги проходили лише короткотермінові місячні курси...»⁹⁶.

Одна з останніх згадок про участь С. Ялі в засіданнях ЦКНМ відноситься до 31 січня 1932 р. На ньому разом з Ф. Бітнером він доповідав про результати запровадження закону про рівноправність мов у національних районах. Другим у порядку денному було питання про скликання конференції грецької мови. ЦКНМ підтримала пропозицію С. Ялі про організацію в березні 1932 р. Всеукраїнської конференції грецьких культпрацівників у Маріуполі для кінцевого вирішення мовної проблеми⁹⁷. Ці рішення були наперед приречені — голодомор на Україні косив сотні тисяч людей, їм було не до мовної проблеми.

27 лютого 1932 р. датована доповідна записка до секретаріату ВУЦВК про стан запровадження закону про рівноправність мов серед національних меншин. Висновки цілком очікувано були невтішними.

3 травня 1932 р. С. Ялі звільняється з Укрдіпромезу, 4 квітня 1932 р. призначається завідувачем науково-лекційною частиною Промвиставки, з 15 квітня (за сумісництвом) працює методистом дошкільного виховання НКП УСРР⁹⁸. В другій половині 1932 р. він — старший інспектор Ради національних меншин НКП УСРР, звідки звільняється 14 січня 1933 р.

В 1933 р. ЦКНМ вкотре відряджає С. Ялі до Маріуполя для обстеження Грецького педтехнікуму. Перелік недоліків у діяльності установи багатократно переважував позитивні зміни: «продукція» (так суто по-індустріальному називалися випускники), залишаючись невисокої якості, покривала тільки 50% потреб початкової і взагалі не задовольняла потреб середньої школи; не лише політехнізація, а й грецизація установи залишалися формальністю — з 22 викладачів тільки 2 викладали еллінською мовою, 1 — урумською, 2 — татарською; нестача приміщень ставила під загрозу існування установи, як таку. Причини комісія, цілком у дусі епохи, окреслила наступним чином: потурання й опортунізм керівництва Педтехнікуму та працівників міськради й обласного відділу освіти (завдяки їм педтехнікум в розпал голодомору не був включений до списків на отримання вугілля, зошитів, врешті харчів (!)).

Цілком відповідними епосі були й пропозиції комісії: зняти з роботи завідувача учбовою частиною технікуму Джеломенова; відділу кадрів та Культпропу місткому в місячний строк зміцнити викладацький склад лектури, відрядивши туди Дімітріу (Маріупольська філія Центрвидаву), Гафарова, Хаджінова (працівник РСІ), Барьяхтар (РНМ); ЦК КП(б)У просити відрядити до технікуму 3 викладачів соціально-економічних дисциплін з Комвузу народів Заходу та одного викладача природознавства, який володіє татарською мовою, з Криму.

Слід відзначити, ця частина пропозицій була цілком позбавлена реальності: за виключенням Дімітріу, жодна з пропонованих кандидатур не мала педагогічної кваліфікації. Що ж до решти — то тільки позбавлений здорового глузду викладач московського вишу міг в 1933 р. переїхати до Маріуполя, аби покласти своє життя на олтар задалегідь приреченої справи.

Решта пропозицій тільки унаочнювали щоденні біди установи й проблеми грецизації: збільшити випуск «продукції» до 120 осіб, з метою покриття потреб у педкадрах усіх грецьких районів на 1933/34 рр.; поставити питання про збільшення терміну навчання з 3-х до 4-х років; забезпечити в поточному році технікум приміщенням, а надалі профінансувати будівництво нового приміщення. Типові для часу ідеологічні гасла камуфлювали цілковиту безпорадність харківських функціонерів перед побаченою жакливою руїною: організувати річний семінар на 40 висуванців, рекомендованих партійними органами; «з метою популяризації й створення суспільної думки навколо грецького педтехнікуму через Донецькобком поставити доповідь з питання національно-культурного будівництва серед греків, зокрема, доповідь педтехнікуму на райпарткоммах національних грецьких районів, по найбільших грецьких колгоспах, МТС, а також на робочих зборах заводів ім. Ілліча, Азовсталі»⁹⁹.

Важко зрозуміти, яким чином читання чергової лекції малоосвіченими партійними функціонерами стражденним голодуючим могло зрушити з мертвої точки справу еллінізації установи. Втім, звіт загалом більше схожий на розпачливий зойк партійно-радянських функціонерів, не спроможних насправді жодним чином впливати на ситуацію.

8 червня 1933 р. датована доповідна записка С. Ялі до Культпропу ЦК КП(б)У, в якій він ще відчайдушно намагається домогтися рішучого перелому в «русифікаційних настроях» керівництва технікуму, вибити для нього фінансові вливання, оптимізувати навчальний процес. Аналізуючи вкотре ситуацію, він відзначає: дарма очікувати успіхів у навчанні впродовж трирічного курсу, якщо тільки в березні місяці 2 тижні були втрачені в зв'язку з переїздом технікуму до нового приміщення, 13 днів — на боротьбі з ховраками, 8 днів — на пропонульній кампанії¹⁰⁰.

Всі спроби були марними — життя в катастрофі відбувалося за своїми власними законами. Віддзеркаленням, певне, надзвичайно складної ситуації, що склалася на той час не лише в структурах Наркомосу, а й у душі С. Ялі стало його рішення про переїзд до Маріуполя. Це була доба глибоких розчарувань: батько розкуркулений і помер, стара німецька мати потребує підтримки, республіка охоплена жахливим голодомором. В атмосфері катастрофи С. Ялі шукав опертя для душі на рідній землі. Маріупольський міський партійний комітет увійшов до ЦК КП(б)У з проханням про переведення колишнього завідувача грецькою секцією ЦКНМ, однак з невідомих причин переговори з нацменвідділом ЦК КП(б)У в особі Теодора не мали успіху.

Після самогубства М. Скрипника кар'єра С. Ялі, як і решти волонтерів національно-культурного відродження етнічних меншин, стрімко просувалася до свого логічного кінця. С. Ялі звільнився з НКП за півроку до самогубства наркома й майже за рік до реорганізації ЦКНМ. Його добровільний відхід зі справи життя був пов'язаний із великою особистою драмою. З 1934 р. він працював в Українському автогенному тресті спочатку економістом, згодом начальником сектору кадрів¹⁰¹.

Кілька років промайнули в повсякденній рутині обобіч політичного життя радянської України. Про існування С. Ялі уповноважені органи згадали в контексті розгортання так званої грецької операції. Як видно з матеріалів слідчої справи Я. Саулевича¹⁰², «пакет документів» для майбутніх справ формувався завчасно. Заарештований 1934 р. у Саратові колишній польський нацменпрацівник був докладно розпитаний не лише про своїх колег, а й про їхнє оточення.

Арешт застав С. Ялі на посаді начальника сектору кадрів управління Українського автогенного тресту в м. Харків. Його було заарештовано за звинуваченням у приналежності до грецької контрреволюційної шпигунської повстанської організації 15 грудня 1937 р.

30 грудня 1937 р. Сава Георгійович підписав черговий протокол допиту, складений начальником відділення 3-го відділу УДБ НКВС УРСР старшим лейтенантом держбезпеки Шмальцем¹⁰³. Ув'язнений розповів, як потрапив на роботу до ЦКНМ при ВУЦВК. За його свідченнями у 1924–1925 рр. він

працював завідувачем культпропвідділу Маріупольської окружної ради професійних спілок, навчався у Харківському інституті народного господарства. Саме в цей час він познайомився з заступником голови ЦКНМ Я. Саулевичем, який залучив освіченого українського грека до обстеження грецьких районів Маріупольської округи, а невдовзі й рекомендував на посаду до Центральної комісії нацменшин.

Втім, з'ясування об'єктивних подробиць біографії С. Ялі не цікавило слідчого. Його мета полягала у створенні картини широкоюсяжного антирадянського заклоту польських та грецьких націоналістів. З протоколу випливало, що «учасники польської контрреволюційної організації Саулевич й Лазоверт» спрямовували антирадянську роботу грецького націоналіста. «У Центральній комісії нацмену при ЦВК УССР я працював під безпосереднім керівництвом Саулевича. Для нього, дуже розвинутої людини, невдовзі після того, як я приступив до праці у Центральній комісії, стало зрозумілим, що я є грецьким націоналістом й використовую своє становище у шпигунських цілях»¹⁰⁴, — занотовано у протоколі. Сава Георгійович оговорив себе і назвав близько 40 осіб, які «входили» разом з ним до міфічної організації, керованої ставлениками грецької, італійської та англійської розвідок І. Левкопулосом та Л. Лео. С. Ялі показав, що особисто втягнув до організації С. Ашлу, А. Максимова, Г. Максимова, М. Гаргалу, Ніколаєву, Александрову, Юре'ва, Ф. Джигіль, П. Богадіцу. В якості учасників організації фігурували Гаджі, Офенді, К. Челпан, В. Хаджінов, В. Коссе, Г. Балджі, Г. Лаго, Л. Лео, Ф. Ялі, Д. Панадіаді, Я. Саулевич, К. Костан (Гаргала-Ковалевская), Коранді, завідувачка грецьким відділом Маріупольського музею краєзнавства Коваленко. До справи були залучені також проф. В. Гавриленко та І. Соколов (останній на той момент вже відбував заслання Уфі). Отож, професійна палітра справи була досить широкою: від нацменпрацівників, освітян, науковців-мовознавців та істориків до хіміків, інженерів-конструкторів, працівників залізничного транспорту та пересічних студентів харківських вишів, яких вигадливі «слідчі» з легкістю об'єднували в групи шкідників на мовному фронті, шпигунів, диверсантів¹⁰⁵ і т.і.

Намагання слідчих «розкрутити» додаткові сюжетні лінії були малопродуктивними. В контексті так званого польського сліду С. Ялі пригадали співпрацю з на той час вже розстріляним Я. Саулевичем та Лазовертом. Щільна й конструктивна співпраця польських й грецького «контрреволюціонерів» тривала, мовляв, до 1929 р., коли їхні життєві шляхи розійшлися: «Саулевич надавав мені серйозну допомогу, надаючи вказівки щодо забезпечення своїми людьми основних ділянок культурного фронту у Маріуполі з тим, щоби через них проникнути у грецьке село й розгорнути там контрреволюційну роботу. Саулевич ділився зі мною, що шляхом використання польських культурних установ, польській організації вдалося розгорнути велику антирадянську роботу. Досвід роботи польської організації, використаний нами, був дуже цінним. Допомога нашій організації з боку Саулевича й учасника польської організації Лазоверта, тоді завідувача підвідділом нацмену ЦК КП(б)У, знайшла свій вираз у тому, що завдяки ним було проведено низку призначень наших людей у грецькі райони на керівну

роботу. Саулевич був також організатором польської шпигунсько-диверсійної роботи. Я інформував його з усіх питань, що цікавили польську організацію, щодо становища у грецьких районах»¹⁰⁶.

Про поверхові знання підслідного в «болгарських справах» свідчили досить скудні свідчення про так звану болгарську націоналістичну організацію, зокрема, про «одного з її керівників» Манчева, учасників Колева, Фуклева, а також «... якогось болгарина, який працював у Ленінграді під керівництвом болгароведа, професора Державіна»¹⁰⁷.

В обвинувальному висновку у «справі» С. Ялі йому інкримінувалася участь у «грецькій контрреволюційній організації», яка поклала собі за мету «створення грецької націоналістичної республіки на Приазовському узбережжі, під протекторатом Греції, шляхом насильницького відторгнення частини території СРСР у момент виникнення війни ССРСР з однією з капіталістичних країн». У тому ж документі стверджувалося, що Сава Ялі, використовуючи посаду завідувача Грецькою секцією Центральної комісії нацмену при ЦВК УСССР, «провадив шкідницьку роботу на культурному фронті, зривав колективізацію у грецьких національних районах й вербував по-антирадянському налаштованих осіб до складу контрреволюційної організації». Справа була спрямована на розгляд НКВС СРСР на підставі наказу № 00485 (сумнозвісного «польського наказу»)»¹⁰⁸.

Серед іншого С. Ялі звинуватили в насильницькій еллінізації маріупольських греків, що привела до паралельного існування на теренах України місцевих діалектів та димотики, яка своєю чергою проголошувалася «результатом яскраво вираженої орієнтації на буржуазну культуру Заходу»¹⁰⁹. Як це не дивно «мовна проблема» знайшла побіжне місце в особистій справі С. Ялі попри те, що свого часу він відіграв ключову роль у визначенні напрямку еллінізації та подальшому її запровадженні. Слідчі були відвертими дилетантами в проблемі, через те в протоколах зустрічається колоссальна кількість фактичних помилок і недоречностей. Головними шкідниками на мовному фронті були «призначені» мовознавці та історики, коло яких упродовж міжвоєнного періоду залишалося дуже вузьким. Вони поіменно перелічені в протоколі допиту В. Гавриленка від 30 грудня 1937 р. Серед них: «... Ковалевський А.П. — член “ВУНАС”, історик-етнограф. Ярий український націоналіст, одружений з грекинею Гаргала, під впливом якої зайнявся ново-грецькою мовою, який викладав у націоналістичному контрреволюційному дусі. Постійно мешкає в Ленінграді, часто буває в Харкові; Гаргала — дружина Ковалевського. Грецька націоналістка, викладачка, член “ВУНАСу”; Соколов І. — професор, науковий співробітник в одній з комісій Академії Наук в Ленінграді. Зі слів Соколова, мені відомо, що в минулому він працював в Греції й Туреччині з питань візантинознавства. Соколов неодноразово роз’їжджав по грецьких селах Маріупольщини для роботи з мовами, перейшов на буржуазно-націоналістичні позиції. Ідеологічно людина реакційна, насичена релігійними забобонами; Спиридонов Д. — за національністю грек, за політичними переконаннями — ворог радянської влади, грецький націоналіст, співробітник Сімферопольського археологічного музею. В галузі мови проводив реакційну буржуазну націоналістичну лінію по так

званому “катерсусу” (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції)...; Понадіаді Д. — являє з себе ідеолога-націоналіста старої Греції. Тісно зв'язаний з Ялі, Кутеповим та іншими грецькими націоналістами. За спеціальністю викладач російської та давніх мов, має родичів у Греції»¹¹⁰.

З метою успішного здійснення націоналістичної контрреволюційної роботи штучно організовувалися екскурсії до районів, заселених греками. Замість добросовісного дослідження фольклору й створення міцної народної грецької мови, учасники організації здійснювали лінію «введення язика «катаревуса»¹¹¹, — свідчив В. Гавриленко.

Провідну роль у розгортанні шпигунської діяльності¹¹², за його показами, відіграв Д. Спиридонов. Приводом для його «призначення» головним грецьким шпигуном стали його систематичні історико-мовознавчі студії, розпочаті ще в 1926 р.

Матеріли справи були фальсифіковані таким чином, що весь життєвий шлях С. Ялі з моменту вступу до харківського балканського клубу був представлений як вдумливо спланована шпигунська операція, метою якої було створення грецької буржуазної республіки на теренах СРСР й підготовка повстання в тилу радянських військ.

Очевидно, праця С. Ялі у ЦКНМ й особисте знайомство з «польським шпигуном» та «контрреволюціонером» Я. Саулевичем додатково обтяжували долю ув'язненого. Загальновідомі методи енкаведистського «слідства» підштовхували в'язнів до самообмовлювання й фальшивих свідчень щодо знайомих, колег по роботі й навіть близьких родичів.

Особиста доля С. Ялі на той час вже була вирішена. 7 лютого 1938 р.¹¹³ рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР Сава Георгійович Ялі був засуджений до вищої міри покарання — розстрілу. Та, оскільки «грецька справа» тільки розгорталася, допити тривали. З Ялі вибивали свідчення проти решти фігурантів справи: емігрантів Л. Лео (в 1933 р. — інструктора Маріупольського місткому КП(б)У) та І. Левкопулоса. В протоколі ним названі практично всі, хто тією чи іншою мірою, були причетні до коренізації в середовищі українських греків, зокрема, Саввов («Саввова я зустрічав у 1926 р. в Ростові-на-Дону на нараді по культурній роботі¹¹⁴ і в 1927 р. також у Ростові, на конференції грецького вчителства... Обидві зустрічі носили випадковий характер і нічого спільного з контрреволюційною роботою не мали... Мої бесіди з Саввовим при цих зустрічах були пов'язані з питаннями, що порушувалися на Нараді та Конференції»¹¹⁵) та Макрояніс згодом були названі керівниками контрреволюційної організації Північного Кавказу, Закавказзя та Криму; (С. 3. — «Макрояніса я особисто ніколи не бачив і абсолютно з ним не знайомий. Знаю те, що він працює десь у Москві»¹¹⁶).

26 лютого 1938 р. в'язня відправили до Харкова¹¹⁷. Про важливість персони підслідного та далекосяжні види на нього свідчила та обставина, що він був відправлений спецконвоєм в окремій камері вагонзаку. Втім, це не змінило його долю. Відповідно до рішення комісії НКВС і Прокуратури від 7 лютого 1938 р.,

як і його молодший брат Федір, Сава Георгійович був розстріляний. Убили його у Харкові 28 квітня 1938 р.

В лютому 1959 р. він був посмертно реабілітований. Підставою для перегляду справи стало звернення 82-річної матері С. Ялі, яка мешкала в Москві. В заключенні слідчого слідвідділу КДБ при РМ УРСР по Харківській області лейтенанта Б. Черноіванова по справі С. Ялі (№ 22024) результати перевірки підсумовані наступним чином: «... Покази Ялі про здійснення ним антирадянської діяльності викликають сумніви в їх правдоподібності»¹¹⁸.

Постать Сави Георгійовича Ялі посідає чільне місце серед особистостей, причетних до справи національного відродження греків України ХХ ст. Поєднавши надії і сподівання тієї частини грецької спільноти, яка в 1917–1921 рр. підтримала ідею побудови справедливого безкласового суспільства, з одвічним потягом маріупольської грецької громади до національного відродження й розквіту, він став втіленням цілого етапу в її етнічній історії. Розпочався він на підйомі національного руху в Україні, а скінчився кривавим погромом часів Великого терору.

Ми не випадково доволі детально намагалися відобразити перипетії політики грецизації в Україні, навіть тоді, коли вони, здавалося, безпосередньо не стосувалися особистої долі С. Ялі. Наша мета полягала у визначенні міри відповідності звинувачень, пред'явлених владою С. Ялі у 1938 р. Лишаючи поза увагою сміховинні й водночас страхітливі (універсальні за своєю конструкцією) віртуальні справи шпигунсько-повстанських закатів, зазначимо, що звинувачення С. Ялі в здійсненні насильницької штучної грецизації, позбавленої опертя на народну культуру, мали під собою реальне підґрунтя. Як ми показали, ця обставина не була секретом ані для С. Ялі, ані для його керівників від самого початку кампанії. Втім, тоді партія взяла її на озброєння як знаряддя розпалювання всесвітньої пролетарської революції, знехтувавши як заувагами фахівців, так і застереженнями С. Ялі. Останній змушений був підкоритися колективній волі радянсько-партійних органів і впродовж років запроваджувати політику попри всі складності й суперечності, що вона викликала до життя. Наприкінці 30-х рр. після того, як цей витратний і складний напрямок діяльності в очах радянського уряду втратив сенс, він, як і решта складових коренізації, був згорнений під приводом боротьби з націоналістичною контрреволюцією. Під жорнова цієї політики потрапила ціла плеяда діячів так званого національно-культурного відродження другої половини 20-х — початку 30-х рр., до яких був застосований принцип особистої відповідальності за провальні чи помилкові колегіальні рішення партійно-радянського проводу. Не став винятком і С. Ялі. Доля цього радянсько-партійного діяча, власне, була типовим відбитком епохи тоталітаризму.

¹ Греки Харківщини: Збірник історико-біографічних статей / О.О. Узбек (ред.); Харківське міське товариство греків «Геліос». — Х.: «Майдан», 2003. — С. 159–164.

² Згідно з матеріалами слідчої справи — родини крупного куркуля. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р-6452, оп. 2, спр. 2832.

³ Ялі С. Греки в УСРР. — Х., 1931. — С. 45–46.

⁴ Левкопулос Іван Федорович (1889–1938) — грецький емігрант. Заарештований 15 грудня 1937 р. як організатор «Грецької контрреволюційної повстанської шпигунської організації». Розстріляний.

⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 112.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2130, арк. 127.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 823, арк. 13.

⁸ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 45, арк. 145–146; спр. 100, арк. 87–88.

⁹ Наша Правда. — 1925. — 12 августа.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 40, арк. 43.

¹¹ До неї увійшли: від ЦК КП(б)У та Наркомпросу М. Янсон, від ЦКНМ — С. Ялі, від Маріупольського ОВКУ — П. Богадиця. — Див.: ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 40, арк. 43.

¹² 28 липня 1925 р. при Маріупольському виконкомі була організована греко-татарсько-турецька підкомісія, до якої увійшли Ялі, Ягмур, Біла, Богадиця, Папакиця, Трандафілов, Пернакій, Купра, Хаджінов, Камбуров, Псалті, Пітонов, Костоманов та ін. (Наша Правда. — 1925. — 28 июля.)

¹³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 1.

¹⁴ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 190, арк. 10.

¹⁵ Там само, арк. 24.

¹⁶ Там само, спр. 115, арк. 10.

¹⁷ Там само, спр. 284, 232, 322.

¹⁸ Там само, спр. 95, арк. 19.

¹⁹ Там само, спр. 152, арк. 121.

²⁰ Там само, спр. 154, арк. 17–24.

²¹ Там само, арк. 87.

²² Там само, спр. 152, арк. 90.

²³ Там само, спр. 322, арк. 18.

²⁴ Там само, оп. 1, спр. 232, арк. 9.

²⁵ Там само, спр. 284, арк. 27.

²⁶ Там само, спр. 284, арк. 33–34.

²⁷ Там само, спр. 104, арк. 109.

²⁸ Там само, арк. 201.

²⁹ Там само, спр. 53, арк. 93–95.

³⁰ Там само, арк. 110.

³¹ Там само, арк. 120.

³² Тут і далі в статті буде використовуватись словосполучення «реформа новогрецької мови», яке суперечить погляду автора (адже мову, як цілісний культурний феномен, реформувати неможливо), проте красномовно свідчить про рівень культурологічних уявлень 20–30-х рр. ХХ ст.

³³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53, арк. 104.

³⁴ Там само, арк. 104.

³⁵ Там само, спр. 354, арк. 141.

³⁶ Там само, спр. 190, арк. 82.

³⁷ Впродовж другої половини 20-х — початку 30-х рр. вийшли друком наступні публікації С. Ялі: *Итоги I Всесоюзного греческого культсовещания // Приазовский*

пролетарий. — 1926. — 1 июня; Об условиях возрождения греческой народности // Наша Правда. — 1925. — 17 сентября; До історії грецької колонізації на Україні. (В зв'язку з 150-ми роковинами переселення греків з Криму на Озівське узбережжя) // Краєзнавство. — 1928. — Ч. 6–10. — С. 57–68; К вопросу о вырождении мариупольских греков // Наша правда. — 1925. — 17 августа; Краєзнавство та національні меншості на Україні // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 19 червня; Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК. — 1927. — 8 січня; Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна. — 1927. — № 9. — С. 62–67; У нас і в Греції (До проблеми грецької мови) // Вісти ВУЦВК. Культура і побут. — 1928. — 9 червня; Про грецький відділ Маріупільського музею краєзнавства // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 53–55; Грецький відділ виставки нацменшостей на IV сесії ВУЦВК // Краєзнавство. — 1928. — № 6–10. — С. 75–76; Російські ради на Україні й завдання до поживлення їхньої роботи // Радянська Україна//1927. — № 9. — С. 62–67; Участь греків у революційнім русі на Україні (схема вивчення революційного руху) // Краєзнавство. — 1928. — № 2–3. — С. 5–8. та ін.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 163, арк. 18–19.

³⁹ Там само, спр. 343, арк. 30.

⁴⁰ Так у протоколі. Йдеться про запроваджені у навчання в еллінських групах буквар та читанку Ростовського грецького видавництва «Неа Зої». Неспроможність «фахових» нацменпрацівників адекватно відобразити в протоколі назву видавництва доволі красномовно свідчить про рівень їхньої компетентності.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 61–62.

⁴² Там само, спр. 351, арк. 140.

⁴³ Там само, спр. 152, арк. 80.

⁴⁴ Див. статті С.Г. Ялі: *Итоги 1-го Всесоюзного греческого культсовещания // Призовский Пролетарий*. — 1926. — 1 июня; Об условиях национального возрождения греческой народности // *Наша Правда*. — 1925 г. — 17 сентября.

⁴⁵ Ялі С. Краєзнавство та національні меншості на Україні // *Вісті ВУЦВК*. — 1927. — 19 червня.

⁴⁶ Ялі С. Об условиях национального возрождения греческой народности // *Наша Правда*. — 1925 г. — 17 сентября.

⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 243, арк. 10–11.

⁴⁸ Там само, спр. 374, арк. 40.

⁴⁹ Там само, арк. 120.

⁵⁰ Там само, арк. 121.

⁵¹ Там само, спр. 152, арк. 10.

⁵² Там само, спр. 241, арк. 22.

⁵³ Там само, спр. 372, арк. 113.

⁵⁴ Там само, спр. 495, арк. 24.

⁵⁵ Він, зокрема, особисто дякував ЦКНМ за рекомендацію в експедицію 1928 р. і висловив готовність брати участь в наступних експедиціях ВУНАС на постійній основі. — ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 369, арк. 151.

⁵⁶ У 1928 р. перетворений на Державний інститут мовленнєвої культури.

⁵⁷ «Дослідження *живої говірки греків Маріупольщини та Сталініщини* на місці через складання діалектичних записів та збирання відповідних матеріальних пам'яток мови, зокрема мови періоду буйного розвитку соціалістичного будівництва після Жовтневої революції». Див.: ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 50.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 3, 21, 22, 85.

- ⁵⁹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 150, арк. 64.
⁶⁰ Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 20.
⁶¹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 283, арк. 8.
⁶² Там само, ф. 166, оп. 6, спр. 5159, арк. 31.
⁶³ Там само, арк. 32.
⁶⁴ Там само, арк. 8.
⁶⁵ Там само, арк. 14.
⁶⁶ Там само, арк. 51–52.
⁶⁷ Там само, спр. 5156, арк. 25.
⁶⁸ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 397, арк. 31–32.
⁶⁹ Там само, спр. 420, арк. 41.
⁷⁰ Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 1-е. — Х., 1927. — С. 92.
⁷¹ Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. 2, оп. 1, спр. 1002, арк. 46.
⁷² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 461, арк. 43.
⁷³ Там само, арк. 12.
⁷⁴ Там само, спр. 555, арк. 31.
⁷⁵ Там само, ф. 166, оп. 10, спр. 814, арк. 42–43.
⁷⁶ До цього на території України використовувалися підручники, видані в Ростові-на-Дону, які в силу розбіжностей між мовами понтійських і приазовських греків були неприйнятними для грецької діаспори України.
⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 450, арк. 4–11.
⁷⁸ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 1 об.
⁷⁹ *Кольцов М.* ВУЦИК и овцы // Правда. — 1929. — 12 февраля.
⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 7, оп. 1, спр. 246, арк. 43.
⁸¹ Комуніст. — 1929. — 20 квітня; Наша Правда. — 1929. — 24 квітня.
⁸² ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 495, арк. 24.
⁸³ Там само, ф. 166, оп. 7, спр. 266, арк. 111.
⁸⁴ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 529, арк. 82.
⁸⁵ Там само, спр. 530, арк. 13, 22, 34.
⁸⁶ Там само, спр. 557, арк. 325.
⁸⁷ Там само, арк. 320–330.
⁸⁸ Там само, спр. 561, арк. 31.
⁸⁹ Там само, арк. 31–33.
⁹⁰ Там само, арк. 34–35.
⁹¹ Там само, арк. 37–46, 85–92.
⁹² Там само, арк. 86.
⁹³ Там само, арк. 88.
⁹⁴ Там само, спр. 592, арк. 61.
⁹⁵ Там само, спр. 564, арк. 35–38.
⁹⁶ Там само, арк. 38.
⁹⁷ Там само, спр. 582, арк. 1.
⁹⁸ Там само, ф. 166, оп. 12, спр. 8970, арк. 3.
⁹⁹ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 598, арк. 4–10.
¹⁰⁰ Там само, арк. 32.
¹⁰¹ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 7.
¹⁰² Див. Протокол допиту Саулевича Яна Домініковича від 15 лютого 1935 р.

¹⁰³ Двозначний запис наприкінці сорокасторінкового протоколу мав засвідчувати його автентичність: «Записано з моїх слів вірно й мені прочитано, у чому й розписуюсь. С. Ялі». — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 95.

¹⁰⁴ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 91.

¹⁰⁵ До останньої віднесли студентів Максимова, Афенді, Гаджі, Лаго та Занді, оскільки вони свого часу займалися в стрілецькому гуртку при Балканському клубі. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 81.

¹⁰⁶ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 92–93.

¹⁰⁷ Там само, арк. 95.

¹⁰⁸ Там само, арк. 201–202.

¹⁰⁹ В матеріалах справи фігурують декілька назв грецької мови: «котаревуса», «диматика» — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 60, «катер-сус» (літературна мова найбільш реакційних кіл Греції). — Там само, арк. 136.

¹¹⁰ Там само, арк. 135–137.

¹¹¹ Там само, арк. 145–146.

¹¹² Там само, арк. 146–147.

¹¹³ Протокол № 40 засідання Народного комісару внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР щодо матеріалів на осіб, які звинувачуються в шпигунській та диверсійній діяльності на користь іноземних держав, надані НКВС Української СРР. Доля С. Ялі була вирішена під № 48 — розстріляти — за ст. 54-1 «а» та 54-11. — ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 204.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 53, арк. 90. — На нараді 26 травня Саввов виголошував доповідь про стан та перспективи культури серед греків Північно-Кавказького краю.

¹¹⁵ ГДА СБ України, м. Харків, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 98.

¹¹⁶ Там само, арк. 97.

¹¹⁷ Там само, ф. 6, оп. 1, спр. 0-16074, арк. 7–8, 317–320.

¹¹⁸ Там само, ф. Р.-6452, оп. 2, спр. 2832, арк. 270 зв.

**В.С. КОСТЕНКО (1912–2001) —
ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ І ВЧЕНИЙ-ІСТОРИК
(до 100-річчя від дня народження)**

Історія нашої держави — це поєднання перемог і трагедій різних епох та систем влади. Відтворюючи її, ми зобов'язані це зробити об'єктивно і неупереджено з широким персоніфікованим наповненням. Це актуально, адже нерідко ті, хто «веде» нас із «Азії» до «Європи», переконані, що відразу народилися достойними представниками еліти. При цьому суттєво принижуються здобутки попередників в історії України, особливо часів радянської доби. Хоча цій добі також вдавалося формувати не менш самодостатніх громадян, здебільшого у сфері академічної науки та культури. Переконливим прикладом може слугувати не проста творча доля мого земляка, що був не тільки комуністом, але, як виявилось, завзятим українським націоналістом щодо духовних цінностей — Василя Костенка (1912–2001). Чи потрібно Україні шанувати свого сина, що своєю багаторічною працею по-державницьки опікувався її майбутнім на різних щаблях влади? Наприклад, у 1987 р. створив він практично на власні кошти у м. Баришівці Київської області музей Т. Шевченка, експозицію для якого збирав зі всього світу до кінця життя. Його творча спадщина — це понад чотириста публіцистичних, довідкових і наукових статей, а ще серія оригінальних, деякою мірою біографічних, книжок: «Наші весни» (К., 1966), «Юність полум'яних літ» (К., 1969), «Зірки мого життя» (К., 1998) та ін. Вони розповідають про «його» епоху в житті країни та місце видатних українців у просторі 1920–80-х рр. Це дає підстави вважати автора українським істориком. Безумовно, всі ці праці можна вважати документальною школою виживання у надзвичайно політизовані роки в житті вітчизни, або тестом — як залишитися людиною за будь-яких обставин.

Василь Семенович Костенко народився 26 квітня 1912 р. в с. Дернівка Переяславського повіту Полтавської губернії (нині — Баришівський район Київської області) у селянській родині. Його батько працював кучером в економії, а мати — сторожкою у місцевій школі. Після 1917 р. батько отримав наділ землі (3,5 га), побудував хату і завів господарство, в якому Василь тяжко працював до 1931 р. включно, коли воно увійшло до створеного у селі колгоспу. При цьому паралельно закінчив Дернівську чотирикласну та Баришівську міську семирічну школу. У 1930 р. був прийнятий на роботу старшим піонервожатим Баришівської семирічки. Через рік кмітливого, високого на зріст, життєрадісного й енергійного юнака, що свої чесноти генетично отримав, як всі казали, від кремезного діда Ілька, призначили завідувачем організаційного відділу Баришівського райкому ЛКСМУ. Упродовж 1934–1935 рр. В. Костенко проходив службу

червоноармійцем в авіабригаді спочатку в Києві, а потім у Красноярську. Наприкінці 1935 р. був демобілізований у зв'язку зі вступом на навчання до Київської вищої комуністичної сільськогосподарської школи (комсомольський відділ). Після її закінчення у січні 1937 р. його відрядили до м. Новгород-Волинського і затвердили завідуючим відділом політнавчання окружного ЛКСМУ. На одному із зібрань молоді він познайомився й потоваришував на все життя з тоді ще зовсім юним Андрієм Малишком, який відразу полонив його своїм неперевершеним виконанням власних «поезій-пісень». Там же налагодив дружні стосунки із майбутнім маршалом Радянського Союзу А. Єременком. Восени 1937 р. прикордонні округи було ліквідовано, і Василя Семеновича направили в апарат ЦК ЛКСМУ спочатку зав. сектором культмасової роботи, а згодом заступником завідувача відділу кадрів. Під час одного з таких відряджень влітку 1938 р. познайомився з прославленою Пашею Ангеліною. Простою у спілкуванні і мудрістю вона полонила Василя Семеновича. Згодом, після війни, вони разом обиралися депутатами двох вищих законодавчих органів СРСР і УРСР 2 і 3 скликань. Під час проведення курсів секретарів райкомів комсомолу в 1939 р. В. Костенко, організував зустрічі з відомими митцями. Серед інших був і Володимир Сосюра. Ця зустріч вразила поета своєю щирістю. Як згадував Василь Семенович, вона зблизила їх на довгі роки.

У червні 1940 р. В. Костенка висунули інструктором відділу кадрів ЦК КП(б)У. На цій посаді він проявив себе ініціативним працівником. Мова йшла не тільки про розстановку кадрів, а й про найважче — їх підбір після широкомасштабних чисток 1937–1938 рр. Як згадував Василь Семенович, на прохання М. Хрущова влітку 1943 р. він склав список репресованих до війни перших і других секретарів ЦК ЛКСМУ: 12 осіб, які загинули в таборах.

В. Костенко продовжував працювати над своїм освітнім рівнем, багато читав. Не залишав поза увагою жодного значного культурно-мистецького заходу в Києві чи під час відряджень в інших містах. Він швидко став «своїм» для української інтелігенції завдяки своїй щирості у відносинах та «бессеребреності». У березні 1941 р. його перевели з сектора партійних кадрів в сектор працівників культури. За чотири довоєнні місяці двадцятивосьмирічному В. Костенку вдалося піднести на новий рівень свої взаємовідносини із представниками мистецької еліти й багато зробити, щоб кращі з неї очолили інституції, де репрезентувалася національна ідея. За активної «протекції» Василя Семеновича директором Інституту мистецтвознавства, етнографії та фольклору АН УРСР став професор М. Грінченко (1888–1942), а Спілку композиторів України очолив не менш знаний митець Л. Ревуцький (1889–1977). Найбільшою вдачею духовного життя, як вважав Василь Семенович, стало знайомство з великим українським режисером О. Довженком (1894–1956) у квітні 1941 р.

З початком війни В. Костенко працював в редакції фронтової газети «За Радянську Україну», перший номер якої побачив світ 1 липня 1941 р. У бойовій обстановці співпрацював на літературній ниві з цілою плеядою видатних українських митців — М. Бажаном, О. Корнійчуком та В. Василевською, з якими зберігав дружні стосунки довгі роки.

А далі розгорнулося таке, про що Василь Семенович сам потім згадував як «найважче випробування для людини, коли існувала постійна загроза безглуздой смерті». Мова йшла про вихід з частинами 37-ої армії з київського оточення протягом 18 вересня — 16 жовтня 1941 р., коли з боями через болота відступали близько 100 км до р. Супій, а потім ще 300 км до м. Суджа Курської області, де наздогнали ар'єргард 40-ї армії і насамкінець — перехід до Воронежа і Валуйок, де стояли поїзди з республіканськими організаціями. Секретарі ЦК КП(б)У Д. Коротченко і М. Співак з прохолодою зустріли свого підлеглого. Якби не втручання М. Хрущова, що неодноразово потім виступав надійним захисником, невідомо, як би розв'язалася ситуація, що ускладнювалася ще й двома пораненнями. Однак все владналося, і його перекинули до складу оперативної групи Військової ради Південно-Західного фронту, яка створювала партизанське підпілля в Україні. Згодом на основі цієї групи був створений Український штаб партизанського руху на чолі з Т. Строкачем, у діяльності якого Василь Семенович брав активну участь. Водночас в ЦК КП(б)У він очолив ділянку відбору і розстановки кадрів керівних партійних працівників обласних, міських і районних підпільних комітетів КП(б)У. У липні 1943 р. його призначили першим секретарем ЦК ЛКСМУ. Він встиг побувати практично у всіх місцях України, які звільнювала Червона армія. Разом з О. Довженком, І. Козловським, Ю. Яновським, М. Бажаном, М. Рильським та ін. допомагав людям словом і ділом повертатися до нормального життя. Разом з Г. Жуковим та М. Хрущовим вшановував воїнів-визволителів 30 вересня 1943 р. в Харкові. Відкривав Суворовське училище у Чугуєві (нині — Військовий лицей ім. І. Богуна в Києві), святкував разом із Г. Жуковим, М. Хрущовим, М. Ватутіним, секретарями Київського обкому П. Троньком та Т. Чубаревою, О. Довженком, М. Бажаном 5 листопада 1943 р. визволення Києва. Про ці події зберігаються унікальні світлини у сімейному архіві Н. Костенко.

В. Костенку досить швидко вдалося відновити діяльність комсомольських організацій республіки. Кількість комсомольців налічувала 721 420 осіб, об'єднаних у 49 895 первинних організацій. За короткий термін комсомольці й молодь визволених областей зібрали для потреб фронту 5.1 млн. руб.

Активна громадська позиція Василя Семеновича отримала визнання після його виступу на Першій міжнародній конференції юнацтва, що відбулася в листопаді 1945 р. за участю 600 делегатів із 63 країн у Лондоні. Його обирали членом Ради Всесвітньої федерації демократичної молоді. Протягом 1945–1946 рр. він брав участь у засіданнях її виконкому у Франції, Німеччині, Угорщині, Польщі, Чехословаччині. Постійно почав відвідувати і навіть мешкати в Москві після обрання депутатом Верховної Ради СРСР у 1946 р. Часто повертався при цьому до Києва як депутат Верховної Ради УРСР — з 1947 р.

Багато що змінилося в житті Василя Семеновича після призначення першим секретарем ЦК КП(б)У Л. Кагановича у 1947 р. Той з притаманною йому завзятістю почав складати списки «ворогів». В.Костенко потрапив до них в числі перших. Зрозумівши це після зустрічі з Кагановичем, який наполегливо натякав «покаятися», він на зв'язковому ПО-2 вилетів у Москву на прийом до

давнього товариша — першого секретаря ЦК ВЛКСМ М. Михайлова. Той відправив Костенка на навчання до Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б). Під час навчання він багато подорожував країною у зв'язку з виконанням депутатських обов'язків.

Після закінчення навчання у ВПШ Василю Семеновичу запропонували піти на роботу в апарат ЦК ВКП(б). Паралельно був дзвінок із Києва з пропозицією приїхати в республіку. Після зустрічі на початку червня 1950 р. з М. Хрущовим, який на той час очолював московську партійну організацію і був ще секретарем ЦК, він був обраний на посаду першого секретаря Львівського міськкому КП(б)У. Однак працювати довелось недовго. В країні розпочалася нова хвиля пошуку ворогів і В. Костенко став її заручником як у Києві, так і у Львові. Особливо незлюбили сорокарічного перспективного працівника із широкими зв'язками з інтелігенцією секретарі Львівського обкому партії В. Чучукало і І. Грушецький. Неодноразово вони бомбардували ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б) різними доносами. Як наслідок, політбюро ЦК КП(б)У 15 січня 1952 р. прийняло постанову «Про першого секретаря Львівського міськкому КП(б) України», в якій було записано: «вважати необхідним зміцнити керівництво Львівського міськкому КП(б) України». У свою чергу обком партії не рекомендував В. Костенка на обрання секретарем міськкому за «незабезпечення керівництва міською партійною організацією і в першу чергу ідеологічною роботою... і неприйняття заходів до усунення серйозних помилок і недоліків у роботі вузів і наукових закладів м. Львова». 20 лютого Політбюро ЦК КПУ прийняло постанову «Про серйозні недоліки і помилки в роботі бюро Львівського міськкому КПУ і колишнього секретаря міськкому т. Костенка», в якому вказало на неможливість використання його на партійній роботі. Сім'ї було надано 24 години, щоб залишити місто, що було і зроблено — товарним вагоном виїхали до Полтави. «Справа» Костенка потрапила на контроль КПК ЦК КПРС. Голова КПК М. Шкірятов тільки через рік оголосив, що звинувачення відкинуто, а ЦК КПУ прийняв нову постанову «щодо несправедливості звинувачень». Чого це коштувало Василю Семеновичу та його сім'ї, залишається тільки здогадуватися. Але це третє своє випробування після виходу з оточення і перевірки на «відданість» з боку Кагановича він також витримав із честю. Організатори «січневого перевороту» 1952 р. у Львівському міськкому КПУ зрештою були звільнені з роботи. Однак Василю Семеновичу ще довго довелося ходити з тавром «український націоналіст».

У серпні 1952 р. Василь Семенович почав викладати в Полтавському педагогічному інституті ім. В. Короленка. У 1956 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

У 1958 р. було остаточно вирішено питання щодо підготовки та видання Української радянської енциклопедії. Із цією метою при АН УРСР було створено Головну редакцію на чолі з академіком М. Бажаном. За короткий термін Бажану вдалося створити міцний творчий колектив. Реально працюючими членами редколегії УРЕ стали П. Тичина, М. Рильський, Р. Кавецький, В. Заболотний, Д. Зеров, Д. Острянин та ін. На посаду зав. редакції історії партії, філософії

та права потрапив і В. Костенко. В УРЕ він працював до 1967 р., дочекавшись виходу всіх її 17 томів із 50 тис. статей. Його власний доробок — понад 200 статей.

З лютого 1967 р. до виходу на пенсію в листопаді 1972 р. В. Костенко працював першим заступником голови Комітету з преси при Раді міністрів УРСР. У зв'язку з 60-річчям йому було присвоєно в 1972 р. почесне звання Заслуженого працівника культури УРСР.

Після припинення державної служби В. Костенко впродовж шести років працював науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Потім вийшов на пенсію і почав приділяти багато уваги рідному селу Дернівка, перша писемна згадка про яке датується 1726 р. Збирав архівні документи про його історію, про Баришівський район. Завдячуючи його зусиллям, село отримало спочатку кам'яну, а потім заасфальтовану дорогу, було телефонізоване. В 1987 р. за підтримки місцевої влади відкрив музей Т. Шевченка. Постійно проводив екскурсії для численних відвідувачів музею, поки дозволяло здоров'я.

22 квітня 2001 р. Василя Семеновича не стало. Його поховали на Байковому цвинтарі. Через сім років пішла з життя дружина Василя Семеновича — Марія Феофанівна Костенко (1914–2008), яка життя залишалась вірним соратником і другом. Фахівці в Україні добре знають доньку В. Костенка — літературознавця, доктора філологічних наук, професора Київського національного університету ім. Т. Шевченка Наталю Костенко. Всі знають його сина дипломата Юрія Костенка. Вдячні нащадки, підтримані Баришівською міськрадою, 27 квітня 2012 р. до вікового ювілею свого славетного земляка на будівлі створеного ним музею Т. Шевченка відкрили іменну меморіальну дошку.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ І НАУКОВА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА 1930-х рр.

Дмитро Чижевський (1894–1977) належить до тих українських учених-емігрантів, чия спадщина стала органічною складовою чеської наукової думки. Віднайдення в 1934 р. та збереження в роки Другої світової війни рукопису Я.А. Коменського «De rerum humanarum emendatione consultatione catholica», перші дослідження спадщини чеського пансофа з перспективи історії філософії та літератури, вивчення особливостей барокового світогляду в чеській літературі часів Я. Гуса та романтизму, порівняльне вивчення слов'янських літератур у дусі чеської (празької) школи компаративістики — це те, що назавжди вписало ім'я українського вченого в історію чеської науки. Зрештою сам Д. Чижевський визнавав, що, попри свої заслуги перед різними слов'янськими народами, найбільший внесок він зробив у чеську культуру¹.

Нагадаємо, що після закінчення студій у Німеччині в грудні 1923 року Д. Чижевський отримує запрошення до Праги на посаду лектора філософії Українського високого педагогічного інституту імені Михайла Драгоманова у Празі, проте через візові ускладнення розпочинає викладацьку діяльність навесні 1924 року². Д. Чижевський працює тут спочатку на посаді лектора філософії (1924–1925), згодом — доцента (1925–1927) та професора (1927–1932). Він також викладає в Українському вільному університеті, обіймаючи тут посаду доцента (1930–1932), а пізніше (аж до навчального року 1937–1938) професора. Саме в цьому університеті він захищає першу докторську дисертацію на тему «Гегель і французька революція» (1929) та пише дві монографії, присвячені духовній спадщині України: «Філософія на Україні» (1926) та «Нариси з історії філософії на Україні» (1931). Саме тут і «тоді (1926 р.) [він] поклав собі присвятити життя праці над історією філософії на слов'янському ґрунті, — до цього плану додалися наміри щодо порівняльної історії літератури слов'янства»³. Попри очевидну приналежність Д. Чижевського до еміграційної українського та російського наукових осередків Праги, котрі, безперечно, визначали і відзеркалювали широту зацікавлень молодого вченого, що неодноразово наголошували дослідники спадщини Д. Чижевського (І. Валявко, С. Магід, М. Магідова⁴), свою роль у його науковому становленні зіграло і власне середовище наукової Праги періоду міжвоєн'я. Окреслити коло чеських наукових контактів Д. Чижевського у 1920–1930-х рр. складає мету даної розвідки.

Першим чеським осередком, до котрого входив український вчений і котрий мав значний вплив на нього як славіста, був Празький лінгвістичний гурток. Д. Чижевський згадував, що Роман Якобсон ввів його в коло чеських учених-лінгвістів⁵, але спільні наукові інтереси не завадили йому критично ставитися до

наукових концепцій колег, як і його «зацікавлення питаннями лінгвістики не перетворилися на повну відданість їй»⁶. Д. Чижевський брав активну участь у наукових семінарах та конференціях, а також тісно співпрацював з часописом «Slovo a slovesnost», який виходив у Празі під егідою Празького лінгвістичного гуртка⁷.

Узимку 1932 року Д. Чижевський отримав посаду лектора в університеті Галле і переїхав до Німеччини. Цьому передувало тривале погіршення становища українських університетів у Чехословацькій Республіці. Проте, гадаю, що саме 1931–1932 роки можна вважати початком інтенсивного та надалі регулярного вивчення Д. Чижевським чеської і словацької духовної спадщини. На цей час припадають його перші рецензії праць чеських вчених⁸ та декларації власних майбутніх досліджень («Штур і Україна», «Я.А. Коменський і Г. Скворода» та «Муха і романтизм»⁹). Цьому імовірно посприяв той факт, що 16 березня 1932 року Д. Чижевського обрали членом Інституту славістики в Празі (відділ культури)¹⁰. Вважаю, що саме Інститут славістики став тим науковим осередком, в співпраці з котрим українському вченому вдалося реалізувати свої наукові плани, пов'язані з порівняльними дослідженнями історії слов'янської філософії та літератури.

У цей період (1932 р.) поживалосья обмін кореспонденцією між Д. Чижевським і чеськими колегами. Про це свідчить листування з редактором часопису «Slavia» Матією Мурком (Matija Murko, 1861–1952)¹¹, редактором «Prager Presse» Станіславом Магром (Antonín Stanislav Mágr, 1887–1960)¹², Інститутом славістики в Празі¹³. На цей період припадає також праця Д. Чижевського над редагування збірника «Гегель у слов'ян», що згуртував чималу кількість чеських істориків філософії¹⁴. У 1935 році, після віднайдення рукопису Я.А. Коменського «De rerum humanarum emendatione consultatione catholica», Д. Чижевський починає активно листуватися з чеськими коменіологами, зокрема, Йозефом Гендріхом (Josef Hendrich, 1888–1950)¹⁵. Цікаві деталі стосовно підготовки цього sensationного для чеської науки повідомлення знаходимо у двох листах, адресованих Р. Якобсону, які сьогодні зберігаються в Архіві Університету Масарика в Брно у фонді Р. Якобсона. На жаль, невідомо, яку роль відіграв Р. Якобсон у встановленні автентичності тексту та підготовці публікації про знахідку, але ці листи вказують на те, що він мав безпосередній стосунок до справи. Так, Й.Б. Козак (J.B. Kozák) у листі від 13.03.1935 р. повідомляє Р. Якобсону про те, що лист до президента (очевидно, з інформацією про знахідку, оскільки справа набула міжнародного резонансу) відіслано, а четверо членів Філософського гуртка (Circle Philosophicae) дали слово не поширювати інформацію до офіційної публікації: «Про знахідку Чижевського я загалом повідомив чотирьом членам нашого Філософського гуртка, з котрих взяв слово мовчати. Однак запитую себе, чи повідомляти про знахідку Чижевського в березневому числі «Slovo a slovesnost» доречно, поки Чижевський не має повного опису. Завершить його він аж улітку. Але, напевне, Ви і він добре на це зважили. Повідомлення всіх нас наповнює радістю. Чи думаєте вже над тим, які товариства (наші та закордонні) мали б долучитися до публікації рукопису?»¹⁶. У листі від 14.03.1935 р. відомий

чеський письменник-фантаст Карел Чапек (Karel Čapek, 1890–1938) радить спочатку повідомити про знахідку через публікацію у «Slovo a slovesnost», оскільки сам рукопис надто великий, щоб його анотувати в часописі: «розумію, що повідомлення до «Lidové Noviny» не поміщу, поки не буде доведена автентичність рукопису, але це річ такого обсягу, що резюмувати її для «Slovo a slovesnost» також не буде можливим. Навпаки, для вашого часопису буде краще, якщо звернете увагу на цю знахідку раніше. Чи не слід було б Міністерству закордонних справ сприяти встановленню автентичності рукопису? У такому випадку було б добре, якби пан Чижевський повідомив про обставини докладніше. Якщо б Ви хотіли, я міг би звернути на це увагу Бенеша. Але головне: маємо ще одну радість»¹⁷.

Значу, що вивчення спадщини Я.А. Коменського як представника чеського протестантського бароко імовірно спонукало Д. Чижевського звернутися до теми слов'янського літературного бароко. У цьому зв'язку вельми важливим, поруч з З. Калістою (Z. Kalista), А. Шкаркою (A. Škarka) В. Черним (V. Černý)¹⁸, було спілкування вченого з чеським славістом, компаративістом та католицьким богословом Й. Вашіцею (Josef Vašica, 1884–1968), листування з яким складає одну з найбільших частин особистого архіву Д.Чижевського¹⁹. Учених поєднувала як тема наукових досліджень — вивчення літературного бароко, так і тривала особиста дружба впродовж всього життя²⁰. З листів дружини Д. Чижевського Лідії дізнаємося, що обидва вчені неодноразово зустрічалися на літніх вакаціях в Оломоуці. Крім того, Лідія Чижевська з донькою Тетяною гостювали в сестри Й. Вашіци на Доновалях (Словаччина) у той час, коли Д. Чижевський працював у словацьких архівах у Мартіні²¹. Імовірно, що саме Й. Вашіца посприяв знайомству Д. Чижевського з Андреем Мразом (Andrej Mráz, 1904–1964), що вилилося у тривалу та плідну співпрацю²². На основі листування вчених можна стверджувати, що практично всі статті Д. Чижевського, що вийшли друком у «Slovenské pohľady», були заявлені та обговорені ними у 1935 році. На той час (1930–1938 рр.) А. Мраз працював у літературному відділі Матиці Словенської, періодичним науковим виданням якої був «Sborník Matice slovenskej», й одночасно головним редактором часопису «Slovenské pohľady» (1932–1938). Саме із цими часописами Д. Чижевський починає тісно співпрацювати за підтримки А. Мраза²³.

Відвідавши Словаччину вперше у 1933 році, Д.Чижевський справив враження на працівників Матиці Словенської як вчений, що «має розуміння культурної минувшини» словацького народу²⁴. Знову він приїхав до Мартіна улітку 1935 року уже працювати над філософською спадщиною народного будителя, кодифікатора літературної словацької мови, письменника, журналіста, педагога, політика, знакової фігури у словацькій культурі Людовіта Штура (Ľudovít Štúr, 1815–1856). Важливий факт для розуміння особливостей праці Д. Чижевського над спадщиною Л. Штура та її рецепції знаходимо в листі вченого до Й. Вашіци від 8.02.1940 р.: «За декілька днів вийде моя книжка про Л. Штура. Я написав її ще у 1936/38 роках і досить неприємно, що вона виходить лише зараз»²⁵. «Štúrova filozofia života» («Філософія життя Штура») побачила світ навесні

1941 р. й отримала чотири рецензії, серед яких і одну критичну²⁶. Не вдаючись в аналіз тогочасної історичної ситуації у Словаччині, зазначимо, що питання окремішності словацької культури та трактування Л. Штура як видатного (чи навіть унікального) слов'янського філософа автором монографії саме на початку 1940-х рр. залишається делікатним для істориків літератури та культури Словаччини навіть сьогодні. Вихід монографії зазвичай пов'язують з тим, що в 1940–1941 рр. кандидатуру Д. Чижевського висували на посаду професора філософії в університеті Братислави. Вважаю, що факт написання праці у 1936/38 рр., відразу після опрацювання архівних матеріалів влітку 1935 р., розвіює будь-які сумніви щодо колабораційних мотивів її написання.

Поряд з Л. Штуром, Д. Чижевський приділяв особливу увагу особистості П.З. Келлнера-Гостінського — словацького поета, драматурга, теоретика літератури, історика, філософа та ідеолога месіаністичного крила словацького романтизму. Згадки про нього знаходимо в листах чи не частіше за згадки про Л. Штура. Листування вказує на те, що Д. Чижевський тривалий час працював над творчістю цього словацького містика і планував опублікувати декілька статей, і навіть монографію²⁷, присвячених саме П.З. Келлнеру-Гостінському. Проте в 1930-х рр. вийшла лише одна стаття Д. Чижевського на цю тему — *Večne-ženské v slovenskej filozofii* («Вічно-жіноче у словацькій філософії»)²⁸; наступна побачила світ лише у 1957 р. у «Südost-Forschungen»²⁹.

Словацьке коло знайомих Д. Чижевського складало подружжя Мразів, працівники Матиці Словенської (Л. Новак, С. Мечяр (Stanislav Mečiar, 1910–1971), Я. Мартак (Ján Marták, 1903–1982), доцент кафедри філософії Університету Коменського в Братиславі та перекладач монографії Д. Чижевського про Л. Штура Й. Дієшка (Josef Dieška, 1913–1995), словацький літературний історик, критик, прозаїк, перекладач, публіцист, мовознавець, редактор часопису «Slovenské pohľady» Йозеф Шкултети (Josef Škultéty, 1852–1948)³⁰. Це доволі обмежене коло вчених, проте саме вони заохочували і всіляко сприяли дослідженням Д. Чижевським словацької духовної історії. Загалом у 1930-х роках він опублікував у різноманітних славістичних часописах понад 20 праць на словацьку тематику³¹.

Важливо відзначити, що вивчаючи культурне надбання народів Чехословаччини, учений чітко розмежовував культурне минуле чехів та словаків, наголошуючи на їхній своєрідності. Фактично єдиною студією, де Д. Чижевський окреслює цілі і завдання в дослідженні історії «чехословацької» філософії, є стаття «Суть і завдання історії чехословацької філософії» (1936)³², в якій він звертає увагу на ті аспекти, що відрізняють духовні підвалини чехів і словаків. Праця носить полемічний характер та подає часто гостру критику праць чеських колег, присвячених таким постатям як Я.А. Коменський та Л. Штур. Виправити становище, у якому опинилися дослідження чеської та словацької філософії та літератури, покликані були праці Д. Чижевського наступних років. На початку 1940-х рр. Д. Чижевський продовжував працювати над темами, що стосувалися словацької літератури та філософії, але ці праці побачили світ лише у 1950-х рр. за часів перебування в Гарварді³³, вони часто прямо перегукуються з уже

відомими працями з 1930-х рр. Що стосується чеського компоненту наукового доробку Д.Чижевського, то збірка праць вченого різних років укладена Ренатою Лахман³⁴, засвідчує, що найяскравіші праці були опубліковані ним у 1930-х рр. чеською мовою.

Звернемо увагу ще на одну особливість співпраці Д. Чижевського з чеськими вченими — «коменіологія в стилі Чижевського». Разом з відповідальністю, котру вчений взяв на себе з віднайденням рукопису Я.А. Коменського, повернути працю читачам³⁵, історіографічними дослідженнями в області коменіани, Д. Чижевський вивчав творчість чеського пансофа найперше з позиції своїх власних наукових зацікавлень — історії слов'янської філософії та порівняльної історії літератур слов'янських народів. У цьому зв'язку Д.Чижевський розглядав її у двох аспектах — філософському і літературному, відкриваючи тим самим для чеської філософської думки та гуманітарної науки взагалі два нові напрями дослідження. На жаль, історичні події заповільнили процес подальшої співпраці поміж вченими на багато років. Прикладом цього може служити доля праці Д. Чижевського про «Лабіринт світу» Я.А. Коменського.

У Літературному архіві Музею Чеської Літератури в Празі (LA PNP/Antonín Škarka/26/83) вдалося віднайти рукопис праці, написаної німецькою мовою (72 сторінки), та її переклад чеською. Напис, зроблений від руки на першій сторінці — «Janu Mukařovskému k jeho padesátým narozeninám», дозволяє датувати рукопис 1941 роком. Те, що праця була готова до друку 1941 р., підтверджує також лист Д. Чижевського до З. Калісти від 9.07.1941, у якому вчений пише: «у мене є вже дві готові до друку праці про чеську барокову поезію, а саме аналіз двох творів — «Со Вůh? člověk?» Бріделя і «Лабіринт» Коменського. Щодо другої праці, то я сподіваюся, що вона суттєво посприє витлумаченню цього твору»³⁶. Очевидно, війна завадила виходу збірника на пошану Я. Мукаржовського, і рукопис Д. Чижевського залишився неопублікованим. Проте в 1950-х рр. у США вчений опублікує дві статті про теми «Лабіринту» та їх джерела³⁷ і про стилістику «Лабіринту»³⁸. Аналіз цих статей та рукопису дозволяє стверджувати, що вони є дещо розширеними версіями оригінальної праці про «Лабіринт», написаної на початку 1940-х рр. «Лабіринт світу та рай серця» в інтерпретації Д. Чижевського залишається чи не єдиним дослідженням літературної творчості Я.А. Коменського, цікавим історикам літератури, філософії та культури і сьогодні. Чеські літературознавці невтомно відзначають важливість і першість Д.Чижевського у вивченні літературної спадщини свого співвітчизника, щоправда в Україні, ані цей твір Я.А. Коменського, ані його дослідження Д. Чижевським не набули розголосу навіть серед літературознавців.

Вивчення Д. Чижевським культури чехів та словаків вилилося в значне число публікацій, що виходили на території Чехо-Словаччини та за її межами. Першість у цьому ряді мають часописи та наукові збірники, що видавалися під егідою Празького лінгвістичного гуртка, зокрема «Slovo a slovesnost». У ньому, а також у часописах «Archiv pro bádání o životě a spisech Komenského», «Časopis Matice moravské», «Akord», «Slavische Rundschau», «Slavia» Д. Чижевський публікував свої численні праці з давньої чеської літератури (барокова символіка,

Ф. Брідель, Я.А. Коменський). Коменіана висвітлювалася Д. Чижевським також у празьких еміграційних виданнях «Русская школа», «Центральная Европа»³⁹. У 1934–1945 рр. на сторінках «Zeitschrift für slavische Philologie» з'являються ґрунтовні огляди досліджень чеської барокової літератури. З 1935 до 1943 року Д. Чижевський регулярно друкує праці про словацьку філософію та літературу не лише у «Slovenské pohľady», «Sborník Matice slovenskej», «Živena», але і в німецькомовних часописах, що виходили на той час на території Словаччини, — «Südost-Forschungen», «Germanoslavika», «Slavische Rundschau», а також у німецьких славистичних виданнях «Zeitschrift für slavische Philologie», «Kyrios», «Zeitschrift für Kirchengeschichte». Своєрідною вершиною в розробці цих двох тем можна вважати 1938–1939 р.: тоді було написано основні праці про Я.А. Коменського та монографію про Л. Штура.

Не зайвим буде відзначити, що після війни Д. Чижевський серйозно зважував ідею еміграції до Чехословаччини. З багатьох листів про допомогу в цьому питанні чеським, можливо, і словацьким, колегам зберігся лише лист від 13.06.1945 р. до Я. Мукаржовського⁴⁰ та до Й. Вашіці⁴¹ (тексти листів ідентичні): «Одне особисте питання, на яке я зараз хотів би отримати коротку відповідь, стосується мого ймовірного майбутнього переселення до Чехословаччини. Як думаєте, це можливо? Яким чином і коли? Може, було б не зайвим найближчим часом поїхати у частину держави, окуповану американцями: напр. Карлові Вари чи щось подібне — власне кажучи, понад 4 роки гестапо утримувало мене в Галле без будь-якої можливості виїзду, і моє здоров'я через це остаточно зіпсує, тому я потребує навіть короткотривалого відпочинку». Те, що тоді Д. Чижевський зупинився на Чехословаччині як своїй «батьківщині за вибором», свідчить: саме цю землю він відчував як місце психологічного комфорту й можливостей наукової самореалізації, що необхідні кожному вченому. З різних обставин цього не сталося, і сучасні дослідники назвуть Німеччину «батьківщиною його вибору»⁴².

Наукова Чехословаччина періоду міжвоєнннн у житті Д. Чижевського, на мою думку, відіграла вийняткову важливу роль, оскільки саме в цей час відбувалося становлення вченого як славіста світового масштабу з унікальним підходом до порівняльного вивчення історії слов'янських літератур та філософії. Тут, крім еміграційного російського та українського наукового середовища, Д. Чижевський мав змогу познайомитися з багатьма чеськими та словацькими вченими, у співпраці з якими він здійснив не одне наукове відкриття, що стали кроками до культурного діалогу між народами впродовж наступних політично непростих десятиліть. Сьогодні важливо не забути і не знехтувати цими надбаннями, а розширювати історико-культурні контексти чижевськознавства.

---

¹ *Чижевский Д.* Ответ юбиляра на застольную речь профессора доктора Федора Степуна / Д. Чижевский // *Чижевский Д.И. Избранное в трех томах / Д.И. Чижевский.* — Т. 1: Материалы к биографии (1894–1977). — М.: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье» — Русский путь, 2007. — С. 466–467.

² Наріжний С. Українська еміграція : Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша / С. Наріжний. — Прага: Музей Визвольної Боротьби України, 1942. — С. 176.

³ Чижевський Д. Життєпис / Д. Чижевський // Філософська і соціальна думка. — 1990. — № 10. — С. 30.

⁴ Див.: 1) Валявко І. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: Празький період (1924–1932) / І. Валявко // Наукові записки НаУКМА: Філософія та релігієзнавство. — Київ: КМ «Академія», 2004. — Т. 25. — С. 83–88. 2) Магид С. Д.И. Чижевський в «української» Празі в 1924–1932 гг.: историко-публицистическое исследование / С. Магид // Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. — Praha: Euroslavica, 2007. — С. 1–48. 3) Магидова М. К публикации писем Д.И. Чижевского А.Л. Бему / М. Магидова // Rossica: Научные исследования по русистике, украинистике и белорусистике. — Praha: Euroslavica, 2007. — С. 49–96.

⁵ Чижевський Д. Пражские воспоминания. Возникновение Пражского лингвистического кружка и его достижения / Д. Чижевський // Чижевський Д.И. Избранное в трех томах / Д.И. Чижевський. — Т. 1: Материалы к биографии (1894–1977). — М.: Библиотека-фонд «Русское Зарубежье» — Русский путь, 2007. — С. 86.

⁶ Matejka L. Dmytro Čyževskij: Between East and West / L. Matejka // Dmytro Čyževskij. Osobnost a dílo. — Praha: Národní knihovna České republiky — Slovanská knihovna, 2004. — S. 177.

⁷ Більш детально про це див.: Блашків О. Праці Дмитра Чижевського в контексті ідей Празького лінгвістичного гуртка / О. Блашків // Літературознавчий збірник. — Вип. 26–27. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — С. 107–120.

⁸ Див.: 1) Чижевський Д. К истории чешско-русских и чешско-украинских взаимоотношений / Д. Чижевський // Центральная Европа. — 1931. — № 10. — С. 605–611. 2) Чижевський Д. Достоевский и Масарик / Д. Чижевський // Центральная Европа. — 1931. — № 2. — С. 25–41. 3) Чижевський Д. Забутий чеський поет XVII віку / Д. Чижевський // Дзвони. — Львів, 1932. — С. 306–308.

⁹ Пшеничний Є., Янцен В. Листування Дмитра Чижевського з Василем Сімовичем / Славістика: зб. наук. праць. — Т. 1: Дмитро Чижевський і світова славістика / [ред. Роман Мних, Євген Пшеничний]. — Дрогобич: Коло, 2003. — С. 266.

¹⁰ Лист Д. Чижевському від 29.03.1932 р. див: MÚA AV ČR, Fond: Slovanský ústav / složka Čyževskij / karton 13.

¹¹ Архів часопису «Slavia», див.: LA PNP / Fond: Slavia / 16/64.

¹² Листування складає 9 листів, 7 листівок німецькою мовою Д. Чижевського до А. Магра, 4 листи А. Магра до Д. Чижевського. Див.: Literární archiv Památníku národního písemnictví / Fond: Antonín Mágr / 4/60.

¹³ MÚA AV ČR, Fond: Slovanský ústav / složka Čyževskij / karton 13.

¹⁴ Hegel bei den Slaven / [hrsg. von D. Tschizewskij]. — Reichenberg: Verlag Gebrüder Stiepel, 1934. — 494 S. — (Veröffentlichungen der Slavistischen Arbeitsgemeinschaft an der Deutschen Universität Prag, I, 9).

¹⁵ Докладніше про це див.: Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. — Дрогобич — К.: Коло, 2005. — С. 126.

¹⁶ Archív Masarykovy univerzity v Brně / Fond: Jakobson Roman.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Листування зберігається у фондах Літературного архіву Музею чеської літератури в Празі: LA PNP / Fond: Z. Kalista, V. Černý, A. Škarka.

¹⁹ Листування Čyževskij D. — Vašica J. зберігається у фондах Літературного архіву Музею чеської літератури в Празі: LA PNP / Fond: Vašica Josef /38/93; LA PNP / Fond: Vašica Josef / 40/65.

²⁰ Детальніше про це див.: *Блашків О.* Чеське літературне бароко: Дмитро Чижевський та Йозеф Вашіца / О. Блашків // *Ukrainiaca Brunensia II: Україністика — минуле, сучасне, майбутнє.* — Brno: Masarykova univerzita, 2009. — С. 362–370.

²¹ Čiževskaja Lidia — Vašica J., LA PNP / Fond: Vašica J./ 40/65/ 0300.

²² Листування Д. Чижевський — А. Мраз налічує 13 листів і три листівки німецькою мовою, одну листівку чеською мовою й охоплює 1935–1937 роки (за винятком одного листа з 1943 року). Зберігається у Архіві літератури та мистецтва Словацької національної бібліотеки в м. Мартіні (signatura 54 G 27).

²³ Детальніше про це див.: *Блашків О.* Дмитро Чижевський та Словаччина: архівами Матиці Словенської і Словацької національної бібліотеки / О. Блашків // *Славістика: [зб. наук. праць].* — Т. 2: Дмитро Чижевський і європейська культура / [ред. С. Пшеничний, Р. Мних, В. Янцен]. — Дрогобич: Коло, 2011. — С. 197–226.

²⁴ А. Мраз — С. Шт. Осуський, лист від 8.9.1933 року див.: Архів Матиці Словенської: AMS II 71 В М20.

²⁵ Листування Čyževskij D. — Vašica J.: LA PNP / Fond: Vašica Josef / 38/93; LA PNP / fond Vašica Josef / 40/65.

²⁶ Детальніше про рецензії на монографію Д. Чижевського див.: *Блашків О.* «Філософія життя Л. Штура» Дмитра Чижевського та її рецепція у Словаччині / О. Блашків // *Наукові записки Харківського нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди; серія: літературознавство.* — Вип. 4 (48). — Х.: ППВ «Нове слово», 2006. — С. 38–47.

²⁷ Див.: 1) Čyževskij D. Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte I / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie.* — 1938. — Bd. XV, 1/2. — S. 155–169. 2) Čyževskij D. Neue Veröffentlichungen über die slovakische Geistesgeschichte II / D. Čyževskij // *Zeitschrift für slavische Philologie.* — 1940. — Bd. XVII, 1. — S. 179–195.

²⁸ Čyževskij D. Večne-ženské v slovenskej filozofii / D. Čyževskij // *Živena.* — 1935. — № 8. — S. 34–38.

²⁹ *Tschizewsky D.* Peter Zaboň Kellner-Hostinský, ein slowakischer Philosoph / D. Tschizewsky // *Südost-Forschungen.* — 1957. — Bd. 16. — S. 356–374.

³⁰ ALU SNK, Папка Čyževskij D. — Škultéty J., signatura 49 F 11.

³¹ Детальніше про це див.: *Blaškov O.* Práce Dmytra Čyževského o slovenskej kultúre / O. Blaškov // *Studia Slovaca.* — Banská Bystrica: PF UMB, 2006. — P. 97–102.

³² Čyževskij D. Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte / D. Čyževskij // *Slavische Rundschau.* — 1936. — Nr. 1. — S. 13–22; Čyževskij D. Wesen und Aufgaben der tschechoslovakischen Philosophiegeschichte / D. Čyževskij // *Slavische Rundschau.* — 1936. — Nr. 2. — S. 68–80.

³³ Див. про це також: *Blaškov O.* Slovak Culture in Dmytro Čyževskij's Publications of the Harvard Period (1949–1956) / O. Blaškov // *Emigration to the English-Speaking World.* — Ruzomberok: Vydavateľstvo Michala Vaška, 2006. — P. 105–115.

³⁴ *Slavische Barockliteratur II. Gedenkschrift für Dmitrij Tschizewskij (1894–1977)* / [hrsg. von R. Lachmann]. — München: V. Fink, 1983. — Forum Slavicum 54.

³⁵ У 1960 р. «Pampaedia» вийшла в Гайдельберзі в оригіналі латинською мовою з коментарями Д. Чижевського, Г. Грейслера та К. Шалера, у 1965 р. — уже в перекладі німецькою, у 1970 р. побачила світ «Panaugia». Повний текст «Загальної поради» Я.А. Коменського чеською мовою було опубліковано аж у 1992 р., і саме так «відкриття» Д. Чижевського більше ніж через півсторіччя дійшло до чеського читача.

³⁶ Literární archiv Památníku národního písemnictví / Fond: Zdeněk Kalista / 95/75/1538.

³⁷ Čiževsky D. Comenius' «Labyrinth of the World»: Its Themes and Their Sources / D. Čiževsky // Harvard Slavic Studies. — 1953. — Vol. I. — P. 83–135.

³⁸ Tschizewskij D. Das «Labyrinth der Welt und das Paradies des Herzens» des J.A. Comenius. Einige Stilanalysen / D. Tschizewskij // Wiener Slawisches Jahrbuch. — 1956. — Bd. V. — S. 59–85.

³⁹ Див.: 1) *Чижевский Д.* Выставка Коменского в Угорском Броде / Д. Чижевский // Русская школа. — 1935. — № 4. — С. 47–48. 2) *Чижевский Д.* Достоевский и Масарик / Д. Чижевский // Центральная Европа. — 1931. — № 2. — С. 25–41. 3) *Чижевский Д.* К истории чешско-русских и чешско-украинских взаимоотношений / Д. Чижевский // Центральная Европа. — 1931. — № 10. — С. 605–611. 4) *Чижевский Д.* Новые работы о Коменском / Д. Чижевский // Русская школа. — 1935. — № 2/3. — С. 77–81. 5) *Чижевский Д.* Пансофия Коменского найдена / Д. Чижевский // Русская школа. — 1935. — № 4. — С. 45–47.

⁴⁰ LA PNP / Fond: J. Mukařovský / 66/86/0772.

⁴¹ LA PNP / Fond: Vašica Josef / 40/65/0297.

⁴² *Кортгаазе В.* Дмитрий Чижевский и родина его выбора — Германия / В. Кортгаазе // Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. — Дрогобич — К.: Коло, 2005. — С. 234–274.

АНОТАЦІЇ

Володимир Головка (Київ)

Формування первинного капіталу в умовах кризи управління українською промисловістю (1991–1998 рр.)

Стаття присвячена історії початкового періоду ринкової трансформації в українській промисловості. Особлива увага зосереджена на формуванні первинного приватного капіталу в Україні. Розглянуті, зокрема, основні моделі цього процесу в історичній ретроспективі.

Ключові слова: великий капітал, ринкова трансформація, управління промисловістю, історія фінансово-промислових груп.

Людмила Гриневич (Київ)

Хлібофуражні баланси УСРР 1927/28–1928/29 рр.: статистика під тиском та на службі політики

Досліджується становлення і особливості функціонування державної сільськогосподарської статистики в перші роки радянської влади в Україні. Аналізуються особливості взаємодії влади і статистики при складанні хлібофуражних балансів УСРР на почасті недорідний 1927/28 і позначений масштабним недоходом 1928/29 роки.

Ключові слова: хлібофуражний баланс, сільськогосподарська статистика, врожай, Статбюро, хлібні ресурси, хлібозаготівельна криза.

Павло Ямпольць (Чернігів)

Матеріальне становище міського населення України в період непу: історіографія проблеми

Стаття висвітлює проблеми періодизації вітчизняної історії дослідження матеріального становища громадян у період 1921–1929 рр. Автор аналізує наукові праці, присвячені питанням добробуту трудящих в 1920-х рр., створені у період з 1920-х по 2000-ні рр.

Ключові слова: НЕП, ринкові ціни, номінальні заробітки, рівень життя, бюджет, рівень оплати праці, бюджетний індекс, бюджетний кошик, рух цін.

Вікторія Єфіменко (Київ)

Створення російських національних районів УСРР

У статті досліджується історія створення російських національних районів в УСРР. Проблема розглянута у загальному контексті національної політики Кремля в Україні, насамперед того її хронологічного відрізка, якому відповідає політика коренізації 1923–1930 рр. Розкриваються причини пізнішого (у порівнянні з іншими етнічними меншинами УСРР) заснування російських національних районів. Відтворений процес їхнього створення та його характерні

риси. Відзначається, що засадничим критерієм у ньому було етнічне походження населення. Розглядаються також інші критерії, зокрема, вплив наявного в 1927 р. і скасованого в 1930 р. адміністративно-територіального поділу на округи. Значна увага звертається на аналіз етнічних та демографічних характеристик районів.

Ключові слова: українізація, коренізація, російська національна меншина, російські національні райони, національні сільради.

Тетяна Бикова (Київ)

Національне питання в Криму в 1920-х рр.

В статті розглядається національна політика, котра впроваджувалася на території Кримського півострова впродовж 1920-х років. В першу чергу мова йде про політику коренізації, котра в межах Криму прийняла форму татарізації, й те, яким саме чином більшовицька партія укорінювалася на цій території.

Ключові слова: Крим, національна політика, коренізація, татарізація.

Василь Марочко (Київ)

«Вопиющіє безобразіє...»: позбавлення пенсії онуки О.С. Пушкіна

Стаття висвітлює обставини позбавлення персональної пенсії М.В. Бикової — онуки О.С. Пушкіна, а також ставлення радянської влади до «колишніх поміщиків», дворян, офіцерів царської та білої армій.

Ключові слова: поміщики, влада, суспільство, більшовики, соціальне походження, УСРР, «колишні махновці», «колишні петлюрівці».

Станіслав Кульчицький (Київ)

Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.)

У статті аналізується природа радянської влади в період, коли вона переросла в одноосібну диктатуру і створювала свій власний соціально-економічний фундамент засобами масового терору і пропаганди.

Ключові слова: радянська влада, диктатура, олігархічний устрій, номенклатура.

Ольга Мовчан (Київ-Мелітополь)

Ставлення робітників УСРР до мобілізації коштів населення на потреби індустріалізації (кінець 1920-х — 1930-ті рр.)

У статті висвітлено позицію робітників УСРР стосовно заходів радянської держави по залученню коштів населення до фонду індустріалізації. Головна увага зосереджена на реалізації позик індустріалізації серед членів професійних спілок.

Ключові слова: позики індустріалізації, суспільно-політичні настрої, радянська держава, робітники, профспілки.

Тетяна Євсєєва (Київ)

Запільне рушення/тилове ополчення як різновид громадянських обов'язків православного кліру в 1930-х рр.

В статті досліджується проблема виконання православним духовенством військового обов'язку перед радянською державою у 1930-х рр. Розглядаються особливості практичного застосування радянського законодавства до діяльності православного духовенства у контексті повсякденного життя тогочасного українського суспільства.

Ключові слова: військова служба, тилове ополчення, духівництво, військовий податок, загальнокорисні роботи, церква.

Геннадій Єфіменко (Київ)

Мовне питання в політиці більшовиків в Україні в роки першого комуністичного штурму (1919–1920)

В центрі уваги статті започаткована у листопаді-грудні 1919 р. зміна мовної політики більшовиків в Україні. Простежується ставлення до цієї проблеми в 1919 р. Наголошується на поширеності уявлень про українську мову як «буржуазну» і «контрреволюційну» в середовищі владного апарату у 1919 р. Підкреслюється, що публічне визнання рівноправності української мови з російською реально розглядалося Кремлем як «поступка» українському руху, а не виправлення несумісних з комуністичним будівництвом помилок.

Ключові слова: мовне питання, національна політика, комунізм, більшовизм.

Олександра Веселова (Київ)

Голодомори 1930-х і 1940-х рр. в Україні: схожість і відмінність

На основі архівних документів та свідчень очевидців голодоморів в статті подаються результати порівняльного аналізу штучних голодоморних лихоліть 1932–33 та 1946–47 рр., скоєних в Україні сталінською комуністичною тоталітарною владою СРСР. Відзначається спільне в причинах, перебігу і наслідках та розрізнене в кліматичних умовах й, головно, в масштабах голодоморів.

Ключові слова: призвідці, причини, хлібозаготівлі, репресії, експорт зерна, колгоспне рабство, опір владі, допомога голодуючим, масштаби людоморів, геноцид.

Оксана Юркова (Київ)

На українському «історичному фронті» 1934 року: журнал «Історик-більшовик».

У статті подається історіографічний аналіз маловідомого українського радянського історичного журналу «Історик-більшовик», єдине число якого побачило світ у 1934 р. Автор відмовляється від традиційної для української історіографії спрощеної однозначно-негативної оцінки опублікованих у ньому

статей (як і загалом історичних праць 1930-х рр.) та пропонує аналізувати їх як пам'ятки історичної думки того часу.

Ключові слова: українська радянська історіографія, періодичні видання, журнал «Історик-більшовик», 1930-і рр.

Яна Примаченко (Київ)

Створення та діяльність УПА в період Другої світової війни в світлі північноамериканської історіографії

У статті здійснено комплексний аналіз північноамериканської історіографії діяльності УПА. Виходячи з методологічних підходів, дослідницьких технік та світоглядних позицій було виокремлено три групи північноамериканських дослідників: емігрантську, діаспорну та американську. Автор зосереджується на детальному аналізі часу створення і чисельності УПА та Волинській трагедії.

Ключові слова: націоналістичний наратив, емігрантські дослідники, УПА, Полісся, Волинська трагедія, Друга світова війна.

Петро Киричевський (Київ)

Антимонастирська кампанія на західноукраїнських землях у 50–60-х рр. XX ст.: особливості проведення

Досліджуються особливості здійснення політики в царині відносин держави й православної церкви на теренах Західної України в 1950–60-і рр., зокрема антирелігійні ініціативи цивільної влади та методи ліквідації православних монастирів і скитів в Україні в рамках проведення антимонастирської кампанії.

Ключові слова: антицерковні кампанії, релігійна ідентичність, чернецтво, Почаївська Лавра, монастирі, адмінпокарання, чоловічий скит, релігійна активність, жіночий монастир.

Ірина Кузьміна (Київ)

Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.)

В статті розглядається політична діяльність Федора Штейнгеля в період з 1906 по 1918 рр. Основна увага приділяється його діяльності як надзвичайного посланника і уповноваженого міністра Української Держави в Німеччині.

Ключові слова: Федір Штейнгель, партія кадетів, Державна Дума, Товариство Українських поступовців, Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст, Українська Держава, Дмитро Дорошенко, посольство.

Лариса Якубова (Київ)

Сава Георгійович Ялі

Стаття присвячена долі Сави Георгійовича Ялі — провідної постаті радянської політики грецизації, здійснюваної впродовж 1924–1937 рр. Стаття досліджує взаємовідносини грецької етнічної меншини УСРР та органів державної влади під час коренізації. Особлива увага приділена обставинам культурного життя українських греків, передовсім у сфері освіти, культурного життя, преси, книговидавництва, мовного розвитку в контексті процесів мовної модернізації.

Перспективи реалізації більшовицької доктрини національної лібералізації на перехідний період у сфері владних, політичних, соціальних можливостей та обмежень аналізуються на тлі історії життя, професійної діяльності та трагедії одного з більшовицьких функціонерів.

Ключові слова: етнічні (національні) меншини, політика коренізації, національні адміністративно-територіальні утворення, національні ради, етнокультурна модернізація, мовна проблема, національна політика.

Віктор Вергунов (Київ)

В.С. Костенко (1912–2001) — державний діяч і вчений-історик (до 100-річчя від дня народження)

В статті подається короткий нарис біографії Василя Семеновича Костенка — державного службовця, історика та засновника музею ім. Т.Г. Шевченка в м. Баришівка Київської обл.

Ключові слова: Василь Костенко, музей Т. Шевченка, мистецька еліта, виконком, апарат ЦК, державна служба.

Оксана Блашків (Дрогобич)

Дмитро Чижевський і наукова Чехословаччина 1930-х рр.

У статті запропоновано реконструкцію наукової біографії Д. Чижевського, пов'язаної з Чехословаччиною періоду міжвоєнтя. На основі архівного матеріалу встановлено коло знайомств українського вченого з чеськими колегами (Празький лінгвістичний гурток, Інститут славістики в Празі, Матиця словенська) та визначено області їх взаємного наукового зацікавлення (коменіана, чеське літературне бароко, словацький романтизм). Стверджено, що поряд з еміграційним, чеське наукове середовище мало визначальний вплив на формування Д. Чижевського як «універсального славіста».

Ключові слова: Дмитро Чижевський, міжвоєнна Чехословаччина, Празький лінгвістичний гурток, Інститут славістики в Празі, Матиця словенська, коменіана, чеське літературне бароко, словацький романтизм.

SUMMARY

Volodymyr Golovko

Initial Stage of Capital Accumulation During the Ukrainian Industrial Governance Crises (1991–1998)

The article deals with the history of Ukrainian industry market transformation, its initial stage in particular. Special attention has been paid to the private capital accumulation in Ukraine. The main models of this process have been studied in the historical retrospection.

Key words: big capital, market transformation, industrial governance, the history of financial and industrial group.

Ludmyla Hrynevych

Grain Balances of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1927/28–1928/29: Statistics under Pressure and in the Service of Politics

This article deals with the peculiarities of the formation and functioning of state agricultural statistics during the first years of the Soviet regime in Ukraine. The author analyzes the interaction of the authorities and the statistics in compiling grain balances of the Ukrainian SSR for the year 1927/28, which was partially lean, and in the year 1928/29, which was marked by large crop losses.

Key words: grain balance, agricultural statistics, crops, Bureau of Statistics, breadstuffs resources, grain storage crisis.

Pavlo Yampolets

Financial Situation of Urban Population in Ukraine During the New Economic Policy: the Historiographic Aspect

The article deals with the problem of periodization of the Ukrainian history in connection with the financial situation of urban population during the period 1921–1929. The author analyzes the research done on the topic since the 1920s up till the 2000s.

Key words: the New Economic Policy (NEP), market prices, nominal earnings, living expenses, wages, budget, budget index, budget basket, price change.

Viktoriia Iefimenko

Russian National Regions Formation in the Ukrainian SSR

The article deals with the history of Russian national regions in the Ukrainian SSR. The problem has been analyzed in the context of national policy of the Kremlin towards Ukraine during the period 1923–1930, which corresponds to the times of nativization (korenization) policy. The author defines the reasons for the relatively late (compared to the other ethnic minorities in the Ukrainian SSR) creation of Russian regions, recreates the stages of their formation and defines their peculiarities. There has been defined the impact of the administrative and territorial division, introduced in

---

1927 and cancelled in 1930. Special attention has been paid to the analysis of ethnic and demographic data from the regions under investigation.

Key words: Ukrainization, korenization, Russian ethnic minority, Russian national regions, national regional authorities.

Tetyana Bykova

National Question in the Crimea in the 1920s

The article deals with the national policy which was being introduced in the Crimea in the 1920s. The author focused on the policy of nativization (korenization), which in the Crimea took the shape of Tatarization, as well as the ways the Bolshevik Party used to empower its position there.

Key words: the Crimea, national policy, nativization/korenization, Tatarization.

Vasyl Marochko

“What an outrage!”: Speaking about Alexander Pushkin’s Grand-Daughter Deprived of Retirement Payment

The article reveals the circumstances under which M.V.Bykova, a grand-daughter of Alexander Pushkin, was deprived a special retirement payment. It also provides the data on the attitude of the Soviet authorities towards the “former landlords”, aristocrats, and officers of the Tsar and the White Army.

Key words: landlords, authority, society, Bolsheviks, social background, the Ukrainian SSR, “former makhnovtsi”, “former petlurivtsi”.

Stanislav Kulchytsky

Stalin Dictatorship during the Second Communist Attack (1929–1938)

The author analyzes the nature of the Soviet regime in the times, when it turned into dictatorship and started to build its own socio-economic basis by means of mass terror and propaganda.

Key words: the Soviet regime, dictatorship, oligarch order, nomenclature.

Ol'ha Movchan

The Attitude of the Workers of the Ukrainian SSR towards the People's Money Mobilization for Industrialization Purposes (the late 1920–1930s)

The article deals with the workers’ position in connection with means the Soviet Union used to engage the money of the population into the industrialization fund. The focus is laid on the process of industrialization loans distribution among the members of the Unions.

Key words: industrialization loans, socio-political tendencies, the Soviet state, workers, unions.

Tetiana Ievsieieva

Zapil'ne rushennya / Logistical Militia as a Type of the Orthodox Clergy's Civic Duty in the 1930s

The paper focuses on the problem of the Orthodox clergy military duty towards the Soviet state in the 1930s. The special features of the practical application of the

Soviet laws to the activities of the Orthodox clergy in the context of an everyday life of Ukrainian society are under examination.

Key words: military service, logistical militia, clergy, military tax, generally useful work, church.

Hennadii Yefimenko

The Language Issue in the Bolsheviks' Politics in Ukraine during the First Communist Assault (1919–1920)

The article focuses on the change of the Bolsheviks' language policy in Ukraine in November-December 1919. It traces the attitude to this problem in 1919 and stresses the prevalence of ideas about the Ukrainian language as “bourgeois” and “counter-revolutionary” among the ruling apparatus in 1919. The author emphasizes that public recognition of equality of both the Ukrainian and the Russian language in fact has been seen by the Kremlin as a “concession” to the Ukrainian movement, rather than correcting errors inconstant with the communist construction.

Key words: language issues, national politics, communism, Bolshevism.

Oleksandra Veselova

The Holodomors of the 1930s and 1940s in Ukraine: Similarities and Differences

On the basis of the archival data and evidence of the Holodomor witnesses the author provides the results of the comparative analysis of the artificial famines done by the Stalinist Communist Soviet totalitarian regime in the years 1932–33 and 1946–57. The author stresses the similarities in causes, courses, and effects as well as the differences in the climate conditions and the scales of the two famines.

Key words: reasons, causes, breadstuff resources, repressions, grain export, farming slavery, resistance to authorities, help to the starving, the scale of famines, genocide.

Oksana Iurkova

At the Ukrainian “Historical Front” in 1934: the Journal *Istoryk-Bil'shovyk*

The article presents the historiographical analysis of a little-known Ukrainian Soviet historical journal *Istoryk-Bil'shovyk* the single number of which was published in 1934. The author rejects a traditional Ukrainian historiographical simplified uniquely-negative evaluation of the articles published in it (as well as historical works of the 1930s on the whole) and suggests they should be treated as records of the historical thought of that time.

Key words: Ukrainian Soviet Historiography, Periodicals, Journal *Istoryk-Bil'shovyk*, the 1930s

Yana Prymachenko

The Creation and Activity of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) during WW II in the Context of the North-American Historiography

The article is dedicated to the complex analysis of the North-American historiography of the UPA activity. According to methodological approaches, investigation

---

---

technique, and world outlook of the authors, the three groups of North-American researchers were singled out: the emigrant, the diaspora and the American one. The author analyzes in detailed the time of creation and number of the UPA troops as well as the Volynian tragedy.

Key words: nationalist narrative, emigrant researchers, the UPA, Polissya, the Volynian tragedy, World War II.

Petro Kyrychevsky

Anti-Monastery Campaign in Western Ukraine in the 1950–1960s: Specifics of Implementation

The article reveals the politics in the sphere of relations between the state and the Orthodox Church in Western Ukraine in the 1950-1960s: anti-religious initiatives of civil authorities, methods of Orthodox monasteries and cells liquidations in Ukraine within anti-monastery campaign.

Key words: anti-clerical campaigns, religious identity, monasticism, the Pochaiv Lavra, monasteries, administrative punishment, a male cell, religious activity, abbey.

Iryna Kuzmina

Political Activity of Fedor Shteinhel (1906–1918)

The present article examined the political activity of Fedor Shteinhel during the period 1906–1918. The major attention has been paid to his activity as an Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary of the Ukrainian State to Germany.

Key words: Fedir Shteinhel, the Cadet party, the State Duma, Tovarystvo Ukrain's'kykh Postupovtsiv, South-Western Front Committee of All-Russian Union of Towns, the Ukrainian state, Dmytro Doroshenko, embassy.

Larisa Yakubova

Sava Georgiovich Yali

The article focuses on the destiny of Sava Georgiovich Yali, one from the most important figures of the Soviet policy of Greekization during the period 1924–1937. The author investigates the relations between the Greek ethnical minority of the USSR and the state authority within the policy of nativization (korenization). Special attention has been paid to the circumstances of the Ukrainian Greeks' cultural life, especially in the line of education, cultural establishments, the press, book productions, and national languages development in the context of languages modernization process, etc. The perspectives of the Bolshevik doctrine of national liberation realization during the transitional period under the circumstances of legal, political, social possibilities and limitations have been analyzed in the context of the history of the ways of life, professional work, and a personal tragedy of Sava G. Yali, one of the Bolshevik functionaries.

Key words: ethnical (national) minorities, the policy of corenization, national administrative-territorial development, national soviets, ethnocultural modernization, language problem, national policy.

Viktor Verhunov

Vasyl Semenovych Kostenko (1912–2001) as a Statesman and Historian: Commemorating the 100th Anniversary of Birth

The article presents a biographical sketch of Vasyl Kostenko, a statesman, a historian, and a founder of the Taras Shevchenko museum in Baryshivka, Kyiv Oblast’.

Key words: Vasyl Kostenko, the Taras Shevchenko Museum, the artistic elite, Executive Committee, apparatus of the Central Committee, the State Service.

Oksana Blashkiv

Dmytro Chyzhevs’kyj and the Scholarly Czechoslovakia in the 1930s

The article provides a reconstruction of Chyzhevs’kyj’s professional biography connected with the interwar Czechoslovakia. The analyzed archival data allowed establish a Czech circle of Chyzhevs’kyj’s colleagues (the Prague Linguistic Circle, the Institute of Slavonic Studies in Prague, the Matica slovenská) and define the areas of their research interests (Comenius Studies, Czech literary Baroque, Slovak Romanticism). The author concludes that apart from the emigrant scholarly community, the Czech academic community made a significant influence on shaping Chyzhevs’kyj as “a universal Slavist”.

Key words: Dmytro Chyzhevs’kyj, the interwar Czechoslovakia, the Prague Linguistic Circle, the Institute of Slavonic Studies in Prague, the Matica slovenská, Comenius Studies, Czech literary Baroque, Slovak Romanticism.

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

**Міжвідомчий збірник наукових праць
Засновано 1991 р.**

Випуск 21

Верстка і оригінал-макет *Зубець Л.*

Підписано до друку 20.12.2012 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 26,16. Обл. вид. арк. 19,46.
Наклад 300 прим. Зам. 26. 2012 р.

Полігр. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.